Szakmai beszámoló
A PD 75 335. sz. A két Ratio közép-európai kontextusban
Az állami (uralkodói) oktatáspolitika megszületése néhány közép-európai országban
című OTKA Posztdoktori Kutatásról

Alulírott, Ugrai János, a PD 75 335. sz. OTKA-projekt (2008-2011) egyszemélyi és egyben vezető kutatója ezúton hivatalosan nyilatkozom arról, hogy a kutatási tervben vállalt feladatokat maradéktalanul elvégeztem.

Elkészítettem egy közel 300 oldal terjedelmű kéziratot, amelyben az állami (uralkodói) oktatáspolitika 18. század végi és 19. század eleji megszületését, azaz a felvilágosult abszolutizmus és az azt követő évtizedek tanügyi törekvéseinek a kialakulását európai, s különösen közép-európai összefüggésekben elemeztem. Ebben részletes vizsgálat tárgyává tettem a Habsburg Monarchián belül az osztrák, valamint a cseh (morva és sziléziai), tartományok iskolázásának jellemzőit. Kutatásaimat az eredeti terveknek megfelelően kiegészítettem a magyarországi viszonyok bemutatásával. Ezenkívül eredeti terveimet módosítva nem poroszországi, hanem bajorországi részletes kitekintő fejezetet készítettem. Ennek a változtatásnak szakmai indokai vannak, ugyanis a kutatás első fázisában, az ausztriai fejlemények részletes feltárása során derült számomra fény arra, hogy mennyire izgalmas, kétirányú, intenzív szakmai kölcsönhatás alakult ki az osztrák tartományok, és az épp akkoriban kialakuló modern bajor állam között. Ez a főképp a tanügyekre koncentrálódó egymásra hatás egyelőre fontosabbnak tűnik, mint az inkább a 19. század közepére kiteljesedő porosz befolyás – amelyet ezért a kutatás egy későbbi fázisában szeretnék vizsgálni.

A zárójelentés szerves részét képező monográfia kéziratát dr. Soós István tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete) lektorálta. A fontos megjegyzéseket és a jövőre vonatkozó további útmutatást is tartalmazó részletes lektori véleményét a szakmai beszámolóhoz csatolom. (A legkönnyebben orvosolható kifogások alapján már kis mértékben átdolgoztam a kéziratot, a további megjegyzések mérlegelése és beépítése a dolgozatba a közeljövő feladata.)

Az ösztöndíjas időszak alatt kétszer egy-egy hónapig kutattam MÖB-CH ösztöndíjjal Bécsben, egy hónapig pedig DAAD-támogatással Passauban. Emellett az OTKA támogatásával néhány napos könyvtári munkát végeztem két alkalommal Bécsben. Ezek a lehetőségek biztosították az itthoni könyvtári és otthoni szakirodalom-feldolgozás folyamatosságát, zavartalanságát.

A kutatási zárójelentéshez csatolt monográfia kézirata mellett rendszeresen publikáltam eredményeimet különböző folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben. Az OTKA által támogatott kutatás részeredményeivel jelentem meg a Brezsnyánszky László, Kozma Tamás és Orosz Gábor születésnapja alkalmából készített tanulmánykötetekben (és az azokhoz kapcsolódó konferenciákon). Emellett a Századok, a Századvég, a Magyar Pedagógia és a Neveléstörténet c. folyóiratok közölték idekapcsolódó írásaimat. Rendszeresen részt veszek kutatási eredményeimmel a neveléstörténészek konferenciáin – elsősorban az Országos Neveléstudományi Konferencián, valamint kooptálásom óta, 2011 legelejétől az MTA Neveléstörténeti Albizottságának rendezvényein. Ausztriában az

elmúlt három esztendőben két alkalommal tartottam német nyelvű tudományos előadását – ezek közül külön megjegyzésre méltó a 2011. nyári grazi konferencia, amely a 18. századi történeti kutatók hagyományos világkongresszusán nyújtott számomra is szereplési lehetőséget.

2010-ben habilitáltam a Debreceni Egyetemen. Bár a habilitációs értekezés témája csak részben van fedésben az OTKA-projekt témakörével, az érintett két fejezet elkészítése mégis szorosan kapcsolódott e kutatási programhoz. Az értekezés kismonográfiaként még abban az esztendőben megjelent az Új Mandátum Könyvkiadó gondozásában.

Kutatási eredményeimet rendszeresen hasznosítom a Miskolci Egyetem BTK tanárképzésében és pedagógia szakos képzésében hirdetett kurzusaimon. A habilitációra való felkészülés jegyében német nyelvű összehasonlító neveléstudományi szakszemináriumot tartottam a Debreceni Egyetem BTK Neveléstudományi Doktori Programjában – szintén e témakörhöz kapcsolódóan.

Munkámat egyelőre nem tekintem befejezettnek. Részben a lektori véleményben foglaltak alapján, részben saját elképzeléseim alapján kisebb kiegészítéseket kívánok még tenni a kéziraton, amelyeknek a teljesítésére kiváló lehetőséget teremt a 2011 decemberében ismét esedékes MÖB-CH bécsi kutatói ösztöndíj. Terveim szerint ezt követően válik önálló kötetben publikálhatóvá a munka. Ezenkívül további kisebb tanulmányok elkészítését tervezem a következő hónapokban: a novemberi ONK-n a bajor tanügyi diskurzusról tartok előadást, s ebből szeretnék készíteni írásos változatot. Emellett kutatási eredményeim átfogó összehasonlító összefoglalását írom (kb. 1,5 ív terjedelemben), amelyet mind magyarul, mind pedig németül (ausztriai vagy németországi folyóiratnak megküldve) publikálni szeretnék.

A kutatást hosszabb távon is folytatni szeretném. A jelen fázis szerint úgy ítélem meg, hogy ezen átfogó témakörre vonatkozóan egy körültekintő, részletes, alapos szakirodalmi tanulmányt tudtam elkészíteni, amelynek kiegészítése, „folyamatos karbantartása” és főként angol nyelvű szakirodalmi eredményekkel való kiegészítése külön projektet már nem igényel – e feladatok a későbbi kutatási feladatokkal párhuzamosan elvégezhetők. Ennek megfelelően elsősorban a primer szektor (kisiskolák, normaiskolák, Felbiger nézeteit érintő pedagógiai diskurzus) vizsgálatát szeretném kiterjeszteni – immár döntően elsődleges forrásokra építve. MÖB-CH, illetve DAAD-pályázataimat már ennek jegyében készítettem, s a további, OTKÁ-t illető terveim is erre irányulnak.

Tisztelettel kérem szakmai beszámolóm elfogadását

Ugrai János

Miskolc, 2011. október 27.

Ugrai János

A két Ratio közép-európai kontextusban

- Az állami (uralkodói) oktatáspolitika kibontakozása az osztrák és a cseh örökös tartományokban, a Magyar Királyságban és Bajorországban a 18. század második felében –

Készült az OTKA Posztdoktori Ösztöndíjának (PD 75 335) támogatásával

Tiszaújváros, 2011.

Tartalomjegyzék

I.
Bevezetés
Célok és források
- Kötetünk céljai és felépítése
- Forrásaink, szakirodalmi adottságok

Fogalmi keretek
- A modern oktatási rendszer és az állami (uralkodói) oktatáspolitika
- A felvilágosult abszolutizmus és a jozefinizmus

Szellemi és katonai kihívások – az állami (uralkodói) oktatáspolitikamegszületését előidéző tényezők
- Az egyén megítélésének megváltozása: a felvilágosodás és annak pedagógiája
- Az osztrák változat: a katolikus felvilágosodás
- Természetjogi és kameralizmus
- Katonai terepen – a lemaradás érzete
- Szellemi síkon – a porosz és a göttingai példa

II.
Központosítás és szakmaiság – a tanügyigazgatás megszervezése és átalakításai
- Közigazgatási reformok
- A tanügyigazgatás megszervezése és központosítása
- Autonómiatörekvések a tanügyigazgatásban
- Az egyetemi autonómia kérdése

Az alulról építkezés jegyében: a tömeges iskolázás és a tanítóképzés alapjai. A kisiskolák reformja
- A felbigeri reform előzményei
- Felbiger és műve
- A felbigeri reform sorsa
- Új szabályozás szükségessége

A szekularizáció korlátai. A középfokú oktatást érintő törekvések
- A jezsuita örökség sorsa – vitatémák és törekvések Mária Terézia éveiben
- Az alig felhasznált mozgástér – eredmények és hiányosságok Mária Terézia éveiben
- (Elmaradó) Fordulatok – a jozefinista évtized vitái és törekvései
- „Forradalmi idők”: progresszív törekvések az 1790-es évek elején
- Rekatolizációs és reformabszolutista törekvések a századfordulón
- Lang gimnáziumi reformja és annak bukása

Dirigizmus és innováció. A felsőoktatás-politika színeváltozásai
- Az egyetemi reformok előzményei
- Gerhard van Swieten egyetemi reformja
- A két van Swieten között – az 1770-es évek fejleményei

- Göttinga – a követendő példa?
- A szolgaegyetem eszméje – a jozefinista évtized felsőoktatás-politikája
- A századforduló fordulatai

III.
A csehek – a birodalmi modernizáció úttörői?
- Az ellentétek jegyében – politikai, társadalmi és kulturális feltételek
- A katolikus felvilágosodástól a nemzeti kibontakozás kezdetéig
- A prágai egyetem – a cseh felvilágosodás bölcsője
- A felsőbb oktatás reformja – a papképzés és a gimnáziumok
- A népoktatás reformja és Ferdinand Kindermann reformja

A bajorok – szomszédság a kölcsönös egymásra hatás jegyében
- A bajor felvilágosult abszolutizmus évtizedei

A magyarok – követő és tartózkodó magatartás a két Ratio korában

IV.
Befejezés
Bibliográfia
A kötetben szereplő személyek
A kötetben szereplő fontosabb német szakkifejezések

Bevezetés

A XVIII. század második fele Európa-szerte bővelkedett a komoly változásokban. Ez egyaránt vonatkozik a politikai, gazdasági, társadalmi és a kulturális életre. Az ipari forradalom, a polgárosodás, a felvilágosodás, a szekularizáció egytől-egyig olyan átfogó, nagy jelentőségű folyamat volt, amelynek következményeit máig nehéz felmérni. Az bizonyos, hogy az egész kontinensen az élet minden területére kihatottak e fejlemények. Nem kivétel ez alól a nevelés sem. Több irányból is olyan impulzusok érték a nevelésről való gondolkodást és az intézményes nevelés gyakorlatát, amelyek maradandó nyomot hagytak a társadalmak kulturális állapotán. Részben az új gondolkodási–filozófiai irányzatok (pl. a racionalizmus, deizmus, szenzualizmus, eudémonizmus, utilitarizmus) révén számottevően módosult a nevelés szellemisége. Másfelől az egyre differenciálódó, kiterjedő közigazgatási, katonai, gazdasági célok átstrukturálták az iskolázással és a neveléssel kapcsolatos elvárásokat is. Sőt elvezettek az első olyan programok megszületéséhez, amelyek felvetették a széles körű közoktatás igényét. S nem utolsósorban az államnak az egyház rovására történő folyamatos térnyerése olyan új hatalmi szituációt teremtett, amely szintén közvetlen hatást gyakorolt az oktatás világára.

Éppen a sokfelől érkező, többnyire önmagukban is bonyolult változások miatt ezek a folyamatok rendkívül összetettek. Elemzésük ezért nehéz feladat – még egy olyan, viszonylag szűk szakterületen is, mint például a neveléstörténet. Tovább növeli az akadályok számát a kontinentális együttműködésnek a folyamatos és az élet egyre több szegmensében jellemző kitágulása, az országok közötti kölcsönhatások folytonos erősödése. Ennek nyomán a történések a korábbiaktól is kevésbé tárgyalhatóak nemzeti alapokon, kizárólag egy-egy ország szintjén. Egy pedagógiai megoldás vagy újítás terjedése természetesen korábban sem állt meg valamelyik királyság egyébként is diffúz határainál, de például az intézményes nevelésben egyre inkább teljhatalmat kiépítő jezsuiták a 16. század végére könnyen körülhatárolható, s ezért könnyen megvizsgálható zárt rendszert alakítottak ki. Ezeknek a zárt struktúráknak a fokozatos felbomlása azzal jár, hogy mind több hatással kell számolni egy-egy újdonság értelmezésénél.

Ilyen sokféle hatást összegyűjtő változásnak számított a politika és az oktatás összekapcsolódása, az állami (uralkodói) oktatáspolitika megszületése. A felvilágosult abszolutizmus különböző változatai országonként újrafogalmazták az iskoláztatással kapcsolatos kérdéseket, s kinyilvánították az igényüket az addig szinte kizárólag egyházi

jogkörnek számító terület állami szabályozása iránt. Ezért Közép-Európában mindenhol ekkorra tehető az első átfogó tanügyi rendeletek megszületése, az iskolák feletti állami felügyelet megszervezésének kísérletei vagy az uralkodó által közvetlenül alapított – a korábbiaknál jóval gyakorlatiasabb – iskolák működésének megindulása.

Hazánkban ez az időszak a két Ratio korának is nevezhető. Az első és a második Ratio Educationis által behatárolt három évtized (1777-1806) szolgált az oktatási alapok szekularizálására, a tankerületek létrehozására, az állami alapítású iskolák létesítésére. E nagy tervektől függetlenül ez az időszak azonban leginkább arra volt elegendő, hogy a résztvevők beazonosítsák a még tabunak számító kérdéseket (pl. a tankötelezettség vagy a szakszerű tanárképzés) és az érinthetetlennek bizonyuló társadalmi (nemesi, egyházi, felekezeti) autonómiákat. Így az 1790-es években bekövetkező kül- és belpolitikai fordulatok; a protestánsok ellenállása; illetve az oktatási rendszer működéséhez elégtelen anyagi alapok és a szankciók, az elszánt szakmai–értelmiségi bázis hiánya egyelőre a tanügyi törekvések többségét zátonyra futtatta. Ezért nemcsak a tankötelezettség érvényesítésére vagy az iskolai tananyag számottevő átalakítására nem került sor, de néhány intenzívebb esztendőtől eltekintve komolyabb értelmiségi diskurzus sem alakult ki a tanügyek átfogó korszerűsítéséről.

Ezeket a felemás fejleményeket a magyar kutatók behatóan vizsgálták–vizsgálják. Azonban a magyar történetírás eddig gyakortal elhanyagolta a probléma nemzetközi vonatkozásait. Bár történettudományunk kiválóságai (pl. Marczali Henrik, Mályusz Elemér, Benda Kálmán, H. Balázs Éva, Kosáry Domokos) hangsúlyosan figyeltek a tágabban értelmezett magyar kultúra nemzetközi kontextusba helyezésére, a kultúránk egyes szeleteit vizsgáló részdiszciplínák változó eredményességgel tettek eleget ennek a követelménynek. Az oktatás- és neveléstörténet-írás közel egy évszázadig szinte teljesen elhanyagolta ezt a megközelítésmódot. Finácz Ernő nemzetközi mércével is jelentős egyetemes neveléstörténeti könyvsorozatát például máig nem sikerült felülmúlni. Sőt az európai neveléstörténet-írás legalapvetőbb eredményei is csak nehezen kerülnek be a hazai szakmai köztudatba – bár legújabban kétségtelenül biztató tendenciák körvonalazódnak egyes, tárgykörünktől távoli neveléstörténeti kérdések, problémák (pl. gender, reformpedagógia, életreform-mozgalmak, gyermekkor-történet) nemzetközi dimenzióban való tárgyalására.

Mindez sokszor hatványozottan igaz a szomszédos területekre vonatkozó tudományos eredmények hazai befogadására is. Miközben a gazdag osztrák oktatástörténeti művek azt igazolják, hogy a 18. század második felében a

magyarországinál lényegesen kiterjedtebb és sikeresebb törekvések jellemezték a születőben lévő bécsi oktatáspolitikát, az idetartozó vitákról, programokról és eredményekről alig-alig olvashatunk magyarul. Ez a körülmény nemcsak a két Ratio korának értelmezését nehezíti és torzítja, hanem legalább részben az Eötvös- és Trefort-féle dualizmuskori koncepciók történeti előzményeit, szellemi gyökereit is homályban tartja. Mert ugyan rendi különállásának főbb elemeit hosszan megőrizte hazánk, de a szellemi–kulturális kölcsönhatás természetesen az élet minden területén meghatározó módon alakította a magyarországi gondolkodást, mentalitást.

Az ausztriai fejleményekhez hasonlóan keveset tudunk a Habsburg Monarchia egyéb területeinek fejlődési ívéről és sajátosságairól. Gondban vagyunk, ha például akár átfogó probléma-felvetés esetén, akár a nevelés- és oktatástörténetre vonatkozóan magyar nyelvű szakirodalmat szeretnénk gyűjteni a cseh-morva viszonyokról. Pedig nemcsak hosszú évszázadokig egy birodalomhoz tartoztak az érintett népek, hanem a csehek a magyarokéhoz hasonlóan gazdag nemzeti kultúrájukat kényszerültek hozzáigazítani egy sok tekintetben másféle elvárás-rendszerhez. Ezenkívül nyilván az egész térségre hatottak olyan regionális tényezők, amelyek révén nemcsak értelmessé, hanem fontossá is válik a kérdés, miszerint az egyes országok, tartományok fejlődése milyen pontokon mutat egyértelmű azonosságokat és eltéréseket. A hazai fejlemények megfelelő értékeléséhez tehát ismernünk kell a szomszédos térségekben végment folyamatokat. Ebben az ismeretanyagban azonban számos szakterület, így az oktatástörténet esetében is súlyos hiányosságok mutatkoznak.

Célok és források

A kötet céljai és felépítése

Írásunkkal a Bevezetésben felvázolt hiányosság csökkentésére vállalkozunk. Elsősorban az ausztriai, azon belül is főként a bécsi oktatástörténeti fejleményeket és a tanüggyel kapcsolatos értelmiségi diskurzust tekintjük át. Abból indulunk ki, hogy az állam által deklarált új politikai célkitűzések egyrészt néhány intézmény felállításához, kisebb intézkedések sokaságához, s néhány nagyobb rendelet megszövegezéséhez vezettek; másrészt olyan impulzív korszakot is megalapoztak, amikor különösen a monarchia központjában, a császárvárosban befolyásos szakemberek, professzorok, tanárok, egyházi vezetők, udvari főtisztviselők részletes vagy töredékes programmal álltak elő az iskolázás jövőjére nézve. S ennek köszönhetően a konkrét, kézzel fogható eredmények és kudarcok mellett megszülethetett az állami (uralkodói) oktatáspolitika. Ha jobbára csak csíraállapotban is, de körvonalazódott a modern oktatási rendszer minden fontos feltétele. Így fokozatosan terebélyesedett és lassan egységesült az iskolahálózat, amelynek az egyes intézménytípusai és fokai közötti viszonyok tisztázódtak. Megkezdődött az állami felügyelethez és irányításhoz szükséges szervezetek, intézmények kiépülése. Az uralkodó jelentős befolyást nyert a tankönyvszabályozásra, -kiadásra és az oktatás finanszírozására is. Igaz, mindezen területeken sokszor csak ideig–óráig fenntartható eredményeket ért el az Udvar, s egyes kísérletek bukását követően szinte teljes visszarendeződés következett be. Ráadásul a valódi oktatási rendszerhez elengedhetetlenül fontos tankötelezettség bevezetésére és a szakszerű tanárképzés megszervezésére sem kerülhetett sor. Ám ezekről a kérdésekről is élénk és tartós vita alakult ki az uralkodói oktatáspolitika értelmiségi holdudvarában, mint ahogyan a gyors restaurációval véget érő próbálkozások is hosszú távon napirenden tartottak fontos, rendszerszintű kérdéseket.

Mindez azt jelenti, hogy semmiképpen nem elégedhetünk meg a végbement változások részletezésével. Koncentrálni kell a vitás kérdésekre, a hosszan elhúzódó polémiákra, a különböző nézőpontokra, s meg kell kísérelni beazonosítani a főbb törésvonalakat, érdekcsoportokat is. Ezektől együttesen remélhetők a születőben lévő, néha közvetlenül kifejezetten eredménytelennek tűnő állami (uralkodói) oktatáspolitika legfőbb jellemzőinek árnyalt bemutatása – s nem utolsósorban a további kutatások megalapozása. Szintén a továbblépést szolgálja, hogy az ausztriai fejleményeket igyekszünk nemzetközi környezetbe is helyezni. Egyelőre ugyan nem a tételes összehasonlítás, de legalább a

kitekintés igényével kitérünk a cseh-, a magyar- és a bajorországi fejleményekre is. Ettől egyrészt azt reméljük, hogy munkánk megteremti egy majdani részletes birodalmi és közép-európai összehasonlító elemzés alapjait. Másrészt azt, hogy ezzel máris segítjük a korszakra vonatkozó, széles körben ismert magyar nevelés- és oktatástörténeti eredmények tágabb kontextusban való értelmezését.

A kitekintő fejezetekre vonatkozó választást több tényező indokolta. A legkönnyebben talán a magyarországi fejezet magyarázható. A két Ratio kora hazánkban is különlegesen fontos a nevelés-, oktatástörténeti kutatás számára, így a kötet fő tárgyát képező ausztriai fejleményekkel való összevetés magától értetődő feladat. Módszertani problémát inkább az okozott, hogy a bőséges és kellő mélységű, szakszerű irodalom ismeretében milyen jellegű és milyen terjedelmű fejezetben szóljunk a magyarországi tendenciákról. Megfontoltuk ugyan azt a kínálkozó lehetőséget, miszerint kihasználva a szakirodalom kínálta adottságokat, szisztematikus osztrák–magyar összehasonlítást végezzünk. Ám egyelőre elvetettük az ötletet, mégpedig két okból. Egyfelől azért, mert úgy gondoljuk, hogy a Bécsre, Ausztriára vonatkozóan épp általunk oly hangsúlyosnak tartott oktatáspolitikai diskurzus (viták, koncepciók, álláspontok, érdekcsoportok) magyarországi változatáról valójában kevés forrásból keveset tudunk.[1] Így inkább csak az eredmények és zátonyra futott törekvések összehasonlítását próbálhatnánk meg összevetni, ami viszont ausztriai kutatási eredményeink lényeges elemét oltaná ki. Másfelől azért sem vállaljuk egyelőre a tételes összehasonlítást, mert ahhoz az oktatáspolitikai törekvések tágabb politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális környezetbe illesztésére volna szükség mindkét ország esetében – ez pedig a kutatás jelen fázisában túlságosan is ambiciózus vállalkozás lenne a részünkről.

Ennek megfelelően a magyarországi fejezetben a főbb tendenciákat vázoljuk fel. A cseh és bajor viszonyokkal foglalkozó részekhez hasonlóan arra törekszünk, hogy az Ausztriára vonatkozóan alaposan megismert jelenségek közül a legjellemzőbbeket beazonosítsuk, s a helyi változatokból adódó eltérésekre felhívjuk a figyelmet. Ennél többre, a helyi esetek részletes értelmezésére, magyarázatára egyelőre nem kerítünk sort.

Szintén könnyen magyarázható Cseh- és Morvaország, valamint Szilézia kiválasztása. Ezekről a Habsburg Monarchia részét képező, viszonylag fejlett tartományokról eleve feltételezhető, hogy a bécsi eseményeket követték, s az ottani

[1] Amikor ezt a lehetőséget mérlegeltük, döbbentünk rá arra, hogy mennyire hiányzik a két Ratio koráról egy alapos historiográfiai áttekintés. Ennek pótlását középtávon tervezzük, s valószínűleg ennek eredményeként (a feltárt hiányosságok pótlását követően) válik majd lehetővé a szóban forgó oktatáspolitikai–diskurzuselemző aspektus végiggondolása.

törekvéseket – nemcsak a birodalmi központosítás kényszeréből adódóan – kisebb-nagyobb eltérésekkel korán adaptálták. Kedvező gazdaságföldrajzi fekvéséből és kulturális tradícióiból, középkori egyetemi hagyományaiból adódóan Prágát, a monarchia második legjelentősebb városát már kutatásunk céljainak kitűzésekor a tanügyi reformtörekvések fontos centrumának gondoltuk. Szerencsére a téma német nyelven is jól kutathatónak bizonyult – a cseh nyelvtudás hiánya kevéssé jelent gondot ebben a kérdéskörben.[2] Bajorország oktatási viszonyainak feltárására pedig azért fordítottunk energiát, mert ausztriai vizsgálódásaink során egyre többször ütköztünk a közvetlen katolikus szomszéddal való kölcsönös egymásra hatás jelenségeibe.[3] Részben a bajor hatás erőssége miatt, részben pedig a jelen kutatásunk kereteit teljességgel szétfeszítő mennyiségi tényezők miatt módosítottunk eredeti terveinken, s halasztottuk el egyelőre a porosz tanügyi fejlemények módszeres feltárását.

Mindezek alapján munkánk három nagyobb egységre tagolódik. Előbb az állami (uralkodói) oktatáspolitika megszületésének körülményeit foglaljuk össze. Az első két fejezetben azokról a kulcsfogalmakról, eszményekről és az uralkodó tanügyi lépéseihez vezető egyéb, nem feltétlenül intellektuális kihívásokról lesz szó, amelyek szellemi és anyagi érelemben egyaránt mintegy a környezetét biztosították az átfogó oktatáspolitikai igények kialakulásának.

A legnagyobb egység első fejezetében az oktatáspolitika színtereit, s a változásoknak keretet adó szervezeti, tanügyigazgatási jellemzőket mutatjuk be. Ezt követően külön fejezetekben gyűjtjük össze az alsó fokú, a gimnáziumi és az akadémiai–egyetemi szektorokat érintő változásokat. Mind a tanügyigazgatási, mind pedig a nép- és a felsőoktatási fejezetek szerkezeténél igyekszünk a kronologikus–lineáris logikát érvényesíteni. Főbb alfejezeteink általában időrendben követik tehát egymást, amit annál is inkább könnyű volt betartani, mert a vizsgált időszak egymástól meglehetősen markánsan elkülönülő alkorszakokra bontható, s ezek az eltérések az egyes szakpolitikák, így az oktatáspolitika esetében is érzékletesen jelentek meg. A középfokú oktatásról szóló fejezetben azonban ez nem érvényesül. A gimnáziumok esetében olyan hosszan húzódó, konkrét eredményekkel sokáig alig-alig járó részfolyamatokat kellett elkülönítenünk, amelynek eredményeként végül szakítani kényszerültünk a lineáris kifejtés elvével.

[2] Deák Eszternek tartozunk köszönettel azért, mert felhívta a figyelmünket a legfontosabb cseh nyelvű feldolgozásokra.

[3] E tekintetben az első döntő lökéseket Gerald Grimmnek az alábbiakban sokszor hivatkozott monográfiája biztosította. A szerző kötetében minden nagyobb fejezet egy-egy pontján kitér a bajor gimnáziumi ügyek vizsgálatára, melyek során fontos párhuzamokat bizonyít. Grimm, 1995.

Ehelyett e hosszabb fejezetben bizonyos csomópontok köré szerveztük a változásokat (vagy azok hiányát), s problémacentrikus módon mutatjuk be azokat. A második rész utolsó fejezetét az ausztriai események és tendenciák sajátos, értelmező összefoglalásának szánjuk. Itt a korra legjellemzőbb törekvéseket, értékeket és érdekeket a hozzájuk leginkább kötődő személyiségekkel és érdekcsoportokkal együtt tárgyaljuk, s ezáltal szeretnénk megragadni a változások és a mozdulatlanság feszültségének fő okait.

A kötet harmadik részében előbb a cseh, majd a bajor, végül a magyar oktatásügyi jelenségeket összegezzük. Az egy-egy országhoz mérten szűkös terjedelmű fejezetek tehát összegző bemutatásként értelmezhetők, amelyeknek sorrendjével is üzenni szeretnénk. Szándékosan nem a centrum (Bécs) és perifériák (Prága, Pest-Buda), majd pedig a közvetlen szomszéd (München) viszonylatában vázoljuk a fejleményeket, hanem pusztán a magyar kutató szemszögéből tekintjük át a közeli közép-európai országok 18. század végi iskolázását. Ezzel is jelezzük, a monarchián belüli dinamikára hangsúlyosan odafigyelő, szakszerűbb sorrendet követő, valódi összehasonlítás csak további kutatásoktól remélhető.

Vizsgálódásunknak az időhatárait aránylag könnyű volt kijelölni. A 18. század közepétől a 19. század elejéig tartó hét évtizedben (1749-től 1819-ig) történtek olyan változások az oktatás valamelyik szegmensében, amelyek szorosan kötődtek az állami (uralkodói) oktatáspolitika megszületéséhez és első törekvéseihez. Ez a hosszú időszak természetesen változó intenzitású volt, belső szakaszhatárai jellegzetes fordulatokhoz kötődnek. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy az egyes szektorok reformjai elkülönültek egymástól, s ezek esetenként a nagypolitikai változásoktól is független, külön életet éltek. Ugyanakkor természetesen a fontosabb fordulópontok időnként valódi nyomot hagytak a teljes tanügy állapotán és szellemiségén. Így fenntartásokkal ugyan, de az alábbi kisebb belső egységeket lehet számba venni. Az első döntő fordulatnak a jezsuiták feloszlatása számít, ettől kezdve ugyanis nemcsak időnként erősödő vagy gyengülő igényei voltak az uralkodónak az oktatás irányítására, hanem bizonyos kényszer is mutatkozott erre vonatkozóan. A második nagy, az élet csaknem minden területére kiható változás II. József egyedüli uralmának kezdete, a harmadik pedig a császár halála volt. Különösen az 1790-es esztendőktől kezdve válik bizonytalanná a szakaszolás. II. (I.) Ferenc idején ugyanis egymásnak ellentmondó tendenciák váltogatták egymást, amelynek értelmezése csak az egyes részletkérdések elemzésénél válik lehetővé.

Források, szakirodalmi adottságok

Tanulmányunk közel nyolcéves kutatómunka eredményeit foglalja össze. Ezalatt az idő alatt a MÖB-CH támogatásával megszakításokkal mintegy nyolc hónapon át folytattunk kutatásokat Bécsben. Eredetileg azt terveztük, hogy már a munkának ebben a szakaszában bizonyos kérdések elemzésébe a teljesség igényével bevonunk elsődleges forrásokat. Ám ezt majdnem teljesen meghiúsította az a tapasztalat, hogy a magyar történetírás, neveléstörténet-írás alig-alig ismeri a 18-19. század fordulójára vonatkozó ausztriai oktatástörténet fordulatait. Mindössze néhány kivételt tudunk említeni a magyar nyelvű szakirodalom terméséből, amelyek legalább érintőlegesen foglalkoznak az oktatással is, miközben valamilyen más – általában jóval tágabb kérdéskört tárgyalva foglalkoznak az ausztriai fejleményekkel.

E művek közül kiemelkedik Marczali Henrik háromkötetes monográfiája Magyarország II. József-kori történetéről, valamint Kosáry Domokos 18. századi magyar művelődéstörténete. Mindkét mű következetesen törekszik a nemzetközi, s különösen az osztrák párhuzamok figyelembe vételére.[4] Kifejezetten az osztrák-magyar párhuzamokra épül H. Balázs Éva tartalmas kötete, amely azonban átfogó témaválasztása miatt inkább csak a korszellem általánosabb rekonstrukciójával, illetve néhány személyiség portréjával segíti céljaink elérését.[5] Hasonlóan távol áll témánktól, viszont módszertani – szemléletbeli kérdésekben inspiráló hatást gyakorolt Szántay Antal újabban és Barta János néhány évtizede megjelent összehasonlító munkája.[6] Továbbá mindössze három hazai tanulmányt említhetünk, amelyek egy-egy szűkebb szakterületre vonatkozóan célzatosan foglalkoznak az ausztriai tanügyi–oktatási törekvések bizonyos kérdéseivel. Schulteisz Emil orvostörténeti munkái rendre érintik az orvosképzés, s így a bécsi egyetem Gerhard van Swieten nevéhez kötődő reformját.[7] Németh András a közelmúltban publikált egy neveléstudomány-történeti áttekintést a 19. század legelejére vonatkozóan.[8] Szintén az utóbbi esztendőktől publikálja kutatásainak első eredményeit Olga Khavanova, aki magyar ifjak társadalmi érvényesülésének tanulmányi hátterét vizsgálva mutatta be röviden a bécsi oktatáspolitikát.[9] Összességében megállapítható, hogy hiába foglalkozott történeti és neveléstörténeti irodalmunk rendszeresen és behatóan a Ratio Educationis korával, annak akár közvetlenül a monarchiabeli vonatkozásaival is csak elvétve találkozhatunk a magyar

[4] Marczali, 1880-1888.; Kosáry, 1996.
[5] Balázs, H., 1987.
[6] Barta, 1982.; Szántay, 2005.
[7] Újabban: Schulteisz, 2004. 27-40.
[8] Németh, 2003.
[9] Khavanova, 2005.

nyelvű szakkönyvek és tanulmányok lapjain – szerzőik az alább bemutatandó osztrák kutatók írásaira viszonylag ritkán utaltak.

A fentiek miatt alapvetően könyvtári kutatómunkára korlátozódtak bécsi tartózkodásaink. Elengedhetetlenül szükségesnek láttuk ugyanis a szakirodalom részletes feltérképezését, s e fázis elhúzódása okozta azt, hogy levéltári, kézirattári, valamint kortárs könyvészeti forrásokkal csak a tervezettnél később, a kutatás utolsó fázisában foglalkoztunk hangsúlyosabban. Ennek következtében jelen dolgozatunk döntően teljességre törő szakirodalmi tanulmány. Ezzel egy komplex problémakör részletes bemutatására vállalkozunk, s egyúttal meg kívánjuk vele alapozni a következő évek, immáron elsődleges forrásokra épülő kutatásait is.

A szakirodalmi tanulmány elkészítése azért is bizonyult idő- és munkaigényesnek, mert az osztrák történetírás és történeti pedagógia gazdag állománnyal rendelkezik témánkra vonatkozóan. Annak ellenére is igaz ez a megállapítás, hogy a nevelés- és művelődéstörténet hazánkban megszokott ciklikussága és egyenetlenségei Ausztriában is rendre érvényesültek.[10] Miközben mindkét országban rendszeresen jelentek meg kétes színvonalú intézménytörténeti feldolgozások, a valóban tudományos igényű tanulmányok és szintézisek megszületésére csak bizonyos, kivételes időszakokban került sor. A 18. századi ausztriai fejlemények – ma már tévesnek számító – megítélését hosszan befolyásolta egy erősen átideologizált, pártos munka. Sokáig ugyanis csak Strakosch-Graßmann 1905-ben született, elsődleges forrásokat nem használó, aktuálpolitikai célzatú, erőteljesen egyházellenes osztrák oktatástörténete állt az egyetemi képzés rendelkezésére. Ez éppen korszakunkra vonatkozóan számos, súlyosan torz megállapítást tartalmaz.[11] Csak az 1980-as években készült el az osztrák oktatás- és neveléstörténet kiegyensúlyozott, ugyanakkor monumentális bemutatása. Helmut Engelbrecht hazánkban is ismert ötkötetes monográfiájának legfőbb érdeme közé tartozik, hogy egyrészt elsőként vállalkozott a 19-20. században szép számban megjelent tanulmányok, résztanulmányok feldolgozására,

[10] Vázlatos historiográfiai áttekintésünket az alábbiak alapján állítottuk össze: Lechner, 1992.; Grimm, 1992.; Grimm, 1995. 3-30.; Grimm, 1995b. 1-8.

[11] Strakosch-Graßmann, 1905. E munka alapján sokáig tartotta magát az a nézet, miszerint a felvilágosult abszolutizmus bukásával együtt lezárultak a számottevő oktatási kísérletek is. Így például az 1800-as évek elején a piarista szerzetes Lang révén bevezetett, komoly újításokat tartalmazó gimnáziumi tantervről évtizedeken át egészen megfeledkeztek a kutatók. Ehelyett hajlamosak voltak a 19. század első felét „középkorias viszonyokkal" jellemezni. Strakosch-Graßmannról: Lechner, 1992.

másrészt úgy láttatja egységben az ausztriai tan- és nevelésügy változásait, hogy közben több korábbi tévedést és aránytévesztést is korrigál.[12]

Noha a szintetizáló nagy munkákban csak későn jelentek meg a forrásközpontúság, a forráskritika vagy a világnézeti semlegességre törekvés kritériumai, a múlt század legelejétől számottevő részkérdésekben születtek olyan fontos művek, amelyek ezeket a szempontokat kulcsfontosságúnak tartották. Az osztrák neveléstörténet-írás első nagy fénykora köthető a régi századforduló néhány fontos kezdeményezéséhez. Miután 1894-ben megalakult a Gesellschaft für deutsche Erziehung- und Schulgeschichte osztrák csoportja, szervezett módon kezdődött el a tanügyi források felkutatása és publikálása. Ezek eredményei vagy a máig nélkülözhetetlen sorozatban, a Beiträge zur Österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte 18 füzetében vagy külön könyvekben jelentek meg.

Az itt publikáló szerzők közül Karl Wotke, az önálló kiadványok közül pedig Wotke monumentális forráskiadványa a felvilágosult abszolutizmuskori gimnáziumügyről emelkedik ki.[13] Kutatásaink során a bécsi gimnáziumi professzor számtalan kisebb-nagyobb további művét tudtuk hasznosítani, mivel a szerző szinte kizárólag e korszakkal foglalkozott.[14] Bár Grimm szerint az autodidakta történetíró Wotke sokszor esett a források és adathalmazok mértéktelen közlésének hibájába, miközben a módszertani és értelmezési keret megteremtésével adós maradt, ám munkái közel száz évvel megszületésük után is nélkülözhetetlenek.[15] Ez leginkább témaválasztásának, valamint páratlanul gazdag forrásközlő tevékenységének köszönhető. Ezek révén ugyanis a korszak olyan kulcsproblémáiról nyerhetünk árnyalt képet, mint a tanárképzés, a tantervi csatározások, a felsőbb oktatás kapacitásszűkítéséből adódó értelmiséghiány vagy az iskolázás finanszírozásának ügye.

Ebből a korszakból még két nagy jelentőségű szerzőt érdemes kiemelnünk. Wotkéhoz hasonló módszerrel dolgozta fel terjedelmes munkáiban a népoktatás történetét Anton Weiß.[16] (Ennek kapcsán érdemes idézni Grimm megjegyzését, miszerint nagy aránytalanság fedezhető fel az ausztriai történetírásban. Miközben a gimnáziumüggyel kétes színvonalú, de bőséges szakirodalom foglalkozik, az iskolázás más szintjei alig kerültek az érdeklődés homlokterébe. Ennek megfelelően például az osztrák felsőoktatási

[12] Engelbrecht, 1984. (A teljes sorozat 1983-1988 között jelent meg.) Így – a fenti példánál maradva – legalább részben átértékeli a 19. század első felét, mondván, az nem a mozdulatlanság és a visszarendeződés ideje volt, hanem az 1849-es reformra való felkészülésé.
[13] Wotke, 1905.
[14] Ezek közül számunkra a legfontosabb a 18-19. század fordulóját részletesen feltáró kötet: Wotke, 1915.
[15] Grimm, 1995. 13-16.
[16] Weiß, 1904.; Weiß, 1904b.

intézményekre vonatkozóan sokáig egy német szerző összefoglalása mutatkozott a leghasználhatóbbnak.)[17] Adler Sigmund kitűnő, a felmerülő problémákat immár értelmezési keretbe is helyező munkája pedig ugyan szűk időmetszetre koncentrálja vizsgálódásait, de fontos témát, a II. Lipót-kori fordulatot elemzi, s szintén nehezen nélkülözhető eredményekre jut.[18]

Az ausztriai nevelés- és oktatástörténet-írás a két világháború korában alig teremtett értékelhető alkotást. Egy-két kisebb tanulmánytól eltekintve az ekkor születő írások ismét eltekintettek a legalapvetőbb szakmai feltételek betartásától is, többnyire ideologikus-politikai céloknak rendelték alá megállapításaikat. Hosszú szünet után áttörő szakmai fordulatot előbb Richard Meister forráscentrikus nagy összefoglalása jelentett. De még fontosabb Heribert Timp probléma-központú monográfiája a szaktanári rendszer bevezetésére irányuló kísérletek áttekintésével, igaz, a nemzetközi kitekintés teljes hiányával.[19] Az 1970-80-as években számos disszertáció és néhány meghatározó kutatónak a téma iránti tartós elköteleződése igazi virágkort hozott az osztrák nevelés- és oktatástörténeti kutatások életébe. Egyrészt általában külön-külön sor került korszakunk jelentős személyiségei biográfiájának megírására.[20] Másrészt az egyház-, szellem- és nem utolsósorban a politikatörténeti kutatások döntő fontosságú megállapításokkal, részkutatásokkal, s esetenként a témánkhoz közvetlenül is kötődő tanulmányokkal gazdagították a neveléstörténeti ismereteket.[21]

Harmadrészt kiemelhető egy, a modern korban már szívesen kutatott, a tárgykörünkhöz szorosan kapcsolódó témát: különösen a bécsi egyetem múltjával, státusának és funkciójának változásaival foglalkozó írásokat tudtuk eredményesen hasznosítani munkánk során.[22] Végül Helmut Engelbrecht mellett Grete Klingenstein és Gerald Grimm nevét érdemes külön hangsúlyozni.[23] Mindhárman számos, alapműnek tekinthető publikációban foglalkoztak a 18-19. századi tanügyi fejleményekkel. Kis túlzással állítható, hogy írásaik nélkül nem lenne értelme szakirodalmi tanulmányt készíteni a korszak ausztriai oktatástörténetéről. Gerald Grimm monográfiái révén egészen különös helyzetbe is kerültünk a középfokú képzésről szóló fejezetünk írásakor. A

[17] Grimm, 1992. 103-104. A szóban forgó, általunk is megismert, bár – az újabb feldolgozások miatt már – kevéssé használt egyetemtörténeti munka: Paulsen, 1896.
[18] Adler, 1917.
[19] Meister, 1963.; Timp, 1968.
[20] Így például Gottfried van Swietenről: Wangermann, 1978.; Sonnenfelsről: Osterloh, 1970.; Birkenstockról és Rottenhanról: Weitensfelder, 1996.
[21] Itt olyan kutatók munkáira gondolhatunk, mint pl. Peter Hersche, Elisabeth Kovács, Helmut Reinalter, Adam Wandruszka, Eduard Winter stb.
[22] Például: Hammerstein, 1977.; Hammerstein, 1985.; Winkler, 1988.
[23] Klingenstein, 1968.; Klingenstein, 1970.; Klingenstein, 1976.; Klingenstein, 1978.; Klingenstein, 1983.

gimnáziumok történetét kimerítő alapossággal tárgyaló monumentális kötetei ugyanis teljesen lefedik a korszakunkat. Ily módon tehát egy hosszú ideje tátongó szakirodalmi–tudományos űrt töltött ki a szerző – ami számunkra azzal a kényszerrel járt, hogy döntően Grimm megállapításaira építsük legterjedelmesebb fejezetünket.[24]

Elmúlt éveink kutatását így csaknem egészen kitöltötték az ausztriai – valamint a témába vágó legfontosabb cseh, bajor és magyar – másodlagos források tanulmányozása. Elsődleges forrásként leginkább csak néhány tanügyi kulcsszereplő műveit tanulmányoztuk. Ennek eredményeként született egy hosszabb közleményünk Birkenstock

koncepciójáról és adtunk közre cikkeket Martini és Hess, valamint Kindermann nézeteiről. Ezenkívül főként a forráskiadványokban publikált dokumentumok (törvények, rendeletek, tantervek), valamint kisebb–nagyobb jelentőségű egyéb források (pl. vizitátori tudósítás, állapotfelmérés, vitairat) erejéig végeztünk önálló forráselemző tevékenységet.

***

Közel nyolc év kutatásainak eredményei olvashatók az alábbiakban. A bécsi kutatásokat a Magyar Ösztöndíjbizottság és a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjai (2003, 2005, 2007, 2008, 2010) tették lehetővé. Egy hónapig a Deutscher Akademische Austausch Dienst (DAAD) támogatásával a helyi egyetem meghívottjaként Passauban gyűjtöttünk anyagot a bajor viszonyokra vonatkozóan. Az itthoni munkát előbb a Habsburg-kori Kutatások Közalapítványának tudományos ösztöndíja (2005/2006), majd az OTKA Posztdoktori Ösztöndíja (2008/2011 – PD 75.335) tette lehetővé. Eredetileg ez utóbbi projekt zárótanulmányaként szolgált jelen írásunk.

Az elmúlt években, különösen az OTKA-ösztöndíj támogatási időszakában, rendszeres publikációs tevékenységet fejtettünk ki a témakörben. Az említett tanulmányok mellett külön közleményt szenteltünk a népoktatási és a felsőoktatási reformtörekvéseknek, a csehországi oktatáspolitikai kezdeményezéseknek, továbbá a szaktanári rendszer körül kialakult polémiának.[25] Ezeket az írásokat helyenként szövegszerűen is felhasználtuk kötetünkben. Mindez azonban semmiképpen nem jelenti azt, hogy az alábbiakban már máshol megjelent tanulmányok másodközölt gyűjteménye olvasható. Leginkább azért nem, mert kötetünk szerkesztési elve korábbi írásaink jelentős rövidítését és átalakítását

[24] A szóban forgó mű: Grimm, 1995.
[25] Ugrai, 2008.; Ugrai, 2009.; Ugrai, 2009b.; Ugrai, 2009c.; Ugrai, 2010.; Ugrai, 2010b.; Ugrai, 2010c.; Ugrai, 2010d.

igényelte. S így bár néhány esztendő alatt lényegileg nem változott a véleményünk a korábban kifejtett kérdések kapcsán, a monografikus feldolgozás szükségszerűen új súlypontokat helyezett előtérbe.

Írásunkat hárman olvasták szisztematikusan végig. Felkért lektorunk, Soós István igen alapos jegyzetekkel, megjegyzésekkel, észrevételekkel, tanácsokkal járul hozzá munkánk tökéletesítéséhez. Nem véletlenül használunk jelen időt, hiszen egyes javaslatait azonnal be tudtuk építeni a kéziratba, másoknak a megfontolása és az annak megfelelő korrekció viszont jóval hosszabb időt vesz igénybe. Orosz Gábor atyai barátként ösztönzött mindvégig, s ő sem fukarkodott jobbító szándékú tanácsaival. Végül Sasfi Csabát emeljük ki, aki oktatás- és társadalomtörténészként évek óta figyelemmel követi tevékenységünket, s sok-sok témát átfogó beszélgetéseink tanulságait közvetve és közvetlenül is nagyon jól tudtuk hasznosítani az alkotómunka során. Mindhármójuknak hálával tartozunk.

Szellemi és katonai kihívások

- Az állami (uralkodói) oktatáspolitika megszületését előidéző tényezők –

Az egyén megítélésének megváltozása: a felvilágosodás és annak pedagógiája

A felvilágosodás, ez a nagy, a 17-18. századi Európa gondolkodását, mentalitását markánsan átalakító, sokszínű szellemi mozgalom a pedagógia történetében is fontos fordulatot hozott. A felvilágosodás már nevében is magában hordozta az ész terjesztésének, a ráció pallérozásának programját. A korszak filozófusainak elsődleges célja az volt, hogy a régi erkölcsi rendet gyökeresen megváltoztassák és egy újat állítsanak a helyébe. A középkori és kora újkori hagyományok nagy részét babonának, értelmetlen hiedelmeknek tekintették, s a tudatlanságnak, a vallási vakbuzgóságnak tulajdonították. Programjuk alapeleme az volt, hogy az ember ismerje meg önmagát és környezetét, tudatosítsa saját maga és mások számára is létezését, létezésének értelmét. A túlvilági célok helyett az evilági élet irányába forduljon a figyelme. A szerzetesi aszkézis helyett az örömöket, a vágyakat sem elfojtó természetes életet helyeselje. Az ember célja immár nem kizárólag a túlvilági életre való felkészítés, mint a középkorban; s nem a közösség által

legitimált erkölcsi értékek, minták automatikus közvetítése, mint az evilági lét fontosságát már elismerő kora újkorban. Bár a felvilágosodás gondolkodóinak többsége nem tagadta meg Istent (vagy valamilyen istent), a vallásközpontú erkölcsiséget emberközpontúval kívánták felcserélni. Az emberközpontúságot persze minden filozófus másként értette. A klasszikus nagy ellentétpárok – például az ész és az érzelem, a tapasztalat és az örökölt tulajdonságok, a társadalom és az egyén, a hasznosság és a boldogság, a közjó és a szabadság, a társadalmilag legitimált rend és az abszolút igazság – metszéspontjain számtalan változata született ugyanannak: az új erkölcsi és társadalmi rend, valamint az emberi élet értelme keresésének. Tovább növelte a szellemi sokszínűséget a változások eredményességében való remény mértéke, hiszen a skála a szinte teljes pesszimizmustól a jövőbe vetett korlátlan hitig terjedt a korabeli gondolkodók körében.[26]

A felvilágosodás generációi ezen elvek mentén megsokszorozták az emberiség tudását. Pierre Chaunu *„az elemezhető információk”* meghússzorozódásáról beszél a 17. század végétől számított bő száz esztendőre vonatkozóan – azzal a kiegészítéssel, hogy már az azt megelőző fél évszázadban *„felragyogott a gondolat csodája”* és a matematikai felfedezések révén a skolasztikus világrend tarthatatlanná vált.[27] De Chaunu monográfiájában meggyőző részletességgel bizonyítja, hogy a tudásgyarapodás nem pusztán a szaktudományok fejlődését hozta magával. Százhúsz év alatt megduplázódott Európa lakossága. Ezzel együtt jelentősen megnőtt a születéskor várható élettartam – a *„halál fölötti diadalhoz”* éppúgy hozzájárult a higiénia javítása, mint a burgonya elterjedése vagy a családi élet bensőségesebbé válása. Kitágult az európai civilizáció számára a földrajzi tér, hisz egyfelől a népességnövekedés jórészt a kontinens peremterületein (a töröktől visszahódított Délkelet-Európában, a skandináv és a szláv térségben, s az ismét magára találó Ibériában és Itáliában) összpontosult. Másrészt egyre többen akartak és tudtak eljutni egyre több és távolabbi helyre.[28]

Az anyagi gyarapodás nemcsak az értelemre alapozott világnézet következményeként, hanem annak legitimációs bázisaként is felfogható. A nyilvánvaló fejlődés révén ugyanis hosszú távon is becsülete maradt az újfajta tudásnak és műveltségnek. Ennek köszönhetően a bizonyos idő után önmagával meghasonuló, túlzásokba forduló felvilágosodás lezárulása nem jelentette egyszersmind az ész megtagadását, a hit teljes térfoglalással járó restaurációját. A felvilágosodás mozgalmának

[26] Köpeczi, 1986. 201-214.
[27] Chaunu, 1998. 12-13.
[28] E vázlat alapja: Chaunu, 1998. 7-125.

olyan színterei alakultak ki, amelyek a következő század kulturális fejlődésének is letéteményeseivé váltak. Az olvasóegyletek, a gazdasági, mezőgazdasági és szakmai társaságok, a szalonok és páholyok, s nem utolsósorban a tudós testületek, akadémiák, valamint az új vagy újjászervezett iskolák hordozták a lehetőséget a racionális gondolkodás és a világi művelődés átörökítésére.[29] A folyóiratok, könyvek és kalendáriumok divatossá válása, s az alfabetizáció rohamos terjedése – legalábbis bizonyos régiókban – szintén a felvilágosodás korszakán túlmutató, a civilizációt máig meghatározó fejlemény. Mint ahogyan az anyanyelvek térnyerése is ekkorra tehető: a latin egyeduralmának vége egyben a felvilágosodás kezdete.[30]

A felvilágosodás legalapvetőbb célkitűzése, az emberi gondolkodás gyökeres átalakítása szükségszerűen vezetett a nevelésről való elmélkedés középpontba állításához. S a felvilágosodás korának maradandó vívmányai természetszerűen eredményezték a nevelésfilozófiai és gyakorlati oktatási kérdések kiterjedését, továbbélését. Az új erkölcsökhöz új ismeretekre, az új ismeretekhez pedig új megismerési módszerekre, s mindehhez a teljes nevelési program újrafogalmazása volt szükség. A pedagógiai felvilágosodás első komoly szerzője John Locke. Gondolatok a nevelésről című, kevéssé egységes, esetenként csapongó levélregényében egy jómódú ifjú ideális nevelésének feltételeit részletezi. Az istenhívő, a klasszikus ismeretekkel és a modern, polgári tudnivalókkal egyaránt felvértezett, testi, lelki és szellemi nevelés egységében részesült, több nyelven beszélő tanítvány az angol filozófus szerint képes megtestesíteni az igazi polgár figuráját. A mű útmutatásai alapján a szerző szerint egy erényes, mértéktartó, ugyanakkor empatikus és belátó, a közösség érdekeinek és egyéni vágyainak közös nevezőjét megteremteni képes, egészséges, erős ember kinevelése lehetséges. Mindez ráadásul elvileg mindenkinél elérhető, hiszen Locke a „tabula rasa” elvének híve, azaz felfogása szerint mindenki üres lappal születik, amelyre a születése pillanatától kezdve megélt és megtanult tapasztalatok írják fel az egyéni jegyeket.[31]

Hasonlóan részletesen foglalkozott a neveléssel és szintén a tiszta lappal való indulás híve volt Helvetius. Ennek ellenére éppen ellentétes végkövetkeztetésre jutott. Amíg Locke szerint az új társadalmi rend kialakításában a pedagógiáé az első jelentős feladat, Helvetius a politikával szembeni egyszeri követelményként határozza meg a

[29] Im Hof, 1995. 93-131. A tudós testületek, akadémiák, mint a felvilágosodást terjesztő intézmények nyugat- és közép-európai terjedéséről: Hammermeyer, 1976.
[30] Ahogyan Chaunu fogalmaz: Newton a határ, ő még latinul alkotott, Berkeley és Locke viszont már angolul. Chaunu, 1998. 213.; Im Hof, 1995. 181-184.
[31] Locke, 1914. Locke pedagógiai nézeteiről rövid összefoglalás: Schmidt, 1991.

felvilágosult társadalom kialakítását, s ennek következményeként számol az újfajta neveléssel. Helvetius ugyanis sokkal inkább nevelődésről, semmint a tudatos nevelés, s különösen nem a Locke-nál igen hangsúlyos értelmi pallérozás, azaz az oktatás fontosságáról beszél. Mindenki minden tudását a tapasztalás útján a társadalmi környezetből meríti. Az ember tehát passzív fél, s csak befogadja környezetének ingereit – azt viszont egyenlő módon teszi, s az egyének közötti különbségek mindössze az érdekeltség eltérő szintjei miatt alakulnak ki. Ahhoz, hogy a felvilágosodás követelte változások végbemenjenek, Helvetius szerint nem az egyes emberek nevelésén keresztül vezet az út, hanem a társadalom egészét kell egyszerre újraszervezni. Ez az egyszeri feladat a filozófusok vezérletével a politikára vár, s művük a fenti logika alapján örökéletű lesz.[32]

Locke-kal és Helvetiusszal is kíméletlenül szembeszáll Rousseau, amikor mind a tabula rasa-t, mind pedig a társadalmi környezet esetleges pozitív nevelési jelentőségét tagadja. Rousseau nevelésfilozófiai jelentősége annak ellenére vitathatatlan, hogy a kortársai körében marginális jelentőség jutott. Jobbára elszigetelten, sok ellenség birtokában, s még többnek a tudatában élt. A társadalmi rendről és az egyén közösségen belüli szerepéről szóló nézetei pedig éppúgy tartalmaznak számos ellentmondást, mint nevelésfilozófiája. Mindezek dacára akár a pedagógia kopernikuszi fordulatának is nevezhető az a szemléletváltozás, amely a nevéhez köthető, s amelynek révén felismerték és hangsúlyozni kezdték a gyermek mindenek felett való érdekét. Rousseau az egyén, az egyes ember boldogságának szolgálatába állította utópisztikus, a nevelő és a nevelt évtizedeken át tartó, négyszemközti beszélgetésekre alapuló, az előre eltervezett tananyagot és oktatási célt elvető nevelési koncepcióját. A gyermek érdekeinek és érdeklődésének központba helyezése, a természetközpontú nevelés, a társadalomtól való elfordulás és szándékos elszigetelődés, a kulturális hagyományok erős bírálata, a deizmus jellemzi a rousseauiánus pedagógiát.[33]

A természetben, hangsúlyozottan a bűnös várostól, a gyermeket romlásba döntő felnőttek világától távoli helyen zajló, elvileg kizárólag az egyén születéstől adott érdeklődésére alapozott nevelés végső soron az illetőnek a társadalomba való bevezetését célozza. A „nem nevelni” vagy a „nevelődést segíteni” elve úgy egészül ki az antiintellektualizmussal, a leírt információk, a könyvekre alapozott műveltség elvetésével, hogy közben a széles műveltségű, olvasott nevelő számára engedményt tesz: adott esetben

[32] Mortier, 1983. 238-243.; Köpeczi, 1986. 214-215.
[33] Rousseau mindezt Emil avagy a nevelésről című művében fejti ki részletesen. Rousseauról: Rang, 1991.

folyamodhat cselhez, s észrevétlenül teremthet olyan szituációt, amelyben automatikusan rákérdez a nevelt olyan dolgokra, amelyeket valójában a nevelő tart fontosnak. Az egyéni szabadság teljes tiszteletben tartása révén reméli az egyenlőtlenségek, s így az erkölcstelenségek megszűnését, a társadalmi közjó elérését. Mélységesen negatív társadalom-felfogása rendíthetetlenül pozitív emberszemlélettel, s ennek megfelelően optimista pedagógiával párosul.

Rousseau, sok tekintetben szélsőséges és utópisztikus nézetei ellenére, nagy befolyást gyakorolt kora pedagógiai gondolkodására. Ösztönző hatását érdemes két részre elkülönítve tárgyalni – noha természetesen az utókor egyes képviselői, vagy szellemiségük egyes elemei között a legkevésbé sem lehet ilyen steril különbséget tenni. Egyfelől a nevelés belső szféráinak átalakulását vonzotta magával. Az érzelmek felfedezése, az emberi élet minőségének tiszteletben tartása, a természetes körülmények becsülete és az erkölcsösség, a társadalmi együttélés harmóniájának révén sokat tett a nevelési folyamat lelki síkjának átalakításáért, bensőségessé tételéért. Részben ehhez az irányzathoz tartoztak a filantropisták.[34] A 18. század második felében döntően német nyelvterületen kialakuló, néhány iskola megalapításával, az első szakfolyóirat megindításával és az első egyetemi pedagógiai katedra megszervezésével is jellemezhető mozgalom vezéralakjai (Basedow, Campe, Salzmann, Trapp) a gyakorlatba igyekeztek átültetni minél többet a rousseau-i tanokból. Bentlakásos intézményeik szeretetteljes közösségekké váltak, ahol a tanulók testi, lelki, értelmi fejlődésére egyaránt nagy súlyt helyeztek. A filantropizmus fontosnak tartotta a mindennapi életben közvetlenül hasznosítható ismeretek elsajátíttatását és a természettel való szoros kapcsolatot. Alább még szólunk róla, hogy képviselői nyíltan az egyházi iskolázás ellen foglaltak állást és az állam oktatási szerepvállalását sürgették. Az alapvetően polgári irányzat hívei azonban az állam, az uralkodó mozgásterét is le kívánták szűkíteni, s az egyéni szabadságjogokra helyezték a hangsúlyt. Csak a legradikálisabb filantropista, Rochow igényelte az állam kifejezetten erős tanügyi szerepvállalását.[35]

Miközben a filantropista intézmények jellemzően a jómódú családok gyermekeit fogadták be, a szegényebb vagy kifejezetten elhanyagolt gyermekek nevelését elsőként Pestalozzi vállalta fel.[36] A svájci pedagógus eredetileg szintén Rousseau tanaiból indult ki, de mind gyakorlati, mind pedig elméleti munkásságával túlszárnyalta szellemi atyját. Rousseauval ellentétben nagy jelentőséget tulajdonított az istenhitnek, a közösségi

[34] A filantropistákról újabban: Mihalovicsné, 2006. Valamint: Herrmann, 1991.
[35] Meyer, 1937. 86-87.
[36] Im Hof, 1995. 180-181.

erkölcsöknek és a tételes, tantárgyakba sorolható szakismereteknek. Ezáltal Rousseau téziseinek utópisztikus részeit korrigálta, s megteremtette az újfajta nevelés intézményes kereteit. Ugyanakkor Pestalozzi Rousseauhoz hasonlóan nagyra értékelte az egyéni különbségeket és érdeklődést, a nevelő és a neveltek közötti meghitt beszélgetéseket vagy a gyerekek kétkezi munkáját, s így hű maradt a pedagógia kopernikuszi fordulatához.[37]

Másrészt Rousseau jelentősége abban érhető tetten, hogy óriási vitákat kiváltó műve a filozófiai diskurzus középpontjába helyezte a nevelés megszervezésével kapcsolatos kérdéseket. Már a Társadalmi szerződés című munkájában maga Rousseau is túllépett az egyéni boldogság kizárólagosságát hirdető nevelési eszményen és a szempontok közé emelte az egyén közösségben játszott szerepét is.[38] A mindenkire kiterjedő nevelés igénye, a közjó, mint társadalmi cél megfogalmazása, s nem utolsósorban a vallásos gondolkodás háttérbe szorítása, az egyházi pozíciókkal szembeni éles szembeszállás kapcsán oktatási, oktatáspolitikai programok születtek, amelyek hatását felerősítette a mozgalom olyan radikális képviselőjének a híre, mint amilyen Rousseau volt. A francia filozófusok közül ugyanis mások is foglalkoztak az intézményes nevelés kérdésével. D' Alembert például nyíltan támadta a jezsuita kollégiumi nevelést, s a francia, valamint legalább egy élő idegen nyelv, a történelem, a geometria és a fizika tanítását középpontba állító nevelést követelt a helyébe. Az Enciklopédia Kollégium szócikkének szerzője nyíltan többre értékelte a magánnevelést, mint a középszerűséget diadalra segítő, igazán csak alkalmazkodást követelő kollégiumi nevelést. D' Alemberthez hasonlóan Diderot is elvesztegetett időnek tartotta a kollégiumban töltött éveket.[39]

Igazán átfogó programmal azonban egy kevéssé ismert szerző, La Chalotais állt elő.[40] A francia jogász, udvari főtisztviselő Tanulmány a nemzeti nevelésről vagy tanulmányi terv a fiatalság számára című művében szembeszállt a jezsuiták oktatási monopóliumával és teljes szekularizációra épülő polgári, nemzeti nevelést követelt. A gyerekek állampolgárrá nevelését jelölte meg az oktatás lényegének a közhasznúság, a hazaszeretet és az egyéni boldogság hármasának jegyében. Ezenkívül határozottan állást foglalt a természettudományos tárgyak és az élő idegen nyelvek iskolai oktatásának kiterjesztése, valamint a latin és az antikvitás visszaszorítása mellett.[41]

A tanügyek állami irányítását megcélzó La Chalotais tette először „politicummá" a kérdéskört. Bár Franciaországban is sokan egyetértettek vele, igazán hatékony követőkre Németországban talált. Mindenekelőtt az alább részletesen bemutatandó kameralisták,

[37] Pestalozziról átfogó bemutatás: Zibolen, 1984. Valamint: Liedtke, 1991.
[38] Ezen a helyen már a lehető legkisebb közösségek ideája kiegészült a nemzeti – gazdaságilag is önellátó – függetlenséggel és a nevelés számára is fontos céllal, a hazafiúi erények fokozásának igényével. Ludassy, 1979. 64-105.
[39] Mortier, 1983. 269-273.
[40] Köpeczi, 1986. 214-218.
[41] Grimm, 1992. 474-476.; Grimm, 1995. 31-40.

valamint a már említett filantropisták osztották nézeteiket. Az előbbiek közül elsőként Justi 1760. évi Polizey című, az állam működését, belső rendjét felvázoló kötetében szögezte le, hogy a közjó szempontjából döntő jelentőségű a nevelés az emberek tehetségének és ügyességének fejlesztése, valamint erkölcsösségének biztosítása szempontjából.[42] A filantropisták néhány képviselője szintén pusztán utilitarista szempontok alapján követelt jobb és újszerű, államilag irányított, vagy legalább felügyelt oktatást. De Lieberkühn gimnáziumi professzor révén akadt olyan is, aki túllépett a hasznos polgár elsődlegességének hirdetésén. Lieberkühn megelőlegezte a Pestalozzinál is meglévő, de leginkább Humboldt nevéhez köthető neohumanista-idealista felfogást, miszerint az oktatás célja, hogy az egyén teljes harmóniában legyen saját magával, a természettel és a társadalommal. Az erkölcsi és szellemi önállóságot azonban Lieberkühn szerint – ellentétben a kérdéssel nem foglalkozó Pestalozzival és az ezt elvető Humboldttal – csakis a nyilvános, államilag szervezett oktatás valósíthatja meg.[43]

Ám a Lieberkühn által is támogatott állami oktatáspolitika túlságosan korán szerzett jelentős pozíciókat ahhoz, hogy ne értsen minden gondolkodó teljes mértékben egyet a tanügyek uralkodói befolyás alá vonásával. Különösen egyértelműen mutatkozott ez meg a filantropista Trapp kései nézeteiben. Igaz, állammal szembeni fellépéséhez nagyban hozzájárultak keserű személyes tapasztalatai. Miután hiába kísérletezett Halléban, az első egyetemi pedagógiai tanszéken külön szeminárium felállításával, egyre inkább a magánoktatás felé fordult. A Braunschweigische Journal szerkesztőjeként és egy magánintézmény vezetőjeként elkötelezett híve lett a szabad, állami befolyástól mentes oktatásügynek. Az „Allgemeine Revision" című, 1792-ben névtelenül megjelent írásában felülbírálta saját, egy évtizeddel korábbi, az államilag vezényelt oktatás osztrák és orosz formáját idealizáló álláspontját, és az egyház oktatási monopóliumához hasonlóan elvetette az uralkodó kizárólagos jogát. E két hatalmi tényezőt ráadásul nem is egymással szembenálló felekként határozta meg, hanem egy érdekközösség résztvevőiként, amely tovább rontja a valóban szabad iskolázás lehetőségeit. A szabad, nyilvános iskolázás szerinte nem kizárólagosan állami finanszírozású és felügyeletű. Hanem a közösen gyűjtött és felügyelt kasszából csak a rászorulók tanulását garantáló, egyébként a többiek szabad döntésén alapuló rendszer. Ennek megfelelően az állam köteles mindenki tanulásáról gondoskodni, de senkit nem kényszeríthet tanulási jogának gyakorlására. Az egyház és az uralkodó sem írhat elő az iskolának semmilyen neki megfelelő cél teljesítését. A

[42] Stichweh, 1991. 93-95.
[43] Grimm, 1995. 147-159.

közpénzből a szegények számára fenntartott iskolák mellett a magániskolák működését is el kell fogadnia és ismernie az államnak. Basedow szintén az egyéni és a közösségi érdekek összhangját tartotta elengedhetetlennek. Az utóbbit ráadásul tagolta, s megkülönböztette az állami (nagyhatalmi), a társadalmi és a gazdasági szempontból becsült értékeket. A protestáns teológus Resewitz[44] eredeti hivatása ellenére sokallotta a tudósiskolák számát, mondván a tanulók túlnyomó többségére mint munkás kezekre, s ezért a latin iskolák helyett szakképzettséget adó intézményekre van szükség. Az állam és egyház önkorlátozásán alapuló; az egyéni érdekeket messzemenően figyelembe vevő, csak a rászorulók oktatásával foglalkozó, liberális iskolázást követelt Campe is. Ezzel olyan alaphangot adtak a szakmai vitasorozatnak, amely a 18. század utolsó évtizedében igen élénk visszhangra talált a német sajtóban, s elvezetett a „trón és az oltár szövetségét" a legmélyebben megvető Fichte radikalizmusáig.[45]

Az osztrák változat: a katolikus felvilágosodás

Felmerül a kérdés, hogy Ausztriában ezek a pedagógiai eszmék mennyire lehettek ismertek és miként éreztették hatásukat. Különösen tanulságos ez a probléma, ha figyelembe vesszük, hogy a cenzúra a jozefinus évtized kivételével erőteljes szerepet játszott a felforgatónak minősített nyugati eszmék monarchián belüli terjedésének akadályozásában, illetve ha számolunk azzal, hogy a polgárosodás közép-európai szintje meg sem közelítette a nyugatnémet vagy a francia mértéket. Ennek fényében nem meglepő, hogy egyes szerzők elhanyagolhatónak tartják a felvilágosodás közvetlen ausztriai, bécsi hatását. E felfogás hívei élesen eltérő képet festenek az osztrák szellemi elitről a szinte teljes francia befolyás alá kerülő porosz udvarhoz és akadémiához képest.[46] Eszerint a 18. század utolsó negyedéig, tehát lényegében egészen a felvilágosodás végéig a francia szellemi kisugárzás legfeljebb sok áttéten keresztül érvényesülhetett Bécsben.[47]

Egyfajta „különutas" pozícióba került tehát Ausztria, melynek nyomán nem a filozófiai eszmék, tehát nem a felvilágosodás elmélete, hanem az újító intézkedések, azaz a felvilágosodás gyakorlata került a középpontba. Ennek köszönhetően alig – alig emelhető

[44] Főbb pedagógiai művei: Die Erziehung des Bürgers zum Gebrauch des gesunden Verstandes und zur gemeinnützigen Geschäfftigkeit, 1773.; Gedanken, Vorschläge und Wünsche zur Verbesserung der öffentlichen Erziehung als Materialien zur Pädagogik. 5 Bd, 1778-1786.
[45] Grimm, 1995. 257-271.
[46] Mortier, 1983. 33-38.
[47] Két francia szerző is majdnem teljesen kihagyja a felvilágosodás intenzív szakaszainak földrajzi bemutatásánál a Habsburg Birodalmat. Mortier, 1983. 27-66.; Chaunu, 1998. 154-156. De nemcsak francia szerzők festettek le sporadikus, töredezett képet az ausztriai filozófiai vívmányokról: Stanzel, é.n. 70-72.; Paulinyi, 1972. 198-201.

ki például tisztán elméleti gondolkodónak a neve a korszakból.[48] S miközben teológiai, jogi vagy közgazdasági kérdésekkel sokan foglalkoztak a befolyásossá lett személyiségek közül, filozófus nem akadt egy sem közöttük.[49] Ily módon II. József filozófiai – elméleti műveltsége és filozófusokkal való kapcsolata II. Frigyesével összehasonlítva lényegesen jelentéktelenebbnek számított – ez majd megmutatkozik abban is, hogy miként kicsinyelte le a császár a pusztán teoretikus munkásságot folytató egyetemi professzorokat, tudósokat.[50]

Ezzel szemben egyes kutatók felhívják a figyelmet arra, hogy már korábbra is datálhatók később meghatározó jelenségek. Már a század legelején, az 1710-es években igen haladó tervezetet készített az udvari főkamarás, Schierendorf. Bár ő is alapvetően gyakorlatias kérdéseket feszegetett (nagybirtokok felosztása a szegényparasztok között, manufaktúrák és a dunai kereskedelem fejlesztése stb.), erőteljesen bírálta a katolikus konfesszionalizmust is, s toleranciával kívánta megakadályozni a hitüket titokban gyakorló protestánsok tömeges kivándorlását.[51] Mária Terézia 1736. évi házassága révén immár komoly dinasztikus tényező, a Lotharingiai-ház, s különösen a császár gondoskodott a francia szellemi irányzatok megjelenéséről. S ez nemcsak a reformkatolikus irányzatok (pl. gallikanizmus, janzenizmus) esetében érvényesült. Hiszen a francia nyelv meghódította a diplomáciát, a francia ízlés egyre inkább meghatározta a művészeteket, s a század közepétől – sokszor a tiltás dacára, császári segédlettel – elterjedtek a főbb filozófusok írásai is. S ami a legfőbb: az uralkodói család is egyre egyértelműbben vált a nyugati eszmék befogadójává. Ez az irányultság a későbbi II. József és II. Lipót nevelésében már meghatározó jelentőségű volt. A császári család érdekeltsége olyannyira erősnek bizonyult, hogy Mária Terézia férje utolsó éveiben maga is tagjává vált a bécsi szabadkőműves páholynak.[52] Ez annak fényében nyer különös jelentőséget, hogy az angliai eredetű, Hollandia (1731), Braunschweig (1737) és Berlin (1741) után Prágát és Bécset is elérő szellemi mozgalomnak a császárné kifejezett ellensége volt.[53]

Mindez pedig, ha korlátozottan is, de néhány, esetenként csak ideig-óráig befolyásos személyiség révén, közvetlenül a jezsuita rend felszámolása után megjelent a

[48] Ez alól inkább csak olyanok képeznek kivételt, akik a gyakorlatra szintén erősen reflektáló műveket írtak, s inkább az alább tárgyalandó kameralizmus eszmerendszeréhez sorolhatóak. Közülük a legismertebb mindenképpen Sonnenfels. Reinalter, 1978. 77-79.
[49] Menzel, 1969. 28-32.
[50] Stanzel, é.n. 71-72.
[51] Winter, 1971. 81-87. Eduard Winter megjegyzi, hogy Schierendorf és köre, valamint a hallei pietizmus között állandó kapcsolat is kiépült a század elején. Az ausztriai titkos protestantizmusról fontos tanulmány: Wandruszka, 1967.
[52] Barton, 1964. 9-10.
[53] Lindner, 1988. 17-18.

pedagógiai diskurzusban.[54] Hasonló következtetésre jut Franz A. J. Szabo, aki azt hangsúlyozza, hogy a később külön bemutatandó kameralizmus sokkal progresszívabb volt a korábban feltételezettnél. Így ennek az iskolának a megszületése szoros összefüggésbe hozható nemcsak a német, hanem a francia szellemi irányzatokkal is.[55]

A felvilágosodás osztrák változatának kibontakozásához a döntő szellemi impulzust Észak-Itália megszerzése adta. Bár az itáliai szellemi mozgalom dinamizmusa lényegesen elmaradt a némettől, s különösen a franciától, az addig szinte kizárólag a barokk jegyében a jezsuiták által uralt Habsburg Monarchiában mégis döntő fordulatot idézett elő.[56] Ausztria és Itália kapcsolatában nemcsak a Habsburgok közvetlen észak-itáliai érdekeltsége fontos, hanem az önálló hatalmi tényezőként működő tridenti püspök hatása is. A Német-római Birodalom egyik szuverén fejedelmeként, s így a Birodalmi Gyűlés, továbbá a tiroli tartományi gyűlés tagjaként ugyanis fontos közvetítő szereplője volt a térség kulturális mozgalmainak és hatalmi törekvéseinek. A tridenti főpapi tisztséget a 18. században már rendre a pápai hatalommal, s különösen a jezsuitákkal elégedetlen, belső reformokban érdekeltek nyerték el.[57]

Épp ezek az elemek, a jezsuitaellenesség és a belső reformok sürgetése, kötötték össze az Ausztriában a későbbiekben feltűnő, sokszor egymással is vitában álló, teológiai–ideológiai kérdésekben ütköző katolikus irányzatokat. További közös nevezőjük volt, hogy megtermékenyítésükben kiemelkedő szerep jutott Ludovico Muratori szellemiségének. E kitűnő történetíró, levéltárnok, teológus és pap a 18. század első negyedében azzal vált ismertté Ausztriában, hogy forrásfeltáró munkája kapcsán egyértelműen hitet tett az államnak az egyházzal szembeni autonómiája mellett. Ezáltal a barokk-katolicizmus végét kívánó erők legfontosabb hivatkozási alapjául szolgált, s a császári családban és azon kívül is meghatározó tekintélyre tett szert.[58] Muratori az ún. Comacchio-ügyben elfoglalt álláspontja révén vált Bécsben közismertté.[59] E kicsiny jelentőségű területi vita kapcsán csapott össze 1708-ban, a spanyol örökösödési háború egyik mellékszálaként I. József és

[54] Főként a később még bemutatandó Heßről és Pergenről van szó. Heß hamar elvetett oktatási koncepcióját Grimm szorosan összeköti La Chalotais hatásával, a tanügyi kérdésekben is megnyilvánuló Pergennek pedig széles körű német és francia pedagógiai szakirodalmi tájékozottsága emelhető ki. Grimm, 1992b. 471-487.
[55] Ebben a tekintetben Kaunitz mellett Zinzendorfnak, az Udvari Számvevő Kamara elnökének a közvetítő szerepe kiemelkedő. Szabo, 1997.
[56] Chaunu, 1998. 92-94. Igaz, Itália hagyományos megosztottsága ebben a tekintetben is érvényesült: az északi területeken számottevő intellektuális erő összpontosult, miközben a déli régiók fejlettségi szintje jelentősen elmaradt északtól. Mortier, 1983. 184-185.
[57] Wandruszka, 1973. 233-234.
[58] Giesig, 1992. 456-460. Muratorira hivatkozott 1768. évi természetjogi művében Martini is. Wandruszka, 1979. 65.
[59] Comacchio kikötő- és halászváros, amelynek birtoklása kapcsán a Szentszék és a modenai hercegi család, az Este-dinasztia (s így közvetve a pápa és a császár) között alakult ki feszültség. Zlabinger, 1970. 12-14.

XI. Kelemen (1700-1721). Az utolsó középkorias nyílt ellenségeskedésben Muratori történeti és jogi érvekkel a császár védelmében lépett színre, s ezáltal tevékenyen hozzájárult a pápának a következő évtizedekben bekövetkező ausztriai térvesztéséhez, a pápaellenes személyiségek előtérbe kerüléséhez.[60] De Muratori nevéhez fűződnek olyan, még a század végén is napirenden lévő követelések, mint a szent- és relikviakultusz visszaszorítása, a haszontalan kolostorok felszámolása, a személyes, mélyen megélt hit erősítése a díszes külsőségek rovására, az uralkodói kötelességek meghatározása, a tolerancia, a papképzés színvonalának javítása, valamint a szerzett jogok védelme.[61] Muratori a szívügyeinek számító kérdésekben kifejtett álláspontjával (az egyház intenzív, anyanyelvű kapcsolata a hívekkel; a jogbiztosítás intézményesítése, a törvények kodifikációja; az Ausztriában az 1749. évi közigazgatási reformmal előtérbe kerülő levéltárügy; a beteg- és szegénygondozás vagy az állami felügyeletű iskoláztatás) igen fontos legitimációs alapot szolgáltatott a felvilágosult abszolutista törekvéseknek.[62]

Elsőként a francia származású Savoyai Jenő herceg és köre hivatkozott Muratorira. Ez az 1700-as évek legelején működő szalon nagy súlyt helyezett a szaktudományok művelésére, a kiterjedt könyvtári állománygyarapításra (akár a cenzúra ellenében is), valamint a katolikus gyakorlat radikális megújítására az iskolázásban és a hitéletben egyaránt. A Husz, Luther vagy a pietista Francke műveit is megtárgyaló társaságnak állandó látogatója volt gr. Schlick cseh kancellár vagy rövid bécsi tartózkodásának erejéig Leibniz is. Szintén Muratori követőjének számított Gentilotti, Ausztria vatikáni követe, aki később Trident főpapja lett; vagy a Bécsben ugyancsak elsőrangú tekintéllyel rendelkező udvari főkönyvtáros és császári orvos, Garelli. Legjelentősebb híve mégis a fiatal Mária Terézia történelemtanára, Spannagel volt, aki 1710-1727 között mintegy 130-szor váltott levelet Muratorival.[63] A Savoyai-szalon tagjai mellett fontos impulzust biztosítottak még a Rómába, Nápolyba és Észak-Itáliába kiutazó és onnan visszatérő nemesek és értelmiségiek, valamint a Németalföldről és Itáliából érkező orvosok, könyvtáros tudósok és udvari tanácsadók, követek.[64]

---

[60] Wandruszka, 1973. 234-236.; Kovács, 1983. 37-38.
[61] Wandruszka, 1979. 62-65.
[62] Zlabinger, 1970. 133-147.
[63] Zlabinger, 1970. 83-85. A szerző részletes névsorral bizonyítja, hogy a császári udvarban az egész század folyamán mindig akadt, aki gondoskodott Muratori szellemének továbbadásáról. Így például a későbbi II. József Martinitől, II. Lipót Christian August Becktől ismerhette meg az itáliai történetíró műveit. Sőt a 18. század elejére vonatkozóan egyfajta bécsi olasz kolóniáról is szól – nyolc–tíz magas tisztséget elérő itáliai reformkatolikus személyiséget beazonosítva. Zlabinger, 1970. 85-112.
[64] Kovács, 1983. 37-38.

Az itáliai felvilágosodás hatása egyes területeken – például a költészetben vagy a forrásközpontúvá váló történettudományban – kifejezetten erősen és közvetlenül érvényesült. Egy ideig jelentős központja lett az itáliai eszméknek Salzburg.[65] Az ottani kanonok, későbbi passaui püspök Thun és a salzburgi érsek unokaöccse, Virgil Freiherr von Firmian révén teológusok és későbbi egyházvezetők generációi azonosultak e reformeszmékkel. E tanítványok közül kiemelkedett Trautson, aki az 1750-es évek elején bécsi érsekként tevékenyen hozzájárult a tanügyi reformok első hullámához; valamint Karl Freiherr von Firmian, aki 1758-tól 1782. évi haláláig teljhatalmú miniszterként Lombardiában vezetett be alapvető, a felvilágosult abszolutizmust idéző reformokat.[66]

Egy idő után Muratori hatása – legalábbis annak a század eleji közvetlen formája – elhalványult. Sőt a teréziánus korszakban az itáliai művek németre fordítását egyre inkább felváltotta az osztrák reformkatolikus szerzők írásainak olaszra ültetése.[67] Ennek részeként is értékelhető például a braunschweigi udvari tanácsos és professzor, Zimmermann firenzei tartózkodása. Otthoni és európai (angliai, franciaországi, svájci) utazásainak tapasztalatait felhasználva ugyanis a későbbi II. Lipót toszkánai nagyhercegnek adott részletes tanácsokat kulturális–oktatási kérdésekben. A kiváló természettudós Zimmermann tehát északi (jórészt északi protestáns) tapasztalatok birtokában javasolta például a teológiát tanuló egyetemi hallgatók számának csökkentését, a természettudományos képzés színvonalának radikális emelését, egy sor hiányzó tudomány–egyetemi tantárgy (pl. építészet, jogtörténet, fiziológia, összehasonlító anatómia) gyors bevezetését, a firenzei tudós akadémia létesítését vagy a szisztematikus külföldi könyv-beszerzés megszervezését. Részint az ő, részint a Péter Lipót nagyherceget körülvevő további 4-5 fős tanácsadói kör hatására mélyült el a későbbi császár kora pedagógiai reformkezdeményezéseiben is. Lipót még Toszkánában megismerte a filantropizmust, Pestalozzit pedig császárként Bécsbe meg is kívánta hívni, hogy személyesen kérje segítségét árva- és szegényiskola, továbbá gazdasági iskola alapításához.[68]

Az a fordulat, amelynek nyomán Itália fokozatoan elveszítette a császárság területén és a Habsburg Monarchiában egyaránt a reformkatolicizmus terjesztésében korábban játszott vezető szerepét, szorosan összefüggött egyrészt a janzenizmussal, másrészt – nem függetlenül a Habsburgok erősödő francia orientációjától, s a pápától való

[65] Salzburg 1806-ig önálló érsekségként nem számított Ausztria részének. Ennek ellenére a salzburgi szellemi tendenciák természetesen közvetlenül kihatottak az ausztriai területekre.
[66] Firmian működése nyomán olyannyira megerősödött az államegyház-elv hogy osztrák Lombardia a jozefinista egyházpolitika mintaországává vált. Giesig, 1992. 460-463.
[67] Wandruszka, 1979. 68-69.
[68] Wandruszka, 1965. 155-165.

távolodásuktól – a janzenizmus bécsi terjedésével.[69] A 17. század közepén Franciaországban megjelent, majd Port Royal központtal megerősödő mozgalom fő célja az ágostoni tanításokhoz való visszanyúlás, a katolikus egyház kora középkori tisztaságának, kegyességének megteremtése, s ezáltal a katolikus–protestáns viszály felszámolása volt. Miközben a Napkirály által üldözött mozgalom szülőhazájában viszonylag gyorsan háttérbe szorult a jezsuitákkal szemben, Közép-Európában komoly hatást váltott ki. A piaristák tudományfelfogása és pedagógiája révén Cseh- és Morvaországban már az 1600-as évek közepétől, Magyarországon pedig közvetlenül a török kor végétől megjelentek e tanítások.[70]

Ausztriában azonban csak később erősödtek meg ezek az eszmék. Bár a már említett spanyol származású flandriai ferences szerzetes, Spinola már a 17. században igyekezett kieszközölni a reuniót, valóban befolyásossá azonban csak azt követően váltak, hogy megszülettek az első német fordítások, s amikor már a janzenisták jezsuitaellenessége amúgy is termékeny talajra talált Bécsben. Amint a jozefinizmus kifejezés időbeli körülhatárolhatóságának nehézségei kapcsán már jeleztük, a jezsuitaellenesség és a janzenizmus iránti fogékonyság már I. József neveltetésében és uralkodásában is szerepet játszott.[71]

A janzenizmus intenzív szakaszáról azonban mégis csak Mária Terézia korától beszélhetünk. Ehhez több tényező szolgáltatja a magyarázatot. Ilyen a francia felvilágosodás terjedése: ennek a radikalizmusa ugyan még sokáig elfogadhatatlan volt az Udvar számára, ám mégis megnőtt a francia szellemi irányzatok iránti érdeklődés. Kifejezetten a janzenizmus terjesztésében pedig nagy szerep jutott II. József nevelési programja kidolgozójának, a katolizált, egykori protestáns Bartensteinnek.[72] Ugyancsak fontos volt Lotharingiai Ferenc István szerepe, annak ellenére, hogy nem számított a Port Royal-mozgalom feltétlen hívének. Bár a császár kiállt az egyéni, tiszta vallásosság ügye mellett, s nagyobbik fiával együtt megvetette az eltúlzott egyházi ceremóniákat, valamint szoros kapcsolatban állt a cseh janzenista Sporckkal, szuverén gondolkodóként számos

[69] Sőt Otruba arra hívja fel a figyelmet, hogy az itáliai hatás már a 18. század elején is csak viszonylagos lehetett. A klosterneuburgi, a melki és az egyik bécsi kolostori könyvtár 1680-1750 közötti állományát elemezve azt figyelte meg, hogy mindössze a kötetek 7,5%-a származott Itáliából, a művek nyelvét tekintve pedig csak 2,5% körüli volt az olasz könyvek részesedése. Ezzel szemben kiemeli, hogy a janzenisták könyvtára nagy mértékben tartalmazott francia könyveket: Ignaz Müller 135 műre kiterjedő állománya 80%-ban francia nyelvű volt. Otruba, 1979. 109-112.
[70] Kovács, 1992. 390-391.
[71] Benedikt, 1965.; Kovács, 1992. 385-390.
[72] Wandruszka, 1973. 237-240.

kérdésben vitázott is velük, s kritikusan forgatta a janzenista irodalmat. Mindenesetre az új eszmék terjesztésében a történetírás egyre nagyobb szerepet tulajdonít neki.[73]

A janzenizmus megerősítésében eleinte központi szerepet vállalt a később mindenfajta belső reformtól elzárkózó, s kifejezetten a reakciós erők fejévé váló bécsi érsek, Migazzi. Első korszakában Muratori-műveket fordított, harcolt a barokk képkultusz ellen, s eleinte a jezsuiták engesztelhetetlen ellenségeként intézkedett könyvek indexre tételéről vagy felszabadításáról, illetve a jezsuiták tanügyi mellőzésének megkezdéséről. Ebben a szellemben alapított a császári városban papi szemináriumot, amely aztán az alsópapság, valamint a professzorok, cenzorok, teológusok körében évtizedekre szilárddá tette a janzenizmus pozícióit. Köré olyan személyiségek szerveződtek, akik mesterük pálfordulása után is biztosították az eredeti eszmék továbbélését. Közülük gr. Franckenberg, Stock, de Haen, Gazzaniga, de Terme a kitért jezsuita Wittola, a szeminárium első direktora, Melchior Blarer, valamint Mária Terézia gyóntatópapja, Ignaz Müller emelkedett ki.[74]

Nemcsak Bécsben terjedtek el a janzenista tanok. Sőt valószínűleg már Migazzi is Innsbruckban – másodsorban pedig római tanulmányai során – ismerkedhetett meg velük. A tiroli tartományi székhely egyetemén a természetjog professzora, Riegger fejtett ki számottevő hatást az újat kereső fiatal tudósokra.[75] Ennek megfelelően egy másik hasonló szellemiségű tanítványa, a legradikálisabb jozefinista egyházjogász Eybel is kiemelkedő szerephez jutott a későbbiekben.[76] Az 1738 és 1751 között az Academia Taxiana nevű Muratori-körnek is helyet adó, egyébként sok tekintetben azért továbbra is provinciális Innsbruckban az ausztriai egyetemek közül elsőként tettek szert vezető szerepre a világi erők.[77] Emellett Salzburg és Trident is fontos terepévé vált a janzenizmusnak, sőt eltérő intenzitással ugyan, de Laibachban, Linzben és Morvaországban is kimutatható a mozgalom hatása.[78]

Erősen kérdéses a janzenizmus terjesztésében Gerard van Swieten szerepe, noha egy időben őt is meghatározónak tekintették. Mária Terézia udvarának talán legbefolyásosabb szakembere ugyanis az egyik fő janzenista központban, a löweni egyetemen tanult. Németalföldi származása mellett ez a körülmény egy ideig szinte

[73] Wandruszka, 1959. 169-173.; Wagner, 1983. 16-18.; Kovács, 1992. 390-395.
[74] Hersche, 1971. 280-292.; Kovács, 1975. 26-32.
[75] Hersche, 1971. 293-296.
[76] Eybel életéről és működéséről: Brandl, 1976. Eybel egyházjogi nézeteiről, például a tisztán állami házassági jogról: Brandl, 1976. 147-155.; a kolostorok rendeltetéséről: 156-159.
[77] Klingenstein, 1968. 333-343.
[78] Hersche, 1971b. 185-186.; Winter, 1971. 91-94.

magától értetődővé tette van Swietennek a jelentőségét az eszme közvetítésében.[79] Ám ezt a téma szakértője, Peter Hersche mindössze a bizonytalan fogalomhasználatnak tudja be. Szerinte a van Swietenre is jellemző jezsuitaellenesség és az antikuriális alapállás nem elegendő feltétele a janzenizmusnak, s ezt épp a császárné orvosának esete bizonyítja. Bár jól együttműködött Migazzival, Stockkal és társaikkal annak érdekében, hogy minél nagyobb teret hódítsanak el az egyetemen a jezsuitáktól, sem jezsuitaellenes oktatáspolitikai törekvéseit, sem több mint 3 ezer kötet elbírálására kiterjedő cenzori tényked ését nem alapozta meg teológiai érvekkel. Sőt egy-két indexre javasolt kötet kapcsán egyértelmű feszültség alakult ki a bécsi janzenista körrel való viszonyában. A kétségeket további árulkodó jelek erősítik. Így például többezres magánkönyvtárában mindössze hat janzenista kötet volt fellelhető. Nem találkozott rendszeresen a kör meghatározó személyiségeivel – nem volt tagja Ignaz Müller híres vasárnapi társaságának sem –, ugyanakkor nemcsak a janzenisták által mellőzött színházba, operába vagy balettelőadásra látogatott el szívesen, hanem a janzenistáknál lényegesen gyakrabban, naponta vett részt istentiszteleten is.[80]

A janzenizmus viszonylag hosszan hatott Ausztriában. Társadalmi, politikai, egyházpolitikai befolyása az 1790-es évekig kitartott, ami legalább két nagy generáció életpályájának sikerességét jelenti. Az első időkben Migazzi, Müller, Stock, Gazzaniga, de Haen szerepe emelkedett ki, a következő generáció vezetőinek pedig de Terme, Blarer és Wittola számított.[81] E két generáció ideje alatt számottevő módon nőtt a mozgalom befolyási köre földrajzi és társadalmi értelemben egyaránt. A vidéki szellemi központok mellett eljutottak ezek az eszmék az alsópapság révén a falvakba, az egyszerű plébániákra is. Ezzel párhuzamosan pedig társadalmi tekintetben is kiterjedt a hatása. A janzenizmus ugyanis már a 18. század elején kiegészült nem egyházi – teológiai jellegű tanításokkal, célokkal. Ezek közül figyelemre méltó a társadalom-felfogása, amely szembefordult a nemesi privilégiumokkal, illetve a főpapokkal szemben az alsópapság pozícióinak erősítésére törekedett. Mindez Ausztriában is komoly következményekkel járt: az eleinte janzenistává, vagy legalább „filojanzenistává" vált püspökök kivétel nélkül nemesi származásúak voltak. A későbbi aktív híveknek szinte mindegyike azonban már polgár vagy kézműves szülők gyermeke volt – Stock felmenői például hivatalnokként szolgáltak. A bécsi janzenisták második generációjába tartozók (Wittola, de Terme) pedig nyíltan

[79] Winter, 1962. 34.
[80] Hersche, 1972.
[81] Hersche, 1972. 54-56.

hirdették az egyházon belüli nyitottabb érvényesülés fontosságát, az öröklött előjogok rendszerének tarthatatlanságát. Mindezek révén nemcsak az egyház polgárosodásához járultak aktívan hozzá, hanem egész Bécs arculatát átalakították: ha új templom építésére került sor, a modern szellemben nevelkedő papok immár a barokktól lényegesen visszafogottabb épületekhez adták áldásukat. De a szaktudományokkal szembeni állásfoglalás, a népegészségügyi intézkedésekhez való viszonyuk, a munkára nevelés és egyéb kérdések kapcsán is a felvilágosodás tanait idéző módon nyilvánultak meg a kései janzenisták – nem vitatkoztak tehát a felvilágosodással, hanem annak eredményeire építették a tevékenységüket.[82]

Ennek megfelelően közeledtek az osztrák katolicizmus egyes képviselői a tolerancia kérdéséhez is. Már a század elején bírálta Schierendorf és köre a katolikus konfesszionalizmus türelmetlenségét. Pontosan ismerték ugyanis a titkos protestantizmus méreteit és tisztában voltak egyrészt a salzkammerguti tömeges protestáns kivándorlás gazdasági káraival, másrészt azzal, hogy egy toleráns politika milyen pozitív hatásokkal járna az egész monarchia szellemi és anyagi állapotára vonatkozóan.[83] A türelmi rendelet épp azért bizonyulhatott II. József egyik legmaradandóbb intézkedésének, mert annak számottevő pártoló tábora volt a katolikusok körében is. A császár e pátense mellett ugyanis nemcsak protestánsok foglaltak állást, hanem például az exjezsuita janzenista bécsi püspök, Wittola is. Ő több brosúrában terjesztette a türelmi politika alapelveit, sőt 1784 és 1789 között a Wienerische Kirchenzeitung hasábjait is jórészt a jozefinus egyházpolitika népszerűsítésére szánta – megteremtve ezzel a katolikusok körében az e kérdésben egyetértők közös fórumát.[84]

A reformer egyháziak azonban külön táborra oszlottak annak kapcsán, hogy mekkora teret engedtek az államnak (az uralkodónak) a vallási, egyházi és a korábban vitán felül az egyház hatáskörébe tartozó világi ügyekben. A jozefinizmus által megjelenített új, állami egyházpolitika célkitűzései ugyanis korántsem szilárdították meg minden kérdésben a reformkatolikusoknak a jezsuitákkal vagy a toleranciával kapcsolatos egyetértését. Miközben megmaradtak az önnön jogaikat, mozgásterüket óvó felvilágosult katolikus teológusok és főpapok, a másik oldalon megszületett az egyház fölötti csaknem teljes körű uralkodói ellenőrzést legitimáló ideológia. Ebben kiemelkedő szerepe volt a febronianizmusnak. A De statutu ecclesiae et legitima… című, az állami primátus

[82] Hersche, 1971b. 183-189.; Otruba, 1979. 128-129.
[83] Winter, 1971. 84-88.; Kovács, 1980. 252-255.
[84] Neunlinger, 1981. 2-18.

alapelveit lefektető művét Febronius álnéven szerző trieri érsek, Hontheim révén kialakulhatott egy, a jozefinista egyházpolitikát eltökélten támogató kör.[85] Ennek a körnek meghatározó tagja volt Gottfried van Swieten, Heinke, Kaunitz és Kressel.[86] De közéjük tartozott egy ideig az igen érdekes szellemi pályát bejáró Fessler Ignác is: a győri jezsuitáknál tanult pap előbb a kapucinusok kedvéért hagyta el a Jézus Társaságát, majd Helvetius, később a febronianizmus híve lett, s végül, az 1790-es években pedig már a radikális Fichte lelkes híve volt.[87]

A jozefinista egyházpolitika alapelveit leginkább a már Mária Terézia utolsó éveiben is a vallási ügyekért felelős udvari tanácsos Heinke tíz pontos tervezete alapján könnyű áttekinteni. Eszerint az állam – egyház kapcsolatát pontosan tisztázni kell, mivel ellenkező esetben állandósul a konfliktus veszélye. Az egyháznak a tiszta szellemiség – erkölcsiség biztosítása, az afölötti őrködés a feladata, miközben az államnak az erkölcsi kérdésekben is van bizonyos felügyeleti joga és kötelessége. Miközben az egyházfegyelem tisztán belső ügy, a gazdálkodás kizárólag állami főfelügyelet mellett illeti meg a szervezetet. Épp ezért az uralkodó jogot formál a világi egyházi és a szerzetesi vagyon fölötti gyámkodásra. Ennek megfelelően az egyház által gyűjtött javakat a közjóra kell fordítaniuk – s ezt az állam ellenőrizheti. Heinke hangsúlyozza, hogy végső soron az egyházi személyek is állampolgárok, azaz az uralkodó hatalma előbbre való a papi szervezetbe tartozásnál – külön pontban szólva a szerezetesi immunitás ellen. S végül Heinke munkálata felújította a placetum regium elvét, azaz az uralkodónak bele kell egyeznie a pápai bullák kihirdetésébe.[88]

Az egyháziaktól és az egyházi kérdésektől független ausztriai felvilágosult tendenciák közül a fellendülő irodalmi – színházi életet kell kiemelnünk. Ennek részeként alakult meg a Deutsche Gesellschaft irodalmi társaság. A párizsi lapok tudósításaiban is megjelenő szervezetet az ismert, s az alábbiakban részletesen bemutatandó jogászprofesszor fia, Joseph Anton Riegger alapította, de pályafutása kezdetétől látogatta a szervezet összejöveteleit Sonnenfels is. A Mária Terézia tetszését is kivívó társaság fontos szerepet töltött be a művelt bécsi elit kultúréhoz való viszonyának átalakulásában. Ennek a folyamatnak a részeként ugyanis az 1760-as évektől kezdődően népszerűvé vált az opera:

[85] Barton, 1964. 11-13.; Kovács, 1983. 43-44.
[86] Novotny, 1947. 163-170.; Menzel, 1969. 23-24.
[87] Barton, 1964. 21-32.
[88] Menzel, 1969. 25-27. Heinkétől származik a sokat eláruló mondás, miszerint „az egyházmegye nem más, mint az ország része." Idézi: Gnant, 2002. 245. Heinke megkerülhetetlen szerepéről a jozefinista egyházpolitikában betöltött, megkerülhetetlen szerepéről: Maaß, 1951-1961. III. 1-138. A Heinke alapelvei szerint alakuló jozefinista egyházpolitikáról: Kovács, 1983. 42-52.

1762-ben mutatták be Christoph Willibald Gluck Orfeo ed Euridice című darabját, s ugyanebben az esztendőben tűnt fel a császárváros előkelő társaságaiban a hétéves Mozart.[89] E felpezsdülő szellemi élet jegyében jelentek meg sorra a korszak rövidebb – hosszabb életű lapjai. Csak 1761-1770 között 31 különböző, új periodika jutott el az olvasókhoz, amelyek közül ötöt az akkor már az egyetem kameralisztikaprofesszoraként működő Sonnenfels szerkesztett másodállásban.[90]

A felvilágosodás törekvéseinek lényeges fórumai voltak a páholyok. A szabadkőművesek viszonylag kiterjedt intézményhálózattal, s komoly befolyással rendelkeztek. Ezt a befolyást jelzi, hogy – amint már említettük – a császárné idegenkedése ellenére Lotharingiai Ferenc István is páholytag volt. A személyében ugyan kívülmaradó, de fiai csatlakozását engedő, s a szabadkőművesekkel egyébként is jóindulatú Kaunitz szintén sikeresen akadályozta Mária Terézia szabadkőműves-ellenes fellépését.[91] A nagy társadalmi presztízs jegyében az „Igaz Egyetértéshez" („Zur wahren Eintracht") nevű, 1781 márciusában alakult páholynak például kizárólag udvari főtisztviselők, professzorok, a felsőbb körökben közismert orvosok voltak a tagjai. Az ő csoportjukat erősítette Born Ignác és Sonnenfels is. A jozefinizmus támogatóinak számító, tudományos társaságot alapítani kívánó, a gondolat- és véleményszabadságért küzdő, tudomány- és művészetpártoló zárt társaságok életében II. József 1785. évi páholyrendelete hozott fordulatot. Az elvileg a császárral jó kapcsolatot ápoló, ám egyre erősödő német–porosz kapcsolataik miatt a császár számára veszélyessé váló szervezeteknek ettől kezdve rigorózus szabályoknak kellett megfelelniük. A korábbi nyolc páholy közül kettő megszűnt, a többi pedig három nagyobba egyesült, s szoros állami felügyelet alá került. Minderre a páholyok passzivitással, s titkos–informális eszközökkel, (gyűlésekkel felvilágosult abszolutizmust bíráló, vitriolos pamfletek kiadásával) válaszoltak.[92]

Természetjog és kameralizmus

---

[89] Lindner, 1988. 28-39.

[90] Sonnenfels lapjai, így a Der Vertraute, a Der Mann ohne Vorurtheil, a Theresie und Eleonore, a Dsa weibliche Orakel és a Briefe über die wienerische Schaubühne az ausztriai – nem teológiai vagy egyházpolitikai irányultságú – felvilágosodás legfontosabb forrásai közé tartoznak. Utópisztikus elképzelésektől, szatirikus hangvételtől, radikális kritikai attitűdtől sem mentes cikkekben értkezett a szerkesztő az új társadalmi rend szükségességéről. Lindner, 1988. 65-67.; 71-97.; 101-110. 1777-től Sonnenfels szerkesztette az akkor nyolcadik évfolyamába lépett K. k. allergnädigst privilegierte Realzeitung der Wissenschaften, Künste und Commerzien című hetilapot. Ez, valamint az 1780-as években szintén Sonnenfels által alapított Journal für Freymaurer fontos orgánumává vált a szabadkőműveseknek, s a radikális felvilágosultaknak. Lindner, 1988. 144.; 156-161.

[91] Novotny, 1947. 152-157.

[92] Rosenstrauch-Königsberg, 1977. 366-369.; Lindner, 1988. 156-165.

Az oktatáspolitikát meghatározó eszmei áramlatok feltérképezésekor számolnunk kell azzal, hogy a felvilágosodás kérdésfeltevése nem korlátozódott az egyénre és az egyházra. Nem pusztán az egyes ember létének értelme, vallásossága és közösségben betöltött – természettől fogva meglévő és tanult tulajdonságaira épülő – szerepe, valamint az állam és egyház viszonyának kapcsán változott meg a filozófusok gondolkodása. Hanem a társadalom és az állam vonatkozásában is új elemek határozták meg az aktuális viszonyok értelmezését, s a jövőre vonatkozó terveket. Sőt egyes helyeken, így Ausztriában is jóval erősebb befolyást gyakoroltak a gondolkodásra e közösségalapú eszmei irányzatok, mint az individualista tanítások.

17. század közepi fejlemény a természetjog megerősödése – egyetemen először Heidelbergben kapott külön katedrát 1661-ben. A Grotiust, majd Pufendorfot, Hobbes-ot, Thomasiust, Locke-ot, Leibnizet és Christian Wolffot a fő teoretikusai között tudó tanítás az államot mint a közösség egy racionális, szerződésen alapuló szerveződési formáját határozta meg. Eszerint a szerződés törvényekben manifesztálódik, amelyek meghozatalának alapvető feltétele a közösséget alkotó egyének szabad akarata és értelme, azaz erkölcsi belátása. A törvényeket, mint az értelem által felismert jó passzusait az ember erkölcsi belátásából adódóan követi, s tartja magára nézve kötelezőnek. Az ember természet adta tulajdonságait, azaz szabadságát, egyenlőségét, életéhez, mozgáshoz, tulajdonhoz és az önrendelkezéshez, a szabad döntéshez való jogát a természetjog garantálja. Ezeket a jogait önszántából korlátozhatja az állam javára. E szintén szuverén döntés következtében a természetjog kiegészül az ún. pozitív joggal, amelyet az emberek beleegyezésével az állam határoz meg. E kettőnek egyensúlyban kell lennie, s ez az egyensúly teremti meg az egyének társadalomba szerveződését, s e közösség hosszú távon való fennmaradását. Ha ez az egyensúly megbomlik, akkor az embereknek – természetes szabadságuknak köszönhetően – lehetőségük van a természetjog ítélőszéke elé vinni az állami parancsot. Ez a Pufendorfnál kissé homályosan körülírt ellenállási jog biztosítja az egyén biztonságát az állami hatalom túlkapásaival szemben, s azt, hogy az államban megtestesülő közösségek valóban a szabadságra épüljenek.[93]

A természetjogi tanítások eltérő értelmezési lehetőségeit támasztja alá, hogy ezek az eszmék egyszerre nyerték el a felvilágosodás radikális képviselőinek tetszését és teremtettek legitimációs alapot a felvilágosult abszolutizmusnak. Hiszen egyfelől szárnyat

[93] Pruzsinszky, 2001. 10-12; 84-92.

adtak a természetelvű, sokszor egészen utópisztikus elképzeléseknek.[94] Másfelől viszont segítették annak továbbgondolását is, miszerint a természet adta körülmények közötti élet a kiszolgáltatottság, a számtalan bizonytalanság és a szintén természet adta emberi gyarlóság veszélyével fenyegetnek, s ezért az emberek mindig is értelmét fogják látni az állam fenntartásának. Ennek megfelelően az eredeti természetjogi tanítások nem korlátozni, hanem alátámasztani kívánták az uralkodó abszolút hatalmát. A társadalmi szerződés elve alapján addig a pontig célszerű a természetes jogokról lemondani, amíg az állam valóban többet használ, mint amennyit árt az egyes embernek. Eszerint az uralkodónak kötelességei vannak alattvalóival szemben, hisz hatalma nem isteni eredetű, illetve nem pusztán vagyonából vagy társadalmi státuszából eredeztethető.[95]

Ám idővel felmerült, hogy az uralkodói hatalom korlátlansága alapvető ellentétben áll az emberek – szükségszerűen önkorlátozó, de mégis meglévő – önrendelkezési jogával. Ezért a legtöbb szerző felállított olyan korlátokat, amelyek az állam és az uralkodó mozgásterét szűkítették, intézkedéseinek pedig törvényes keretet biztosítottak. Így erősödött meg az emberek alapjogainak, valamint a fejedelem és bizonyos csoportok közötti egyezségre alapuló jogok (privilégiumok, korporatív előjogok) védelme. Pufendorf és Wolff például hangsúlyozta az uralkodó mindenkor érvényes morális kötelezettségeit. Brunquell pedig eljutott az abszolutizmus tagadásáig, az uralomra lépéssel párhuzamosan kötendő szerződés logikájának hirdetéséig is. E diskurzus eredményeként II. Frigyes vagy II. József idejére viszonylag egyértelművé vált az uralkodó és az alattvalók közötti viszony. Eszerint a fejedelem népének – s még inkább államának, birodalmának – szolgálója, akinek az uralma saját rátermettségére és a közjó szolgálatára, mint kötelezettségre épül. A természetjogi tanítások általában megkerülték ugyanakkor a szerződés felülbírálhatóságának, felbonthatóságának kérdését – hiszen ezek az elemek már túlmutattak az abszolutizmus bármely formájának érdekein.[96] Erre, azaz az abszolutista gyámság éles bírálatára, az alkotmány fontosságának felismerésére, valamint az állam és a társadalom közötti markáns különbségtételre, azaz a kései természetjogi eszmék megszületésére az 1780-90-es évekig kellett várni. Ekkoriban vezette le műveiben például

[94] Nem véletlen, hogy az ókortól siznte folytonosan jelenlévő irodalmi toposz, a szigetre vagy a vadonba való elvonulás motívuma először az 1719-ben Londonban megjelent Robinson Crusoe által nyert meg magának rajongó tömegeket. A természetbe való visszavonulás szolgáltatja Rousseau nevelési irányregényének, az Emilnek is az alapját. Bien, 1970. 275-281.

[95] Fuhrmann-Klippel, 2002. 223-228. Ezt a felfogást érvényesítve a Thomasiusra hivatkozó Johann Georg Walch Philosophisches Lexikon-jában (Leipzig, 1726) öt állapotát különbözteti meg az emberi létnek: status bestialis, status humanitatis, status sozialis, status civilis és status adventitius. Látható, hogy egyre magasabb rendűnek tekinti tehát a szerveződésre kész, egyre bonyolultabb közösségben élni képes embert. Bien, 1970. 281-283.

[96] Fuhrmann-Klippel, 2002. 228-233.

a liberális erlangeni filozófus, Bensen a felvilágosult abszolutizmus tipikus eszköztárának (tervezés, kormányzás, szankcionálás, fegyelmezés) tarthatatlanságát.[97]

Az uralkodó kötelessége a közjó megteremtése és fenntartása. Ezen elv alapján a német természetjog egy kollektivista – etatista programot hirdetett, amely messze került az angolszász, s különösen messze a rousseauiánus individualizmustól.[98] A közjó eléréséhez minden polgár közös boldogulása, ahhoz pedig a nyilvános és privát élet fölötti teljes állami ellenőrzés szükséges. Mindennek a letéteményese a jól szervezett állam- és közigazgatás, amit a tág értelemben használt „Polizey" fogalommal fejeztek ki a szerzők. A megvalósítás, tehát a felvilágosult abszolutizmus bármely gyakorlati kísérleténél radikálisabb elméleti fejtegetések szerint az államnak óramű pontossággal kell terveznie, fegyelmeznie és ellenőriznie, azaz racionalizálnia és civilizálnia a társadalmat. Ebben a hatalmas apparátusban az egyén az állami cél- és eszközrendszer egyik alkotóeleme, s messze nem értelme vagy célja.[99]

Ennek a diskurzusnak a középpontjában tehát a közjó állt. Az állam és a társadalom itt nem válik szét – jelentősen eltérve a francia, az angol vagy a skót eszméktől. Különösen éles a különbség emiatt a klasszikus utilitarizmussal szemben. A közjó megvalósításához a sajátos német – osztrák gazdaság- és társadalomelmélet, a kameralizmus tanai kívántak utat mutatni.[100] A kameralizmus egy, a merkantilizmusra helyenként emlékeztető, arra ráépülő, de annál lényegesen összetettebb, nemcsak gazdasági összefüggéseket számításba vevő egykori tudomány.[101] Eredetileg szintén csak a fejedelem számára rendelkezésre álló anyagi javak gyarapítása és igazgatása állt a kameralisták érdeklődésének homlokterében. De egyrészt korántsem helyeztek akkora súlyt a kereskedelemre, mint a merkantilisták, másrészt egyre nagyobb teret kapott tanításaikban a megtermelt javak elosztásának, valamint a népesség nagyságának kérdése. Így a kameralizmus, mint összetett államtudomány lényegében három diszciplínát egyesített, a pénzügytant, a Polizeywissenschaftot, amelyet tágan értelmezett közigazgatástanként fordíthatunk le és az ökonómiát – ideértve a népesedéspolitikai, közegészségügyi, infrastrukturális, gazdaságpártoló, ár- és bérszabályozó stb. feladatokat is. A kameralisták célja ennek megfelelően nem merült ki abban, hogy minél nagyobb aktívumot érjen el az adott ország

[97] Garber, 1988. 127-138.; Fuhrmann-Klippel, 2002. 238-243.
[98] A természetjog államot (társadalmat), illetve egyént kiemelő irányzatairól: Garber, 1988. 106-111.
[99] Fuhrmann–Kippel, 2002. 233-238.
[100] A kameralizmus először Poroszországban kapott önálló katedrát: Odera-Frankfurtban 1721-től, Halléban 1727-től tanították a tárgyat az egyetemen. Kremers, 1988. 172-173.
[101] Az ausztriai merkantilizmus és kameralizmus közötti folytonosságról. Otruba, 1979. 107-108.; Kremers, 1988. 173-174.

gazdasága és minél gazdagabb legyen az ország vagy annak uralkodója. Jól szervezett, boldog alattvalók által lakott országot, olajozottan működő közigazgatást, minden tekintetben biztos pozíciónak örvendő uralkodói hatalmat álmodtak.[102]

A természetjog és a kameralizmus tanításai meghatározó befolyásra tettek szert a 18. század második felének bécsi diskurzusaiban. Egy későbbi fejezetben még szólunk róla, hogy ezek az új diszciplínák miként épültek be a bécsi (majd a többi) egyetem tanrendjébe. Ezúttal csak jelezzük, hogy viszonylag hamar ebben a közvetlen formában is éreztették, és hosszabb távra garantálták hatásukat. Ezekkel párhuzamosan egyéb területeken is meghatározó befolyásra tettek szert ezen eszmék. A természetjogi tanítások Ausztriában már a 17. század végén megjelentek, hiszen I. Lipót történetírója, Seilern már 1675-ben megismertette az Udvarral mesterének, Pufendorfnak a tanításait.[103] De e korai előzmény dacára a természetjog tartós meghonosítása mégis elsősorban II. József egyik magántanárának, Becknek, valamint 1754. évi professzori kinevezését követően Martininek köszönhető. Mindkettejük példája bizonyítja, hogy milyen sajátos módon érvényesültek a természetjogi elvek a jozefinus évtizedben. Beck felfogása szerint az uralkodó a haza atyja, aki a törvényességet, igazságosságot, a közjót sosem téveszti szem elől – s mivel így van, Pufendorffal szemben nála a lakosságnak már semmiféle ellenállásra nincs joga. Az uralkodó esetleges hibáit köteles mindenki türelemmel elviselni.[104]

Beckkel ellentétben Martini már nem az „állam én vagyok", hanem az „állam első szolgálója" elvet vallotta. Ez is okozhatta, hogy – amint arról a tanügyigazgatásról szóló fejezetben még részletesen szólunk – Martini korábbi komoly tisztségei ellenére valójában nem jutott döntő szerephez II. József törvénykezésében. Ő majd csak II. Lipót rövid uralma idején valósíthatta meg elképzeléseit. II. József rendelkezéseit egyébként a természetjog poroszországi apostola, Svarez is túlságosan radikálisnak tartotta – ennek alapján is kijelenthető, hogy a császár a természetjogi tanítások által kikövezett útról letérve kormányzott.[105]

Martiniéhez hasonlóan változó volt a közvetlen befolyása a folyamatokra az osztrák kameralizmus legfontosabb képviselőjének, Sonnenfelsnek. Ám a társadalom- és oktatáspolitikai viták állandó szereplőjeként a konkrét, formális tisztségeinél ő is

[102] Madarász, 2002. 838-843.
[103] Zlabinger, 1970. 113-115.
[104] Stanzel, é.n. 81-84.
[105] Így például Svarez túlságosan radikálisnak tartotta az ausztriai türelmi rendeletet, a szekuláris házassági pátenst, a házasságon kívül született gyermekek jogi emancipációját vagy II. József 1786. évi proklamációját az általános szabadságról. Stanzel, é.n. 72-76.

lényegesen nagyobb hatással volt kora gondolkodására. Őrá különösen igaz, hogy korának természetjogi tanításaiból csak azokat az elemeket értékelte, amelyek az államot részesítették előnyben. Bár a tolerancia sürgetésével, a kínvallatás elleni fellépésével, a vallási bigottsággal, a nők jogfosztottságával vagy a céhes kiváltságokkal szembeni álláspontjával bizonyos fokig liberálisnak tűnik, valójában „politikai arisztotelizmus" jellemezte nézeteit. Sonnenfels voluntartista – etatista államot képzelt el, ahol az alattvalókat utópisztikus egységbe olvasztja a cél, az akarat és az erő egysége.[106] Ebben a felfogásban az egyéni törekvéseket, igényeket és jogokat kétségbevonhatatlanul felülírja a rendre, biztonságra, kiszámíthatóságra épülő közjó elve. Sonnenfels tehát – miközben egészen rövid idő alatt páratlanul széles szakirodalmi tájékozottságra tett szert[107] – leginkább Justi állam- és társadalomalapú természetjogi felfogásával azonosult.[108] Ám Justihoz képest jóval konkrétabb módon határozta meg a közjó fogalmát, egyszersmind szisztematizálta is az erre vonatkozó nézeteket. Ezzel az alapvetően közigazgatási és ökonómiai alapokon nyugvó közjó-fogalommal egy sajátos „hivatalnok-ethoszt" teremtett meg.[109] Szerinte szakképzettség, tettrekészség és fegyelmezettség révén lehet megfelelően működtetni ezt a tervszerűen megalkotott, az egyéni szempontokat nem sokra tartó mechanizmust.[110] Sonnenfels hitt az ideális törvények világában és a nép megnevelhetőségében, és ezáltal végső soron minden szabály betarthatóságában. A nevelés nála egy despotikus úton megszervezendő eszköz arra, hogy az állam tekintélye csorbítatlan maradjon.[111]

Sonnenfels így a 18. század utolsó harmadában, nézetein a francia forradalom hatására sem változtatva, mindössze abban haladta meg az abszolutizmus logikáját, hogy túllépett az uralkodó személyén. Bár a felvilágosult abszolutizmus híve volt, nem az állam és az uralkodó, hanem az állam és a társadalom közé helyezett egyenlőségjelet. Az állam működtetésének kulcsát pedig nem az uralkodó kezébe adta, hanem a technicizált

[106] Sonnenfels nézeteinek liberális elemeit hangsúlyozza: Karniel, 1978. 111-114. Karniel szoros kapcsolatot vél felfedezni Sonnenfels elvei és az angol alkotmányos monarchikus berendezkedés között. Az alkotmányosság kérdését már óvatosabban tárgyalja, s Sonnfelset a despotizmus és a alkotmányos monarchia közé helyezi: Reinalter, 1978. 82-84. Ezeket cáfolja, s Sonnenfels voluntarista–bürokratikus felfogását bizonyítja: Garber, 1988. 97-115.
[107] Valójában speciális előismeretek nélkül alapította meg a bécsi kameralisztika tanszéket. Ezért néhány hónap alatt kellett a legégetőbb hiányosságait felszámolni, s aztán már a tanítással – publikálással párhuzamosan képeznie magát. Kremers, 1988. 174-176.
[108] Még pályája elején részletes kommentárt készített Justi Staatswirtschaftjához, amelyben erőteljes kritikát fogalmazott meg Muratori, Montesquieu és Forbonnais nézeteivel szemben. Klingenstein, 1978. 170-171.
[109] Max Weber kifejezését használja: Garber, 1988. 126-127.
[110] Garber, 1988. 115-124.
[111] Lindner, 1988. 52-65.

bürokráciáéba. E bürokráciának pedig pusztán az optimalizálásán, hatékonyságának növelésén gondolkodott el, annak igazságosságát nem kérdőjelezte meg.[112]

Ebből a logikából egyenesen következett Sonnenfels restriktív társadalomképe. Eszerint a közigazgatás megfelelő megszervezését éppúgy lehetetlenné teszi az arisztokrácia és a nyomában megjelenő nepotizmus, a tehetségtelenek érvényesülése, mint az emberek teljes egyenlősége. Miközben Rousseau szerint az egyenlőtlenség a társadalom legnagyobb vétke, Sonnenfels – a svajci Iselinnel egyetértve – a születéstől meglévő testi, lelki, szellemi különbségek és azoknak a közjó elérésében játszott fontos szerepét hangsúlyozta. Sonnenfels elvileg az embereket képességük és gazdasági-társadalmi tevékenységük alapján sorolta négy csoportba. E gondolatmenet szerint az első rendbe a nemesség tartozik. Ez valójában megmagyarázatlan kompromisszum a szerző részéről, hiszen e régi feudális maradvány fenntartásához nemcsak gazdasági funkciót nem sorol a szerző, hanem semmilyen más feladatot sem. A második csoportba a termelők, produktív tevékenységet végzők, a harmadikba pedig a szolgáltatók tartoznak. Az utóbbi széles kategóriát egyaránt erősítik a tudósok, művészek, katonák, papok és a Sonnenfels-féle állam talpkövei, a hivatalnokok. Végül a negyedik rendbe az eltartottak, nem dolgozók (öregek, rokkantak, koldusok stb.) kerültek.[113] A papok, szerzetesek gazdasági inaktivitását, valamint a kolostorok belső működési rendjét, a társadalomtól elszigetelt nevelési gyakorlatát ugyan keményen bírálta Sonnenfels, mind a vallásosságot, mind pedig az egyházat lényeges tényezőnek tekintette, hiszen ezek által könnyebben nevelhető a nép a közjó alapfeltételére, az erkölcsösségre.[114]

Ehhez a kategorizáláshoz a szerző által elképzelt társadalmi egyensúly szervesen hozzátartozik. Ennek megbomlását leginkább az idézné elő, ha a második rend valamilyen okból elnéptelenedne. Ennek megakadályozásához van elsősorban szükség a népességgyarapítás tudományosan alátámasztott eszközeire, a negyedik rend lehetőség szerinti csökkentésére (pl. egészségügyi ellátás és dologházak megszervezésével, a szegények támogatásával, a jómódúak szórakozásának megadóztatásával), s nem utolsósorban a tanulási vágy fékezésére, a dolgozók iskolázásának szigorú kordában tartására.[115] Ez utóbbi, főként oktatáspolitikai tanulságokkal járó tanítás másokra is megtermékenyítőleg hatott. Így például a tanügyi, oktatásszervezési kérdésekben gazdag

[112] Reinalter, 1978. 82-86.; Garber, 1988. 124-127.
[113] Klingenstein, 1978. 183-192.; Reinalter, 1978. 79-82.
[114] Az egyház Sonnenfelsnél is megjelenő kritikáját már a merkantilista Schröder is megfogalmazta, amikor ökonómiai alapon igényelte az állam klérus feletti felügyeletét. Otruba, 1979. 115-118. Sonnenfels egyházat illető nézeteiről: Karniel, 1978. 125-132.
[115] Klingenstein, 1978. 183-192.; Lindner, 1988. 60-65.

életművet teremtő udvari főtisztviselő, Birkenstock nem kevesebb, mint tíz csoportra tagolta az általa elképzelt ideális, egyensúlyban lévő társadalmat.[116]

Igaz, a határozottan differenciált társadalom igénye a felvilágosodás egyes képviselőitől sem állt messze. Említettük már, hogy milyen nagy becsülete volt D'Alembert vagy Diderot szemében a magánnevelésnek. Még akkor is mindenképpen feltűnő, hogy ennek társadalmi körülményeivel mennyire nem foglalkoztak, ha tudjuk, hogy elsősorban az általuk végzetesen elavultnak tartott jezsuita kollégiumi oktatással szemben javasolták ezt a megoldást. Valójában csak Helvetius hangsúlyozta azt a tényt, hogy magánnevelésben kizárólag a gazdagabb ifjak részesülhetnek.[117] Sőt Voltaire kifejezetten óvott mindenkit attól, hogy az iskolázás kiterjesztésével elnéptelenedjenek a falvak és munkáskéz nélkül, parlagon maradjanak a földek. Épp ezért a legelemibb ismereteken túl semmit sem tartott feltétlenül és mindenkinek hasznosnak.[118]

Azonban ezek a különbségek kizárólag a foglalkozások szerinti eltérések stabilizálásához voltak szükségesek. A természetjogi és a kameralista tanítások egyaránt szembeszállnak például a felekezeti megkülönböztetéssel. A természetjog az emberek szabadságából, egyenlő jogaiból, a kameralisztika pedig a haszonelvűségből adódóan tartja megengedhetetlennek az akatolikusok elnyomását. Így Pufendorf, Wolff vagy Beck nyomán nemcsak Martini, de az egyébként eredetileg zsidónak született és annak nevelt Sonnenfels is a tolerancia messzemenő támogatójának számított.[119] Hasonlóan rangos helyet kapott Sonnenfels nézeteiben a hazafiasság kérdése. Ennek a tulajdonságnak is össze kell kötnie az állam minden polgárát ahhoz, hogy őszintén és önfeláldozóan elő tudja segíteni a közjót. E probléma kapcsán is láthatjuk, hogy ezt az utilitartista alapú kívánalmat korábban már a felvilágosodás – például Rousseau – kevésbé gyakorlatias patriotizmusa is megalapozta.[120]

Katonai terepen – a lemaradás érzete

Az ausztriai reformokat messzemenőkig ösztönözték azok a külső hatások, amelyek az erre nyitott érdeklődőket szembesítették a társadalmi, gazdasági, kulturális stb. viszonyok fejletlenségével. Az egész felvilágosult abszolutizmus megszületésének egyik fő okát a hadi kudarcok tapasztalatai szolgáltatták. Ezen a ponton válik szükségessé a korszakra vonatkozó ausztriai külpolitikai eseményeknek legalább a vázlatos áttekintése, mivel a tanügyi és kulturális törekvésekben is

[116] Birkenstock: Uibersicht. 13-16.
[117] Mortier, 1983. 269-273.
[118] Mortier, 1983. 313-315.
[119] Karniel, 1978. 111-114.; Neunlinger, 1981. 2-6.
[120] Karniel, 1978. 154-155.

megnyilvánuló modernizáció halaszthatatlanságát az uralkodó javarészt hadi kudarcok, illetve a katonai – diplomáciai versengés hatására ismerte fel. S ugyanígy jelentős mértékben hozzájárultak a tanügyi reformkísérletek megtorpanásához és tetszhalott-állapotba kerüléséhez is azok a fejlemények, amelyek a 19. század első évtizedeiben Ausztriát a konzervatív Európa vezető nagyhatalmává emelték. Másrészt számos olyan folyamat is zajlott a 18. század folyamán, amelyek a korábbiaknál erősebben és gyorsabban lépték át az egyes territóriumok határait – gondoljunk csak az ipari forradalomra, a felvilágosodás tanaira vagy a szekularizációs törekvésekre. Olyan külső irányokból is érezhetett tehát belpolitikai lépéskényszert egy-egy uralkodó, amelyek korábban kevéssé éreztették hatásukat.[121]

A Habsburg Monarchia a 18. század közepére egy folyamatos gyarapodás eredményeként igazi nagyhatalommá vált. Bár a harmincéves háborúnak, majd pedig a spanyol örökösödési háborúnak is épp az volt a fő eredménye, hogy elhárították a mindent felülíró Habsburg-hegemónia veszélyét, s új nagyhatalmak (előbb Franciaország, Svédország és Hollandia, majd leginkább Anglia) emelkedtek fel, illetve erősödtek meg. Ez a szűk évszázad mégis kedvező fordulatok egész sorát tartogatta Bécs számára. Előbb a törökök biztonságos távolba űzése, Belgrád elfoglalása és a Magyarországhoz fűződő kötelékek szorosabbá tétele révén nőtt jelentősen a tekintélye és közvetlen befolyási övezete. Eközben egyre inkább Bécs vált a Német-római Császárság központjává is. Majd a spanyol örökösödési háborúban értékes észak-itáliai (Lombardia), katonailag nehezen védhető dél-olasz (Szardínia, Nápolyi Királyság) és németalföldi, néhány év múlva pedig a pozsareváci békében fontos balkáni területeket szereztek a Habsburgok. A legnagyobb területi kiterjedését ünneplő Ausztriát azonban csak látszólag nem fenyegette az új egyensúlyi helyzet felbomlása. Valójában VI. Károly (1711-1740, III. Károly magyar király) tudatában volt annak, hogy fiúörökös nélkül állama igen sebezhető a dinasztikus logika szerint működő Európában. Az ellenkező irányú törekvések dacára ezzel az uralkodó halála azonnal szembesítette is az Udvart.[122]

Egyrészt fenyegetően megerősödött két szomszédos birodalom. A 18. század ugyanis egyaránt eredményezte Poroszország példátlan katonai megerősödését és a sokáig csak valami távoli barbár képződménynek tekintett és lenézett Oroszország európai nagyhatalomként való feltűnését. Ráadásul ez kiegészült az egyre tekintélyesebb és erősebb Anglia, valamint a 17. századi fényéből sokat veszítő, de még mindig jelentős Franciaország mind súlyosabb konfliktusával. Miközben eleinte a francia-porosz-bajor

[121] A külpolitikai fejleményeknek a szellemi életre gyakorolt fontos hatásáról: Gutkas, 1974. 9-10.; Kovács, 1983. 36-38.
[122] Zöllner, 1998. 189-210.

szövetség ellenében, az angolokkal szövetkezve, később épp fordítva, a franciák oldalán a brit-porosz koalícióval szemben Mária Terézia (1740-1780) monarchiája létéért küzdött, Franciaország és Anglia között kibontakozott az *„első valódi világháború”* – igaz, nem Európában, hanem az Újvilágban.[123] Az osztrák örökösödési és a hétéves háborúból egyaránt súlyos veszteséggel került ki VI. Károly lánya. Nemcsak leggazdagabb tartományáról, Sziléziáról kellett lemondania a poroszok javára, hanem ezzel egy tartós gondokat okozó birodalmi német dualizmushoz kényszerült áldását adnia. Ez pedig ahhoz vezetett, hogy a Habsburg Monarchia egyre inkább távolodott a német császárság közvetlen és hatékony befolyásolásának lehetőségétől, s egyre erőteljesebben érvényesült Bécs dunai súlypont-eltolódása – annak minden területi és nemzetiségi különbségével, konfliktusával együtt.[124]

Az osztrák örökösödési (1740-1748) és a hétéves háború (1756-1763) közötti idő legfeljebb a fegyverszünet, s semmiképpen sem a béke éveinek tekinthető. Az 1748. októberi aacheni béke nem döntött egyértelműen sem a német (és közép-európai), sem pedig a tengerentúli (gyarmati) hegemónia kérdéseiben. Tehát egyaránt elmaradt az osztrák-porosz és az angol-francia viszony megnyugtató elrendezése. A korábbi hadviselő felek tisztában voltak az újabb, közeli összecsapás realitásával. Mindez több okból fontos szűkebb témánk szempontjából is. A háborúk és a közöttük lévő felkészülés esztendői messzemenőkig meghatározták az érintett uralkodók belpolitikai törekvéseit és lépéseit is. Egy teljes generáció élt a szomszédos feltörekvő nagyhatalomtól való rettegésben, hadi készültségben, s ez jelentősen kihatott a felvilágosult abszolutizmus társadalom- és kultúrpolitikájára, vagy közigazgatási lépéseire. Ugyanakkor az összecsapások rendkívüli költséggel jártak, s ez is behatárolta az uralkodók mozgásterét. Különösen a hétéves háborúról tartották már a kortársak is, hogy minden energiát felemésztett. Állítólag Nagy Frigyes mondta, hogy ezt az osztrák-porosz háborút csakis az nyerheti, *„kinek az utolsó tallér marad a zsebében”*.[125]

Végül a 18. század közepi osztrák-porosz versengésnek még egy fontos elemét hangsúlyozzuk. Az örökösödési háború után Ausztria – és jószerével egész Európa – egy egészen markáns diplomáciai fordulatot hajtott végre. Az európai nagyhatalmi viszonyok teljes átrendeződésének jegyében Mária Terézia felhagyott a több évszázados franciaellenes politikával és a poroszok ellensúlyozásában szintén közvetlenül érdekelt,

[123] Balázs, H., 1987. 5-7.
[124] Chaunu, 1998. 126-128.
[125] Marczali, é.n.

ráadásul katolikus Versailles-jal épített ki szoros kapcsolatot.[126] Ennek Ausztria belső viszonyai alakulásának szempontjából több fontos hozadéka volt. Részben a külpolitikai orientáció megváltoztatását szinte egy személyben lebonyolító Kaunitz kancellár az Udvar legmeghatározóbb személyiségévé emelkedett, akinek ezek után évtizedeken át tartós befolyása volt minden fontos kérdésre a Habsburg Monarchiában. Kaunitz elkötelezetten támogatta a centralizáló törekvéseket – így például az Államtanács felállítását, a nemesi előjogok jelentős korlátozását, vagy az uralkodó államegyház-politikai célkitűzéseit.[127] Másrészt az immár francia orientációjú külpolitika révén az Udvar kevésbé tanúsított tartózkodást a francia felvilágosodás hatásaival szemben.[128] Harmadrészt az osztrák–francia közeledés tovább rontotta Bécs és Róma viszonyát, hiszen a Bourbonokkal vetekedő pápa immár nem bízhatott a vetélytársaival dinasztikus kapcsolatba lépett, egyébként mélyen vallásos Mária Teréziában sem. Ehhez a tendenciához járult hozzá az is, hogy a Habsburg Monarchia diplomáciai pozícióváltásának részeként egyre szorosabbá vált az Udvar kapcsolata az itáliaiakkal is. Az 1748-1796 közötti „hosszú békekor” idején egymást erősítették a felek jezsuita- és pápaellenes törekvéseikben.[129]

A következő évtizedekben még kétszer állt be komoly fordulat a Habsburg Monarchia külpolitikájában és európai pozícióiban. Először II. József idején (1780-1790), hisz az új császár elsődleges célja az egységes, erős monarchia létrehozása volt, s ehhez ambiciózus célokat tűzött ki maga elé. Ennek megfelelően az ő és Kaunitz erőteljes nyomására vette ki a részét az egyébként ettől ódzkodó Mária Terézia Lengyelország felosztásából. Szintén a császár állt a bajor örökösödési háború kirobbantásának hátterében. A bajor Wittelsbach-dinasztia 1778-ban való kihalását kihasználni igyekvő Bécs azonban nem járt sikerrel. Miközben alig alakultak ki valódi összecsapások – már a kortársak is csak „krumpliháborúnak” hívták az újabb osztrák-porosz konfliktust –, diplomáciai fronton ismét rosszul alakultak a dolgok. Mivel a fő szövetséges franciák az angolokkal szemben kötötték le minden erejüket, Oroszország pedig a közép-európai egyensúly érdekében Nagy Frigyest támogatta, Mária Terézia – fia tudtán kívül –

[126] Igaz, nem elhanyagolható körülmény, hogy Franciaországnak épp a hanyatló korszakában került a fő szövetséges pozíciójába Ausztria. Marczali, é.n.
[127] Maaß, 1951-1961. I. 256-258. Kaunitz egyházpolitikai működéséhez fontos források: Maaß, 1951-1961. II. Kaunitz szellemiségéről még: Novotny, 1947. Különösen: 139-171. Kaunitz felemelkedéséről: Wagner, 1983. 18-19.
[128] Kaunitznak a francia felvilágosodás ausztriai terjedésében játszott szerepéről újabban: Szabo, 1997. 26-28.
[129] Wandruszka, 1979. 66-69.

Teschenben békét kötött régi riválisával. Ebben csaknem minden területi igényről lemondott.[130]

Az egyébként gyenge katonai vezetői képességekkel rendelkező császár erőteljes militarizmusa nem hagyott alább egyeduralma idején sem. Bár háborúra csak utolsó éveiben szánta rá magát, már a rosszul sikerült, uralma végső, súlyos kudarcának egyik fő okaként számon tartott török elleni hadjárata előtt is katonai tervei domináltak. II. József diplomáciai és katonai céljai egyaránt meghiúsultak. Elképzelései – legyen szó akár a bajor-németalföldi területcseréről vagy a tartósnak remélt osztrák-orosz szövetségről, akár a kínos személyes kudarccal kezdődő, majd egy ideig némi reménnyel kecsegtető török elleni hadjáratról – beleütköztek az európai hatalmi viszonyok fordulataiba, valamint a Habsburg Monarchia belső nehézségeibe (lázadó Németalföld és Magyarország, súlyos gazdasági - élelmezési problémák, a császárral elégedetlen rendek stb.): *„Mint annyiszor a Habsburgok monarchiájának történetében, kezet fogtak a külső bonyodalmak a belső zavarokkal, a politikai helyzet megváltoztatására.”*[131]

II. József külpolitikai balsikereit II. Lipót (1790-1792) alkudozásokkal igyekezett semlegesíteni. Ám rövid uralmát már egy újabb nagy európai változás árnyékolta be. A forradalmi Franciaország új egységet kovácsolt a kontinens uralkodói között. Bár a Kaunitz vezette apparátus eleinte kivárt, a francia király fővesztése és a Bourbonok elűzése nyomán – már II. Ferenc (1792-1835) uralma alatt – Ausztria is aktív részesévé vált az ellenforradalmi küzdelmeknek. A forradalmi, majd a napóleoni Franciaország elleni koalíciókban olyan hatalmak szövetkeztek egymással, akik az elmúlt évszázadban a legkülönbözőbb felállásban versengtek egymással: Ausztria mellett Poroszország, Hollandia, Spanyolország és Piemont is a kezdetektől tagja volt az 1793-ban angolok által alapított első szövetségnek, de később az oroszok is csatlakoztak a küzdelemhez. Ausztria a koalíciók mindegyikében meghatározó szerepet töltött be. Jelentőségét mintegy illusztrálta, hogy a Napóleon fölött diadalmaskodó nagyhatalmak (főként az oroszok, az angolok és a poroszok) Bécsben állították helyre a forradalom előtti európai rendet. A végül viszonylag rövid életűnek bizonyuló Szent Szövetség megszületése a reakciós erők győzelmét eredményezte – nemcsak a diplomáciai színtéren, hanem többnyire a belpolitikában is.[132]

---

[130] Fejtő, 1997. 203-217.
[131] Marczali, é.n.
[132] Diószegi, 1984. 19-62.

Szellemi síkon – a porosz és a göttingai példa

A Habsburgok számára inkább kedvezőetlen külpolitikai fejleményeket, s különösen a szomszédos poroszok megerősödését már a kortársak is nagyrészt kulturális okokkal magyarázták, s ennek megfelelően vonták le a tanulságokat. A hétéves háború után viszonylag gyorsan és majdnem teljes körben sikerült elérni az 5-13 éves gyermekek beiskolázását. Méghozzá úgy, hogy a szülőknek kellett fizetni az iskolamestert és személyesen feleltek gyermekeik szorgalmáért. Mindezt a kiváló francia történész így jellemzi: *„Poroszország (...) a történelem egyik leglátványosabb kulturális felzárkózását hajtotta végre. A kaszárnyából kinőtt porosz iskola készítette elő az 1890-1930-as német Nobel-díjasok sorát."*[133]

A porosz példa az oktatás szinte minden szektorában fontos mintát jelentett Ausztriában. A népiskola, a normaiskola és a gimnázium reformjában egyaránt visszatérő elem poroszországi szakemberek alkalmazása és az ottani megoldások átvétele. Ez éppúgy igaz a már említett filantropisták nézeteire, mint az 1770-80-as években a felvilágosodás és a felvilágosult abszolutizmus jegyében született porosz oktatáspolitika atyjának, Zedlitznek, és az őt felváltó, az egyházi konzervativizmus szellemében végrehajtott fordulat központi figurájának, Wöllnernek az ausztriai hírére, közvetett befolyására.[134] De a protestáns nyugati példa a legélesebben az egyetemi szféra átalakításának igényében fogalmazódott meg. Bár a katolikus egyetemek sokszor méltánytalan előítéletek áldozataivá váltak, valójában majd' minden fontosabb katolikus oktatási reform abból az élményből táplálkozott, hogy a protestáns észak és a protestáns nyugat végzetesen lehagyta őket.[135]

Ausztriában ez különösen Lotharingiai Ferenc István, II. József és II. Lipót, valamint a két van Swieten, Martini és Birkenstock szemléletére volt jellemző.[136] Ezenkívül meg kell említenünk a würzburgi származású Heßt, aki rövid élete miatt nem fejthetett ki igazán jelentős hatást kortársai gondolkodására. De első, kifejezetten a felvilágosodás pártján álló írásai mindenképpen azt mutatják, hogy elkötelezett volt a nyugati példát követő oktatási modernizáció mellett. Az oktatáspolitikai csatározásoknak egyébként majdnem minden fontosabb szereplője rendelkezett valamilyen – általában protestáns – nyugati élménnyel vagy példaképpel. Így például az 1790-es évek végén a sok

---

[133] Chaunu, 1998. 108.
[134] Grimm, 1995. 147-150.; 257-259.
[135] Meyer, 1937. 74-76. Igaz, a protestáns észak(nyugat)–katolikus dél(kelet) ellentétet Adam Wandruszka már évtizedekkel ezelőtt meghaladottnak tekintette – éppen az itáliai, a francia vagy az ausztriai reformkatolikus eszmék erejével érvelve. Wandruszka, 1973. 231-233. Hasonló véleményen: Otruba, 1979. 109-110. Ezen ellenérveket is mérlegelve a katolikus területek elmaradottságát mégis elfogadja: Hammerstein, 1977. 13-17.
[136] Klingenstein, 1968. 372-373.; Hammerstein, 1977. 13-17.

tekintetben a korábbi liberális törekvések visszanyesésére hivatott Studien-Reviosions-Hofkommission elnöke, Rottenhan is tanult Göttingában.[137] Ráadásul ez a testület – von Eger államtanácsos hozzászólása révén – már az alakulás pillanatában olyan átfogó reform szükségességével magyarázta létrejöttét, amilyet az észak-németországi és angliai protestánsok már végrehajtottak.[138] Végül a göttingai Schlözer és Michaelis, valamint a berlini Nicolai bécsi jelentőségéről kell szólnunk. Mindhárman hosszabb időt töltöttek ugyanis a császárvárosban, s így alkalmuk nyílt otthoni tapasztalataikat széles körben megvitatni, elképzeléseiket népszerűsíteni.[139]

Számukra a különböző intézményi példák közül főként Halle és Göttinga esete volt mérvadó. Nem kizárólag az itteni tudományos újdonságok miatt, hanem azért is, mert Európában egyedülálló módon immár nem a helyi akadémiák, hanem az egyetemek váltak a szellemi innováció ösztönzőivé.[140] Ez még akkor is igaz, ha Halle nemcsak az egyetem, hanem az attól függetlenül megerősödő pietizmus miatt is fontos szerepet töltött be a kontinens kulturális életében. A Francke-tanítványok számos porosz, és Poroszországon kívüli városban lettek később meghatározó tanférfiak, s így a porosz felvilágosult abszolutista tanügyi törekvések közvetlenül visszavezethetők a pietista alapokra.[141] Göttingában is hamarosan kétpólusúvá vált a tudományos élet: 1752-ben megalakult az itteni királyi tudós társaság, amely hamarosan Európa legjelentősebb német akadémiájává lett. S bár a testületnek természetesen tagjai lettek a helyi univerzitás professzorai is, az akadémia az egyetemtől önálló életet élt, s saját jogán vívta ki a nemzetközi figyelmet.[142]

Hallében a harmincéves háború után a Pufendorf-tanítvány Thomasius helyezte új alapokra az egyetem működését. Ez egyszerre jelentette a jogi státus, az intézményi – szervezeti jellemzők számottevő megváltoztatását és a korábbitól markánsan elütő tartalmi törekvések kezdetét. Az állami–társadalmi és az individuális igényeknek egyaránt jobban megfelelő tananyag eltávolodott tehát a teológiától, különösen annak protestáns ortodox változatától, s a különböző jogi diszciplínák (természetjog, közjog, magánjog, ökonómia, politika) irányába közelített. A történeti–filozófiai gondolkodásban is megfigyelhető a jogi aspektus erőteljesebb érvényesülése. A jogtörténeti, valamint a forráskritikai szempontok hangsúlyossá válása révén a tudományos gondolkodásnak egy újfajta egységéről

[137] Weitensfelder, 1996. 69-73.
[138] Wotke, 1915. VIII-X.
[139] Klingenstein, 1976. 126-128.
[140] Paulsen, 1902. 55-56.; Kraus, 1963. 163-173. Nemcsak tudományos kutatás folyt ritkán az európai egyetemek többségén, de a legújabb eredmények tanítása elől el is zárkóztak a professzorok. Ezért kétszeresen is kivételes intézményt tudhatott a magáénak Halle és Göttinga. Tóth, 1999. 70-71.
[141] Meyer, 1937. 83-85.
[142] Kraus, 1963. 241-251.

beszélhetünk. A teológiai jelleg számottevő visszaszorulása – találó német kifejezéssel az Enttheologisierung folyamata –, s egyben a cenzurális kötöttségek enyhülése, a világi tananyag arányainak növekedése, s ezzel együtt az általános állami érdekek és jogok szimbiózisának kialakulása figyelhető meg Odera-Frankfurtban, Jénában és Lipcsében is.[143] Jó példa erre a kameralisztika bécsi bevezetése. A Sonnenfels révén katedrához jutó tudomány ausztriai meghonosodását a porosz egyetemek mintája nyomán sürgette Mária Terézia: Odera-Frankfurtban 1721-ben alakult meg az első ilyen tanszék, majd 1727-ben Halléban, ezután pedig Jénában követte újabb. Justi Ausztriába csábításával, s előbb – 1752-ben – a tárgynak a Theresianum tananyagába való felvételével tehát a porosz mintát másolta a császárné.[144] Ugyanakkor Ausztriában mind általában az államnak, mind az állam gazdasági szerepét hangsúlyozó kameralisztikának lényegesen nagyobb szerep jutott a modernizációs törekvések sorában, mint a protestáns országokban.[145] Ennek fontos bizonyítéka Heinke pályája, aki hallei tanulmányait oly módon hasznosította, hogy az egyik legrigorózusabban urlakodói irányítású egyházpolitikának, a jozefinizmusnak lett a fő ideológusa.[146]

A másik nagy fontosságú minta Göttinga volt. Ez a szászországi, az angol-hannoveri király által mindössze a 18. század közepén, 1737-ben alapított egyetem meghatározó jelentőségre tett szert abban, hogy Bécsben is felismerjék az egyetemi, és az azt megalapozó gimnáziumi oktatás elavultságát. Göttinga egyébként rövid időn belül nemcsak Bécshez, hanem az összes többi európai univerzitáshoz képest is kiemelkedő szerephez jutott, s a nevéhez a tudománytörténészek egy nagy paradigmaváltást kötnek.[147]

Ezt egy egészen új szellemiségnek és az ahhoz kapcsolódó berendezkedésnek köszönhette. A tudományok és a professzorok teljes körű szellemi szabadságára, az emberi ész autonómiájára építő egyetem alapítói bevallottan az akkori legnépszerűbb univerzitásnak, a halleinek kívántak konkurenciát teremteni. Ennek keretében egyrészt a korábban jelentéktelen kisvárosban egy egészen kivételesen dotált egyetemet hozott létre II. György (1727-1760) megbízottja, Münchhausen báró. A kezdetben súlyos professzorhiány által fenyegetett intézmény tanárai tekintélyes jövedelemmel járó állami hivatalnoki címet, lakást és bőséges természetbeni juttatást kaptak. Ezenkívül Európában elsőként gondoskodtak nemcsak a professzori árvákról és

---

[143] Hammerstein, 1977. 17-23.
[144] Kremers, 1988. 172-174.; Madarász, 2002. 840. Hasonló nyugat-keleti irányú mozgás figyelhető meg a rajziskolák, az állatorvos- vagy a mérnökképzés bevezetése kapcsán. Talán az egyetlen kivétel az európai kuriózumnak számító selmeci bányászati akadémia volt. Így a bányamérnök-képzés *„egyike ama ritka szektoroknak, melyben a Nyugat elmaradott volt a Kelethez képest."* Chaunu, 1998. 176.
[145] Hammerstein, 1985. 794-796.
[146] Menzel, 1969. 32-33.
[147] A göttingai egyetem megkerülhetetlen összefoglalása: Borzsák, 1955. 26-40. Továbbá részletes áttekintés a göttingai 18. századról: Meinhardt, 1977. 9-51.

özvegyekről, hanem a nyugdíjas tanárokról is.[148] A jelentős jövedelmeknek köszönhetően hamarosan Európa-szerte híressé vált az egyetem tanári kara. A hallgatók beáramlását pedig – épp a konkurens hallei univerzitás rovására – az segítette elő, hogy a katonai behívó elől porosz fiatalok tömegei érkeztek a szász kisvárosba.[149]

Másrészt Münchhausen olyan intézkedéseket foganatosított, amelyek a kutatóegyetem korai változatának megjelenéséhez vezettek. Ennek lényege, hogy az egyetemi oktatásnak szerves részévé vált a professzorok és a hozzájuk kapcsolódó hallgatók kutatótevékenysége – meghaladva ezzel a középkori hagyományt, a már meglévő, készként, meghaladhatatlanként kezelt tudós szövegek egyszerű reprodukcióját.[150] Így a kötött tanítást felváltotta a szabad előadás és kutatás, a skolasztikus–arisztoteliánus filozófiát a modern empirikus természettudományok, a középkori disputákat a szeminárium, a latin tanítási nyelvet pedig a német.[151] Az új egyetem szellemiségét leghívebben talán a hatalmas kölcsönkönyvtár adja vissza, amely akkor fogadta a látogatókat, amikor máshol a legnagyobb gondolkodók – például Hegel – is titokban kényszerültek Rousseau-t olvasni.[152]

Szintén elévülhetetlenek a göttingai kísérlet érdemei az inkább csak Humboldt révén, a 19. század elejétől kiteljesedő jelenség, az egyetemi specializáció megjelenésében. A szakosodás Göttingában döntően a tudás és a tudományterületek megsokszorozódásának volt köszönhető. Ugyanakkor két fontos különbség is mutatkozik a göttingai kutatóegyetem és a specializáció humboldti változata között. Egyrészt a 19. század elején már az új társadalmi és állami célok domináltak. Azaz immár nem néhány egészen kivételesen széles látókörű, sokoldalúan művelt, s ezért igen magas rangú tudósra, hanem egyre több, az adott területen mély tudású, ám lehetőleg nem túl előkelő származású szakemberre volt szükség.[153] Másrészt Göttinga fénykorában, az 1770-1810-es években a tudományos gondolkodás sokkal inkább ragaszkodott egy közös gyökérzethez, mint 50-100 évvel később. A göttingai kutatóegyetem minden professzora a spekulatív–teoretikus, pánkozmikus, holisztikus világképből indult ki, amelyet leginkább a tanároknak a

[148] A jövedelmi viszonyokra egy jellemző adalék: egy rendes professzor Göttingában 500-760 tallérnyi fizetést kapott, amihez járultak még az egyéb természetbeni jövedelmek, valamint a magánórák díjai. Ehhez képest Kant Königsbergben 15 évi fizetés nélküli munka után vívott ki magának évi 167 talléros fizetést. Békés, 2001. 81-82.
[149] Az első teljes tanév elején, 1737-ben 3 professzor oktatott a teológiai, 4 a jogi, 3 az orvosi és 6 a filozófiai fakultáson. Ebben az esztendőben 147 hallgató iratkozott be az új egyetemre. Meinhardt, 1977. 17-21.
[150] Békés, 2001. 73-77.
[151] Paulsen, 1902. 59-60.; Kraus, 1963. 163-166.
[152] Békés, 2001. 81-82.
[153] Stichweh, 1994. 207-213. Az exkluzivitást érzékelteti, hogy a gyorsan világhírűvé vált Göttinga hallgatói létszáma nem érte el az 1000, Halléé pedig az 1500 főt. Paulsen, 1902. 57-59.

természet- és nyelvfilozófiához való szoros kapcsolata igazol. Ennek megfelelően az egyébként erősen empirikus jellegű kutatásban tudatosan törekedtek a filozófiai alapvetésre és a rendszerszintű, több rétgeű, interdiszciplináris megközelítésmódra. Ezzel szemben a humboldti egyetem virágkora a tudományok pozitivista alapokon nyugvó specializációjával függött össze, ahol a tudományterületek közötti szabad átjárás jó időre háttérbe szorult.[154]

A göttingai újításoknak számtalan hétköznapi következménye volt, amely az odalátogatókat ámulatba ejtette – a kiválóan felszerelt gyűjteményektől a hallgatók rendelkezésére álló táncházakig és lovardákig, vagy a rengeteg nyelven beszélő professzoroktól a tudományos kérdésekről szabadon vitatkozó hallgatókon át a modern katedrák (pl. állam- és jogtudomány, kameralisztika) népszerűségéig.[155] Olyan, a felvilágosodás kori tudományszemléletet erősen átalakító diszciplínák fellegvára lett Göttinga, mint az orientalisztika, az archeológia, a numizmatika, a hadtudomány, a matematika, a klimatológia, a botanika vagy a zoológia. Mindezen intenzíven fejlődő területek mellett is kiemelkedtek viszont a teljesen új, természettudományos alapra helyezett orvostudományi stúdiumok – olyannyira, hogy a korszakban mindig az orvosi kar fogadta a legtöbb hallgatót.[156] Majd látni fogjuk, a csodálók közé tartozott több befolyásos osztrák tanügyi szakember is, akik Bécsben a „katolikus Göttinga" megteremtésének ügye mellett kötelezték el magukat.

Szintén Németországban talált nagy visszhangra, s jutott így el Ausztriába a teológus - pedagógus Stephani munkásságának híre. A századforduló táján megjelent műveiben nyilvános, ingyenes, rendi kötöttségektől mentes, kötelező népoktatásra és polgári szakmákra felkészítő középfokra épülő állami iskolázást követelt. Stephani koncepciója talán az első, amely teljes mértékben alulról építkező iskolarendszert vázolt fel, miközben először ő fejtette ki egy szakspecifikus oktatási minisztérium tervét is. Gimnáziumokat illető elképzelései közül kiemelkedik, hogy a hatosztályos, szaktanári rendszerben működő reálgimnáziumot tartotta a legideálisabbnak. Sőt nemcsak az osztálytanári szisztémát tekintette túlhaladottnak, hanem magát az évfolyam-csoportok szerint kialakított osztályt is. Helyette szaktárgyanként külön-külön csoportokat alakított volna ki a tanulókból, mivel az ifjak egy-egy tárgyból másként, más ütemben képesek az adott követelményeket teljesíteni. A gimnáziumi élet minden területére kiterjedő, teljes

[154] Stichweh, 1994. 228-245.; Békés, 2001. 75-79.; 83-88.
[155] Borzsák, 1955. 26-40.
[156] Meinhardt, 1977. 22-29.

körű elvárás-rendszerének központi eleme, hogy a középiskolai tanárok képzését gyakorlatias módon, de akadémiai szinten kell biztosítani.[157] Megjegyezzük, hogy a különösen Dél-Németországban nagy hatást kifejtő Stephani nézeteitől még radikálisabb állásfoglalások születtek: a vesztfáliai tanár Snethlage vagy a jogász – történész Reitemeier szintén kiálltak a gimnázium reáliák irányába való eltolása mellett. Igaz, ezek a munkálatok gyorsan mellőzöttekké váltak Humboldt neohumanista áttörését kötvetően.[158]

[157] Grimm, 1995. 424-435.
[158] Grimm, 1995. 435-442.

Központosítás és szakmaiság

- A tanügyigazgatás megszervezése és átalakításai –

Közigazgatási reformok

Az oktatáspolitika alakulásának szempontjából elsőrangú jelentőségű volt azoknak a szervezeti–intézményi változásoknak a sora, amelyeket a monarchia irányítására vonatkozóan idéztek elő a korszak uralkodói és befolyásos tanácsadói. Ezek a fejlemények ugyanis mintegy mintát szolgáltattak az egyes szakterületek irányítói számára a korábbinál szakszerűbb államigazgatási megoldások átvételére, s egyáltalán az állam térnyerésére. A külpolitikai, s leginkább a hadi tapasztalatok már Mária Terézia uralmának kezdetén meghatározó módon, közvetlenül hatottak az uralkodó belpolitikai kezdeményezéseire is. Miután rádöbbent arra, hogy az általa irányított államszervezet nemcsak rendkívül nehézkesen reagál a külső fenyegetésre, hanem a kihívás nyomán rövid időn belül súlyos anyagi válságba is került országa, átfogó intézkedéssorozatra szánta el magát. Ennek a hosszú, az egyes uralkodók idején túlnyúló, a 18. század második felét csaknem végig meghatározó reformfolyamatnak a hátterében három alapvető motívum húzódott meg. Részben fiskális szempontok alapján a kincstári bevétel növelése volt a cél. Ugyanakkor ez egyre inkább kiegészült az egységes birodalom megteremtésének vágyával. Különösen II. József egyeduralma idején kaptak nagy hangsúlyt a birodalmi, összmonarchikus célok. Végül nem feledkezhetünk meg az uralkodók közjó iránti, változó intenzitású elkötelezettségéről sem, amely szintén az állami szerepvállalás radikális megnövelésére és szakszerűbbé tételére sarkallta az Udvart.[159]

Mária Terézia még nem is érezhette magát biztonságban, amikor kapkodva ugyan, de hozzáfogott az állami apparátus modernizációjához. A külpolitikai és dinasztikus ügyek, valamint a továbbra is az udvari kancelláriára tartozó egyéb kérdések szétválasztásával, s az előbbiek Kaunitz gróf illetékességébe utalásával megalapozta a szakszerű, precíz diplomáciát. Kisebb-nagyobb intézkedésekkel korrigálta és gyorsította a körülményes udvari kamara és az udvari katonai tanács működését. Felismerte a gazdasági döntéshozatal és igazgatás terv- és szakszerűségének fontosságát, továbbá merkantilista–fiziokrata jellegű intézkedésekkel is elősegítette a kincstár bevételeinek növelését.[160] Még az örökösödési háború idején állította fel az udvari és állami levéltárat. Igazi lendületet azonban csak az aacheni béke után kaphatott a modernizáció. Kulcsfontosságú lépés volt

[159] Menzel, 1968. 33.
[160] Reinalter, 1996. 68-71.

Haugwitz gróf alkalmazása, aki a porosz példát követve javasolt számottevő lépéseket az uralkodónőnek.[161] Az ő fellépését tekinthetjük a birodalmi jellegű centralizáció kezdetének. Neki köszönhető például, hogy 1749-ben megszületett az első központi, állami költségvetés.[162] De Haugwitz a központi, tartományi és körzeti szintek markáns elválasztásával hosszabb távon is megteremtette a modern, több szintű, a munkamegosztásban és egymás ellenőrzésében is hatékony közigazgatás alapjait, miközben az érintett tartományokban a rendek mozgásterét jelentősen csökkentette.[163]

Miután az örökösödési háború az új intézmények hibáit is megmutatta, 1760-tól további intézkedéseket vezettek be. Az uralkodónő felállította az Államtanácsot (Staatsrat). Az eleinte öt-, majd héttagú, az ausztriai és csehországi belpolitika egészére kiterjedő jogkörű tanácsadói testületet Mária Terézia olyannyira fontosnak tartotta, hogy ezen állandó bizottság nélkül nem is hozott döntést. De a főhercegként, majd császárként is minden ülésen résztvevő A szintén kiváló szakembernek bizonyuló Zinzendorf gróf gondjaira bízták a pénzügyeket: az eleinte különálló Udvari Kamara, Központi Kamara és Udvari Számvevő Kamara egyesítése után ő került a kamarai ügyek élére. A Haugwitz által korábban létrehozott felső szintű osztrák-cseh közigazgatási és pénzügyi direktórium (Directorium in publicis et cameralibus) helyébe az Egyesült Cseh – Osztrák Udvari Kancellária (Vereinigte Böhmisch – österreichische Hofkanzlei) került, amely már valóban különösebb nehézségek nélkül össze tudta fogni a tartományok közigazgatását. Emellett külön kancellária irányította az erdélyi, valamint a magyar ügyeket. Az Udvari Haditanács (Hof-Kriegsrat), a legfelsőbb bíróság (Oberste Justizstelle), vagy éppen az Udvari Tanulmányi Bizottság (Studienhofkommission) megalapítása révén immár az egyes szakterületek is egyre szakszerűbben működő, állandó testületek irányítása alá kerültek. Bár az egyes tartományok élére kerülő guberniumokban, s különösen az azok befolyása alá tartozó körzeti hivatalokban még erős maradt a rendek pozíciója, az 1760-as évektől a mindennapi élet kérdéseiben is mind erőteljesebben érvényesült az államapparátus, s azon keresztül az uralkodó akarata.[164]

Ám az így kialakított intézményrendszer továbbra is súlyos gondokkal küszködött. A tanulmányi döntéshozatal és ügyvitel tárgyalásánál részletesebben szólunk róla, de az egész igazgatási mechanizmusra jellemző volt a rendkívüli vontatottság. Az időrabló

[161] Haugwitz személyesen tapasztalhatta szülőföldjén, a porosz kézre került Sziléziában, hogy az osztrák berendezkedéshez képest akár két-három éven belül is mennyivel hatékonyabban lehet megszervezni a közigazgatást, s így mennyivel több bevételhez lehet jutni ugyanazon a területen.
[162] Reinalter, 1996. 64-65.
[163] Zöllner, 1998. 240-242.
[164] Menzel, 1969. 33-36.

eljárásban ugyanis több szintet megjártak a legegyszerűbb problémák is, ráadásul a nem kellően tisztázott hatáskörök és felelősségi szintek, területek a folytonos félreértéseket, belső versengéseket táplálták. Mindezt az egyébként is türelmetlenségéről hírhedt II. József gyökerestül meg akarta változtatni. Intézkedései hátterében persze nemcsak az ügyintézés gyorsítása állt, hanem az államigazgatás funkciójában is fordulatot kívánt előidézni. A különböző testületek előkészítő, tanácskozó és véleményező jogait háttérbe szorítva magának tartotta fenn a döntés meghozatalával járó feladatokat, az intézményektől pedig csak a végrehajtást és az ellenőrzést várta el. Még édesanyja életében nyilvánvalóvá tette, feleslegesnek tartja e sokféle hivatal működését és centralizációját. Helyettük a feladatokat tartományi szinten kívánta végrehajtani. Ennek megfelelően Ausztria, Csehország és Magyarország külön, egyenrangú kancelláriával és a hozzájuk kapcsolt pénzügyi irányító szervvel rendelkezett volna. E hivatalok felé mindössze egy, a politikai – pénzügyi adminisztrációt legfelsőbb szinten összefogó direktóriumot nevezett volna ki. Mária Terézia felismerte e sajátos tartományi decentralizáció legfontosabb célját: a direktórium mindenhatóvá emelése révén az Udvar különböző hivatalai elsorvadtak, jelentéktelenné váltak volna, miközben a néhány fős testület fejeként a császár saját teljhatalmát tudta volna garantálni.[165]

Egyeduralmának első éveiben végre is hajtotta főbb elképzeléseit. Négytagúra karcsúsította az Államtanácsot és egyéni megbízásokkal, valamint teljesíthetetlenül rövid határidőkkel gondoskodott arról, hogy a testület tagjai kiforrott véleményükkel ne akadályozzák a munkáját. A köz- és pénzügyigazgatás terén számottevő központosítást rendelt el, s mindössze öt udvari csúcsszervet (az Államtanács és a Cseh-osztrák Kancellária mellett az Államkancelláriát, az Udvari Haditanácsot és a Legfelsőbb Bíróságot) tartott meg. Megszüntette az önálló pénzügyizgatási intézményeket, s ezáltal még inkább a Cseh-osztrák Kancellária berkeiben összpontosult az örökös tartományokra vonatkozó végrehajtó hatalom.[166] Egyetlen hivatalban, a magyar kancelláriában egyesítette a közigazgatási és kamarai, valamint az erdélyi kancelláriai és a horvát báni ügyeket. Radikális intézkedéseket foganatosított a középszintű igazgatásban is. Felszámolta a monarchia közel 20 hagyományos, nagyfokú autonómiával rendelkező tartományát,

[165] Anya és fia között a terv másik fontos pontja is komoly nézeteltérést okozott. A császárné attól tartott, hogy fia az osztrák és cseh kancellária szétválasztásával Csehország, az erdélyi ügyeknek a magyar kancellária illetékességébe való sorolásával pedig Magyarország birodalmi különállását erősítené. Valójában II. József még inkább elkötelezett volt az összmonarchia elve iránt, mint anyja. De ezt az egységet közvetlenül az uralkodó személyéből, nem pedig a bonyolult intézményrendszerből származtatta. Fejtő, 1997. 176-178.
[166] Balázs, H., 1987. 216-218.

egységét, s a helyükre előbb 13 adminisztratív kerületet állított. Ezt követően a szomszédos kerületek összevonásával végül hat, gondosan kiválasztott tagságból álló kormányzóság (Landesregierung v. Gubernium) gondjaira bízta a monarchia középszintű irányítását.[167] A magyarországi vármegye-rendszerrel hasonlóképpen bánt el: a tradicionálisan a nemességet erősítő intézmény helyett tíz kerületet létesített, amelyeknek nem adott kezdeményezési és véleményezési jogot, pusztán a végrehajtással bízta meg őket. S ahogyan más tartományokban a kerületi kapitányok szintjéig, hazánkban az alispánig mindenkit személyesen kívánt kinevezni is.[168] Ugyanezen logika alapján a jogszolgáltatás egységesítésébe is belefogott: egy sor feudális fórum (tárnokszék, személynöki szék, nádori bíróság, báni tábla, alispáni és szolgabírói ítélőszék, földesúri pallosjog, másodfokú bányabíróság) felszámolásával mindent a királyi hivatalnokok alkotta hétszemélyes tábla illetékességi körébe sorolt.[169]

Mindez azonban nem pusztán a hatalom koncentrációját, a rendek kiváltságainak korlátozását jelentette. Az intézkedések számottevő mértékben elősegítették ugyanis a közigazgatás és a jogszolgáltatás szakszerűbbé válását. Jellemző erre, hogy a magyar Helytartótanács ebben az évtizedben kezdett a korábbi bizottsági szisztéma helyett ügyosztályi rendben működni.[170] Ez pedig ahhoz vezetett, hogy a II. József bukása után gyorsan lezajló visszarendeződés nem jelentette a jozefinus újítások mindegyikének a végét. Bár a magyar vármegyei rendszer épp olyan gyorsan regenerálódott, mint az egyes tartományok tradicionális önigazgatása, vagy a kezdeményező szerepét visszanyerő, új erőre kapó Államtanács, Udvari Kamara és Cseh-osztrák Kancellária, bizonyos újítások maradandónak bizonyultak. Így például a folytonosság jegyében változatlanul működött tovább a Legfőbb Bíróság, az Udvari Számvevőszék, mint ahogyan a tartományi szintű jobiztosító hivatalok is. Kijelenthető, hogy miközben az államigazgatás legfőbb szerveit többször is újraszervezték a 18. század második felében, a jogszolgáltató intézmények és a pénzügyigazgatási szervek minden szinten, továbbá a körzeti szintű közigazgatási hivatalok korszakunk meglehetősen stabil talpköveinek bizonyultak.[171]

A tanügyigazgatás megszervezése és központosítása

[167] Barta, 1978. 79-81. p.; Zöllner, 1998. 247-248.
[168] Fejtő, 1997. 256-258.
[169] Varga, 1960.
[170] Barta, 1978. 81-82.
[171] Vocelka, 2001. 354-362.

A felvilágosult abszolutizmus tanügyi reformjának fő célja az volt, hogy az állam megszerezze és hosszú távon biztosítsa magának az iskolázás egésze feletti felügyeleti és beleszólási jogot. Ezért a legfontosabb törekvések az általános közigazgatási reformokkal párhuzamosan a tanügyigazgatás körül bontakozódtak ki. A Haugwitz által megkezdett, évtizedekig tartó, már részletezett közigazgatási intézkedések sorában megjelentek azok a rendeletek is, amelyek az oktatás ügyét érintették. S ennek kapcsán nemcsak ideig – óráig érvényes tervekről beszélhetünk, hanem a felvilágosult abszolutizmus oktatáspolitikájának legidőtállóbb kezdeményezéseiről.

Ezek a törekvések nem tekinthetőek előzmény nélkülieknek. Alsó- és Felső-Ausztriában, ahol a püspökök erősen függtek az uralkodótól, már a 16. században inkább csak referáltak a tanügyekről a főpapok az Udvarnak. A 18. század közepén – VI. Károly idején – pedig határozottan felerősödtek a központi ellenőrzésre–irányításra vonatkozó törekvések. Ily módon Mária Terézia és szakértői nemcsak hogy nem tévedtek teljesen járatlan utakra, hanem az egyház részéről is akadtak meghatározó főtisztviselők, akik az állami irányítás elvét vallották. Ennek megfelelően nem számított különösebben meglepőnek, amikor a császárné Trautson 1757. évi halála után utódját, Migazzit már nem ruházta fel a korábban mindenkori bécsi érseket illető tanulmányi protektori (Studienprotektor) címmel.[172]

Az érsek iskolák feletti főfelügyeleti jogát kiváltandó előbb rövid időre betagozták a tanügyeket a Haugwitz-féle Directoriumba, majd 1760-ban felállították az Udvari Tanulmányi Bizottságot (Studienhofkommission). Ennek megszervezése szerves része volt azoknak a központosító intézkedéseknek, amelyek révén kialakultak a szekularizált összbirodalmi központi hivatalok.[173] A Tanulmányi Bizottságot eleinte hat, majd hét, utóbb pedig nyolc fő alkotta. Egy-egy szakértő képviselte a teológiai, a filozófiai, a jogi, az orvosi, valamint a gimnáziumi és a normaiskolai tanulmányokat, továbbá időnként egyéb referensi címet viselők is bekerültek a testületbe. A négy egyetemi tudományág képviselői a bécsi egyetem kari direktorai voltak.[174] A Studienhofkommission élén Kressel

[172] Stanzel, é.n. 235-251. Az állami (uralkodói) oktatáspolitikai törekvéseket legitimáló főpapok közül Firmian passaui püspök volt a legfontosabb. Az állami irányítás elvét lefektető műve 1769-ből: Promemoria über die Notwendigkeit der Verbesserung des Schulwesens in den k.k. Erbländen.

[173] Reinalter, 1996.

[174] A teológiai tanulmányok képviselői: Stock (1760-1772); Gondola (1773-1774); Rautenstrauch (1774-1785); Zippe (1785-1791); A. Spendou (1808-1813); Wenzel (1813-1831).
A filozófiai tanulmányok képviselői: Siemen (1760-1774); Kollar (1774-1783); Nagel (1783-1791); Böhme (1808-1815), Gruber (1815-1823)
A jogi tanulmányok képviselői: Bourguignon (1760-1774); Schrötter (1774-1776); Heinke (1776-1791); Zeiller (1808-1816).

személyében 1774-től állt világi szakember.[175] Bár a mindössze néhány fős testület semmiképpen nem feleltethető meg a későbbi oktatási minisztériumnak, tevékenységi köre, hatósági jogosultsága és szakmai alapú szerveződése megalapozta a 19. század második felében állandósuló szakminisztériumi apparátus tényekedését.[176]

A Studienhofkommission fő feladata egy egységes, állandó tanulmányi rend kialakítása volt. Ennek keretében figyelembe kellett vennie az uralkodó új igényeit: az alattvalók széles körű, gyakorlatiasságra és hazaszeretetre épülő oktatását, erényes és hasznos állampolgárrá nevelésének szükségességét. Az iskolai élet minden területére vonatkozóan koncepciókat dolgozott ki, vitatkozott és állást foglalt róluk, s előkészítette az uralkodói rendeleteket, miközben az alsóbb két (tartományi és körzeti) igazgatási szint egyre kiterjedtebb tanügyi hivatalainak munkáját felügyelte, jelentéseiket feldolgozta. A bizottság külön feladataként jelölte meg Mária Terézia, hogy különböző nemzetközi példákról, oktatási szisztémákról adatokat gyűjtsenek és mérlegeljék az adaptáció lehetőségét. A szervezet egészen szerteágazó tevékenységet folytatott, hiszen az elvek szintjén ez a testület határozhatott a tantervek mellett a taneszközökről, a tanárokat és a tanulókat érintő vizsgákról, a tanári fizetésekről és kitüntetésekről, a tanulói ösztöndíjakról, s az iskolák összeírásáról egyaránt. Mindezek révén a Tanulmányi Bizottság komoly jelentőségre tett szert a napi ügymenet biztosításában és – az uralkodó habitusától is függően – a távlati tervezetek mérlegelésében, kiérlelésében egyaránt.[177]

A Studienhofkommission elvileg az 1774/75. tanévtől egy egységes, ám két ágú és három szintű tanügyigazgatás és iskolafelügyeleti rendszer csúcsszerveként működött. Alatta helyezkedtek el az egyik ágon – a felsőbb iskolákat koordináló – tartományi tanügyi hivatalok (Studienkommission), amelyeket egy-egy direktor (Studiendirektor) vezetett, ezek alatt pedig a körzeti iskolai felügyelők (Kreisschulkomissär) működtek. A másik ágon az alsó fokú oktatást – Felbiger 1774. évi rendtartása, az Allgemeine Schulordnung

---

Az orvosi tanulmányok képviselői: Gerhard van Swieten (1760-1772); Rosenheim (1772-1774); Störck (1774-1791); Stifft (1808-1812); Türkheim (1812-1844).
A gimnáziumi tanulmányok képviselői: Gaspari (1760-1768); Leporini (1768-1772); Haßlinger (1772-1774); Kollar (1774); Heß (1774-1775); Marx (1775-1784); Birkenstock (1784-1791); Lang (1808-1832).
A normaiskolai tanulmányok képviselői: Felbiger (1774-1782); Gall (1782-1788); J. Spendou (1788-1791, 1808-1816).
Főreferens (Generalienreferent): Martini (1760-1779); Sonnenfels (1780-1791); Penkler (1808-1816).
Az Udvari Tanács referense: Gruber (1808-1815).
Közigazgatási szakértő: Greiner (1772-1791); Bruyck (1808-1828).
Spreitzer, 1960. 132-133.

[175] Korszakunkban a Studienhofkommission elnökei: Migazzi (1760-1774); Kressel (1774-1781); Gottfried van Swieten (1781-1791); Ugarte (1808-1817). Spreitzer, 1960. 132.

[176] Brezinka, 2000. 6-10.

[177] Wolf, 1880. 1-4.; Brezinka, 2000. 6-10.

előírásai szerint – tartományi szinten a Schulkommission szervezte. Ide a tartományi gyűlés delegált 2-3 tagot, továbbá a püspök képviselője és a normaiskola igazgatója, valamint egy titkár alkotta a testületet. Az iskolakörzetekben a népiskolai főfelügyelő, azaz az Oberaufseher gondoskodott a kisiskolák rendszeres meglátogatásáról–megvizsgálásáról. Helyben pedig a hagyományos egyházi (papi) felügyelethez társult a városokban a magisztrátus, a falvakban pedig a földesúr által kinevezett világi iskolafelügyelő. Megjegyezzük, hogy nemcsak helyi, hanem körzeti szinten is bevett, a szabályok betűjét és szellemét nem sértő szokás volt, hogy az Oberaufseher gondjaira bízott terület határai egybeestek az egyházi körzet, a dékánátus határaival. Sőt azt is helyénvalónak találták, ha az egyházi és iskolai vizitáció összekötve zajlik.[178]

A gyakorlatban azonban helyenként torzult az elképzelt–felvázolt szisztéma. Egyrészt időnként elvi alapokon is tettek kivételt. Így például az 1770-es évek közepén Ausztriába hívott Felbigert a normaiskolák kiépítésével és a teljes alsó fokú oktatás feletti irányítás megszervezésével bízták meg. Munkájához különleges jogokat kapott, s így kizárólag a kancellárnak volt alárendelve, miközben Felbiger jogosult volt beleszólni a legkülönbözőbb – akár a felsőbb oktatást érintő – kérdésekbe is.[179]

Másrészt ezeknek a szinteknek a kiépítése anyagi problémák és az ellenérdekelt felek vonakodása miatt elvi kivételek nélkül is igen nehézkesen folyt. Épp ezért II. József különösen nagy hangsúlyt helyezett az alsó szintű tanügyigazgatás tényleges – és tisztán állami jellegű – megszervezésére. Ennek érdekében, a szekularizáció erősítésének jegyében a körzeti szintű közigazgatás általános feladatkörű hivatalát, a Kreisamtot ruházta fel az iskolai körzet rendszeres felügyeletének feladatával, s ehhez komoly előképzettséget követelt meg az ide kinevezett felügyelőtől (Kommissar).[180] Ám ennek ellenére az állami igazgatás tartósan csak az egyetemek, gimnáziumok és normaiskolák körére korlátozódott. Egy idő után ugyanis ezekre az iskolatípusokra vonatkozóan ténylegesen betöltötték e szervek a felettesi–felügyelői feladatokat, a falusi és városi triviális iskolák közvetlen ellenőrzése azonban komoly nehézségekbe ütközött. Egyrészt az iskolák sokasága lehetetlenné tette a kicsiny apparátussal dolgozó állami szervezetek közvetlen befolyásának érvényesülését. Másrészt ezeket az iskolákat egyébként is többnyire a pap, illetve a pap alá rendelt tanító működtette, így ezen a szinten az egyházi igazgatás szerveinek beleszólása mindvégig erős maradt. Ez alól csak a vegyes iskolák képezhettek

[178] Stanzel, é.n. 255-272.
[179] Engelbrecht, 1984. 106-109.
[180] Stanzel, é.n. 277-281.

volna kivételt, ám azok a jozefinus évtized végével vagy megszűntek, vagy felekezeti iskolává változtak.[181]

Említettük, az eredeti elképzelések szerint az Udvari Tanulmányi Bizottság hatásköre kiterjedt hosszú távú tervezetek, koncepciók elkészítésére és véleményezésére is. Ám e tekintetben a testület tagjai többször is azt tapasztalhatták, hogy az uralkodó felfogásának és aktuális céljainak függvényében a testület ilyen jellegű jogosultsága puszta formalitás, s javaslataik süket fülekre találnak. A gimnáziumi szektor változásainál még részletesen szólunk az 1775. évi gimnáziumi tantervről, amely megszületésének körülményei ékesen példázzák ezt. A jövő középiskolázásáról a jezsuita rend felszámolása után meginduló szakmai diskurzust ugyanis Mária Terézia még az abszolutizmus viszonyai között is meglehetősen radikálisan szüntette be: bár több elképzelés is született, ő ezekkel érdemben nem foglalkozott. Helyette titokban megbízott egy számára megbízható szakembert egy új tanrend villámgyors elkészítésével. A mindössze öt napos határidőt betartó – s épp ezért a bejáratott piarista tanterven csak kisebb változtatásokat eszközlő – szerző, Gratian Marx nevét az Udvari Tanulmányi Bizottság csak azután ismerhette meg, miután a császárné véglegesen döntött a számára oly fontos tervezet bevezetése mellett.[182] II. József idején a komolyabb kérdésekben ugyancsak mellőzötté vált a bizottság. Az uralkodó többnyire teljesen magához vonta a döntés jogát, s még bizalmas tanácsadójára, a Studienhofkommission akkori vezetőjére, Gottfried van Swietenre sem feltétlenül hallgatott.[183]

Az Udvari Tanulmányi Bizottság az 1770-es évek közepétől tehát pusztán adminisztratív funkciók betöltésére kényszerült. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy 1778-ban változás állott be a testület jogállásában. Ekkor közvetlenül az Udvari Kancellária alosztályává vált a szervezet, s a fontosabb üléseket egyenesen a főkancellár elnökölte. Ekkortól egyébként a tartományi tanulmányi bizottságokat a Studienhofkommission felügyelete alá helyezték, az egyetem fakultásainak ügyeiről pedig a referensek helyett az üléseken közvetlenül jelenlévő kari direktorok számoltak be.[184]

A személyi állományában megnövelt presztízsű Studienhofkommission ezzel együtt fokozatosan kiszorult az érdemi döntések előkészítéséből, II. József idején pedig végképp elveszítette a kezdeményezés lehetőségét. Ezt a helyzetet erősítette a tanügyek

[181] Engelbrecht, 1984. 127-129.
[182] Grimm, 1995. 78-83.
[183] Van Swieten és II. József nézetkülönbségeiről: Stoiber, 1979. 69-80. (Ennek különböző, a felsőoktatás tartalmát illető vetületeire következő fejezetünkben még kitérünk.)
[184] Menzel, 1969. 160-163.

közvetlen közeléből eltávolított Migazzi ténykedése, aki az általa túlzottan szabad szelleműnek tartott Gottfried van Swietennel való személyes konfliktusában hatékonyan aknázta ki az uralkodó abszolutista törekvéseit. Migazzi végül elérte, hogy a kaotikus viszonyokat megöröklő II. Lipót csak úgy tudja a helyzetet tisztázni, hogy részben elköszön van Swietentől, részben pedig formálisan is rögzíti a Studienhofkommission jogkörének korlátozottságát.[185] Így az új uralkodó előbb lefokozta, majd meg is szüntette a bizottságot. A Studienhofkommissiont a maga adminisztratív feladataival tanügyi referensi hivatalként – továbbra is összekötve a cenzúra ügyeinek vitelével[186] – betagozta a Cseh-osztrák Udvari Kancelláriába. A korábban oly széles jogkörrel felruházott testület ekkor már hivatalosan sem folyhatott bele a főbb kérdések érdemi megoldásába, eldöntésébe. Az ügyosztály vezetésével Birkenstockot bízták meg.[187] A Studienhofkommission helyére pedig létrehozta a Martini vezetésével működő, liberális Studieneinrichtungskommissiont. Az új intézmény már nevében – Tanügyszervező Bizottság – is jelezte az uralkodó szándékát a tanügyek gyökeres átalakítására, újraszervezésére.[188] Ez a két lépcsőben végrehajtott váltás egyébként az egész oktatásirányítás jog- és feladatkörének átstrukturálódásával járt – összefüggésben II. Lipótnak azokkal a korporatív autonómiával kapcsolatos elképzeléseivel, amelyekkel a következő alfejezetben foglalkozunk.

Ám 1797-ben ismét jelentős fordulat következett be. Ekkor, hosszas előkészületek után II. (I.) Ferenc császár a három évvel korábban általa alapított Studien-Revisions-Hofkommissiont bízta meg a tanügyek szervezésével. A testület ezúttal is nevében hordozta rendeltetését, az évtizeddel – évtizedekkel korábbi állapotok revízióját.[189] Ekkor ismét vezető szerephez jutottak a Mária Terézia utolsó éveiben meghatározó, azt követően pedig legalább részben háttérbe szorult szakemberek. Így például a tagságát és kompetenciakörét lényegében önnön maga meghatározó bizottság aktív tagja lett a veterán Sonnenfels és Birkenstock is.[190] A javarészt kipróbált szakemberekből álló gárda kinevezése egyúttal azt is jelentette, hogy az uralkodó ismét mellőzte a képzett, szakmai nyilvánosság véleménynyilvánításának a lehetőségét is, s egy szűk, jobbára közös nevezőn

[185] Timp, 1968. 17-20.
[186] A cenzúra- és a tanügyek irányítását II. József vonta össze 1782-ben. Stoiber, 1979. 51-52.
[187] Thienen-Adlerflycht, 1975. 36-37.
[188] Timp, 1968. 17-20.
[189] A Studien-Revisions-Hofkommission munkájának egészéről kimerítő részletességgel: Wotke, 1915. A megalakulás körülményeiről: VII-XXXI.
[190] Weitensfelder, 1996. 123-135. A bizottság elnöke: Rottenhan. Tagok: Birkenstock, von Bruyck, Fölsch, Frank, Gerstner, Hägelin, Hofstätter, von der Mark, Prohaska, Schilling, Sonnenfels, J. Spendou, Zippe. Pichler, 1975. 870.

gondolkodó felsőoktatás-politikai elit került döntéselőkészítői pozícióba.[191] Ez azonban nem jelentett feltétlen és mindenre kiterjedő visszarendeződést a tanügyi reformok szellemiségét illetően. Grimm hangsúlyozza, hogy egy ideig egészen sajátosan keveredtek a revíziós bizottságban a leopoldiánus (a felvilágosodáshoz közelebb álló, korporatív autonómiát pártoló) és a jozefinus (a mindenek előtt a centralizációt sürgető) nézetek. S ez a keveredés időnként egészen meglepő határozatokhoz vezetett – ezek közül a középfokú oktatásnál részletesen bemutatandó szaktanári rendszer bevezetése emelkedik ki.[192]

A Studien-Revisions-Hofkommission élére az oktatással korábban csak érintőlegesen foglalkozó Rottenhan került, aki ennek megfelelően eredetileg nem is szorosan vett tanügyi kérdésekkel volt megbízva. A fő feladata az volt, hogy megerősítse a teljes oktatási és kulturális szektor állami irányítását és fokozza a tudós társaságok, könyvtárak, újságok, valamint a peregrináció központi ellenőrzését, cenzúráját.[193] (Igaz, később az elnök egyre markánsabb állásfoglalást készített minden fontos ügyben és részletkérdésben egyaránt.[194]) Rottenhan egyébként kifejezetten lesújtóan nyilatkozott írásaiban a közelmúlt változtatásairól és azok eredményeiről. A testület egyértelműen elvetette a tanári önigazgatás eszméjét, és tisztán állami irányítású, centralizált tanügyi főhatóságot javasolt. Igaz, születtek olyan liberális elképzelések is, amelyek alsóbb szinteken szakmai alapú autonómiát biztosítottak volna a tanároknak és a felsőbb iskolázásban közvetlenül érdekelt feleknek (beleértve a püspököt és akár az iskolák főbb patrónusait is) – ezzel ötvözve a központosító és autonómiát biztosító politikai törekvéseket.[195]

A Studien-Revisions-Hofkommission vezető tagjai eleinte komoly ambíciókkal vetették bele magukat a munkába. Így például már az első ülések egyikén felmerült Sonnenfels részéről az ötlet, miszerint II. Lipót idejéhez hasonlóan a tanulmányi bizottság foglalkozzon az egyetemek irányításával is. Ezt, az uralkodó konzervatív elképzeléseit nem tükröző javaslatot Birkenstock felszólalására a bizottság végül elvetette. Ám az ezzel szemben elfogadott Birkenstock-féle program is nagyon sok mindent érintett, lényegében a középfokú oktatás csaknem minden szeletének újragondolását célozta. Megfogalmazta az egyes tartományokban folyó oktatás teljes ellenőrzésének, a hiányosságokra való szakszerű

[191] Egglmaier, 1990. 383-385.
[192] Grimm, 1995b. 15-17.
[193] Weitensfelder, 1996. 115-116.
[194] Rottenhan például legalább annyira aktívan részt vett a történelemoktatás szakmai dilemmáinak megvitatásában, mint Birkenstock vagy Zippe. Egglmaier, 1990. Ugyancsak markáns véleményt fejtett ki a szaktanár vs. osztálytanár kérdésben. Timp, 1968. 38-40.
[195] Engelbrecht, 1984. 218-222.

reagálásnak, a hiányzó gimnáziumok pótlásának, a latin iskolák részére új tanterv bevezetésének, a latin és a görög nyelv tanítása, a vizsgáztatás, az iskolai jutalmazás és büntetés, továbbá a nemzeti nevelés újragondolásának, valamint a könyvtárügy fejlesztésének szükségességét. Mindemellett új tankönyvek bírálatával és kiadatásával, az iskolák erkölcsi–vallási rendjének szorosabbá tételével is erősíteni kívánta befolyását a bizottság a középiskolai mindennapokra.[196]

Épp ez az aktivitás jelentette azonban a Studien-Revisions-Hofkommission végzetét: II. Ferenc idővel túlságosan is terhesnek találta a bizottságnak a különböző kérdéseket szakmai alapon megközelítő, megvitató kezdeményezőkészségét. A századfordulón, a pénzügyi és háborús válság közepén háttérbe szorult a bizottság. 1799-től az 1802. augusztusi feloszlatásig már egyáltalán nem végzett érdemi munkát. A testület felszámolása után, II. Ferenc közvetlen befolyását erősítendő a Staats- und Konferenzministerium negyedik, ún. vegyes minisztériumára, s ennek vezetőjére, Lorenzra bízták az oktatási és kulturális ügyeket. Szintén csak 1802-ben számolták fel a leopoldiánus újításként papíron még létező, valójában az 1790-es évek közepétől csak formálisan meglévő Tanulmányi Konferenciákat, a szakmai korporatív autonómia fórumait. Hatáskörüket az újra bevezetett hivatalok betöltői, a kari és gimnáziumi direktorok vették át. Amikor az Államtanácsot 1808-ban ismét átszervezték, a tanulmányi ügyek koordinálására megint létrehozták a Studienhofkommissiont.[197]

A szervezeti-irányítási döntések kapcsán nem feledkezhetünk meg az oktatás finanszírozását érintő változásokról. Korszakunkat megelőzően az uralkodó lényegében semmilyen önálló, kifejezetten erre a célra elkülönített anyagi eszközzel nem rendelkezett esetleges tanügyi elképzeléseinek fedezéséhez. A jezsuita rend feloszlatása azonban egy tanulmányi alap (Studienfonds[198]) létrehozását tette lehetővé, amely aztán a II. József által feloszlatott további szerzetesrendek vagyonának egy részével is kiegészülhetett. Ezeket az alapokat előbb a kamarai adminisztráció, majd a Cseh-osztrák Udvari Kancellária gondjaira bízták, s ily módon a vagyongazdálkodás a politikai vezetés kezébe került.[199] Az önálló tanulmányi alap – vagy részfeladatonként elkülönített alapok – intézménye elvileg kiválóan szolgálhatta volna a szakmai autonómia ügyét. Leginkább Martini állt ki amellett,

[196] Wotke, 1915. X-XIV.
[197] Weitensfelder, 1996. 149-151.
[198] Valójában külön kell megemlíteni a Schulfonds és a Studienfonds intézményét. Az előbbi a népoktatásra fordított ingatlanokat és pénzösszegeket tömörítette, az utóbbi pedig a felsőbb iskolázás finanszírozását szolgálta. (A németben általában is eszerint alakul a Schulwesen és a Studienwesen, azaz az iskolai ügyek és a tanulmányi ügyek megoszlása.)
[199] Adler, 1917. 4-9.

hogy az oktatás egészét a szakemberek önállóan igazgassák, s ennek fő biztosítékául a stabil, állandóan rendelkezésre álló, s bizonyos szabályok mentén szabadon használható alapokat szánta. A tervhez tartozott az is, hogy az egykori jezsuita vagyont kiegészítsék további, tanulmányi célokra fordítható összegekkel, mivel az exjezsuita örökségről már a kezdetektől látszott, hogy nem elegendő az ambiciózus célok megvalósítására. Ám Martini sem a császárnét nem tudta megnyerni koncepciójához, s különösen nem a mindenféle autonómia ellenségének számító II. Józsefet. Bár Martini terve mellett határozottan kiállt Kaunitz, Hatzfeldt és a jogi kar direktora, Bourguignon báró is, a császár az iskolázás állami gyámságának ügyében hajthatatlan maradt.[200]

A jezsuita vagyon tanügyi célokra való felhasználása további akadályának bizonyult egyfelől, hogy a tervezettnél–reméltnél sokkal kevesebb jövedelmet sikerült államosítani. Bár a jezsuita vagyonról nem maradt fenn tételes kimutatás, az bizonyos, hogy számos kolostor egyáltalán nem rendelkezett semmilyen ingatlanvagyonnal, s csak valami kicsiny tőkealap kamataiból tartotta fenn magát. Másfelől nem sikerült megnyugtatóan megszervezni az állami kezelés alá vont vagyon sorsát. A gyenge vagyongazdálkodás így nem biztosította a jezsuitáktól kisajátított birtokállomány minőségének megőrzését. Nem véletlen, hogy a 19. század eleji restaurációkor a három–négy évtizeddel korábbi állapotokhoz képest lényegesen rosszabb állapotban kapták vissza gazdaságaikat a jezsuiták.[201]

Autonómiatörekvések a tanügyigazgatásban

A felvilágosult abszolutizmus közigazgatási koncepciója egyfelől a szilárd szakmai alapok, azaz a szakszerűség megkövetelésére épült, másfelől viszont kizárólag a végrehajtást, az uralkodói döntések kivitelezését várta el a bürokráciától. Már eddig is láthattuk, ez az elv a gyakorlatban is érvényesült: miközben időnként egészen kivételes felkészültségű tanácsadókat és referenseket tudhattak az uralkodók saját apparátusukban, az érdemi, évtizedeket meghatározó döntések meghozatalában általában mellőzték a véleményüket. Tisztviselő beosztottjaikra csak a végrehajtásnál és ellenőrzésnél, az iskolahálózat legkülönbözőbb szinten dolgozó tanáraira, professzoraira pedig kizárólag a leírt tananyag fegyelmezett közvetítésénél volt igazán szükségük.[202]

---

[200] Adler, 1917. 16-33.
[201] Kröll, 1971. 368-371.
[202] Ezt a tételt az uralkodók az aktuális viszonyoktól és saját habitusuktól függően időnként egészen egyértelműen deklarálták is. Ilyen volt az egyébként tanácsadóit általában figyelmesen meghallgató Mária Terézia esetében a gimnáziumi tanterv elfogadtatásának már említett módja, vagy II. Józsefnek a soha nem

Ezzel az uralkodói logikával egyedül II. Lipót szakított. Ő ugyanis – kihasználva az addig mindenható Gottfried van Swieten és Migazzi ellentétét,[203] valamint azt, hogy a II. József-féle „dirigizmustól" megcsömörlöttek a feudális rendek – az oktatásban közvetlenül érintettek autonómiáját régóta hirdető Martinit emelte a legfőbb tanügyigazgatási testület, a Studieneinrichtungskommission élére. Az új uralkodó egykori jogtanára pedig felújíthatta korábbi terveit egy széles körű, kétszintű korporatív, szakmai alapú önigazgatás kialakítására vonatkozóan. A rendszer alapelemének a tanári gyűléseket (Lehrersammlung) szánta. Minden tartomány székhelyén hat-hat gyűlést tervezett – külön a normaiskolai és a gimnáziumi tanárok képviselőinek, valamint a tartományi egyetem négy kara professzorainak a rendelkezésére. A tanárok így saját tananyagaikról, tankönyveikről, tanítási és fegyelmezési módszereikről, a vizsgákról, alapítványaikról tárgyalhattak volna – többnyire véleményezési és javaslattételi jogkörrel –, és saját tudományos–szakmai lapot adhattak volna közre. A szervezet megoldást kínált volna a normaiskolákban, gimnáziumokban és az egyetemeken folyó tanítás összehangolására is, mivel a filozófiai kar képviselője kapott volna megbízást arra, hogy – az egyetem szemszögéből, tehát a felülről építkező iskolarendszer logikáját követve – ellenőrizze az alsóbb szintű intézménytípusokban folyó munkát, s a hiányosságokról jelentést készítsen.

A szabályos időközönként ülésező tanári testületek felügyeleti szervének Martini a tanulmányi konferenciát (Studienkonseß) jelölte ki. Ide a hat tanári gyűlés egy-egy tagját delegálhatta volna, s az egyetem rektora töltötte volna be az elnöki posztot. Minden tartományi székhelyen tehát egy ilyen másodszintű testület alakult volna, amelynek a tanári határozatok és az általános oktatáspolitikai célok összehangolása lett volna a feladata. Ezenkívül a konferencia vizsgáztathatta volna a – tanári gyűlések javaslata alapján megnevezett – tanárjelölteket, s ellenőrizhette volna a tartományi gimnáziumokat és normaiskolákat. A püspök beleszólási jogát Martini fenntartotta, de azt a teológiai és vallásos jellegű tárgyakra kívánta korlátozni. Ezt a két, tartományi szinten szerveződő intézményrendszert fogta volna össze egy országos hatókörű szakmai szervezet – a Studienhofkommission, vagy annak valamilyen utódja.[204]

Mindezzel tehát Martini jelentősen csökkenteni kívánta a központi hivatalok súlyát a döntéshozatalban, és megteremtette a szakmai képviseleti önrendelkezés fórumainak munka- és hatáskör-megosztását. Bár mindkét, ellentétes irányú lépés mértékét eltúlzottnak

---

titkolt nézőpontja, miszerint az egyetemi professzorok mindössze az állam (és az uralkodó) nem túl magas presztízsű szolgálói.

[203] Timp, 1968. 17-20.

[204] A koncepció részletesen: Martini, 1791. Különösen: 3-24.

találta a kortársak döntő többsége, az uralkodó e rendszer bevezetése mellett döntött. Természetesen különösen éles ellenállásba ütközött a Studienhofkommission részéről: az ifjabb van Swieten, Izdenczy, Eger, Hatzfeldt, de főként Sonnenfels az egész konstrukciót alapvetően bírálta. Mindezek dacára II. Lipót 1791. decemberi rendeletében megfosztotta a Studienhofkommissiont eddigi jogaitól. A legfőbb állami felügyelet jogát formálisan az udvari kancellária tanügyi referensének adta, ugyanakkor egyrészt a Martini-vezette Studieneinrichtungskommission került kulcspozícióba, másrészt a tanári gyűlések és tanulmányi konferenciák kettős intézményét is bevezették. Így érvényesülhetett több fórumon is a szakmai autonómia, miközben az állam (az uralkodó) közvetlen felügyelete, és a legszorosabban ráeső kérdésekben a püspök befolyása is megmaradt.[205]

A Martini-féle koncepció részét képezték azok a törekvések is, amelyek anyagi függetlenséget és kiszámíthatóságot is biztosítottak volna a felsőbb iskolázás egészének. A természetjog-professzor felújította az alapítványelvet. Így az egyes oktatási szintek akár tartományonként is elkülönülő, önálló, a tartományi rendek által szabályozott, azaz az uralkodótól és a központi hivataloktól független ingatlanvagyonra és forgótőkére alapozott finanszírozási szisztémát vezetett be. Főként angol példára hivatkozva legalább egy általános tanulmányi, egy egyetemi és egy tanári javadalmakat biztosító alapot képzelt el minden tartományban. Érvelésének középpontjában a költségek biztosabb finanszírozása és a terhek arányosabb megosztása állt, azonban Martini ellenlábasai természetesen felismerték, hogy a tervezet a finanszírozás terén is a decentralizáció logikáját erősítené. Ennek megfelelően számos érvvel küzdöttek ellene: Hatzfeldt gróf azt vitatta, hogy az ingatlanvagyon például háborús esztendőkben valóban alkalmas-e az azonnal jelentkező költségek fedezésére. Eger államtanácsos az alapelv egy részével egyetértett, de egységes vagyonkezelést követelve elvetette a tartományi különbségek ilyen fokú figyelembevételét és különösen a rendi irányítást. Az akkor még létező Udvari Tanulmányi Bizottság feje, van Swieten pedig saját testületének kívánta fenntartani a rendelkezésre álló anyagi eszközök fölötti döntés jogát. A viták miatt igen nehézkesen alakuló ügy eldöntésére, a különböző érdekek közös nevezőre hozására végül egy önálló bizottságot hoztak létre. A bizottságba az udvari kamara, a kancellária és a Studienhof-, majd a Studieneinrichtungskommission delegált képviselőt, s a munkálatokat Kolowrat főkancellár vezette. A csak II. Lipót halála után, 1792 közepén megszületett

[205] Adler, 1917. 52-60.; Wandruszka, 1965. 321-327.

kompromisszum Martini megerősödését eredményezte: a felek az eredeti javaslatok közül egyedül a rendi irányításra vonatkozó kitételt nem fogadták el.[206]

Ám a szakmai önrendelkezés, és így az oktatás, mint jól elkülönülő szakpolitikai ágazat ezen intézményes feltételei nem bizonyultak hosszú életűnek. A tartományi tanulmányi kasszák ügye már 1792-ben, a forradalmi háborúk kezdetén kudarcot vallott. A Lehrersammlung–Studienkonseß kettősére épülő tartományi szerveződés ugyan hosszabb ideig kecsegtette híveit némi reménnyel, de valódi áttörést sohasem ért el. Kirívó lassúsággal és nehézkességgel szerveződtek meg az intézmények, s a már létrejött testületek is parttalan vitákba bocsátkoztak. Ezt leginkább az magyarázta, hogy a tanárok körében továbbra is igen nagy volt az exjezsuiták aránya, akik a tanári gyűlések szintjén számos fontos döntést igyekeztek megakadályozni. Ezzel szemben a tartományi tanulmányi konferenciákon már egészen más erőviszonyok uralkodtak, itt a jezsuiták nem rendelkeztek számottevő befolyással. Ez az eltérés önmagában is maga után vonta a két szint közötti állandó konfliktust, de emellett hatásköri kérdésekben is gyakran előfordultak súlyos viták a két testület között.[207]

A végeredményről az előző alfejezetben már beszámoltunk: ha vontatottan is, de összeállt a központosításban érdekelt revíziós tanulmányi bizottság, amely hosszú évtizedekre lesöpörte az asztalról a tanárok és professzorok önigazgatására vonatkozó terveket. A visszarendeződésben azonban igen különös szerepet töltött be Birkenstock. Ez a kivételesen képzett szakember a leopoldiánus korszak és a francia forradalmi eszmék ellenfelének, a központosítás hívének számított. Ennek megfelelően nemcsak a Studien-Revisions-Hofkommissionban kapott helyet, hanem még annak megalakulása – és érdemi munkavégzésének kezdete – előtt tanulmányi referensként kézbe vehette a folyamatban lévő ügyeket. (Valójában 1790 végétől viselte ezt a hivatalt, de II. Lipót és Martini idején számottevő befolyást nem gyakorolhatott a fejleményekre.) Már 1794-ben új rendtartáson dolgozott, amelyben egyértelműen szembeszállt a Martini által – legalábbis szerinte – eltúlzott decentralizációval.[208] Ám a radikális restaurációban hívő Sonnenfelsszel és Rottenhannal ellentétben Birkenstock több fontos elemet megtartott volna az utolsó évek szemléletéből és vívmányaiból, amelyek révén nézeteit egyfajta korlátozott autonómiaprogramként is értelmezhetjük. Mivel érdekes kompromisszumot kínált az

[206] Adler, 1917. 61-73.; Weitensfelder, 1996. 29-30.
[207] A bécsi Lehrersammlungok és a Studienkonseß alapvető ellentétéről a szaktanári rendszer bevezetése kapcsán: Timp, 1968. 17-24. A két szint prágai nézeteltéréseiről: Wotke, 1910. 76-89. És általában a két szint között alapvető, elvi ellentétekről: Adler, 1917. 34-48.
[208] Adler, 1917. 88-104.

egymással éles vitába került felek között, érdemes részletezni azt annak ellenére is, hogy megvalósítására nem került sor.

Birkenstock szerint ugyanis az államnak csak korlátozott jogai vannak. Bár jog- és kötelességszerűen elvégezheti a tudás társadalmilag differenciált elosztását, tartalmi kérdésekben korlátoznia kell önmagát. Ez azt jelenti, hogy az iskolák szervezése, irányítása, felügyelete, s nem utolsósorban finanszírozása terén következetes, széles körű szerepvállalásra jogosult az állam, miközben a tudományok centralizálásának, államosításának igényével nem léphet fel. Ennek jegyében egy új testület létesítését javasolta az 1798-ban, a Studien-Revisions-Hofkommission munkájához kapcsolódóan készített, átfogó tervezetében. A tudományok autonómiáját szerinte az Ober Schul- und Studien-Kollegium (Felsőbb Iskolák és Tanulmányok Kollégiuma) garantálná. A szerző kiemelte, fontosnak tartja, hogy porosz, szász vagy hannoveri (göttingai) mintára kollégiumnak hívják a testületet, mivel ez – a Studienhofkommissionnal vagy a Studienhofdirektionnal szemben – már nevében is jelzi, hogy nem bürokratákból, hanem tudósokból álló szervezet. Az állami forrásból működő, közvetlenül császári vezetés alá tartozó bizottságnak ugyanis hét, egytől-egyig aktív, komoly tudományos tevékenységet folytató, politikai-közéleti kérdésekben pártatlan szakértő lenne a tagja.[209] A kollégiumot azonban – a tudós tagok eredeti hivatásának dacára – nem tudományos, hanem egyfajta oktatásigazgatási feladatokkal ruházta volna fel. A normaiskolai és a gimnáziumi tömegek tanulását felügyelte volna, tanácsokat adva a gimnáziumi és az egyetemi tanároknak, sőt rendkívüli esetben az egyetemi tanácsnak is. Ezt a felsőbb oktatás egészére kiterjedő szellemi mentori feladatkört teljesítette volna ki Birkenstock elképzelése szerint a testület joga a könyvtárak és múzeumok tartalmi koordinációjára is.[210]

A főkollégiumban a hét tag mellett egy tudós titkár, egy jegyző, továbbá 2-2 küldött és írnok is dolgozott volna. A testület Birkenstock elképzelései szerint hetente egyszer négy órán át tanácskozott volna: kevéssé formalizált beszélgetések során tárgyalta volna meg az aktuális kérdéseket. Ennek lett volna alárendelve a tartományi tanügyi bizottság, amelyben hasonló módon vitatkoztak volna a szavazati joggal rendelkező szakemberek – ezen a szinten bizottságonként 3-3 fő. Az általában megszokott tartományi határokat tiszteletben tartotta ugyan a tanügyi szakértő, de érdekesség, hogy Észak- és Nyugat-Galícia mellett külön testületet szánt Magyarországnak is. Igaz, az utóbbiról kijelentette,

[209] Birkenstock: Entwurf. 161-162.
[210] Birkenstock: Entwurf. 162-163. Birkenstock javaslatai pozitív fogadtatásra találtak. Ezt jelzi, hogy a 18. század végén az első számú tanügyi szakember, Rottenhan majdnem teljesen ugyanilyen testületet javasolt az oktatási ügyek vitelére. Weitensfelder, 1996. 120-122.

hogy egyelőre reménytelen a megszervezése. Birkenstock elismerte, hogy a tartományi bizottságok és a főkollégium még bonyolultabbá tette volna az egyébként is komplikált tanügyirányítást, de a tervezett reformok sikeréhez elengedhetetlennek nevezte az újítást. Hasonlóan érdekes, amit a hét testületi tag tudományos hovatartozásáról írt Birkenstock. Kifejti ugyanis, hogy csupán a gyors bevezetés érdekében javasolja a középkori hagyományoknak megfelelő diszciplináris elosztást (azaz, hogy legyen egy-egy matematikus, történetíró, filológus, filozófus, orvos, jogász és teológus a kollégiumban), mivel sokkal helyesebb lenne a tudományok egymásra épülését és hatását, közeledését már a szakemberek interdiszciplináris alapú kiválasztásával is érzékeltetni.[211]

A tartalmi kérdésekben való mértéktartást és a tartományi felügyelet differenciálását támasztják alá szerinte a jozefinus évtized tapasztalatai. II. Józsefnek ugyanis a legjobb ötleteit is zátonyra futtatták birodalmi centralizációs törekvései. Mivel az egész államalakulatban egyszerre kellett bevezetni minden tanügyi intézkedést, az eltérő igényekre, anyagi és szellemi lehetőségekre semmilyen figyelem nem jutott. A monarchia egy ilyen politika véghezvitelére túlságosan nagynak és sokszínűnek bizonyult, s ez a sikeresség gátjává vált. Az uniformizálás képtelenségét illusztrálják e kísérletek, amelyek épp ellenkező eredménnyel jártak: rövid idő alatt az iskolai oktatás napi gyakorlatának kaotikusan sokféle változata alakult ki.[212] Hasonló okból javasolta, hogy a teréziánus időkhöz visszatérve válasszák külön a tanulmányi és cenzúrával kapcsolatos ügyeket – mivel mindkettő igen összetett felkészültséget igényel, és egyébként is káros hatásköri átfedést eredményezett a két feladat egy hivatalban való tömörítése, miközben a tanügyi döntéshozatalt végzetesen le is lassították a könyvengedélyezéssel kapcsolatos végeláthatatlan viták.[213]

A kizárólagos állami irányítás és a szakmai autonómia e sajátos igényének megfogalmazásakor számba vette az egyház szerepvállalásával és a Martini-féle korporatív törekvésekkel kapcsolatos tapasztalatokat is. Érdekes, hogy mindkét tényezőt kizárólag praktikus szempontok alapján ítélte meg, sem az egyházi hatáskör mértékét, sem pedig a rendszert alkotó szereplők önigazgatását nem méltatta egyetlen elvi megjegyzésre sem. A múltra vonatkozóan elismerte a jezsuiták döntő jelentőségét és az előkészítetlen állami törekvések veszélyeit. Kiemelte, a jezsuiták kétszáz éven át Európa-szerte színvonalas, tudós oktatást tudtak biztosítani. Ha nem is volt tökéletes az iskolázásuk, a rájuk bízott

[211] Birkenstock: Entwurf. 164-170.
[212] Birkenstock: Kurzgefaste. 13.
[213] Birkenstock: Entwurf. 175-183.; Birkenstock: Kurzgefaste. 10-11.

feladatot maradéktalanul ellátták. Sőt, sok tekintetben a későbbi – feloszlatásuk utáni – reformok előképéül is szolgáltak. A Mária Terézia jóindulata ellenére is hirtelen háttérbe szoruló jezsuiták helyén óriási űr támadt, amelyet kapkodva, átgondolatlanul próbáltak betölteni. Az átmeneti fejetlenséggel járó kockázatot csak a piarista Marx fellépése szüntette meg, aki sikeres, gyorsan adaptálható programot dolgozott ki a felsőbb oktatás egészére. Munkájának minőségét jelzi, hogy a Marx-szal nem egy oldalon álló, a felvilágosodás hívének számító Gottfried van Swieten sem számolta fel a piarista tantervi rendszert, s II. József idején sem történt ezen a területen radikális változtatás.[214]

Ugyanígy az eredmények tükrében vizsgálta Birkenstock a Martini révén bekövetkező fordulatot. Olyannyira bírálta azt, hogy a reform atyját nem is nevezte néven. Leginkább azt rótta fel, hogy a tanügyi döntéshozatal mechanizmusa igen bonyolulttá vált – jóllehet fenti javaslatáról ő maga is elismerte, hogy ugyanezzel a hatással járna. Miközben a 10 tagúra karcsúsított Studienhofkommission szakértőit lehetetlenül nagy feladatokkal terhelték meg, s elvették a testülettől a megalapozott döntés lehetőségét, sem takarékoskodni nem tudtak, sem pedig a döntéshozatal nem egyszerűsödött. A tanári gyűlések javaslatait ugyanis előbb a szintén tartományi szintű Studienkonseß véleményezte, majd az akták keresztülmentek a tartományi közigazgatáson, s csak ezután, a negyedik lépcsőben kerültek az ügyek a központi testület elé.[215]

Az egyetemi autonómia kérdése

A korszak állami (uralkodói) oktatáspolitikájának jellegzetességei még határozottabban kristályosodnak ki az egyetemekkel szembeni politikában. Külön fejezetben fogunk foglalkozni a Habsburg Monarchia felsőoktatásának földrajzi, szerkezeti és tartalmi jellemzőivel, ezért itt csak jelezzük: a korszakban általában az egy tartomány – egy egyetem felfogás érvényesült a legerőteljesebben, ám ennek ellenére a bécsi oktatáspolitika irányítói csak a bécsi (és legfeljebb a prágai) univerzitással számoltak. Az összes többi intézményről azt tartották, hogyha teljes egyetemként kívánnak működni, a bécsi mintát kell másolniuk. Ezért egyetempolitika alatt szinte kizárólag a császárváros intézményére vonatkozó törekvéseket érthetjük. (A bécsihez képest a prágai egyetem sem járt teljesen önálló utat, bár a cseh társadalmi–kulturális sajátosságok természetesen némileg eltérő fejlődésre adtak lehetőséget, minderről külön szólunk a cseh–morva viszonyokkal foglalkozó fejezetünkben.)

[214] Birkenstock: Kurzgefaste. 6-10.
[215] Birkenstock: Kurzgefaste. 8-11.

A középkori alapítású, 1365-től működő bécsi egyetem a 18. század közepére eredeti autonómiájából már csak néhány fontos privilégiumot őrzött meg. Eleinte ugyanis az egyházzal és az uralkodóval szemben egyaránt komoly jogokat harcolt ki és tartott fenn magának az egyetem. Önigazgatás, teljes körű önálló bíráskodás, vám- és adómentesség, saját vagyonszerzés és vagyongazdálkodás, a professzorokat és a hallgatókat egyaránt megillető különleges jogok (pl. minden egyetemi polgárra kiterjedő immunitás) jellemezték ezt az időszakot. Miközben egyszerre támaszkodhatott az intézmény a fejedelmi dotációkra, az egyházi beneficiumokra és a saját, immatrikulációs és fokozatszerzéssel kapcsolatos bevételekre, saját questort alkalmazhatott az anyagi ügyek vitelére és konzisztóriuma szinte korlátlanul alkothatott belső rendeleteket. Jól körülbástyázott autonómiája tehát különösen a nehezebb esztendőkben több rétegű, hatékony külső védelemmel párosult.[216] Az egyetem különös státusára az első nagy csapást a reformáció–ellenreformáció évtizedei mérték. Már 1554 előtt is folyton erősödött a külső kontroll, de I. Ferdinánd idején igen markánsan érvényesült az a felfogás, miszerint az egyetem az egyházi és világi szervek utánpótlását hivatott biztosítani, s ily módon szoros kapcsolatot kell fenntartania az államapparátussal. Ekkor emelkedett a rektor és az egyetemi kancellár mögé a harmadik legjelentősebb tisztséggé a szuperintendensi hivatal, amelynek betöltője az állami elvárásokat közvetítette az intézmény felé, miközben megvédte az egyetem egyelőre megmaradó korproratív szerkezetét és privilágiumait.[217] A 16. század végén aztán megjelentek az univerzitás élén a jezsuiták, akik néhány évtized alatt csaknem kizárólagos monopóliumot alakítottak ki az ausztriai–monarchiai felsőbb tanügyek irányítására. Ennek következményeként a bécsi egyetem vezetését is fokozatosan átvették, egyre erősödött például a súlyuk az egyetemi konzisztóriumban. Ebben a döntő fordulatot 1623 hozta el a számukra, amikor sikerült tartósan megszerezniük a két legnagyobb fakultás, a filozófiai és a teológiai fölött a befolyást. A következő évtizedekben a többi osztrák tartományban is sikerrel jártak, 1669-ben az innsbrucki tartományi egyetemet szervezték újjá, miközben a linzi, klagenfurti és feldkirchi filozófiai líceumokat („Studia superiora” néven illetett egyetemi előkészítő kurzusokat) is irányításuk alá vonták.[218]

---

[216] Winkler, 1988. 5-9.; Engelbrecht, 2000. 9-10.

[217] Megjegyezzük, hogy az uralkodó már 1405-ben elkezdte nyirbálni az egyetem gazdasági privilégiumait, ami miatt külön személyt (Konservator titulussal) kényszerült alkalmazni jogai védelmére az intézmény. Engelbrecht, 2000. 9-12. Aztán később ezt a tisztséget is — immár szuperintendens néven — az uralkodó töltötte be saját képviselőjével. Winkler, 1988. 13.

[218] A jezsuiták térnyerése az uralkodóval szemben egyébként nem Bécsben, hanem Grazban kezdődött. Az 1585-ben saját maguk által alapított stájerországi egyetem kialakításánál a jezsuita szerzetesek szándékosan

A 18. század első harmadáig az uralkodó és a jezsuiták többé-kevésbé harmonikus viszonyt ápolva közösen korlátozták az egyetem mozgásterét. Az egyetem nem veszítette ugyan el önigazgató jellegét, de a fontosabb döntések egyre kevésbé az egyetemi konzisztóriumban születtek, hanem az annak működésére idővel nagy ráhatással bíró jezsuiták belső köreiben. Ez leginkább annak volt köszönhető, hogy az Udvar sokáig a jezsuiták lekötelezettjének tartotta magát a monarchia sikeres és gyors rekatolizációja és saját hatalmának megszilárdulása miatt. A barokk-katolicizmus megroppanásának, a jezsuitákkal szembeni élesedő kritikának az idején azonban ez a szövetség felbomlott. Miközben egyre többen támadták az 1599. évi Ratio Studiorum óta mit sem változó jezsuita oktatási szisztémát, s egyre többen fordultak a jezsuiták felé újabb tanügyi követelésekkel, a felsőbb oktatás csaknem egészét uraló szerzetesrend e törekvéseket legtöbbször kategorikusan visszautasította.[219]

Ezen elutasítás miatt avatkozott bele radikálisan az állam az egyetemek irányításába. Olyannyira, hogy az 1740-től 1849-ig tartó időszakot a téma szakértője az egyetem „első államosítása" korának tekinti.[220] Mindez Gerhard van Swieten bécsi feltűnésével függött össze, aki első nagy hatású intézkedéseivel épp az egyetem irányítási struktúráját alakította át. Van Swieten javaslatára minden kar élére direktort (Fakultätsdirektor) neveztek ki, akik állami hivatalnokként az egyes fakultások első számú, átfogó jogkörrel bíró vezetőivé váltak. Az „állam tudománypolitikai szervezőiként" ők hagyták jóvá a kar életében tervezett legapróbb változtatást is, s ők ellenőrizték az uralkodói előírások betartását – később a professzorok előadásainak államilag előírt tartalmára is kiterjedően. A kari igazgatók fölé, az egyetemi élet egészét ellenőrizendő Tanulmányi Igazgatót (Studiendirektor) állítottak, amely intézkedéshez kapcsolódóan 1754-ben a szuperintendensi hivatal meg is szűnt.[221] Az állam jogot formált a professzorok kinevezésére és a tananyag közvetlen meghatározására is, azzal a céllal, hogy az egyetemek állami tanintézetekként egységes, utilitarisztikus elvek alapján szerveződjenek.[222] Megváltozott az egyetemi ügyek vitelének szervezeti háttere is. Kétféle tanács jött létre az egyetemen. A rendes konzisztórium (consistorium ordinarium) a rektor,

---

nem vették figyelembe II. Károly kívánságát, s teljes egyetem helyett mindössze filozófiai és teológiai kart szerveztek. Engelbrecht, 2000. 12-14.

[219] Engelbrecht, 2000. 13-14.

[220] Winkler, 1988. 15.

[221] Stobier, 1979. 33-39. Idézet: 35.

[222] Engelbrecht, 2000. 14-15.

a négy dékán, a négy direktor, a kari seniorok, a prokurátor, az egyetemi kancellár[223] és a szuperintendens részvételével ülésezett. A rektor által összehívott és vezetett testület tanulmányi és gazdasági kérdésekben határozott. Mellette a bíráskodás szerveként létrehozták a consistorium judicialibust. Ezek a testületek azonban Gerhard van Swieten révén elveszítették korábbi jogukat a teljes körű önigazgatásra.[224]

A szervezeti változtatások fontos elemeként átalakult az egyetem vagyoni háttere és vagyongazdálkodása. Az eddigi külön vagyongazdálkodás fokozatosan visszaszorult és az egyetemi alapot (Universitätsfond) betagozták az állami irányítású tanügyi kasszába. Ebből fedezték a dologi költségeket, míg a professzori jövedelmeket nagyobbrészt a kancellárián keresztül, kisebbrészt pedig a karok megmaradó önálló taxajövedelméből folyósították. Mindez nemcsak az egyetem tanulmányi és önigazgatási szabadságát korlátozta, hanem egyházi jellegét is jelentősen csökkentette.[225]

Ugyanakkor az egyetemek szervezeti átalakítása, a középkori tradicionális hatáskörök korlátozása–lebontása a jezsuitákkal, majd az exjezsuitákkal szembeni hosszan tartó, súlyos pozícióharcok miatt akadozott, időben elhúzódott. Lényegében csak az orvosi kar újraszervezése sikerült maradéktalanul, a többi fakultáson igazi áttörést nem ért el van Swieten. Ez is felerősítette az államnak az akadémiák megszervezésével kapcsolatos törekvéseit. Ezek a gyakorlatias, rövid tanulmányi idejű, szűk mozgástérrel bíró intézmények ugyanis valós konkurenciát támasztottak az egyetemek számára, s az állami oktatáspolitika fontos pilléreivé váltak.[226]

Az egyetemi autonómia kérdésében a jozefinus évtized mindenképpen fordulatot hozott. II. József a monopóliumok, kiváltságok elvi ellenségeként és a tudományoknak kizárólag a gyakorlati hasznát becsülő uralkodóként a középkori eredetű egyetemi autonómia felszámolására törekedett. Az egyetemi önállóság teljes negligálásának részeként elvette az intézményektől bíráskodási jogkörüket és szinte minden privilégiumukat. A questor helyett állami pénztárnokot ültetett az egyetemre, s szakított az egyetemek önálló finanszírozásának gyakorlatával. Ezek után kizárólag olyan mértékben fedezte a költségeket, amilyen mértékben megítélése szerint az egyetem közvetlenül

[223] A kancellár még az egyetem autonómiájára emlékeztető vezető tisztviselő volt, akinek a megbízatása azonban az 1770-es évekre már formálissá vált. II. József idején meg is szűnt a tisztsége.
[224] Sager, 1978. 21-25.; Hochgerner, 1983. 91-97.; Winkler, 1988. 15-20.
[225] Ez még akkor is igaz, ha a bécsi egyetem rektora hosszas viták után a főpapok közé ült, miután 1790 őszétől az alsó-ausztriai rendi gyűlés állandó tagjává vált. Mivel nemcsak a rektor személye, hanem egyházi vagy világi rendhez tartozása is folyton változott, ez a döntés leginkább kényszermegoldásként értékelhető. Adler, 1917. 79-83.
[226] Engelbrecht, 2000. 14-15.

hasznos, állami szolgálatot teljesített.[227] Az uralkodó részletes útmutatásokat készíttetett az egyetemi gazdálkodás egészére, fillérre kiszámolva az intézménynek, valamint ösztöndíj formájában a hallgatóknak évenként juttatható pénzösszeget. Ezenkívül felülvizsgálta a bécsi egyetem minden egyes ingatlanját, s döntött arról, hogy mi az, amit megtarthat, s mi az, amit nem.[228]

Az állami irányítás jegyében a császár a professzorokat is lefokozta: nyíltan és szándékosan állami szolgáknak tekintette őket. Ezzel párhuzamosan megszüntette a professzorok tanítási szabadságát, ezek után az előírt tananyagot előre meghatározott tankönyvből kellett előadniuk, megtanítaniuk.[229] Az előírt tananyag betartásának, a megkövetelt tankönyvek kizárólagos használatának, valamint a hallgatók erkölcsi–fegyelmi ellenőrzésének érdekében az uralkodó kiterjesztette a befolyását a professzor-, továbbá a rektor- és dékánválasztásra is. A professzorok ebben az évtizedben kizárólag javaslatot tehettek saját tárgyaik tananyagára, miközben viszont az előírt tankönyveket kötelesek voltak a cenzúra által szabott határokon belül maradva elkészíteni.[230]

A felvilágosult abszolutizmusnak az egyetemek autonómiáját korlátozó felfogása csak átmenetileg és csak részben szorult háttérbe néhányszor. A szakmaiságra alapuló korporatív jogokról vallott nézetei kapcsán már megismert Martini természetesen kiállt a tudományos kutatás és tanítás szabadsága mellett is. Hiába hivatkozott azonban a göttingai példára, s hiába támogatta javaslatát a befolyásos Kaunitz, decentralizációs koncepciója nem valósult meg.[231] Ebben különösen nagy szerepe volt a jozefinus évtizedben nagy hatalmú Gottfried van Swietennek, aki épp a göttingai minta követését vetette el azzal, hogy a hannoveri univerzitás nélkülöz minden nemzeti (birodalmi) szellemet, s sok-sok országból érkező hallgatók tömegeit tanítja úgy, mintha nem lenne közöttük számtalan nyelvi, kulturális, vallási stb. különbség. Emiatt így semmiképpen nem lehet megvalósítani a jozefinizmus által kitűzött célok szerinti felsőoktatást, amelyben a tudományos képzés arányosan kiegészül a nemzeti neveléssel és az állam szolgálatával.[232] Ennek ellenére Martini II. József uralmának végén némi sikert elért. Meghívást kapott az Államtanácsba, amit arra használt fel, hogy elérje a kari direktori hivatal eltörlését, s ezzel rést üssön a tanügyi despotizmus falán.[233]

---

[227] Klingenstein, 1983. 83-85.
[228] Stoiber, 1979. 23-25.
[229] Engelbrecht, 2000. 15-16.
[230] Thienen-Adlerflycht, 1975. 31-33.
[231] Adler, 1917. 14-16.
[232] Thienen-Adlerflycht, 1975. 33-34.
[233] Adler, 1917. 38-40.

A II. József halála után megerősödő Martini természetesen nemcsak felújította eredeti koncepcióját, hanem az egyetemeket a szakmai korporatív önrendelkezés kiemelt színtereként alkalmazva jelentősen felül is kívánta múlni azt. Miközben a tanári gyűléseken is kulcsszerepet szánt a karok vezetőinek, visszaadta volna az egyes fakultások önrendelkezési jogát is. Így a kari gyűlés lett volna hivatott minden az adott fakultást érintő belső ügyben dönteni, s azoknak csak az összehangolása, illetve engedélyezése érdekében kellett volna a felsőbb szervekhez (egyetemi konzisztórium, tanári gyűlés, tanulmányi konferencia, központi államigazgatási szerv) fordulnia. A dékán ezen döntések végrehajtásáért, tehát az adminisztratív – bürokratikus feladatok teljesítéséért lett volna felelős. Ezenkívül a dékán tagja lett volna a tanári gyűlésnek, elnöke pedig a doktori vizsgabizottságnak és az immatrikulációs testületnek. Az egyetem rektora elnökölte volna az egyetemi tanácsot és a tanulmányi konferenciát. Martini terve szerint minden egyetemi doktor – nemcsak a professzorok – választhatott, s választható is lett volna a dékáni és rektori tisztségre.[234]

Bár II. Lipót általában kiállt Martini elképzelései mellett, az autonómiatörekvések hamar zátonyra futottak az egyetemi szférában is. Az ifjabb van Swieten és Sonnenfels például teljes mértékbe elutasította ezt a koncepciót, de az egyébként a tanítás és kutatás szabadságát nagyon fontosnak tartó Birkenstock is eltúlzottnak találta Martini elképzeléseit. Ráadásul a sok tekintetben a II. József előtti időkhöz visszatérő II. Lipót is meghúzott egy éles határt, s például az akadémiai önigazgatás egyik fontos feltételéhez, a belső igazságszolgáltatás rehabilitációjához már nem járult hozzá.[235]

Ennek kapcsán Klingenstein felveti a kérdést, hogy a II. Lipót idején bekövetkező változások, azaz a tanulmányi direktori hivatal eltörlése, a tanári gyűlések és tanulmányi konferenciák megszervezése, az önálló vagyongazdálkodás elemeinek visszaállítása – és a hagyományos önálló igazságszolgáltatás akadályozása – mennyiben értékelhetők az egyetemi autonómia középkori tradícióihoz való visszanyúlásként, vagy a felvilágosodás alapján álló, a tudományokat Adam Smith-i értelemben becsülő lépésként.[236] E nagy fontosságú kérdés pontos megválaszolását szinte lehetetlenné teszi azonban a gyors visszarendeződés. II. Ferenc idején ugyanis hamarosan visszaállították a Studiendirektorok rendszerét, sőt, a tanulmányi igazgatók a professzorokat immár nemcsak hivatali ténykedésükben ellenőrizhették, hanem „erkölcsi szempontok” szerint magánéletük alapján

[234] Adler, 1917. 47-51.
[235] Stoiber, 1979. 15-22.
[236] Klingenstein, 1983. 86-87.

is megítélhették őket.[237] Idővel az egyetemi szektor totális kontrollálására törekedtek. Ennek jegyében kötelezővé tették az istentiszteleteken való részvételt, nehezítették, majd meg is tiltották a külföldi tanulmányúton való részvételt és a hallgatók egyesületekbe tömörülését, s az előadásokon kötött ülésrendet kialakítva, a padokat pedig megszámozva minden egyes hiányzást regisztráltak.[238] Mindezek alapján nem véletlen, hogy az ausztriai, bécsi „reformkor"[239] értelmiségi diskurzusainak egyik vezérmotívumává vált a monarchia oktatási rendszerének kutatás- és szabadságellenessége.[240]

[237] Hochgerner, 1983. 104-107.; Engelbrecht, 2000. 16-17.
[238] Wagner, 1999. 70-73.
[239] A magyar reformkorral időben egybeeső, az 1848-as forradalmat megelőző két évtizedről, a Vormärzről van szó.
[240] Klingenstein, 1983. 82-84.

Az alulról építkezés jegyében:
a tömeges iskolázás és a tanítóképzés alapjai
- A kisiskolák reformja –

A felbigeri reform előzményei

Nagy helyi és regionális eltérésekkel ugyan, de a Habsburg Monarchia egészére igaz a megállapítás, miszerint az iskoláskorú (tehát nagyjából a 6-12 éves) gyermekek egészen kicsiny hányadának állt módjában iskolába járni. Bár a katolikus egyház a reformációtól kezdve időről időre célul tűzte ki az alattvalók erkölcsi és vallásos nevelésének rendszeresítését, intézményesítését, néhány iskolaalapításon, valamint a vasárnapi oktatás időszakos biztosításán túl komolyabb eredményeket nem ért el. Így leginkább csak a nagyobb szellemi központok környékén, így például a jezsuita vagy a piarista iskolavárosokban nőtt meg számottevő mértékben az alfabetizáció mértéke.[241] Szóltunk már róla, hogy a felvilágosodás egyes gondolkodói, s nem utolsósorban a felvilágosult abszolutizmus uralkodói a 18. század közepétől rendre felvetették a széles körű, akár mindenkire kötelezően kiterjedő népiskolázás iránti igényt. Ez a felvetés három különböző irányból egyszerre kapott megerősítést: a tanuláshoz, a középkori babonaságból való kiemelkedéshez való jog felvilágosodás kori felismerése, a Nyugat-Európában már lendületes ipari – gazdasági fejlődés által megkövetelt gazdasági szükségszerűség, s a felvilágosult abszolutizmus, a kameralizmus által vallott alattvalói kötelesség tana egyaránt a korábban iskolázatlan tömegek képzését, legalább elemi szintű ismeretekkel való felvértezését követelte meg. Ez a feladat korszakunk bécsi oktatáspolitikai vitáiban és törekvéseiben is markánsan megjelent.

Mária Terézia átfogó reformjáig a kisiskolák az egyház kizárólagos felügyelete alatt álltak. Az elemi oktatás állapota azonban egyre többeket aggasztott. Egy bécsi tanító, a St. Stephan-iskola direktora, Joseph Meßmer például 1770-ben névtelen iratban részletesen tudósított azokról a súlyos nehézségekről, amelyek alapjaiban akadályozzák a munkát. Eszerint a kevés iskola, az iskolalátogatás rendezetlensége éppúgy megoldandó probléma, mint az iskolaépületek, taneszközök, tankönyvek hiánya vagy katasztrofális állapota. Ezenkívül Meßmer eljutott a tanítók képzetlenségének, kiválasztásuk esetlegességének és javadalmazásuk rendezetlenségének felismeréséig is. Ennek megfelelően a néhány év múlva megvalósuló normaiskolai rendszer alapjait fektette írásba: bizonyos földrajzi egységenként olyan kiemelt elemi iskolákra van szükség, amelyekben a tanítói utánpótlás biztosítható. Továbbá állami fizetésű tanítókat javasolt – ehhez pedig állami kezelésű tanulmányi alapot, valamint az iskolák állami felügyeletét.[242]

---

[241] A katolikus egyháznak a német nyelvterületen kifejtett, az alsófokú oktatást illető 16-17. századi törekvéseiről: Panholzer, 1892. 5-30.

[242] A szóban forgó – Basedow Vorstellung an Menschenfreunde című művének megállapításaira erősen emlékeztető – írás: Zustand der hiesigen gemeinen deutschen Schulen in und vor der Stadt. Gönner, 1967. 29-32.

A primer szektort jellemző súlyos anomáliákat először a Meßmerhez hasonlóan közvetlenül érintettek, a kisiskolákban dolgozók írták le, s ők tettek javaslatot is a megoldásukra az udvari tisztviselőknek.[243] De ezek a törekvések már jóval korábban, az 1700-as évek közepétől egyre határozottabb formában jelentek meg akár egyes – a Habsburgokkal közvetlen kapcsolatban álló, tőlük erősen függő – főpapok részéről is. Példamutató tevékenységet fejtett ki a jezsuita főpap, Parhamer, a császári család egyik gyóntatópapja. Ő miután 1745-ben Grazba került, nyolc elemi iskolát alapított a meglévő egyetlen intézmény mellé és egy keresztény tanulói közösség létrehozásáról is gondoskodott. A Bécsben a sok-sok hadi árva miatt 1742-ben egy kereskedő, bizonyos Michael Kienmayer által alapított árvaházat Parhamer 1759-ben vette át, s fejlesztette tovább bentlakásos iskolává. Elemi iskoláiban és árvaházában az új idők szellemében határozta meg a nevelés célját: a növendékek ne csak istenhívő, erkölcsös, hűséges és alázatos alattvalók legyenek, hanem ezek mellett földművesként, mesteremberként vagy hivatalnokként, tanítóként egyaránt szorgalmas, tettrekész állampolgárként is közösségük hasznára váljanak.[244] Parhamer mellett Firmian passaui püspök neve említhető. Ő nemcsak a gyakorlatban, saját, egyébként ekkoriban még roppant nagy befolyási területén, a Német-római Császárság legnagyobb egyházkerületében tett sokat a nép- és ifjúságnevelésért, hanem 1769-ben „Promemoria" címmel írt egy komoly tervezetet is Mária Teréziának. Ebben egyházi főtisztviselő létére leszögezte, hogy az oktatás állami irányítás alá vétele fontos és halaszthatatlan lépés.[245]

Firmian szekularizációpárti kijelentése már egy létező jelenség támogatását jelentette. A legtöbb tartományban az 1760-as esztendőkben élénk mozgolódás jelezte az újfajta oktatás iránti növekvő igényt. Sőt Tirolban 1747-ben megkezdődött a kisiskolák összeírása és már ekkor nagy befolyást szereztek az iskolaügyi döntéshozatalban a tartományi rendi testületek. Ezek a kezdeményezések azonban olyannyira korainak bizonyultak, hogy eleinte az állam még egyenesen az egyházi pozíciók védelmére kelt. A császárné ugyanis felmérve lehetőségeit és az állami szervek kapacitását, csak a szekunder és a tercier szektor állami felügyelet alá vonását tartotta elképzelhetőnek. Az egyház általában szintén saját pozícióinak megtartásában volt érdekelt, s ennek megfelelően szkepszissel, esetenként kifejezetten passzívan fogadta a rendek elemi iskolákkal kapcsolatos törekvéseit. Így például a stájerországi tartományi vezetés 1751-ben hiába rendelte el tiroli mintára a kisiskolák állapotának feltérképezését, a 361 település helyett mindössze 146 helyről érkezett vissza érdemi válasz – nem kevesebb, mint négy esztendő alatt. A válaszok

[243] A kisiskolázást jellemző, helyenként ijesztő viszonyok nem tekinthetők ausztriai, vagy birodalmi sajátosságnak. A Meßmer által leírtakhoz nagyon hasonló következtetésekre jutottak a század közepén például Poroszországban. Meyer, 1937. 68-73.
[244] Gönner, 1967. 26-27.
[245] Stanzel, é.n. 239-240. Ez a mű egyetlen esztendővel előzte meg a híres dekrétumot, amelyben a császárné kijelentette, hogy az „iskola politicum és mindig az is marad". A kijelentés II. József erősödő befolyása mellett többek között a főpapok bizonyos köreinek – a Promemoria által is tükrözött – hozzáállására vezethető vissza. Engelbrecht, 1984. 89-98.

tartalmából pedig az derült ki, hogy a papoknak legfeljebb a harmada értett egyet a színvonal javításának, s ezzel együtt a felügyeleti – irányítói rendszer átalakításának szükségességével.[246]

A papok hozzáállása könnyen megérthető, ha a közvetlenül az ő beosztottjukként működő tanítóknak a gyakran 15-20 pontból álló kötelezettséglistájára tekintünk. A tanítóknak ugyanis a kántori teendőktől a ministránsok felügyeletéig vagy a hívek saját házukban való rendszeres felkereséséig terjedt feladatkörük, s így egyfajta egyházi mindenesként hatékonyan segítették lelkipásztori munkájukban a helyi plébánosokat – bizonyos feladatokat egyszerűen átvéve feletteseiktől. A tanítók képzésének, tudatos kiválasztásának irányába mutató, azaz a tanítói hivatás professzionalizációját megcélzó intézkedések ennek a papok által közvetlenül irányítható és felügyelhető foglalkozásnak az átalakulásával, s ezzel párhuzamosan befolyásuk csökkenésével, s feladataik számának növekedésével fenyegetett.[247]

A kormányzat eleinte csak apró részsikereket ért el: így például 1748-tól a mintegy 60 kisiskolát számláló Bécsben és elővárosaiban pusztán az általa elismert – regisztrált tanítók működhettek.[248] Az 1760-as években aztán számottevő változások kezdődtek, amelyek a tanítás szakszerűbbé válását, s ezzel összefüggésben a tanítóképzés megalapozását vonták maguk után. Tirolban ugyanis 1767-ben kezdődött a közel kétszáz éves, II. Ferdinánd-kori Schulordnung évekig tartó modernizációja. Az Agsthofer és Tangl által végzett munka akkor vált különösen értékessé, amikor Tangl eljutott Saganba, s Felbiger módszereit – harmadmagával megismerve – átültette az innsbrucki viszonyokra. Ennek alapján készült el 1772-re egy új népiskolai szabályzat, amelyet nemcsak Tirolban, hanem azzal közel egyidőben Bécsben is bevezettek. Tangl erőfeszítései nyomán Innsbruckban indult meg először a szisztematikus tanítóképzés: a 3-4 hónapos kurzust elvégzők először 1774 őszén tehettek képesítő vizsgát. Igaz, a 10 jelölt közül mindössze egynek a felkészültségét minősítették kielégítőnek a szakemberek. Tangl tevékenységének értékét növeli, hogy Innsbruckon kívül még további tíz tiroli helységben (pl. Kufstein, Lienz, Meran) alapított minta-népiskolát, komoly tartományi hálózatot teremtve ezzel. Hasonló, bár kevésbé kiterjedt és szakmailag jóval megalapozatlanabb kísérlet kezdődött Karintiában is. Itt 1767-től olyan tanítói álláspályázatokat hirdettek meg, ahol a jelentkezőnek a többi tanító képzésére is vállalkoznia kellett.[249]

Mindez olyannyira összhangban állt az állam törekvéseivel, hogy Tanglt hamarosan Bécsbe hívták. Itt tagja lett – a Promemoria javaslatának megfelelően – 1770-ben megalakult, az egész monarchia népoktatási reformjának végiggondolásával megbízott alsó-ausztriai iskolaügyi bizottságnak. Tangl mellett az 1770-es koncepció szerzője, Meßmer és a felbigeri módszereket Ausztriában elsőként alkalmazó Felkel is helyet kapott a testületben. Az első tartományi szintű iskolaügyi bizottság vetette fel először hivatalosan a normaiskola létesítésének igényét. Olyan

[246] Engelbrecht, 1984. 91-96.
[247] Ferihumer, 1958. 22-23.
[248] Panholzer, 1892. 32-33.; Gönner, 1967. 25-26.
[249] Gönner, 1967. 27-29.

minta-népiskolát terveztek tehát, amely egyfelől kiemelt figyelmet szentel az új tanítási módszerek és óraszervezési eljárások kipróbálásának, elterjesztésének, másfelől a népiskolai tanítókat is képezi. Ám a normaiskola ügye eleinte rendkívül kedvezőtlenül alakult. Egyfelől Bécs mellett csak Innsbruckban – tehát a népoktatás kérdésében úttörő szerepet játszó Tirolban – létesült ilyen intézmény. Másfelől pedig a Meßmer által vezetett bécsi normaiskolát lépten-nyomon súlyos bírálatok érték. Sokan már az elgondolást is rossznak, vagy legalábbis felületesnek, a megvalósítást pedig végképp elhibázottnak tartották. Álláspontjukat támasztotta alá, hogy az elvileg tisztán állami – uralkodói forrásból működő iskola valóban állandó pénzszűkében élt, esetenként egészen súlyos taneszköz- és helyhiánnyal küszködött. Ráadásul nem függetlenül a bizonytalanságoktól, a tanárok nyílt összetűzései, valamint feljelentések és lemondások bonyolították az intézmény életét.[250]

A döntő fordulatot ezen a téren is a jezsuita rend felszámolása jelentette. Bár a Jézus Társasága az alsó fokú iskolázásban közvetlenül nem volt érdekelt, feloszlatásuk a tanügyigazgatás átalakulása révén közvetlenül kihatott a primer szektorra is. Nemcsak a Studienhofkommission új elnöke, a világi Kressel azonnali döntése jelentett fontos újdonságot, aki a teljes oktatás és kultúra (az elemi iskoláktól az egyetemekig, a könyvtáraktól a cenzúráig) állapot-felmérését rendelte el, hanem új, a felvilágosodás szellemében fogant tervezetek megszületését is segítette ez az elemi változás.[251] Jellemző erre, hogy gyorsan megindult a szükséges lépésekről folyó vita a Wiener Zeitungban is. A legfontosabb cikk ebben a tárgykörben részletesen foglalkozott a tanárképzés megszervezésének szükségességével is.[252] Az alsó fokú iskolákra vonatkozó írások közül kiemelkedik Pergen gróf 1771-ben született, de igazán csak évek múlva megvitatott reformterve. Az 1747 és 1766 között diplomáciai szolgálatban állt főtisztviselőnek, államminiszternek módjában állt behatóan tanulmányozni a német és francia irodalmat – különös tekintettel a pedagógiai művekre. Ennek eredményeként készült a szóban forgó tervezet is az alsóbb és felsőbb oktatásügy megjavítására. Ebben a filantropisták és a felvilágosult La Chalotais nézetei keveredtek. Ez az írás szolgált egyébként mintegy a felvilágosult tervezetek bécsi nyitányául. Írásában ugyanis teljes szekularizációt, valamint az állam által szervezett, mindenkire kiterjedő nemzeti nevelést követelt. Az állami felügyeletet a jobbára arisztokrata magánnevelésre is ki kívánta terjesztetni.[253]

Felbiger és műve

Ausztriában a népoktatás történetének döntő fordulata Johann Ignaz Felbiger 1774. évi meghívásához köthető. Felbiger jezsuita tanulmányokat folytatott, majd az alsó-sziléziai Sagan

[250] Engelbrecht, 1984. 98-100. Meßmer jószívű, jóindulatú tanító volt, aki azonban az iskola vezetésére teljességgel alkalmatlannak bizonyult. Képtelen volt Felkel ambíciózus, torzsalkodásra is hajlamos magatartását ellensúlyozni, ezért a konfliktusok szinte napi rendszerességgel ismétlődtek. Panholzer, 1892. 36-38.
[251] Engelbrecht, 1984. 100-102.
[252] A cikk címe: Vorläufige Nachricht von der Einrichtung und Verbesserung des deutschen Schulwesens. Gönner, 1967. 34-35.
[253] Brezinka, 2000. 13-17.

Ágoston-rendi szerzetes közösségének lett a tagja. Már 34 évesen apáttá avatták a kivételes tehetségű szerzetest, aki különösen a kolostor gazdasági produktivitásának növelésével tűnt ki társai közül. Részben ennek kapcsán tapasztalhatta az ismeretek súlyos hiányosságait, az őt körülvevő környezet tudásbeli fogyatékosságait. Részben a sagani lelkész, Benedikt Strauch hívta fel Felbiger figyelmét arra, hogy a környéken egyetlen katolikus iskola sem működik színvonalasa, aminek eredményeként a katolikus szülők fokozatosan átpártolnak a jóval eredményesebb evangélikus iskolákhoz.[254] Ezek adtak Felbigernek döntő lökést az alaposabb pedagógiai tanulmányokhoz. Saját hitét, egyházát pusztulással fenyegető veszélyben érezve, megismerte a pedagógiai klasszikusok műveit és a nyugat-európai iskolakísérleteket.[255] Meglátogatta Heckernek a kortársak körében nagy hírnévnek örvendő berlini reáliskoláját, s a Magdeburghoz közeli Bergen kolostori iskoláját, ahol már 1736-tól fenntartottak egy tanítóképző szemináriumot, valamint behatóan tanulmányozott különböző számtan-, betű-, írástanító módszereket. Később három sagani tanárjelöltet is elküldött Heckerhez, akik 11 hónapot töltöttek a berlini pietista reáliskolában.[256]

Mindezek alapján kevés és viszonylag egyszerű lépéssel kívánt számottevő változást elérni. Saganban – s majd később Bécsben is – az volt az első dolga, hogy tanítóképzőt létesítsen. Ezután az iskolák külső rendtartását készítette el. A sziléziai porosz királyi népiskolák szabályzatát főként az észak-német tartomány, Minden-Ravensberg – Hecker által átdolgozott, modernizált – hasonló dokumentumát, valamint a braunschweigi Schulordnungot követve dolgozta ki.[257] Ezek után tankönyveket készített, amelyekben módszertani újításait terjesztette. Alapelve volt, hogy minden tanulót egységes elvek szerint készített könyvekkel kell ellátni. Sőt mind Saganban, mind pedig később Bécsben saját nyomdát is alapított, ezzel garantálva az alacsony tankönyvárakat, továbbá a kereslethez rugalmasan alkalmazkodó könyvellátást.[258] Már a legelső időktől kezdve különös gondot fordított a tanítóknak a szorgalmuk és alkalmasságuk megítélése alapján történő kiválasztására, rendszeres ellenőrzésükre, továbbá az inspektorok körültekintő alkalmazására.[259]

Felbiger a katolikus Szilézia Poroszországon belüli sajátos helyzetét figyelembe véve aktívan bekapcsolódott II. Frigyes népoktatási törekvéseibe. A protestáns uralkodó – a későbbi II. Józsefhez hasonlóan – kizárólag praktikus szempontoktól vezéreltetve a kisiskolák számának gyarapadodását és az elemi iskolázás tartalmi – módszertani megújítását határozta el. Az első időkben leginkább Hecker nevéhez köthető koncepció akkor érvényesülhetett igazán, amikor Schlabrendorff sziléziai tartományi miniszter is az iskolareform pártjára állt. A katolikus egyházzal szembeni ellenérzésein felülkerekedő Schlabrendorff egyik fő szövetségesévé hamarosan Felbiger vált, aki meggyőzően bizonyította a tanítóképzésre, szakszerű és rendszeres iskolafelügyeletre,

[254] Stanzel, é.n. 123-125.
[255] Engelbrecht, é.n. 3-8.
[256] Stanzel, é.n. 125-127.
[257] Königlich-Preußisches General-Land-Schul-Reglement für die Römisch-Catholischen in Stadten und Dörfern des souverainen Herzogthums Schlesien und der Grafschaft Glatz. 1765.
[258] Engelbrecht, é.n. 8-11.
[259] Stanzel, é.n. 129-131.

metodikai megújulásra és községi, valamint földesúri finanszírozásra alapozott, tandíjas alsó fokú oktatási szisztémájának helyességét. A téma szakértője kiemeli, a porosz iskolák életét átfogóan szabályozó, tankötelezettséget bevezető 1763. évi General-Land-Schul-Reglement és Felbiger programjának közös nevezője, hogy mindkettő központi szerepet tulajdonított az iskolák állandó felügyeletének – a porosz tanügyi szabályzat 74 paragrafusából 32 foglalkozik csak ezzel.[260] Az evangélikus iskolákra és az evangélikus egyházszervezeti struktúrára hangolt General-Land-Schul-Reglement katolikus változatát 1765-ben vezették be Sziléziában. A következő két esztendőben több mint kétszáz kisiskola létesült a tartományban – ezek egyharmadát a protestáns közösségek állították fel. Miközben Felbiger elégedetlen volt az eredményekkel, hisz még további 160 iskolára lett volna feltétlenül szükség, Schlabrendorff egyaránt elégedetten nyugtázta a számbeli gyarapodást és a képzett tanítók számának gyors növekedését. Felbiger azonban az évtized végén megerősödhetett kételyeiben: vizitációi során továbbra is nagyfokú érdektelenséggel, a tanítói fizetési viszonyok kaotikusságával, az iskolából elmaradók tömegeivel találkozhatott. Csalódottságát fokozta, hogy állami főtisztviselő mentora, Schlabrendorff 1769-ben meghalt, ami mindenképpen törést okozott addigi munkájában.[261]

A hiányosságok ellenére ezekben az években Közép-Európa-szerte ismertté vált Felbiger módszere, szerzője pedig a kontinens leghíresebb katolikus oktatási szakemberévé lett. Saganban és Ausztriában is a kezdetektől alkalmazták megoldásait, tankönyveit.[262] A már korábban említett módon, Tangl és Felkel révén Ausztriában ismertté vált Felbiger Bécsbe hívásának ötlete 1771-ben az Államtanács ülésén merült fel először komolyabban. A hosszas vitákat kiváltó javaslat végül Mária Terézia személyes közbenjárására valósult meg – ő volt az, aki felkérte Gottfried van Swietent arra, hogy Berlinben kijárja II. Frigyesnél Felbiger Bécsbe küldését.[263]

Az így 1774-ben Ausztriába került Felbiger kész, Poroszországban már kipróbált alapokra építhetett. Ennek megfelelően Bécsbe érkezése után alig tíz hónappal szentesíthette művét a császárné. A 24 paragrafusból álló Allgemeine Schulordnung deklarálta az állam legfőbb irányítási – felügyeleti jogát, toleranciát hirdetett felekezeti kérdésekben, s fontos pedagógiai normákat állított fel és újításokat vezetett be. Ezáltal egy területi alapú, piramis alakú népiskolai szervezetet követelt meg. Ezt a falvakban a triviális iskolák (Trivialschule), a nagyobb településeken városi kisiskolák (Hauptschule), a tartományi székhelyeken pedig normaiskolák (Normalschule) hálózata alkotta. A szabályozás megteremtette a hierarchikus felügyelet rendszerét. Bár erről már külön fejezetben szóltunk, röviden érdemes még egyszer felvázolni ennek elemeit: A falusi kisiskolák helyi felügyeletét az egyház részéről a helyi plébános, a világi oldalon pedig a földesúr által kinevezett uradalmi inspektor látta el. A világi felügyelet megjelenése egyébként az új szabályozás egyik lényegi eleme volt, ezáltal foglaltatott írásba a magisztrátus, s a helyi felsőbbség iskolázással

[260] Stanzel, é.n. 165-182.
[261] Stanzel, é.n. 193-216.
[262] Ficker, 1880. 7-9.
[263] Stanzel, é.n. 252-253.

kapcsolatos felelőssége. A körzeti szinten az Oberaufseher, a tartományi szinten pedig a Schulkommission volt hivatva az iskolaügy koordinálására. A központi felügyeletet pedig a Studienhofkommission, majd pedig a kancellária egyik szakosztálya látta el.[264]

Az Allgemeine Schulordnung továbbá tankötelezettséget vezetett be. Eszerint a 6-13 éves gyerekeknek kellett iskolába járni, majd 20 éves korig további heti két óra erejéig vasárnapi ismétlő oktatáson vettek kötelezően részt. Felbiger fontos megjegyzése, hogy a lányok és a fiúk tananyaga egyforma.[265] Ugyanakkor az osztrák népiskola Magna Chartájának is nevezett szabályzat – miközben a rendi, nemi és vallási különbségtétel lehetőségét kiiktatta –, nem kívánta elősegíteni a tömeges szociális emelkedést. Ezt meggátolandó vezetett be két különböző elemi iskolatípust. A falusi egyosztályos triviális és a nagyobb városokban működő kétosztályos iskolába lépők sorsát az első perctől kezdve eldöntötte az a tény, hogy hol, milyen típusú településen laktak. Így aztán a drasztikusan csökkentett számú gimnáziumba való továbblépés lehetőségét is hatékonyan tudták korlátozni.[266] Ennek jelentőségét Felbiger egyik írásában külön hangsúlyozza, ezzel remélve kivédeni a munkájával szembeni egyik legfőbb ellenérvet, a társadalmi mobilitás indokolatlan és veszélyes mértékű felerősítését.[267]

Az iskolakötelezettség ekkor a mértékadó tanügyi szakemberek legfontosabb programpontja volt. Felbiger meghívásával egyidőben született Martini, s ezeket néhány évvel megelőzően Pergen tollából egy-egy tervezet az oktatás egészére vonatkozóan. A két írásban közös, hogy mindkettő az alsó fokú oktatás megszervezésére koncentrált, s mindkettő hangsúlyosan foglalkozott a tankötelezettség bevezetésének lehetőségeivel. Martini és Pergen is külföldi (francia, brandenburgi, szász) példák tanulmányozását javasolta, s üdvözölték Felbiger Ausztriába hívását.[268]

Az Allgemeine Schulordnung komoly lépést tett a tanítóképzés megszervezése felé – közel másfél évszázados előnyhöz juttatva a primer szektort a magasabb tanügyek tanárképzésével szemben. A tanítóképzés megalapozásának kulcseleme a normaiskolák létesítése volt. Bár Felbiger kész koncepcióval érkezett Ausztriába, messzemenően figyelembe vette a bécsi lehetőségeket. Így a császárvárosban a Meßmer-vezette St. Stephan-iskolát jelölte ki a monarchia vezető minta-népiskolájának.[269] A normaiskolák legfontosabb feladata a pedagógia, a tanítás – oktatás módszertanának elsajátíttatása volt. Ez még akkor is számottevő újdonság volt, ha a triviális iskolák tanítóit mindössze három, a városi kisiskolákét pedig hat hónapos pedagógiai képzésben részesítették.[270]

---

[264] Allgemeine Schulordnung, 17-18.; 22-23. §.; Stanzel, é.n. 257-274.
[265] Engelbrecht, é.n 12-13.
[266] Grimm, 1995. 46-52.
[267] Felbiger, 1776. 196-203.
[268] Grimm, 1995. 44-48.
[269] Felbiger, 1776b. 151-152.
[270] Ficker, 1880. 9-15.

Felbiger korábbi írásainak fő tanulságait összegyűjtve és rendszerezve, legfontosabb művében, az 1775. évi Methodenbuchban alaposan részletezi, hogy milyen tulajdonságokat, kötelességeket, módszertani ismereteket, fegyelmezési és mesterségbeli alapelveket kell megkövetelni a kezdő és a gyakorló pedagógusoktól egyaránt.[271] Ennek a terjedelmes műnek aztán összeállította a rövidített kivonatát is: 1777-ben készült el módszertani utasításainak a száraz, rövidített jegyzéke.[272] Végül ez, a Kern des Methodenbuches című összefoglaló vált végül a vidéki tanítók szakmai kánonjává, ennek a könyvecskének az ismerete mindenki számára kötelező volt.[273]

Miközben a szerző nagy súlyt helyezett a tanítás, a nevelés fontosságának terjesztésére, jelentős módszertani újításokat is bevezetett. A Schulordnung ugyanis aprólékosan részletezte az oktatás napi gyakorlatát, előírva a tananyagot, a tanítás módszerét, de még az iskolaépület javasolt kinézetét, belső térelosztását is.[274] Erőteljesen csökkentette a tanítási napok számát és ezzel párhuzamosan a triviális iskolák tananyagát is. A napi tanítás idejét öt órában határozta meg (8-tól 11-ig és délután 2-től 4-ig). Új könyveket készített, illetve vezetett be. Ezeket a köteteket Közép-Európában évtizedekig használták, sokszor újranyomtatva, -kiadva őket. Ezek a tankönyvek részben tartalmuk miatt jelentettek mást a korábbiakhoz képest, hiszen szekuláris, praktikus ismereteket közvetítettek a diákság felé. Részben pedig felépítésük, metodikai sajátosságaik miatt számítottak újdonságnak: a korábban használatos, szertelenül sokszínű tankönyv-családot az iskolai könyvek egységes elvek alapján készülő csoportja váltotta fel.[275]

Bár eredetileg csak az iskolai rendtartás kidolgozásának idejéig kívánt Felbiger Bécsben maradni, hosszú éveket töltött a Habsburgok közvetlen szolgálatában. Már említettük, hogy oktatásszervező tevékenységéhez különleges státuszt kapott, s így az utolsó teréziánus esztendőkben csaknem mindenhatóvá vált tanügyi kérdésekben. Erre azért volt nagy szükség, mert bár a császárné teljesen megbízott benne, a Studienhofkommission erős ellenérzéseket táplált iránta.[276]

Az uralkodó megbízásából iskolákat látogatott a monarchiában mindenhol, beutazta az összes tartományt és a gyakorlati tapasztalatokkal közvetlenül ismerkedve rendszeresen intézkedett a szükséges korrekciókról. Ezek során személyesen érzékelhette azt is, hogy milyen sokféle akadály tornyosul a sikeres megvalósítás előtt. Korábbi poroszországi szolgálata, vagy az a tény, hogy protestáns tartományokból kívánt új eljárásokat adaptálni, éppúgy a rosszindulatú előítéleteket tüzelte, mint az iskolakötelezettséggel szembeni, társadalmi méretekben megjelenő ellenkezés. Hisz a kötelező iskolalátogatás egyfelől munkaerőt vont el a megélhetésüket féltő

[271] Felbiger, 1775. E pedagógiatörténeti jelentőségű mű részletes bemutatására ezen a helyen nem vállalkozhatunk. Ugyanakkor jelezzük, hogy a közeljövőben külön közleményben kívánjuk a művet és annak sorsát elemezni. A Methodenbuch közvetlen előzményének tekinthető 1774. évi rövid kötete, amelyben a sagani módszer főbb pontjait bizonyos kifogások cáfolatával együtt már kifejtette. Felbiger, 1774.
[272] Felbiger, 1777.
[273] Gönner, 1967. 38-41.
[274] Kívánalmainak rövid felsorolása: Felbiger, 1776. 215-218.
[275] Engelbrecht, 1984. 105-108.
[276] Gönner, 1967. 35-37.

családoktól, másfelől a tandíj és a taneszközök miatt sok pénzbe is került. Ráadásul a tömegessé váló iskolázás tanár- és iskolahiánnyal fenyegetett, aminek a felszámolása ismét csak rengeteg pénzbe került volna. S nem utolsósorban félve tekintettek a jövőbe a tradicionális társadalmi berendezkedés hívei: az egyház az állami fenntartású normaiskolák befolyásának terjedésétől, a nemesek pedig a hagyományos, feudális rend felbomlásától tartottak.[277]

Mindezek ellenére Felbiger komoly sikereket ért el. Már az 1770-es években látványos fejlődésen esett át a primer szektor. Megalakultak a normaiskolák. Felbiger beszámolója szerint a még az ő érkezése előtt kiépült bécsi és innsbrucki mintaiskola mellett 1775-ben húsz további kezdte meg a működését. Büszkén jelezte, hogy befolyásos arisztokraták is támogatják a népoktatás reformját, s ezáltal hosszú távon is sikerrel kecsegtetnek törekvései.[278] A normaiskolák mellett 1780-ig közel 40 Hauptschule létesült – igaz, még így sem sikerült minden körzetbe telepíteni egy-egy ilyet –, s a triviális iskolák hálózata is szépen gyarapodott.[279] Gyorsan átvették a normamódszert a leánynevelésben fontos szerepet játszó orsolyiták is: 1776-ra bécsi, pozsonyi, innsbrucki és brünni intézetükben tértek át Felbiger újítására.[280] Külön vívmány volt, hogy az igen nagy számú, addig szinte teljesen szem elől tévesztett házi tanítók komoly hányadát sikerült megismertetni a norma-módszerrel.[281] Felbiger adatai szerint 1780-ban a határövezetek és Magyarország nélkül a monarchiában összesen 15 normaiskolában több mint 3500-an, 83 városi kisiskolában (Hauptschulében) tízezernél is többen, 47 leányiskolában közel háromezren, míg a 3848 megújított triviális iskolában közel 194 ezren tanultak. Számításai szerint 208.850 tanuló részesült ebben az évben a monarchiában olyan oktatásban, amely már az új módszerek szerint zajlott. A tanulók tizede pedig ráadásul tandíjmentességet is élvezhetett. Ezeket az eredményeket a sagani apát egyértelműen Mária Terézia elszántságának és odaadó támogatásának tulajdonította.[282]

Az iskolalátogatás egyértelműen javuló tendenciáit kiegészítette a viszonylag olcsó tankönyvek, alkalmazott módszerek egységesülése, valamint a fiúk és lányok koedukált tanításának terjedése. Sőt, egy időben a diákok legszegényebb negyede ingyen jutott az iskolai könyvekhez.

A felbigeri reform sorsa

Mária Terézia halálával Felbiger személyes sorsa hirtelen fordulatot vett. Mindig is meglévő ellenfelei megerősödtek, s sikerrel jártak közben II. Józsefnél az egyházi rangjait megtartó és ezzel párhuzamosan évi 6 ezer fl állami fizetést is kapó apát eltávolítása kapcsán. Így már 1781-ben távozni kényszerült. Pozsonyi prépostként élte le utolsó éveit, 1788-ban halt meg. A népoktatás

[277] Engelbrecht, 1984. 109-113.
[278] Felbiger, 1776b. 160-161.
[279] Így például 1780-ban Bécsben 62, Alsó-Ausztriában 761, Felső-Ausztriában 398, Stájerországban 152, Karintiában 192, Tirolban 542, Vorarlbergben pedig 126 kisiskola működött. Engelbrecht, 1984. 114-116.
[280] Felbiger, 1776b. 161-162.
[281] 1777-1781 között több mint ezer házi nevelő ismerkedett meg – legalább alapjaiban – Felbiger tanítási módszerével. Gönner, 1967. 48.
[282] Felbiger, 1780. 250-256.

reformjára a továbbiakban már nem volt befolyással. Pozsonyban ugyan még megpróbálkozott egy névtelen iratban reagálni az újabb fejleményekre, de ezzel semmilyen hatást nem váltott ki. Helyére előbb Gall, majd az ő linzi püspökké való kinevezését követően, 1788-ban Spendou került. Kettejük személye nemcsak operatív, hanem stratégiai fordulatot is eredményezett a népoktatási törekvésekben, mivel mindketten erősen bírálták a normamódszert, és a filantropizmus szellemében inkább a szokratikus heurisztikus módszer hívei voltak. Az általuk végzett munka az elemi iskolázás – lehetőség szerint mindenkire való – kiterjesztését célozta meg.[283] Ugyanakkor jogkörük összehasonlíthatatlanul kisebb volt Felbigerénél. Felbiger távozásával ugyanis helyreállt a tanügyigazgatásban a rend: az immár Gottfried van Swieten vezette Udvari Tanulmányi Bizottságon kívül nem akadt érdemleges hatalommal bíró tanügyi szakember.[284]

Mielőtt a felbigeri reform ausztriai történetének további alakulásával foglalkoznánk, érdemes kiemelni, a II. József idején háttérbe szoruló Felbiger az 1760-as évektől a pedagógiai kérdésekkel foglalkozó közép-európai szerzők és sajtó gyakran emlegetett szereplőjévé vált. Hivatkozott rá például Basedow. De olyan német territóriumok is sokat merítettek saját iskolareformjukhoz Felbiger elképzeléseiből, mint Augsburg, Eichstätt, Fulda, Köln, Mainz, Münster, Trier vagy Würzburg. Különösen élénk érdeklődés övezte a felbigeri újításokat továbbá Oroszországban és Dél-Európa egyes országaiban. Így a század végén szinte a fél kontinens az ő műveire és iskolaszervező megoldásaira építette az elemi iskolázást, s ezáltal a szellemi síkon inkább lemaradó Ausztria a népoktatás terén Felbigernek köszönhetően hirtelen Európa egyik epicentrumává vált.[285] Ez még akkor is nagy jelentőségű, ha tudjuk, hogy a kontinens másik felén, elsősorban az északnyugati, jobbára a protestáns területeken már jócskán meghaladottnak érezték az eredeti elképzelések ellenére gyakran mechanikus bifláztatásba forduló módszert.[286]

Talán ennek is köszönhető, hogy a népoktatás ügye nem szenvedett Felbiger személyes pályájáéval azonos törést II. József egyeduralmának kezdetével. A császár édesanyjánál sokkal határozottabban képviselte az alsó fokú oktatás – valamint a felsőfokú, például mérnöki, állatorvosi szakképzés – ügyét, s inkább a gimnáziumi tanulmányokat hanyagolta. Nem szakítottak ekkoriban a normamódszerrel sem. Sőt, a jozefinus évtizedben kiterjesztették a normamódszert részint a szerzetesekre, részint a papképző szemináriumok növendékeire. Bár már az Allgemeine Schulordnung úgy rendelkezett, hogy a kolostori közösségekbe nem nyerhet felvételt új jelentkező, ha előzőleg nem ismerte meg a felbigeri módszereket, a kolostoroknak csak 1781 novemberétől kellett valóban Bécsbe küldeni valamelyik szerezetesüket, hogy elsajátítsák a katekizálás

[283] Grimm, 1995. 193-195.
[284] Engelbrecht, 1984. 118-119.
[285] Engelbrecht, é.n. 10-13.; Stanzel, é.n. 299-307.
[286] Így például bécsi utazása során az ismert berlini író – kiadó, Nicolai kifejezetten kritikusan, helyenként maró gúnnyal írt az általa a normaiskolában és a Szent Anna kisiskolában tapasztalt, lelket és gondolatokat nélkülöző munkáról. Wiechowski, 1905. Életrajzírója kiemeli, hogy Felbiger mindig is értelemre építő módszerként tekintett saját tanítására, s ennek megfelelően semmiképpen nem követelt meg sem a tanítótól, sem a tanulótól vakfegyelmet. Panholzer, 1892. 75-77.

módszerét. Az intézkedés érvényesítése komoly ellenállásba ütközött, a szerzetesek nem szívesen vállalták ezt a feladatot – noha Felbiger hangsúlyozta, hogy nem kizárólag metodikai ismereteik gyarapodnak, hanem az iskolaszervezéssel, iskolafelügyelettel kapcsolatos feladatukhoz is segítséget nyújt az új kurzus.[287]

A szerzetesek mellett egy 1785-ös rendelkezés értelmében a teljesen állami felügyelet alá vont papképző generálszemináriumok növendékei is tanultak pedagógiát. Sőt az utolsó, ötödik év csaknem egésze a normamódszer jegyében telt a számukra. Bár a súlyos lelkészhiány miatt már három év múlva csökkentették a szemináriumi tanulmányi időt, a pedagógiai alapozás továbbra is erős maradt. Ebben az évtizedben is folytatódtak az éles viták a normaiskolák financiális alapjairól, valamint időről-időre erősödött a felbigeri módszer ellenzőinek a hangja. Mindezek dacára a normaiskolák helyzete csaknem változatlan maradt a jozefinus évtizedben.[288]

II. József uralmának legfőbb eredménye az iskolák számának és az iskolalátogatás arányának növekedése volt. Az uralkodó korábbi utazásain személyesen tapasztalta meg az iskolába járás alacsony arányait, ezért előbb kemény büntetőintézkedésekkel kívánta azt növelni: a hanyag szülőket közmunka és kétszeres tandíj büntetésével sújtotta. Ám a beérkező panaszok és tudósítások alapján szembesült azzal, hogy a népiskolai tandíj eltörlése nélkül nem számolhat hosszabb távon sem sikerrel. Ennek jegyében – az Államtanács és a Studienhofkommission ellenvéleményének dacára – 1783-ban ingyenessé tette a fiúk számára az elemi iskolázást, a lányok befizetési kötelezettségét viszont meghagyta. Az intézkedés igen sok vitát váltott ki. Van Swieten például ellenezte a lányok hátrányban részesítését, mivel szerinte az anyai, háziasszonyi feladatokhoz feltétlenül szükséges az ő módszeres és széles körű tanításuk is. Ráadásul a tandíj-bevételek hiányában egyszerre nőtt meg a tanulók száma és csökkent a tanítók jövedelme. A nehézségek miatt már 1785-ben újra kellett rendezni a kérdést: ekkor a császár visszavonta tandíj-mentességet szavatoló rendeletét. Ellenben a szülők és a tanítók terheit csökkentendő rövidíteni akarta a tanulmányi időt. Ezt azonban van Swieten hevesen ellenezte, s a császár végül a négy évig tartó félnapos oktatás mellett döntött. Ám a néhány órás tanítás fontosságát még kevésbé lehetett megmagyarázni a szülőknek, mint korábban az egész napos foglalkozásokat. Így tömegek tekintették komolytalannak az új rendet, s marasztalták inkább otthon, a családi munka közelében gyermekeiket.[289]

A tankötelezettség érvényesítését alapjában akadályozta a kellő számú iskola hiánya, illetve a meglévő intézmények zsúfoltsága, alkalmatlansága. A jozefinus évtizedben iskolák százait alapították (csak Ausztriában 640-et) annak az elvnek a figyelembevételével, miszerint minden 700 fős közösségre jusson egy iskola, s mindenkitől legfeljebb csak egyórányi járásra legyen a legközelebbi elemi iskola. A türelmi rendelet nyomán a legalább 500 fős protestáns és zsidó

[287] Felbiger, 1782. 111-114.
[288] Gönner, 1967. 41-48.
[289] Engelbrecht, 1984. 119-123.

közösségek is létesíthettek intézményt. Az iskolaügy rendezésének alapfeltétele volt a tanítók fizetésének szabályozása is. A kieső tandíj- és természetbeni jövedelmek pótlására II. József a Schulfonds és a vallásalap (Religionsfonds) forrásainak egy részét fordította. A tandíj visszaállítása után pedig 100 főre emelte a maximális osztálylétszámot, hogy minél több pénz folyjon be egy-egy tanító számára. Ezenkívül meghatározta a tanítói fizetés minimális mértékét, ám a 130 fl-os összeg hallatán a tanítók közel egyharmada élt panasszal, mondván, nem kapnak ennyit. Közvetlen, bár csak szerény anyagi támogatást azonban a császár néhány rövidéletű kísérlettől eltekintve csak az idős vagy beteg tanároknak, illetve özvegyeiknek biztosított.[290]

II. József egyébként rendeletben egészen pontosan meghatározta azt is, hogy hol legyenek kisiskolák. Minden körzetben – konkrét helyszín megszabásával együtt – egy vagy két Hauptschulénak kellett működnie, továbbá ahol pap vagy káplán szolgált, triviális iskolát kellett fenntartani. Ahol nem dolgozott pap, de félórányi járásra lévő területen összegyűlt 90-100 iskoláskorú gyermek, ott is kötelező volt új iskolát létesíteni. Végül azt is megkövetelte, hogy 150 tanuló után már segítő alkalmazásával könnyítsenek az iskolamester terhein. Az iskolafelügyelet terén Felbiger szervezeti megoldásainak szellemét követték. Azaz már körzeti szinten is megszervezték a szakszerű, szekuláris felügyeletet (a Kreisschulkommissar kinevezésével). Ezt a korabeli pedagógiai publicisztika egyöntetűen üdvözölte.[291]

Az erőfeszítések legfontosabb eredménye, hogy óriási területi különbségekkel ugyan, de jelentősen nőtt az alfabetizáció. Tirolban például három év alatt ötszörösére emelkedett az elemisták száma, de megnyugtató arányokról – legalább az iskoláskorúak 50%-ára kiterjedő alsó fokú oktatásról – számolhattak be a stájer, karintiai, alsó- és felső-ausztriai, valamint a csehországi hivatalnokok. A többi tartományban azonban nem járt minden második gyerek iskolába. Különösen aggasztó volt a helyzet Galícia, Görz, Gradiska, Krajina és Trieszt tartományokban. Itt eleve igen alacsony szintről kellett megszervezni az iskolába járást, s a jozefinus évtized végére még vissza is esett a tanulók száma. Hosszú távon a primer szektor ugyan a korábbiaknál lényegesen több gyermeket fogadott, de a teljes körű iskolázás hosszú évtizedeken át megvalósíthatatlannak bizonyult.[292]

A Mária Terézia idején kialakított Schulfonds elvileg a népiskolázást volt hivatott segíteni. A jezsuita vagyonra támaszkodó alapítvány kiadásra fordítható összegét a kamatjövedelem mellett gyarapították az adományok, a hagyatéki adó, a komédiák és

[290] Engelbrecht, 1984. 123-126.
[291] Grimm, 1995. 206-208.
[292] Grimm, 1995. 208-210.

bálok után befolyó illetékek, a tankönyvek eladásából származó bevételek, valamint a kamarai hozzájárulás. De mindez éppen csak elegendő volt a normaiskolák és a kiemelt népiskolák finanszírozására. Az elemi iskolák működését a teljesen állami irányítás alá kerülő szerzetesrendi vagyonoknak kellett volna fedezniük – ez elvileg teljes állami függést jelentett volna a kisiskolák számára.[293] Az így elképzelt finanszírozás viszont súlyos ellentmondáshoz vezethetett volna, hiszen az anyagiak biztosításában elvárt jövőbeni állami (uralkodói) szerepvállalással ellentétben az egyes településeken az iskolák legelemibb működtetése, felügyelete is a papsághoz, az egyházhoz kötődött.

A jozefinus évtized fontos eredménye, hogy immár rendszeresen – jobbára évente – folyt minden iskolára kiterjedő vizitáció. Ehhez kiterjedt oktatásszervező tevékenységre volt szükség. A tanítók kiválasztása, a munkájukra való előzetes felkészítésük, instrukciókkal való ellátásuk és a javadalmazásukról való gondoskodásuk átfogó, nagy odafigyelést igénylő folyamat volt.[294] A részletes útmutatás alapján folytatott állapot-felmérést a Kreisschulkommissar végezte, szoros együttműködésben a helyi hatóságokkal és tisztviselőkkel (magisztrátus, helyi bíró, lelkész). A népoktatás állapotának feltérképezéséhez érdemes áttekinteni egy ilyen vizsgálat eredményét. A korneuburgi körzetben 1787-ben 75 triviális iskola és egy Hauptschule (Ernstbrunnban) működött – ezek közül 66 kisiskoláról maradtak fenn adatok. Az épületeknek mindössze egyharmada felelt meg a kívánalmaknak, 45 súlyos állapotban volt, 30-at pedig teljesen újjáépítendőnek minősítettek. Az utóbbi csoportból egészen kirívó példák, teljesen romos házak is említhetők. Viszonylag pontos képünk van az iskolalátogatás mértékéről is, hiszen a tanító minden őszi szünetben végigjárta a település házait, és listát készített az iskolás korúakról, amelyet aztán összehasonlított az egyházi matrikulákkal. A 66 településen 7 ezer, az egész körzetben mintegy 8 ezer 6-12 éves gyermek élt. A 7 ezer gyermek közül majd' 74%-nyian, 5135-en jártak iskolába, ami mindössze 10 évvel az Allgemeine Schulordnung után kifejezetten biztató eredménynek számít. A legtöbb iskola egyébként 60-150 tanulóval működött, de 9 intézmény 200, kettő pedig 300 fő feletti létszámmal rendelkezett.[295]

A 66 iskola közül 32-ben volt legalább egy iskolamester a tanító mellett. A tanítók életkori viszonyai aránylag kiegyensúlyozott képet mutatnak: mindössze egyetlen iskolában volt 70 évesnél is idősebb a pedagógus, s további két helyen töltötte be a 60. életévét. Tizenkét esetben viszont a tanító még 30 éves sem volt. Mindenhol olyan tanítók szolgáltak, akik már legalább kétévnyi iskolamesteri tapasztalatot gyűjtöttek előzőleg. Ötvenkilencen rendelkeztek valamilyen bizonyítvánnyal – többségük, 1775 és 1779 között az ernstbrunni Hauptschulében szerezte azt (49-en szereztek bizonyítványt az adott időintervallumban, s 30-an Ernstbrunnban). Az iskola felügyeletét általában jobbára tanulatlan emberek látták el: 42 helyen parasztgazda, 25-ben iparos

[293] Engelbrecht, 1984. 126-127.
[294] Gönner, 1967. 48-49.
[295] Spreitzer, 1960. 390-394.

vagy kereskedő, 2 esetben piaci felügyelő, 4 helyen pedig kirurgus tartotta rajta a szemét az iskola ügyein.[296]

A vizitátor meglehetősen lesújtó véleménnyel volt az alkalmazott tanítási módszerekről. Mindössze öt tanítót és két segédet illetett jó minősítéssel, a legtöbben (20-20 fő) közepes vagy gyenge teljesítményt mutattak, s négyen a kifejezetten gyenge vagy tehetségtelen jelzőt érdemelték ki. Ugyanígy a tanítók szorgalmával sem volt elégedett: 22-en gyenge, ketten nagyon rossz minősítést kaptak. Bár a 66 tanító többségére vonatkozóan erkölcsi jelzőt nem jegyzett fel, a 25 fennmaradt bejegyzés közül mindössze 7 árulkodik jó, 16 közepes, kettő pedig kifejezetten rossz magaviseletről.[297] Közel két évtized múlva hasonló hiányosságokról számol be az egyik karintiai körzet vizitátora. A cejlei Hauptschule direktora, Vinzenz Schluga szerint igen súlyos gond, hogy a tanítók pusztán a hosszú katonai szolgálat alóli mentesség reményében látnak feladatukhoz, sem képzettségük, sem javadalmazásuk, sem pedig szorgalmuk nem teszi őket alkalmassá valóban színvonalas munkára. A megfelelő fizetés biztosítása mellett Schluga szerint elengedhetetlen, hogy a kisiskolai tanítók is legalább hat gimnáziumi osztályt teljesítsenek, mivel nem elegendő a minta-népiskolában eltöltött néhány év. Ezenkívül javasolta, hogy a tanítók ismét kerüljenek a helyi plébánosok fokozottabb felügyelete alá.[298]

Az 1780-as évek végére már máshol is jól érzékelhetővé vált a számszerű fejlődés. Karintiában például a klagenfurti mellett négy kisebb normaiskola is létesült (Villachban, St. Veitban, Völkermarktban és Wolfsbergben), s több mint három tucat triviális iskola is megkezdhette a működését. Ebben a tartományban már az első néhány évben közel 400 tanító részesült képzésben. A mennyiségi növekedés azonban nagy regionális különbségeket takart: például az erősen központosított Felső-Ausztriában csak Linz városa rendelkezett normaiskolával, miközben Alsó-Ausztriában viszonylag gazdag mintanépiskola-hálózat alakult ki. Ráadásul Karintiában is az alsó-ausztriaihoz hasonló hiányosságok és anomáliák jellemezték az oktatás minőségét.[299]

Összességében a jozefinus évtized mérlege felemás az elemi iskolázás terén. Kétségtelenül nagyot lépett előre II. József az első tisztán állami tanügyi szerv, a körzeti iskolafelügyeleti rendszer megszervezésével. Ezenkívül számottevően bővült a kisiskola-hálózat, a türelmi rendelet révén pedig a nem katolikus alattvalók is a korábbinál összehasonlíthatatlanul nagyobb eséllyel juthattak el iskolába. Ugyancsak fontos újításként emelhető ki a vegyes iskolák megalapítása, amellyel az egyes településeken kisebbségben élő felekezethez tartozók elemi oktatását látta a császár megoldhatónak. II. József külön figyelmet szentelt a lányok iskoláztatására is, 1787-ben van Swietennek írott levelében – az angolkisasszonyok, a Notre Dame-kongregáció, az irgalmas nővérek, az orsolyiták és a bencés nők forrásainak államosításával – külön pénzösszeget rendelt

[296] Spreitzer, 1960. 394-396.
[297] Spreitzer, 1960. 397.
[298] Schluga, 1806. 35-39. p.; 47-49.
[299] Gönner, 1967. 52-56.

erre a célra fordítani.[300] A normaiskolák és a városi kisiskolák tanítói a korábbinál biztonságosabb helyzetbe kerültek, állami tisztviselőként stabil fizetéshez jutottak. Ugyanakkor falusi társaik továbbra is súlyos létbizonytalanságban éltek. A tandíj- és tankötelezettség önellentmondásba sodorta a császári népiskola-politikát, amely már rövid távon is az iskolázás tömeges méretű hanyagolásához vezetett. Nem véletlen, hogy Stájerországban 1790 februárjában, alig egy héttel II. József halála után átfogó tervezet született a tankötelezettség ellen.[301]

Új szabályozás szükségessége

A II. József halála után beköszöntő átmeneti esztendők alig voltak közvetlen kihatással az elemi iskolázásra. II. Lipót igyekezett az addigi vívmányokat megtartani. Ez önmagában is komoly feladatnak számított, hiszen a rendkívül feszült bel- és külpolitikai helyzetben a krízis felszámolása érdekében bizonyos visszalépést kellett végrehajtania a tanügy terén is. Ugyanis, amint említettük, a stájer rendek már három-négy nappal II. József halála után mindent visszaforgatni igyekvő követeléslistát juttattak el hozzá – benne a tankötelezettség és a tandíj eltörlésével; az állami felügyelet rendi kontrollal való felváltásával; az elemi iskolák számának drasztikus csökkentésével és a népoktatás alacsony szinten tartásával. Mindez nem felelt meg II. Lipót elképzeléseinek és korábbi toszkánai tevékenységének. Ezért szorult helyzetében olyan engedményeket tett az Udvar hatalmát fenyegető nemesi erőknek, amelyek alkotmányos és adókérdéseket érintettek ugyan, de például tanügyi kérdésekben nem hoztak változásokat. Sőt, nemcsak ellenállt a széles körű elemi oktatással szemben ellenérdekelt nemeseknek, de kemény büntetést helyezett kilátásba az iskolába nem igyekvő parasztok számára is.[302]

A császár ugyanis alapfeltételként kezelte továbbra is a tankötelezettség mihamarabbi érvényesítését, a teljes körű elemi iskolázás elérését. Ő – bátyjával ellentétben – nemcsak gazdasági hasznot remélt ettől, hanem politikai és kulturális hozadékot is, hiszen ezt tekintette az alkotmányos monarchia egyik fontos alappillérének. Ebben egyértelműen tükröződik Andreas Riedel konstitucionalista államfilozófus felfogása, aki szerint a kiművelt emberfő az állam számára *minden* szempontból hasznos. II. Lipót politikai konstitucionalizmusa ráadásul pedagógiai reformizmussal is kiegészült. Jellemző erre, hogy csak hirtelen halála akadályozta meg abban, hogy Bécsbe hívja, a korszak legnagyobb hatású pedagógiai gondolkodóját és gyakorlati szakemberét,

[300] Wolf, 1880. 22-26.
[301] Engelbrecht, 1984. 128.
[302] Grimm, 1995. 285-290.

Pestalozzit.[303] A „megváltoztatva megtartani"-törekvés figyelhető meg annak kapcsán, amikor felszámolta a bátyja által alapított generálszemináriumokat. A papképzés helyszínét ismét az alumnátusokban és a kolostorokban határozta meg, de továbbra is előírta a tanári pályára készülő klerikusoknak, hogy hallgassák a normaiskolai pedagógiai előadásokat.[304]

Ugyanakkor a primer szektorral érdemben évekig senki nem foglalkozott. A kérdés először 1797 őszén merült fel ismét a Studien-Revisions-Hofkommission ülésén. Eger a püspökök és egyházi testületek oktatásba való beleszólási jogát kívánta csökkenteni, ugyanakkor a rajz, természetrajz és a természettörténet tanításának kiterjesztése ellen is állást foglalt. Eger véleményének dacára, Rottenhan erőteljes támogatásával a század legvégén ismét megszilárdult a papok és konzisztóriumok falusi és városi kisiskolák feletti felügyeleti joga. Ennek megfelelően a püspökök bevonása nélkül nem lehetett dönteni a katekizmus megújításáról, a szókratészi tanítási módról, fegyelmi vagy tanulmányi kérdésekről, s a tanítóknak nem állt módjukban szabadon interpretálni sem a tananyagot. Ezenkívül napirenden szerepelt a vallásoktatás modernizálásának kérdése is. Birkenstock és Zippe között komoly vita alakult ki a vallásoktatás szókratészi módszeréről: előbbi a kérdés-felelet ellen, utóbbi mellette foglalt állást. Zippét támogatta Eger is. Mindez természetesen elsősorban nem didaktikai jellegű nézeteltérésnek számított, hiszen a felek főként a vallásoktatásban közvetítendő tananyag szabad értelmezésének lehetőségéről vitatkoztak.[305] Az ehhez kapcsolódó, janzenista–racionalista alapú, névtelen reformkoncepciót a bizottság és az államtanács is támogatta, ám a császár végül 1803-ban elvetette. A Studien-Revisions-Hofkommission végül 1799-ben készült el a népoktatásra vonatkozó átfogó javaslatával: eszerint a triviális iskoláknak vallás, írás, olvasás, számolás és néhány gyakorlati ismeret tanítása mellett a társadalmi (rendi) kötelességek közvetítése a feladata. Mindezt a helyi közösség fenntartói kötelezettségeként határozta meg a testület. A Hauptschulékban ugyanakkor már olyan új tárgyakat is tanításra érdemesnek tartottak, mint a geometria vagy a természetismeret. A bizottság a normaiskolákra továbbra is igényt tartott, sőt immár minden körzeti székhelyre javasolt ilyet alapítani, s külön pénzügyi alap felállítását indítványozta.[306]

A századforduló táján megerősödő diskurzust az is segítette, hogy egyre szaporodtak a népoktatás körüli panaszok. Ezek közös jellemzője az volt, hogy az elégedetlenkedők szerint a gyermekek rengeteg szükségtelen dolgot tanultak, amelyek

[303] Grimm, 1995. 290-292.
[304] Gönner, 1967. 42-43.
[305] Weitensfelder, 1996. 139-141.
[306] Engelbrecht, 1984. 223-225.

ráadásul meg is haladták képességeiket. Igaz, a vitázó felek gyakorta gyökeresen ellentétes dolgokat tekintettek feleslegesnek. Így például Gall a tételes vallásoktatást tartotta károsnak és hiábavalónak. Ezzel szemben a már említett Schluga részletes tervezetet készített a 19. század elején, amelyben a felbigeri metódust bírálta több ponton. Ő épp a régi katekizmus megváltoztatását, a szívbéli hitre épülő, ám azzal ellentétes módon a tételes vallástanítást negligáló új rendszert helytelenítette. Schluga szerint súlyos tévedés volt a normaiskolai vallástanítást kivonni a papok közvetlen fennhatósága alól, s elidegeníteni az oktatástól a szerzeteseket. A szerző az újabb generációk hanyatló erkölcseinek toposzát hangoztatva egyértelműen kiáll a régi, jezsuita hagyományok mellett, s ellenzi a szókratészi módszert. Ez utóbbi a kisgyermekeknél különösen sok felesleges energiát követel meg, hiszen egyetlen, a katekizmusokra oly jellemző, precíz kérdés helyett húsz mellékkérdést kell megválaszolniuk, mire eljutnak a lényegig. Ráadásul mindez elidegeníti a szülőket is a tanítástól. Ennek nyomán a szülő–pap–tanító hármas együttműködése felbomlott, s a tanító immár szinte privilégizált helyzetbe került a nevelést illetően. Mindez a fegyelem fellazulását, a vallásnak a családi életből való kikopását, a vallásos tanok jelentéktelenné válását hozta magával. Jól jellemzi a helyzetet, hogy a katekizmusoktatásért újabban nem is kell külön fizetni. Ezáltal egyre csökken a vallástanító tekintélye, miközben a zongora- és tánctanáré folyton nő – érvelt Schluga.[307]

1803-ban új koncepció született a kisiskolák állapotának javítására.[308] A szerző, az Államtanács oktatási és kulturális ügyekért felelős referense, Martin Lorenz kiemelte, hogy az elemi iskolák eddigi anyagi kiszolgáltatottsága a továbbiakban tarthatatlan. A tanítókat rendesen meg kell fizetni, s így elkerülhető, hogy erejüket szétaprózó, sokszor megalázó másodállást kelljen vállalniuk. Lorenz lefektette a kettős irányítás elvét: pedagógiai–szakmai alapon az egyház, anyagi téren viszont az állam kötelességeit és jogait hangsúlyozta. A 6-12 éves korúak tankötelezettségét további két kötelező, vasárnapi ismétlőiskolával teljesíthető esztendővel kívánta kiegészíteni. Lorenz fontos javaslata, hogy az egyes iskolatípusok legyenek átjárhatók. A triviális iskolából a Hauptschule harmadik osztályába, a Hauptschuléből – annak elvégzése után – a gimnáziumba, a Hauptschule harmadik osztályába pedig a reál- vagy polgári iskolába lehessen nehézség nélkül átlépni.[309]

[307] Schluga, 1806. 26-35.
[308] Martin Lorenz: Verbesserung der deutschen Schulwesens mit Inbegriff der Realschulen in den k.k. Staaten. 1803.
[309] Engelbrecht, 1984. 224-225.

Lorenz javaslatát alapvetően pozitívan fogadta II. Ferenc császár. Elismerte, hogy a népoktatás nélkülözhetetlen az állam számára, s ezért annak megszervezése az uralkodó szent kötelessége. A császár 1804-ben kiadott elvi deklarációja, a Schulplan azonban nem tartalmazott tételes instrukciókat. Ezt a hiányosságot csak az 1805-ös, a következő évben életbe lépő rendelkezések pótolták.[310] Ez a „Politische Schulverfassung" című dokumentum 1844-ig volt Ausztriában érvényben. A Spendou által szerkesztett, terjedelmes, 350 oldalnyi munka sok tekintetben hű maradt a teréziánus és jozefinus reformokhoz, s alapjaiban meghagyta a strukturális berendezkedést. Ennek megfelelően megmaradt az elemi iskola a helyi és egyházmegyei szintű egyházi vezetés alatt. Továbbra is hangsúlyos maradt a vallásos–valláserkölcsi orientáció. Mindez azt jelentette, hogy a császár elismerte: a népoktatás terén az állam szekularizációs törekvései zátonyra futottak. A triviális iskolák szintjén gyakorlatilag nem idézett elő változást az új rend. A három- vagy négyosztályos Hauptschule tananyagában megszilárdult a századfordulón bekerült tárgyak pozíciója, s így ez az iskolatípus egyrészt az eddigieknél alkalmasabbá vált a gyakorlatias ismeretek közvetítésére, másrészt jó bizonyítvánnyal tovább lehetett innen lépni a gimnáziumba, vagy a harmadik osztály után a végül csak a tartományi székhelyeken rendelkezésre álló normaiskolákba. Néhány, gazdaságilag központi szerepet betöltő városban reáliskolákat (Realschule) is létesítettek ezen dokumentum alapján. A Politische Schulverfassung sajátossága volt azonban a már-már II. Józsefet is megszégyenítő szűkmarkúság, amely önmagában alkalmas volt az állami (uralkodói) törekvések sikerének meghiúsítására.[311]

A Politische Schulverfassung részletesen foglalkozott a tanítóképzéssel, valamint a tanítói alkalmazás minimális feltételeivel is. Ezekben a kérdésekben Rottenhan javaslatait követte Lorenz és Spendou. Ennek megfelelően immár törvényes előírás kötelezte a tanítókat nemcsak a normaiskolai előkészítő kurzus elvégzésére, hanem a legalább kétesztendős, triviális iskolában teljesíthető iskolasegédi gyakorlat megszerzésére is. A törvény által egyébként külön meghatározott körzeti, illetve tartományi normaiskolákban a jelölteknek szóban, írásban és gyakorló tanítással egyaránt igazolniuk kellett rátermettségüket – a vizsga ugyan zárt körben zajlott, de a minta-népiskola teljes tanári kara jelen volt az eseményen. Sikeres vizsga és segédi idő után is csak az kaphatott megbízást, aki elmúlt 20 éves. Az 1806-os rendelkezések érdekessége, hogy a felbigeri

[310] A napóleoni háborúkban elveszett területeken (Tirol, Salzburg, Inn-negyed, Vorarlberg) csak 1814-től, a Monarchia teljes területén (Magyarország kivételével) pedig 1818-tól volt érvényben a rendelkezés.
[311] Gönner, 1967. 64-65.; Engelbrecht, 1984. 226-229.

olvasástanítási módszert – azaz a tanulók együttes, hangos betűzését–olvasását – kifejezetten megtiltották.[312]

Az állam oktatáspolitikai visszahúzódása tehát alapvetően anyagi okokra vezethető vissza – nem véletlenül tartott a katolikus egyház az egyébként számára kedvező fordulat pénzügyi következményeitől. Az Udvarban folyamatos volt a félelem amiatt, hogy egy határozottabb állami beavatkozás esetén a nép és a tanítók is a Schulfondstól várnak majd tekintélyes támogatást. Ennek nyomán a teljes iskolai oktatás felett a papok őrködtek, beleértve nemcsak a vallásos–valláserkölcsi tanulmányokat, hanem a tananyag egészét, a metodikai eljárásokat és az adott iskola állapotának megvizsgálását is. A tanítókat és a papok iskolával kapcsolatos tevékenységét körzeti szinten a Schuldistrictsaufseher felügyelte. A püspöki kinevezésű felügyelő vizitációk során rendszeresen bejárta körzete iskoláit, s joga volt az egyes községeket emlékeztetni–felszólítani iskolafenntartói kötelezettségeikre. Ezek a felügyelők évente voltak kötelesek vizitációs jelentést készíteni az iskolázás állapotáról.[313] Az évi rendszerességgel készülő jelentések továbbra is súlyos nehézségekről tudósítottak. 1816-ban Alsó-Ausztriából például már éhező tanítókról számolt be a felügyelő. Egy-egy település nagyságának, az iskola iránti elkötelezettség helyi mértékének és a tanítók esetleges mellékjövedelmének (például zenélés esküvőkön, táncos mulatságokon) függvényében hatalmas különbségek keletkezhettek akár szomszédos helységek tanítóinak fizetése között is.[314]

[312] Gönner, 1967. 65-71.
[313] Engelbrecht, 1984. 230-232.
[314] Engelbrecht, 1984. 232-234.

A szekularizáció korlátai
- A középfokú oktatást érintő reformtörekvések –

A kortárs külföldi tendenciákra – például a porosz iskolareformra, vagy az alább még részletezendő bajor fejleményekre – figyelve feltételezhető, hogy a középfokú, gimnáziumi oktatás modernizációja a Habsburg Monarchiában is az egyik legfontosabb tanügyi–oktatáspolitikai feladatnak számított. A primer és a tercier szektorral ellentétben itt nem elsősorban az iskolahálózat megteremtése, vagy az azt illető súlyos hiányosságok pótlása volt a fő cél, hanem a meglévő, viszonylag kiterjedt rendszer szellemiségének megváltoztatása, az új állami elvárások érvényesítése. Ugyanakkor mindez rendkívül sokrétű, átfogó munkálatokat igényelt. A közvetített tananyag, a személyi állomány összetételének vagy a tanulmányi idő hosszának és beosztásának szabályozását megelőzően olyan alapvető, elvi kérdésekben kellett – vagy kellett volna – dűlőre jutni, minthogy kinek, mely társadalmi rétegeknek szóljon az új középiskolai oktatás, mi legyen a pontos célja és értelme, milyen legyen az iskola által közvetített tudás és műveltség jellege.

Ezenkívül döntő jelentőségű kérdéssé vált a gimnáziumokban dolgozó tanárok rekrutációjának ügye. Egyfelől az elemi oktatáshoz hasonlóan itt is gondot okozott, hogy a tanárok kiválasztása esetleges módon zajlott, felkészültségük és elhivatottságuk tekintetében is vegyes volt a tantestületek összetétele. Másfelől viszont egész korszakunkat meghatározta az egykori és még működő szerzetesrendek tagjainak oktatási szerepvállalása körüli állandó polémia. Különösen az exjezsuiták tanárként való alkalmazása osztotta meg a tanügyi szakembereket: ennek engedélyezése vagy mellőzése ugyanis nemcsak az oktatás szellemiségére vonatkozó diskurzust döntötte volna el hosszú időre, hanem közvetlenül politikai–hatalmi téren is egyértelmű állásfoglalást eredményezett volna. Nem meglepő tehát, hogy a viták leginkább e két fajsúlyos kérdés, a középiskola funkciója és az abban dolgozók hovatartozása körül forogtak, s a többé-kevésbé határozott lépések sikere is ezektől függött.

A jezsuita örökség sorsa – vitatémák és törekvések Mária Terézia éveiben

Az ausztriai gimnáziumok történetében első ránézésre döntő fordulatnak tűnik a jezsuita rend felszámolása. Ellentétben a bécsi egyetemmel, ahol – amint már láttuk – jóval hamarabb elveszítették kizárólagos befolyásukat, a rangos középiskolákban a jezsuiták mindvégig megőrizték előkelő pozíciójukat: 1773-ban az osztrák és cseh-morva tartományokban 38 jezsuita, 24 piarista, 6 bencés és 11 más szerzetesrend által fenntartott gimnázium működött – a nagyobb intézmények

szinte kivétel nélkül jezsuita vagy piarista kézben voltak.[315] Így csak a pápai döntést némi késlekedéssel követő császárné feloszlató rendelkezése teremtett új helyzetet. A hirtelen kialakuló űrt Mária Terézia minél gyorsabb intézkedésekkel kívánta felszámolni. A jezsuita örökség átvételére ezért azonnal külön bizottságot létesített. Ennek élére a felvilágosult változtatások pártján álló Kresselt kérte fel, de a tagok között feltűnt Martini, Greiner és Ignaz Müller is. Az Aufhebungskommission (Felszámoló bizottság) feladata eredetileg a legalapvetőbb tennivalók koordinálása, a napi ügymenet biztosítása volt. De az ingó és ingatlan vagyonok lajstromozása, kezelésbe adása mellett különböző koncepciókat is megvitattak. Így például a Studienhofkommissionban is érdekelt Martini egy átfogó, az elemitől az egyetemig terjedő oktatási koncepciót dolgozott ki, amelyet az Aufhebungskommission is megtárgyalt. Sőt még 1770-ben született egy ehhez hasonlóan általános tervezet a kancellária vezetőjének, Pergennek a tollából – erről is élénk diskurzus bontakozott ki a bizottságon belül és kívül egyaránt.

Pergen egy Sonnenfels kameralista[316] elképzeléseivel részben rokon munkálatot nyújtott be. Ebben egyértelműen előnyben részesíti az elemi képzést a középfokúval szemben, s ennek jegyében a 10-12 éves ifjak mindegyike számára kötelező iskolázást javasol. A szekularizáció és a professzionalizáció jegyében Pergen írásában határozottan elveti az egyháziak iskolai szerepének fenntartását, helyette az intenzív tanárképzést sürgeti, s amíg ez nem teljesül, külföldről behívott tudós szakemberekkel kell pótolni a hiányzó tanerőt.[317] Pergen ezen nézetei kedvező fogadtatásra találtak, azokkal különösen II. József értett egyet. Igaz, a mindennel takarékoskodni kívánó társuralkodó a külföldi tanárok meghívását túlzásnak tartotta. A szorosan a tanüggyel foglalkozó szakembereknek viszont az tűnt fel, hogy milyen túláradóan optimista a szerző a finanszírozási kérdésekben, a bírálók az erre vontakozó felületes megjegyzéseket egyöntetűen elégtelennek találták.[318]

Martini az Aufhebungskommission tagjaként gondolta végig a tanügy újraszervezésének feladatait. A Pergenéhez képest kevésbé radikális tervezet ugyancsak az alsófokú oktatás primátusát hangsúlyozta. Ebben különösebb vita az akkori szakértők, valamint az államtanács tagjai között nem is alakult ki – nem véletlenül, hiszen Felbiger Ausztriába hívásának éve az elemi oktatás első virágkorát hozta el Ausztriában. A bécsi természetjog-professzor újítása volt azonban, hogy az elemi képzést egyben szakmai előtanulmányok biztosítására is szánta, így erősítve a kisiskola gazdasági jelentőségét.

Az Aufhebungskommission legélesebb vitái az egykori szerzetesek tanárként való alkalmazása körül alakultak ki. A bizottság elnöke azt javasolta, hogy az exjezsuiták szakértelmét

---

[315] Mikoletzky, 1951. 16-18.
[316] Kameralista koncepcióját az osztrák oktatástörténeti szakirodalom a „bildungsökonomisch" kifejezéssel illeti. Ez a magyarra nehezen átültethető kifejezés a társadalmi–gazdasági szempontok szerinti, össztársadalmi szinten hatékony oktatásra törekvést jelenti.
[317] Timp, 1968. 153-155.
[318] Brezinka, 2000. 14-18. Pergen tervezete: HHSta. Alte Kabinets-Akten, Studiensachen. Zl. 239 ex 1771. Elemzi: Grimm, 1995. 40-44.

hasznosítsák, s legalább a teológia, etika és metafizika gimnáziumi és egyetemi tanításában engedjenek nekik szerepet. Miután Kressel érzékelte Kaunitz heves reakcióját, módosított javaslatán, s anyagi és morális megfontolásokból egyaránt csak a domonkosok és Ágoston-rendi szerzetesek iskolákból való kizárását kívánta megelőzni. A kancellár azonban ezt is elvetette, s legfeljebb a világi papok tanári tevékenységét tartotta elfogadhatónak. Mária Terézia tetszését Kressel javaslata nyerte el. Ezzel ugyanis nemcsak a teljes szekularizációt, hanem a német mintára, Pergen javaslatára felállítandó állami tanárképző felállítását is elodázhatta. Így az egykori jezsuita szerzeteseknek egyedül az egyetemekről kellett távozniuk, s helyükre a teológia és a metafizika tanítására domonkosokat és ágostaiakat kértek fel. A gimnáziumi munkára viszont meghatározó befolyásuk maradt, hiszen a jezsuiták megtarthatták a vallásoktatást, s didaktikai, valamint tartalmi kérdésekben hatékonyan érvényesíthették akaratukat.[319]

Bár az udvari döntéshozók szűk köréhez sohasem tudott igazán közel férkőzni, Sonnenfels koncepciójának szellemisége sok területen érvényre jutott.[320] Ennek jegyében azonosult Mária Terézia Sonnenfelsnek a kevesebb gimnázium szükségességét hangsúlyozó érveivel. Így már 1773-ban bezárták a nem teljes exjezsuita gimnáziumokat, valamint a kisebb városok (pl. Hall, Judenburg, Krems, Millstatt, Steyr, Wiener Neustadt) teljes gimnáziumait is. A következő évben még nagyobb lendülettel folytatódott a bezárási hullám, s két év alatt az eredetinek a felére csökkent a gimnáziumok száma. 1780-ra 58 gimnázium maradt, ennek éppen több mint a fele, 30 került közvetlenül állami vezetés alá, a többi pedig szerzetesrendi irányítású maradhatott. A felszabaduló anyagi forrásokat az elemi oktatásra fordíthatták – így vált lehetővé a kisiskolák számának jelentős növekedése.[321]

Az első évek után új szakemberek kapcsolódtak be a diskurzusba és részben ennek, részben az eredetileg is meglévő feladatok továbbgondolásának, folytatásának köszönhetően új vitatémák jelentek meg. Az Udvari Tanulmányi Bizottságban külön posztot létesített a császárné a gimnáziumi ügyeknek. A humán tanulmányok testületének (Directoris Scholarum humaniorum) első vezetője Haßlinger lett. Ám a bécsi egyetem széptudomány-professzorát, a túlságosan is a status quo hívének bizonyuló, s meglehetősen passzív Haßlingert Mária Terézia már másfél év múlva leváltotta. Utódja az egyre befolyásosabb Kollár Ádám Ferenc lett.[322] Kollár ráadásul – egyáltalán nem mellékesen – legközelebbi munkatársának, Heß-nek a bevonásával egy másik kitűnő elmét is megnyert az osztrák tanügyi modernizáció ügyének. Heß feltűnése azért különösen fontos, mert az ő koncepciójának tárgyalásakor különültek el először markánsan az Udvari

[319] Grimm, 1995. 44-58.
[320] Karniel emeli ki Sonnenfels hatása kapcsán a közvetett és szórt érvényesülés jelentőségét. Karniel, 1978. 158.
[321] Grimm, 1995. 58-62.
[322] Előbb az Udvari Könyvtár igazgatói tisztségét kapta meg Mária Teréziától, majd a gimnáziumokért felelős posztot, 1774 végétől pedig Kollár feladata és joga volt a bécsi egyetem filozófiai fakultásának felügyelete is.

Tanulmányi Bizottságban a felvilágosodás, illetve a régi rend hívei – s értek el először átmeneti sikert a modernizációt sürgetők.

Kollár és Heß szoros munkakapcsolata ugyanakkor nem jelentett egyben nézetazonosságot is. Részben életkoruk, de leginkább koncepcionális különbségek magyarázzák a közöttük elő-előforduló súrlódásokat.[323] Kollár, noha személy szerint az exjezsuita tanárok jó részét elbocsátani vagy nyugdíjazni javasolta, a gimnáziumot továbbra is az eddigi funkciójának megfelelően, a tudós-utánpótlást biztosító intézményként képzelte el. Ezzel szemben a francia és német felvilágosodás által jobban megérintett Heß szélesebb neohumanista bázisra építette volna a gimnáziumot, s az általános humán műveltség, valamint a klasszikus tudósnevelés erősebb gimnáziumi integrálását javasolta.[324]

Ennek megfelelően külön tervezetet készítettek: az 1775 elejére kiformálódó reformjavaslatok közül Kolláré csak az első két osztályra, Heßé viszont minden gimnáziumi évfolyamra kitért.[325] Bár a két dokumentum esetében inkább az eltérések dominálnak, néhány fontos hasonlóságot is meg lehet említeni. Így mindkettő az Allgemeine Schulordnung elemi iskolájára építette a középiskolát; az első gimnáziumi osztályt elemi ismeretek tanítására szánta, s így valójában öt évfolyamosra csökkentette a gimnáziumot; továbbá a régi nyelvtanítási módszereket az új neohumanista megközelítésmóddal ötvözte. A különbségek közül számottevő, hogy Heß nagyobb hangsúlyt helyezett a klasszikus nyelvek, a történelem, a matematika és a természettudományos tárgyak tanítására, míg Kollár ezeket a jezsuita hagyományok szellemében melléktárgyakként kezelte, s a latin kizárólagosságát óvta. Olyan új elemek is megjelentek Heß tervezetében, mint a hidraulika, építészet, a gazdasági életben közvetlenül hasznosítható fizika. Heß felvilágosultságát jelzi, hogy három olyan javaslatot is megfogalmazott, amelyek túlmutattak saját korának elképzelésein, s már a következő másfél-két évtized szakmai vitáit előlegezték meg. Így például nála is megjelent a nemzeti nevelésnek (Nationalerziehung) Sonnenfels-féle, II. József évtizedében oly hangsúlyos eszméje. Azaz a közjó érdekében, a haza gyarapodásának szentelt módon gyakorlatias pályára felkészítő, éppen ezért a gazdaság és a bürokrácia utánpótlás-igényét kiszolgáló felsőbb iskolázás szükségességét hirdette.[326] S bár ezúttal a gimnáziumok szerepéről készített koncepciót, ebben a művében is jelezte, más írásában pedig komoly teret szentelt annak, hogy a gimnázium csak egy az iskolarendszer különböző alkotóelemei közül. S az államnak igazán hasznos oktatás csak akkor valósulhat meg, ha minden intézménytípus összehangolva, egyetlen egységet alkotva működik, s így érvényesíti az uralkodói–állami közjót. Ennek fő letéteményese a

[323] Kollár 50, Heß 28 éves volt kinevezésük idején.
[324] Heß szellemi atyjai közül külön kiemeli Locke, Condillac, La Chalotais, Montesquie és Schlözer nevét — az első kettőt ráadásul a „szenzációs" jelzővel is illette. Hess, 1781. 13-16. Az általános humán műveltség erősítéséről: 16-28.
[325] Hess, 1775. 20-71.
[326] Hess, 1775. 1-2.; 10-15. A Nationalerziehung eszméjének és a patrióta lelkesedésnek, mint az iskolázás minden szintjén dolgozók szent kötelességének részletezését olvashatjuk Heßnek egy külön írásában: Hess, 1781b. Különösen: 74-76.; 89-112.

nyilvános oktatás, amelyhez a tananyag és a tanítási módszerek egységesítésére, szabályozására van szükség.[327]

Míg Kollár megmaradt a hagyományos osztálytanár-rendszer mellett, Heß a gimnáziumokban már – az osztrák tanügy történetében először – szaktanárok alkalmazását sürgette. Ezzel szoros összefüggésben a würzburgi pedagógus nemcsak elengedhetetlennek tartotta a szisztematikus középiskolai tanárképzés megszervezését, hanem azt protestáns német egyetemek – különösen Göttinga és Halle – mintájára óhajtotta megszervezni.[328] A vallástanár mellett történelem-, természetismeret- és matematika-, költészet- és szónoklat-, német és latin stílus- és nyelvtanárt; valamint görög irodalomtanárt javasolt. Elképzelései szerint a hat tanár iskolánként egy-egy Kollegiumot alkotott volna, amelynek keretében havi rendszerességű értekezleteken hangolták volna össze munkájukat.[329] A következő alfejezetekben részletesen kitérünk rá, hogy az utóbbi két felvetése milyen fajsúlyos problémává vált az 1780-1790-es években. Heß minden addiginál közelebb került egy új nevelési eszmény megfogalmazásához.[330]

A Heß-féle iskola alapját tehát a sokoldalúan képzett, önmagát és családját eltartani képes polgár, s leginkább az államnak hasznos, tehetséges tisztviselő kinevelése képezte. Jellemző, ahogyan ehhez a társadalmi ideához is szorosan kötődött a korszakban végig oly meghatározó felfogás, miszerint a legtehetségesebb szegényeket ugyan nem szabad elzárni a tanulmányi érvényesülés lehetőségétől, de csak valóban indokolt, kivételes esetben érdemes őket gimnáziumba engedni. Ellenben a gimnáziumi felvételi során minden esetben ellenőrizni kell nemcsak az ifjú eddigi bizonyítványait és tudását, hanem vagyoni helyzetét is, mivel a túl sok nincstelen tanuló káros az állam egészére nézve.[331]

A két tervet 1775-ben vitatta meg a Studienhofkommission. A kortársak is érzékelték, hogy Heß egy, a felvilágosult liberális szellemiségtől erősebben meghatározott, részletesebb, sokoldalúbb munkálatot készített.[332] Ez az Udvari Tanulmányi Bizottság tagjait arra késztette, hogy megfontolják a fiatal külső szakember javaslatait — annak ellenére, hogy ő nem, Kollár viszont tagja volt a testületnek. Sőt, Martini befolyásának köszönhetően, valamint Kollár koncepciójának csonka volta miatt az ülések a „felvilágosult párt" sikerét eredményezték, s Mária Teréziának Heß plánumát terjesztették elő. Ám a császárné túlzónak találta a fiatal professzor megállapításait, s ragaszkodott az irányítható, politikailag és vallásilag egyaránt fegyelmezett alattvalók tömegét biztosító iskolázáshoz.[333]

---

[327] Hess, 1775. 1-3.; Hess, 1781b. 63-76.
[328] Brezinka, 2000. 18-20.
[329] Hess, 1775. 16-20.
[330] Heß fellépésétől számítjuk a szaktanárok alkalmazásával kapcsolatos sok évtizedes vita kezdetét. Timp, 1968. 160-161.
[331] Hess, 1775. 8-10.
[332] Grimm egyenesen azt írja, hogy Heß elaborátuma a felvilágosodás kori osztrák iskolatörténet csúcsteljesítménye. Grimm, 1995. 76.
[333] Timp, 1968. 16-17.

Ezért – mintegy a Kollár és Heß közötti középutat keresve – újabb megbízottat kért fel program kidolgozására. A piarista Gratian Marxot szeptember elsején nevezte ki a Studienhofkommission tagjának, s mindössze öt napot hagyott gondolatainak lejegyzésére. A rendkívül szűkre szabott idő nyilvánvalóan politikai eszköz volt a részéről, mivel így a felvilágosodás híveinek nem jutott tér Marx befolyásolására, s élénk vita kibontakoztatására. Mária Terézia az Udvari Tanulmányi Bizottság ilyen értelmű döntésére hivatkozva kijelentette, hogy már a következő tanév legelején, tehát 1775 novemberében új szabályokat kíván foganatosítani a középfokú oktatásban is. A császárné taktikai lépéseihez tartozott az is, hogy Marx a félkész művet előre egyeztetett módon nem vállalta névvel. Így az erősen antiklerikális érzelmű bizottság nem tudhatta pontosan, hogy a végül szeptember 9-én eléje került anonim vitaanyag kitől származott.[334]

A piarista apát feladata a kontinuitás, a takarékosság és a gyors megvalósíthatóság hármasának tiszteletben tartása volt. Az ennek jegyében készült tervvázlat szinte minden kérdésben az uralkodó – és például Sonnenfels vagy Kollár – elvárásainak felelt meg. Ilyen értelemben inkább tekinthető Heß antitézisének, semmint a Kollár és Heß közötti különbségeket kiegyenlítő kompromisszumnak.[335] Így megmaradt a gimnázium csaknem teljesen a szellemi elitet és tudós-utánpótlást képző, latin nyelvű intézménynek, miközben az állami hivatalok, a közigazgatás igényei teljesen háttérbe szorultak. A gimnáziumban Marx majdnem kizárólagos helyet biztosított a latinnak, miközben azt már alig használták a bürokráciában. Igaz, a reáltárgyak aránya megnőtt, s az órák harmadában már nem klasszikus műveltséget közvetített az osztrák gimnázium.[336]

Ez a koncepció is megtartásra érdemesnek ítélte az osztálytanári rendszert, s az előző két munkához hasonlóan mindössze öt gimnáziumi évfolyammal számolt. A tervezetben alig mutatható ki újítás. Ez alól az egyetlen, fontos kivételként a gimnáziumi felvételi vizsga emelhető ki, amelynek egyedüli célja az erős szelekció, azaz az alkalmatlan tömegek iskolázástól való távoltartása volt. Különösen súlyos hiányossága Marx művének, hogy szándékosan nem ejtett szót a tanárképzéssel kapcsolatos feladatokról. Szerinte elegendő a régi piarista rend fenntartása ezen a téren is – mint ahogyan az egész szöveg a piarista hagyományok nem túlzottan kritikus összegzéseként értékelhető.[337]

Az Udvari Tanulmányi Bizottságban ugyan számos ellenérv megfogalmazódott, a császárné mégis egyetértett az előterjesztéssel. Ez nem jelentette azt, hogy az uralkodó teljesen elégedett lett volna a félkész művel. Különösen a német nyelvtanítás növelését követelte meg az apáttól. Továbbá szervezeti jellegű elvárásokat is megfogalmazott: a vizsgák, bizonyítványok, felvételi eljárások, tanulmányi szünetek és fegyelmi előírások terén kívánt meg pontosabb rendelkezéseket – még a novemberi iskolakezdést megelőzően. A kötelességtudó Marx eleget tett

[334] Schrauf, 1896. 122-126.
[335] Grimm, 1995. 78-80. E tekintetben Engelbrecht és Klingenstein megengedőbb, ők Marx tervezetét kevésbé találják konzervatívnak. Engelbrecht, 1984. 154-160.
[336] Ficker, 1880. 3-4.; Timp, 1968. 158-159.
[337] Anonymischer Plan, 1775. 130-150.

ezeknek, s ennek alapján a tanév megkezdése előtt nem egészen két héttel új felvételi eljárást vezettek be. Továbbá kidolgozott, s minden gimnáziumigazgató számára postázott egy egységes, 18 kérdésből álló statisztikai adatlapot, amely lehetővé tette a gimnáziumi szektor állapotának állami felmérését. A bizonytalan tanárok megnyugtatásának céljából pedig Marx részletes instrukciókat készített a tanévkezdéshez. A metodikai–didaktikai, valamint fegyelmi alapelvek egyértelműen a tradicionális értékvilágot tükrözték. A fentiek mellett a napi rutin részletes leírásával, a házi feladat megszabásával és ellenőrzésének előírásával, az új tananyag értelmezésének tételes szabályozásával lényegében megalapozta az egységes, központi gimnáziumi tantervvel szabályozott középfokú oktatást. Mindezt tette az uralkodó nevében és egyetértésével úgy, hogy az egyházi pozíciókat és értékeket a legcsekélyebb fenyegetéstől is megóvta.[338]

További probléma forrása lett az időközben kiépülő új iskolatípus, a normaiskola és a korábbi szellemiségében megerősített gimnázium közötti szerkezeti kapcsolat megteremtése. Marx és Felbiger együttműködése, a két iskolatípus összehangolása ugyanis újabb konfliktusokat rejtett magában, hiszen a katolikus felvilágosodás képviselőjének, Felbigernek és a 17. századi hagyományokhoz ragaszkodó Marxnak az elveit nem lehetett könnyen közös nevezőre hozni. Végül Mária Terézia határozottan döntött a kérdésben: élete utolsó tanügyi utasításában Marxnak adott lehetőséget a két iskolatípus közötti kapcsolat szabályozására. Marx egyébként kifejezetten rosszul viselte, hogy bizonyos tárgyak tananyagának összeállításánál együtt kellett dolgoznia a sagani apáttal. A konfliktus, s főként Marx vonakodása miatt számos tankönyv elkészültére évekig kellett várni.[339]

Szintén komoly vitatémának számított a tanárképzés kérdése. A piaristák ugyan valamivel nagyobb súlyt helyeztek a tanárok képzésére, mint a jezsuiták, ám a 18. század végére az ő gyakorlatuk fölött is eljárt az idő. A felvilágosodás nyomán egyre erősödött a gimnáziumi szaktanárok iránti igény. Ennek megfelelően korszakunkat lényegében meghatározta az osztrák oktatáspolitikusok vitája arról, hogy osztály-, vagy szaktanári rendszerben határozzák-e meg a középfokú képzést. A Studienhofkommission 12 tagjából öten Heß tervét, a szaktanárok alkalmazását pártolták. Különösen érdekes, hogy támogató véleményt formált Rautenstrauch, a csehországi braunaui bencés apátság szerzetese is. Ám a testület tagjainak többsége, köztük Marx, elvetette az ötletet. A szaktanárokat sürgetők részben az egyetemen már sikeresen felszámolt, de a gimnáziumokban továbbélő jezsuita hagyományok anakronizmusával érveltek. Részben pedig azzal, hogy az osztálytanár-rendszer belső egyenetlenségeket okoz: a tanárok saját szimpátiájuknak megfelelően egyes tárgyakat, tananyag-részeket elhanyagolnak, másokat pedig túlhangsúlyoznak. A tudományosságnak, a szekularizációnak és a pedagógiai alaposságnak egyaránt a szaktanári

[338] Grimm, 1995. 88-94.
[339] Grimm, 1995. 98-115.

rendszer felel meg. Ennek biztosításához pedig az egyetemek filozófiai fakultását kell a gimnáziumi tanárképzés igényei szerint átalakítani.[340]

Ezzel szemben az ellenzők a széthúzó, egymással szemben féltékenykedő szaktanároktól féltették az osztályokat, amely vészes következményekkel járna az iskolai ifjúság fegyelmére vonatkozóan. Az új rend esetén súlyos tanárhiánnyal kellene megküzdeni, sőt, egy-egy tanár betegsége vagy távozása esetén lehetetlen lenne a helyettesítés is. Pedagógiai érvként hozták fel a régi rendszer hívei, hogy az osztálytanár sokkal jobban meg tudja ismerni diákjai személyiségét, mint a sok osztályban keveset tanító szaktanár, így a tehetségek gondozását jobban szolgálnák a változatlan viszonyok. Ezen ellenérvek hatásosságát illetően nem a legjobbkor került napvilágra Kollár inspektori tudósítása a bécsi gimnázium 1774. évi állapotáról. Ebben ugyanis Kollár az exjezsuita tanárok hanyatló tekintélyéről és egyre aggasztóbb fegyelmi hiányosságokról számolt be – amely egyben azt is jelentette, hogy az osztálytanári szisztéma nem feltétlenül garantálja az iskolák megfelelő erkölcsi állapotát.[341]

Ehhez szorosan kötődően már a kései teréziánus korszakban is többször kiújult a polémia arról, hogy a szerzetestanárok megmaradhatnak-e a gimnáziumi szektorban, vagy tisztán világi hivatásként definiálják a középiskolai tanári foglalkozást. Marx takarékossági okokra hivatkozva – valójában az egyház, s saját szerzetesrendjének érdekeit szem előtt tartva – az előbbit javasolta. Ám ő is éles határt húzott a szerzetesek és a világi papok között. Míg az utóbbiakra kizárólag a lelkipásztorkodást bízta volna, addig a piaristák vezető pozícióját megőrizve a ferences, kapucinus, trinitárius, ágostai, karmelita, karthauzi, kamalduli és ciszterci szerzeteseket is beengedte volna az iskolákba. E rendek közül a fontosabb gimnáziumokba csak a piaristák, domonkosok és bencések küldhettek volna tanárokat, a többiek csak a jelentéktelenebb középiskolákban taníthattak volna. Elképzelése szerint a szerzetestanárok engedélyezése nem pusztán valláserkölcsi, hanem hatalmi, politikai következményekkel is járt volna az oktatás egészére nézve. Ugyanis a szerzetestanárok rekrutációjába és képzésébe sem szólhatott volna bele semmilyen módon az állam, e kérdések eldöntése minden rend saját autonómiájába tartozott volna. Marx ugyan a jezsuita és a piarista példa követését tartotta minden rend számára a legideálisabbnak, de ezt nem kívánta előírni. Az egységesebb, a felvilágosodás által felvetett szakmai követelményeknek jobban megfelelő rendszerként elképzelhetőnek tartott esetleg olyan megoldást is, hogy a fenti szerzetesrendek egy-egy különálló tanárképző intézetet létesítenek, amelyek szellemiségét és tananyagát valamennyire összehangolják. Mindenesetre a Marx-koncepció az államnak marginális szerepet juttatott a gimnáziumi szektor tanárait illetően.[342]

Ezzel szemben a Studienhofkommission több okból is másfajta megoldást követelt: a tehetséges normaiskolai tanítóknak meg kell adni a lehetőséget a felemelkedésre, a gimnáziumba

[340] Grimm, 1995. 125-127.
[341] Grimm, 1995. 127-128.
[342] Grimm, 1995. 130-136.

való továbblépésre. A reáltárgyakat mindenképpen világi szakemberekre kell bízni. A tehetséges egyetemi professzorok példája is azt bizonyítja, hogy mennyire abszurd lenne kizárni a tehetséges világiakat az oktatásból. Sőt a világi papok kizárását sem javasolta a testület, mivel a gyengén fizetett (sokszor csak 50-150 fl-os juttatásban részesülő) lelkészek számára kiugrási lehetőséggel kecsegtet egy-egy tanári állás – ráadásul a szerzetesekkel ellentétben ők napi kapcsolatban vannak a külvilággal.[343]

Az állami irányítás kérdése jelentős vitát gerjesztett a Tanulmányi Bizottságban. Külföldi példákra is hivatkozva a testület határozottan kiállt az állami felügyelet mellett, s így Marx koncepcióját ebből a szempontból alapvető kritikával illette. A piarista vezetésű új egyházi monopólium kategorikus elutasításra talált. A felvilágosodás szellemében fogant, liberális modell a kvalifikáltságra helyezte a hangsúlyt – miközben a tanárok szervezeti hovatartozását mellékes körülménynek tekintette. A minőségre hivatkozva szabad versenyt hirdetett a birtokolt ismeretek, a tehetség és a felkészültség jegyében. A tanárképzést kizárólag egyetlen erre felhatalmazott intézménytípusnak, az egyetemnek tartotta volna fenn: az egyetem nemcsak az állami befolyás biztosítása miatt volt fontos a számukra, hanem a kolostori felkészítés hiányosságainak kiküszöbölése végett is. A Studienhofkommission szerint ugyanis a szerzetesrendek olyannyira csak a vallásoktatásra helyezik a hangsúlyt, hogy a többi tárgy, különösen a reáltárgyak elhanyagolása teljesen alkalmatlanná teszi őket a pedagógusok képzésére. Szintén képtelenek a rendek a tanárjelöltek elbírálására – érvelt a testület többsége. Ezért olyan állandó direktor kinevezésére van szükség, aki felügyeli és elbírálja a szektorral szembeni állami elvárások teljesítését. Sőt, ezzel összhangban kívánatos lenne az egyetemek munkájának központi felügyeleti szerv alá vonása is.[344]

Marx nem mellesleg komoly fizetésemelést javasolt a tanárok részére azért, hogy hivatásuk biztosítsa társadalmi emelkedésüket. Az évi 300-500 fl-os juttatás ráadásul alkalmas lett volna a vidéki és tartományi fővárosi iskolák közötti, valamint iskolatípusok szerinti differenciálásra is. Ugyanakkor az Udvari Tanulmányi Bizottság – érzékelve a tanári foglalkoztatás körüli pénzügyi nehézségeket és veszélyeket – részletes számításokkal bizonyította a Marx-terv megalapozatlanságát. A testület eleve csak 34 egykori jezsuita gimnázium megmaradásával, s legfeljebb 204 tanárral, míg a piarista apát ennek a duplájával számolt. Így az ő tervében szereplő 240 ezer fl helyett mindössze 122 ezret kellett volna elkülöníteni. Ráadásul a tanárok kétharmadának nem 400, hanem csak 350 fl-t szántak, így 75 ezer fl-ra csökkent az induló összeg. Ennél nagyobb, közel 82 ezer fl lett volna az összkiadás, ha a szerzetesrendi tanárok (iskolánként hárman) csak 300, a világiak pedig 500 fl-os juttatásban részesülnek.[345]

---

[343] Ezek az érvek egyébként megfeleltethetők La Chalotais már említett, Essai d' éducation című értekezésének következtetésével, miszerint a gimnáziumokban egyaránt helyük van a világiaknak, a világi papoknak és a szerzeteseknek is. Grimm, 1995. 141-144.
[344] Grimm, 1995. 141-146.
[345] Grimm, 1995. 137-139.

Végül arról a lehetséges, de nem kibontakozó vitatémáról kell szólnunk, amelyet az időszak legbefolyásosabb véleményformálóinak társadalompolitikai megfontolásai határoztak meg. Különösen Sonnenfels nevével forrott össze az erősen tagolt társadalmi berendezkedésről szóló kép, amelynek megalapozásához és biztosításához erősen szelektív, s éppen ezért a tömegek hosszú és költséges oktatását nem felvállaló iskolarendszer tűnt célszerűnek. Bár már az első esztendőkben kialakultak kisebb viták erről, a jezsuita örökséggel közvetlenül szembesülő oktatáspolitikusok lényegében megegyeztek abban, hogy a tanügyi modernizáció fő iránya a sokak elemi oktatását és egyre kevesebbek intézményes továbbtanulását célozhatja meg.[346]

Ennek logikája szerint elsősorban a népoktatást kell kiszélesíteni, s meg kell szervezni az iskolahiányos településeken, térségekben az elemi képzést folytató intézeteket. A cél az, hogy 10-12 éves korára mindenki jusson el az alapismeretek elsajátításának szintjére. (Ennek szellemében járhatott sikerrel Felbiger.) Ám a tömeges méretű továbblépést szigorúan meg kell akadályozni, s ezért drasztikusan csökkenteni kell a gimnáziumok, líceumok, sőt akár az egyetemek számát is. Így automatikusan megnehezedik egy átlagos körülmények közül származó gyermek iskolai előrelépése, s meg lehet előzni a fenyegető tanulói roham kialakulását, majd pedig a szellemi proletariátus kialakulását.[347] Az első időkben ez az alapelv nem volt kérdéses. Ám a megvalósításhoz nem elhanyagolható szerkezeti reformokat kellett végrehajtani: iskolák sorát kellett bezárni vagy alacsonyabb szintűvé degradálni, és az így felszabaduló anyagi eszközök átcsoportosításáról is határozni kellett.[348] E döntések szükségszerűen sok konfliktussal jártak és a gyorsan végrehajtott intézkedések számos fel nem mért veszéllyel fenyegettek.

Ez a felvilágosult abszolutizmus törekvéseivel összhangban álló restriktív oktatáspolitika egyébként egyrészt viszonylag gyors és olcsó megoldást kínált a minőségi problémákra. Az uralkodó és a Studienhofkommission ugyanis nyomban súlyos területi egyenetlenségekkel, szervezetlenséggel szembesült. Akár ugyanazon régión belül is élesen eltérhetett két közeli, egymáshoz elvileg hasonló gimnázium működése. Így például Sziléziában a troppaui gimnázium többnyire megfelelt a kor kívánalmainak: 6 osztállyal működött, viszonylag képzett tanári karral és komoly könyvtárral is rendelkezett. Ezzel szemben a tescheni középiskolában az 5-6. osztályt mindössze összevonva tudták

[346] Grimm, 1995. 31-33.
[347] Klingenstein, 1978. Sonnenfels a Studiersucht, azaz a heves tanulási kedv kifejezést használja a tanulói dömping leírására.
[348] Grimm, 1995. 54-63.

működtetni, s csak két tanárt alkalmazott, miközben minden szempontból elégtelen tárgyi feltételek jellemezték az ottani munkát.[349]

Az alig felhasznált mozgástér – eredmények és hiányosságok Mária Terézia éveiben

A fentiek alapján kijelenthető, hogy 1773, a jezsuita rend feloszlatása nem éles cezúra az ausztriai oktatáspolitika történetében. Továbbra is erős pozíciót birtokoltak a szerzetesrendek és az egykori jezsuiták, s a tananyag tartalmában sem állott be egyelőre különösebb változás. Ennek megfelelően az 1770-es évtized első felében Muratori tanítványának, Gaspari trienti történésznek az 1763. évi tartalmi újítása szerint folyt továbbra is a gimnáziumi tanítás.[350] Az évtized közepén megszülető Marx-féle koncepció szintén nem hozott fordulatot az osztrák gimnáziumok történetében. Sőt, ennek köszönhetően 1804-ig egy teljes generáció a jezsuitákétól alig különböző piarista elvek szerint tanulhatott.[351] Marx koncepciója nem szellemiségében okozott tehát változást, hanem a jogok és feladatkörök megosztásában: az iskolai oktatás egészére sikerrel kiterjesztett állami szabályozás és kontroll sehol – még Nagy Frigyes Poroszországában – sem tapasztalható mértékben növelte az uralkodó mozgásterét tanügyi kérdésekben.[352]

Sőt, a modern oktatási rendszer megszületésének egy másik fontos feltételével kapcsolatos tennivalók is napirendre kerültek: a felvételi eljárás rendszeresítésével, illetve a normaiskola és a gimnázium közötti kapcsolat szabályozásának igényével remény született arra, hogy idővel szervesen egymásra épül a primer és szekunder oktatási szektor. Mindehhez fontos előrelépést jelentett a vizsgák és bizonyítványok egységesítése, amely az iskolarendszer belső harmóniájának elsőrangú feltétele. Az ily módon az állami irányítás alá vonásra előkészített gimnáziumi szektorban a vezető tisztviselők meg tudták valósítani a korszak legfőbb ideológusának, Sonnenfelsnek az ökonómiai–társadalompolitikai kívánalmait. Ugyanis Marx gimnáziumokat szabályozó munkálatának szellemiségét is a szociális alapú szelekció igénye jellemezte. Ebben a tekintetben különös jelentőségre tett szert a felvételi intézménye. Vagy külön felvételi bizottság előtt kellett számot adniuk a jelentkezőknek latinból, németből, vallási ismeretekből, írás-olvasásból és a négy számtani alapműveletből; vagy a városi kisiskolai, esetleg normaiskolai bizonyítványt bírálták el a gimnázium felvételiztetői. A felvételi vizsga során azonban nem azonos elbírálás alá estek a tanulók: mást követeltek meg a nemesi és a polgári származásúaktól, és megint mást az alsóbb rétegekből kikerülőktől.[353]

A gimnáziumi oktatás színvonalának megőrzésére hivatkozva nemcsak a bejutás, hanem a továbblépés korlátozására is nagy hangsúlyt fektetett a piarista szerzetes. Bár a szimpátia és az

[349] Grimm, 1995. 63-64. A létszám-adatok is tükrözték a két exjezsuita iskola közötti különbséget: Troppauban 244-en, Teschenben pedig csak 107-en tanultak.
[350] Gaspari tananyag-reformja a latin rovására kiterjesztett görög- és némettanításon, valamint a földrajz és a történelem nagyobb óraszámban való tanításán alapult. Grimm, 1995. 63-64.
[351] Az öt tanév tananyaga részletesen: Anonymischer Plan, 1775. 143-150.; Endl, 1898. 174-177.
[352] Grimm, 1995. 95.
[353] Grimm, 1995. 95-101.

előítélet kiszűrését, a lehető legobjektívabb értékelést fontosnak tartotta, a szigorú szabályok előírásával deklaráltan a tanulók között meglévő különbségek rögzítését célozta. Az objektivitást a szemeszterek végén megrendezett vizsgák nyilvánossága és a vizsgabizottságba meghívott külső szakemberek voltak hivatottak garantálni. (A bizottság elnöke a tartományi gimnáziumügyi direktor, kisebb városokban a körzeti tisztviselő volt, s a bizottság munkájában az adott osztálytanító mellett a gimnázium igazgatója is részt vett.) A minőségalapú szelekciót egyrészt az szavatolta, hogy a vizsgázók leginkább latintudásukról adtak számot. Ráadásul aki e hagyományos rétegekhez közelebb álló tananyagból közepes vagy annál gyengébb eredményt ért el, nem léphetett a következő osztályba. Sőt még évet sem ismételhetett automatikusan, arról a bizottság elnöke döntött. Osztályt csak egyszer lehetett ismételni, a második „jó" minősítésűnél gyengébb próbálkozás után elbocsátották az illetőt.[354]

Marx szinte teljes, a cenzúrától mentes szabadságot kapott Mária Teréziától tankönyvek kidolgozására. Műveit csak Greiner udvari tanácsosnak, Felbigernek és az udvari kancelláriának kellett bemutatnia. Ezzel kiszabadult a bürokrácia szorításából az új tankönyvek készítése, ami egyszerre gyorsította fel a munkálatokat és zárta ki az ellenérdekelt feleket az alkotás minden fázisából. Marx – tanterve fajsúlyos elemeivel összhangban – a latintanítás segítésére készítette az első tankönyveket. Előbb Comenius Orbis Pictus-át és a jezsuiták latin grammatikáját dolgozta át, ezek 1776-ban kerültek be az iskolákba. A következő évben született meg az első valóban új tankönyv, amelyben a latin grammatikát németül magyarázta a normaiskolai és városi kisiskolások számára. Nemcsak a német nyelv bevonása számított újszerűnek a latin nyelvtan-tanításban, hanem a módszertani sokszínűség is, s az, hogy Marx ezzel elrugaszkodott a tradicionális nyelvtani szabálysulykolás módszerétől. 1778-ra sikerült elérni, hogy minden gimnáziumi osztályra kiterjedő új latin grammatikai tankönyv-család kerüljön az iskolákba. A sorozat mindegyik darabjára jellemzőek voltak az áttekinthető táblázatok, a gyakorlati példatárak és a szótárjellegű mellékletek. A két felső, ún. humanitás (azaz a retorikai és poétikai) osztályban az önálló mondatfűzés, levélírás begyakoroltatása érdekében nemcsak klasszikusokat olvastak immár, hanem meséket, mondákat, kisebb szónoklatokat is megismerve mélyültek el a latin nyelv alkalmazásának rejtelmeiben.[355]

Bírálói szerint ugyan Marx személyesen kissé elhanyagolta a görögöt, de az első kritikák hallatára gyorsan felülvizsgálta eredeti véleményét, s így kiemelt figyelmet kapott ez a nyelv is – olyannyira, hogy ezt követően a görög volt az egyetlen tantárgy, amit külön szaktanár tanított.[356] Már 1779-re elkészült a tárgyhoz a nyelvtankönyv, majd még Marx kezdeményezésére minden tartományi főváros egyetemén önálló görög nyelvi professzori státust létesítettek. 1780-ban vezették be az új tantervet, amely szerint az első három gimnáziumi évfolyamon különbség nélkül mindenkinek tanulnia kellett a görögöt, az utolsó két esztendőben viszont csak a jobbak

[354] Grimm, 1995. 96-103.
[355] Grimm, 1995. 103-106.
[356] Engelbrecht, 1974. 99-100.

folytathatták a tanulást, immár a klasszikus szerzők tanulmányozásával. Továbbra sem vált perdöntővé Marxnál a görögtudás, de elismerte annak a tudományban betöltött szerepét. Ily módon a göttingai filológus, Gesner németországi neohumanista pedagógiájához közeledett.[357]

Bár önálló tantárgyként nem vették fel a tananyagba a német nyelvtant, az utolsó két évben a latin klasszikusok mellett a német irodalom egyes részei is megjelentek a tanulandók között. A Sonnenfels nézeteire emlékeztető fejlemény természetesen az oktatási segédeszközök módosításához vezetett: irodalmi segédanyagokat, szöveggyűjteményeket kellett készíteni. Említettük már, különösen nagy nehézségek mutatkoztak viszont az egyes tárgyak (történelem, matematika, földrajz, természetismeret) tanításához szükséges tankönyvek elkészülésében. Így a Marx által nem preferált tárgyak esetében az 1770-es évtizedben lényegében nem készültek új könyvek, csak a jezsuiták másfél–két évtizedes műveit lehetett alkalmazni. A világtörténeti és földrajzi kötetek kapcsán már említett késlekedés más, a Marx-féle tantervben alárendelt szerepet játszó tárgyakra (matematika, természetismeret) is jellemzőnek bizonyult. Csak 1781-ben jelent meg az első természetismereti táblázatos összefoglalás. Ezen igen vázlatos áttekintés előtt semmilyen tankönyv nem szolgálta a fizikai, biológiai ismeretek elmélyítését – e tárgyban teljesen magukra voltak hagyva a tanárok. Szintén csak az 1780-as években jelent meg a Felbiger normaiskolai számtanára épülő algebra-, geometria- és aritmetikakönyv.[358] A tankönyvek körüli nehézségek megfelelően illusztrálják a korabeli viszonyokat: a posztjezsuita korszak sajátossága, hogy a masszív jezsuita örökség nyomán előálló krízist a kérdésben egyébként igen elszánt Mária Terézia sem tudta élete végéig megoldani.

A kései teréziánus reformtörekvések másik, ennél még neuralgikusabb pontja a tanárképzés kérdése volt. A szaktanár–osztálytanár kérdésben az Udvari Tanulmányi Bizottság 1775. szeptemberi rendkívüli ülésén egy kompromisszumos javaslatot fogadott el. Hatzfeldt gróf indítványára a két logika egyfajta kombinációjában egyeztek meg. Eszerint a latintanárnak kiemelt szerep jutott volna: ő a tárgy tanítása mellett az eddigi osztálytanár pedagógiai funkcióját is örökölve ő vigyázott volna az osztály rendjére fegyelmére. A többiek pedig szaktanári rendszerben a saját tudományágukat tanították volna. Ám néhány hét múlva Mária Terézia határozott döntéssel jó időre elvágta a további vita fonalát azzal, hogy a régi osztálytanári rend mellett tette le a voksát. Ezzel a 19. század közepéig tartó hosszú vita folytatására adott lehetőséget az osztrák gimnáziumi szektorban.[359]

Miközben sem a szaktanári rendszert nem vezették be, sem pedig a szerzetestanárokat nem távolították el a gimnáziumból, az oktatás állami felügyeletének terén számottevő eredményeket értek el a szekularizációban érdekelt felek. Az 1774/75. tanévtől egy egységes, háromszintű, állami iskolafelügyeleti rendszer alakult ki, amely a normaiskolák, a gimnáziumok és az egyetemek

[357] Grimm, 1995. 107-109.
[358] Grimm, 1995. 106-117.
[359] Timp, 1968. 15-17.

szintjén érvényesült.[360] Ugyanakkor már Mária Terézia utolsó éveiben megindult a gimnáziumok számának jelentős csökkenése. Így például 1778-ra Csehországban 31-ből 15, Morvaországban 16-ból 7, Alsó-Ausztriában 9-ből 5, Galíciában 13 régi gimnáziumból 7 maradt meg. De Karintiában a tíz középiskola közül mindössze egy, Stájerországban pedig 7-ből csak három élte túl az első megrázkódtatásokat. A majd II. József idején felgyorsuló és drámaivá váló folyamat ekkor még nem eredményezett komoly gondot, hiszen a feloszlatott jezsuita rend az első időkben kellő mennyiségű utánpótlást biztosított a lelkészi és tanári pályák számára. Ám a tudós-utánpótlás radikális visszafogása előrevetítette a lelkészhiány veszélyét.[361]

(Elmaradó) Fordulatok – a jozefinista évtized vitái és törekvései

A II. József uralomra lépését követő idők hangulatát alapvetően meghatározták Heinke udvari tanácsosnak a még Mária Terézia megbízásából elkészített inspekciói. Ezek mély benyomást gyakoroltak az új uralkodóra, mivel abban a gimnáziumi latintanítás elemi feltételeinek, és más tárgyakhoz is szükséges tankönyvek hiányáról, valamint az aggasztó fegyelmi állapotokról tudósított. A másikat Felbiger készítette az alsófokú oktatás állapotáról – ebben arról számolhatott be, hogy az iskoláskorú gyermekek kétharmada nem részesült oktatásban. Ezekre reagálva 1780 decemberében a császár dekrétumban követelte meg az átfogó állami felügyelet megerősítését. Ennek szellemében minden gimnázium élére kinevezett egy állami alkalmazású, a tartományi tanügyigazgató alá tartozó aldirektort, aki az „iskola lelkeként" volt köteles az állami elképzeléseket helyi szinten érvényre juttatni. Az édesanyja által kissé elhanyagolt fegyelmezési kérdéseket az 1781. évi fegyelmi előírások kibocsátásával igyekezett rendezni. Az utilitarista elveket követő előírások alapja a rend, amely elhagyhatatlan feltétele a társadalmilag hasznos iskolázásnak. Ennek része a rendszeres óralátogatás, a ruházat, a tanterem és a taneszközök (közöttük a tankönyv) megfelelő állapotának megőrzése, a csend és rend az iskolai munka során, valamint a házi feladatok rendszeres elkészítése. A rend érdekében minden vétséget fel kellett jegyezni a követelmények szerint, s tíz bejegyzés után automatikusan el kellett bocsátani a tanulót.[362]

Még jelentősebb fordulatot eredményezett a jozefinista oktatáspolitikában Gottfried van Swieten feltűnése. A befolyásos Gerhard van Swieten felvilágosult, széles körű filozófiai és irodalmi műveltséggel rendelkező fia az Udvari Tanulmányi Bizottság elnökeként került 1781-ben vezető pozícióba. Célja az általános tankötelezettség

[360] Grimm, 1995. 139-141.
[361] Wotke, 1914. 95-97.
[362] Grimm, 1995. 184-188.

bevezetése és megvalósítása volt, s ebben II. József szoros szövetségesének számított. Ugyanakkor a tandíj, s főként a tandíjmentes fiúk és a tandíjköteles lányok megkülönböztetése kapcsán komoly ellentétbe került a császárral. A kettejük közötti legsúlyosabb konfliktust azonban a tudósiskolák ügye generálta. II. József felsőbb oktatásra vonatkozó alapelve az volt, hogy a széles körű népoktatásra egy elit tudósképzés épüljön. Ennek érdekében a szekunder és a tercier szektor erőteljes visszafogását tervezte. A gimnáziumok és az egyetemek számának csökkentését már Martini is javasolta Mária Teréziának, s ennek eredményként 1780-ig felére is csökkent a középiskolák száma. Ezt a politikát folytatva, II. József további három egyetemet minősített vissza líceummá, s a fennmaradó univerzitásokon is csökkenteni kívánta a professzorok számát. Ehhez az elképzeléshez szorosan kapcsolódott II. József tandíj-terve is: a felsőbb oktatásban a korábbiaknál súlyosabb fizetési kötelezettséget róttak a tanulókra — a Sonnenfels-féle állami társadalompolitikai célokkal összhangban. Az ifjabb van Swieten nem értett egyet a Martini és Sonnenfels elképzeléseire is erősen emlékeztető, ezáltal az értelmiségi köztudatban kellő alapokkal rendelkező jozefinus törekvésekkel. Nézetei szerint a strukturális egyszerűsítés ilyen formája ugyanis nem szolgálhatta az állam érdekeit. A közeljövőben fellépő szakember-hiány miatt nem támogatta az egyetemek számának csökkentését.[363]

De ugyanígy helytelenítette van Swieten a gimnáziumokat, líceumokat, egyetemeket egyaránt érintő magas tandíjat is, mivel szerinte a Monarchiában tanuló 5 ezer egyetemi és akadémiai hallgatóra, valamint a közel 8 ezer gimnazistára szükség volt, ezeket a létszámokat nem lett volna szabad csökkenteni. Ezzel részben Martini és Kaunitz is egyet értett. Martini a szegényeknek tandíjmentességet javasolt, amit azonban az uralkodó társadalompolitikai okokból határozottan elutasított. A kancellár pedig különösen az egyetemi oktatás ingyenességéért szállt síkra abból kiindulva, hogy a gimnáziumra már megszűrt diákok továbbtanulását az állam érdekében, a szakértelmiségi utánpótlás biztosítása miatt nem szabad tovább korlátozni. Az uralkodó oktatás- és társadalompolitikájában azonban sajátos feszültség húzódott: miközben tehetségre és szorgalomra épülő oktatáspolitikai elveket deklarált, születési és lakóhelyre, valamint foglalkozás szerinti társadalmi besorolásra nézve erősen differenciált az állampolgárok között. S mivel az utóbbi felfogás érvényesült nála erősebben, felvilágosult oktatáspolitikai elképzeléseit felülírta a hagyományos társadalmi rend iránti igénye.[364]

[363] Grimm, 1995. 196-212.
[364] Grimm, 1995. 210-214.

Mária Terézia korához hasonlóan a jozefinus évtizedben is kulcsproblémának számított a tanárképzés ügye. A tanulókéval párhuzamosan a tanárok számát is sokallotta az uralkodó. A tanárok számának csökkentése a takarékossági megfontolások mellett a szekularizációs törekvésekkel is egybeesett, hiszen a császár csaknem kizárólag a szerzetestanárok visszaszorításával kívánta megoldani a feladatot. Ennek megfelelően Marx mozgásterét módszeresen szűkítette – mire Marx 1784-ben elfogadta a neki felajánlott leobeni kanonoki tisztséget. Marx helyére csak ekkor kerülhetett a türingiai származású, a protestáns Göttingában tanult Birkenstock. Az ő kulcspozícióba emelése elvileg újabb fontos lépés volt a tanügy szakszerűbbé válásának és szekularizálódásának útján. Azonban a gyakorlatban II. Józsefnek a világi tanárok kizárólagos alkalmazására vonatkozó tervei meghiúsultak. A világi jelölteket a szerény fizetés, a császár idején kifejezetten rigorózus fegyelmi szabályok és ezek állandó ellenőrzése riasztotta el, a jórészt továbbra is a latinhoz kötődő alkalmassági vizsga pedig a lehetséges jelentkezők körét szűkítette le. Jellemző, hogy a központi fekvésű területeken éppúgy nehéz volt megfelelő számban tanárokat szerezni, mint a perifériális tartományokban. Bécsben és Alsó-Ausztriában sem találtak megfelelő jelölteket – exjezsuitákra éppúgy sűrűn kellett bízni egy-egy iskolát, mint külföldről hívott, akár protestáns hitű tanárokra is. Ezek a kompromisszumos megoldások csak az uralkodó számára mellékes, másokat viszont mélyen megosztó felekezeti feszültségeket gerjesztettek az érintett intézményekben.[365] De például Galíciában még nehezebb helyzetbe került az Udvar. A Wiener Zeitungban, valamint prágai és brünni lapokban már 200 fl-os fizetéssel kecsegtették az oda jelentkező tanárokat, de a 32 érdeklődő közül csak 16-an jutottak el a vizsgáig, ahol a bizottság minden jóindulata ellenére mindössze hat főt tudott átengedni.[366]

Az oktatás tartalmát illetően a Mária Terézia halálával örökölt munkát folytatták – meglehetősen lassan és csak szórványos eredményekkel. Továbbra is megmaradt a tanítás gerincének a latin. Ezért az iskolai napok délelőttjét kizárólag ez a tárgy töltötte be, más tárgyat csak délután taníthattak. Ennek dacára az uralkodó és tanácsadói elégedetlenek voltak a latintanulás hiányosságaival, s ezért a mechanikus biflázás és grammatizálás helyett nagyobb súlyt helyeztek az értelmes, átélhető tanulásra. Ennek jegyében németül tanították a továbbiakban a római kultúrát és a római erkölcsöket. Ám a jezsuita érához képest kétségtelenül jóval érdekesebben, immár a neohumanista elvekhez közelítő módon

[365] A bécsi Szent Anna Gimnáziumban 1787-ben például az erfurti születésű protestáns Johann Heinrich Kranichfeld lett az igazgató. Grimm, 1995. 217-230.
[366] Grimm, 1995. 225-227.

tanított tárgy továbbra sem halmozta el sikerélményekkel a tanulókat és a tanügyi szakembereket. Ugyancsak az elméleti és gyakorlati nyelvtan közötti arany középutat keresték a görögtanítás újjászervezésekor is. A Mária Terézia idején háttérbe szorult klasszikus nyelv – szintén a neohumanizmus hatására – ismét fontos szerepet töltött be: immár nemcsak a kitűnő bizonyítványhoz, hanem a menet közbeni ösztöndíjak elnyeréséhez is szükség volt a kiváló görög nyelvi előmenetelre. Mégis, a legfontosabb szerepet a németnek szánták. Már a gimnáziumi felvételihez megbízható némettudás szükségeltetett, az akadémiai és egyetemi tanulmányoknál pedig ez vált az oktatás fő nyelvévé is. Sőt részben takarékossági okokból, részben pedig a birodalmi centralizációt elősegítendő az államalakulat más tartományaiban és országaiban is elrendelte a császár a német nyelven való oktatást – ezért aztán komoly erőfeszítéseket kellett tenni a nem német anyanyelvűek tanításáért is. A felvilágosodás tanításaival szöges ellentétben a jozefinus oktatáspolitika nem tűzte zászlajára a modern idegen nyelvek oktatását: semmilyen kritériumot nem állítottak fel a gimnazistákkal szemben.[367]

A hangzatos utilitarista célok és elvek ellenére a reáltárgyak is alárendelt szerepet játszottak. Például az egyébként is rendkívül szerény óraszámban tanított történelemből jobbára csak az antik korok tárgyalására, valamint a dinasztikus–birodalmi, és katolikus német szempontból fontos események elsajátíttatására került sor. Valóban széles világlátást, újfajta szemléletet ekkoriban nem lehetett az osztrák gimnáziumokban szerezni. Ez még akkor is így volt, ha módszertani kérdésekben számottevő változások mentek végbe, s a magoltatást egyre inkább felváltották az elgondolkodtató kérdések és az értelmezést elősegítő feladatok és módszerek. Ugyancsak a Monarchiára koncentrálás és a szemléletesség jellemezte a földrajztanítást – talán itt érvényesültek legerőteljesebben az utilitarista megfontolások. Ám a történelemhez hasonlóan nagyon alacsony óraszámok nem tettek lehetővé gyors sikereket. Még kevésbé változott a természettudományos tárgyak oktatása. A gyakorlati életben könnyen boldoguló, szakképzett fiatalok gimnáziumi felkészítéséről tehát ekkor még nem beszélhetünk – az agrár-, a műszaki és az orvosi értelmiség felkészítése kizárólag a felsőfokú intézményekre korlátozódott.[368]

Jozefinista eredmények és hiányosságok

A jozefinista középiskola-politika kulcselemének a tandíj bizonyult. Az új rendelet alapján ugyanis a gimnáziumban tanulóktól 12, a líceumot végzőktől 18, az egyetemi hallgatóktól

[367] Grimm, 1995. 231-237.
[368] Grimm, 1995. 237-250.

pedig 30 fl-t követeltek meg tanévenként. Ez a havi részletekben fizetendő kötelezettség annak ellenére igen jelentős létszám-visszaesést eredményezett, hogy a népoktatás sikeres kiterjesztésének elvileg fokoznia kellett volna a közép- és felsőfokú oktatás iránti igényt. A magasabb tudományok a tandíj következtében már a kispolgárok számára is elérhetetlenné váltak – az akadémiai, és főleg az egyetemi tanulmányok néhány év alatt arisztokraták és gazdag polgárok részére fenntartott exkluzív lehetőséggé változtak.[369] Ez különösen annak fényében figyelemre méltó fejlemény, hogy II. József felsőoktatás-politikája tartalmi tekintetben a minél gyakorlatiasabb, a gazdasági és műszaki intelligencia biztosítását szolgáló képzést célzott meg.

Mindennek következtében néhány év alatt jelentős, az örökös tartományokban átlagosan 60%-os létszám-csökkenés ment végbe. Ez a drámai folyamat a nagyvárosok, tartományi székhelyek iskoláit sem kímélte. A bécsi piarista gimnáziumban például 1760-ban még 364-en, 30 év múlva pedig már csak 108-an tanultak.[370] Grazban 1781-1786 között 455-ről 184-re esett a létszám. Számos gimnáziumnak egyenesen a végnapjait hozták el a jozefinus évek: a horni középiskola, amelynek 1774-ben még 100 tanulója volt, 1785-ben 13 főt számlált, s a következő évben mindössze féltucatnyi tanulóját eleresztve be is zárt.[371] A tandíj 1784. évi bevezetésekor közel 8400-an tanultak a középiskolákban. A következő évben már csak 6155-en, három év múlva pedig mindössze 2238 fő.[372] Ugyanakkor emlékeztetünk rá, hogy mindez csak részben függött össze a tandíj-rendelettel. Fentebb már szóltunk róla, hogy még Mária Terézia idejében megkezdődött a gimnáziumok számának radikális csökkenése, s ez a tendencia tovább erősödött a jozefinista évtizedben. Mindenesetre hosszú távon II. József nem ért célt. Egyrészt mivel a fegyelmezett alattvalók nevelésének célja mindent felülírt, számottevő minőségi javulás nem következett be. Ráadásul még életében megkezdődött a visszarendeződés, s 1788-ban már ismét emelkedni kezdett a gimnáziumot látogatók száma.[373]

A jozefinus évtized mérlegelésénél mindenképpen alá kell húznunk a fent már részletezett eredménytelenséget a tanárképzés és a tanári rekrutáció területén. Noha II. József határozottan síkra szállt a világi tanárok alkalmazása mellett, ennek érdekében Marx eltávolításán kívül alig-alig tett valamit. Így uralma idején ha nem is növekedett, de nem csökkent az egykori szerzetestanárok – közöttük az exjezsuiták – befolyása. Sőt, az állami

[369] Grimm, 1995. 203-210.
[370] Mikoletzky, 1951. 175.
[371] Engelbrecht, 1974. 99-100.
[372] Wotke, 1914. 104-105.
[373] Wotke, 1914. 97-98.

tanügyirányítás precízebbé tételével olyan rendszeres és szisztematikus felügyeleti rendszert vezetett be a császár, amely a tanárok szakmai–didaktikai mozgásterét jelentősen korlátozta, és az uniformizált hivatali beosztott posztjára fokozta le őket. Ez pedig tovább csökkentette az amúgy sem túlságosan népszerű hivatás vonzerejét.[374]

A tartalmi törekvéseknek megfelelően számos tárgyhoz készült új tankönyv. Immár német kötetből tanították a római kultúra- és erkölcstan tárgyat; több mint ötszáz oldalas görög tankönyvet és hozzá külön szemelvénygyűjteményt kaptak a diákok. Német nyelvből azonban az 1773-tól használatos Gottsched-féle grammatikai összefoglalások álltak rendelkezésre, s II. József idején csak a nem német anyanyelvűek tanulását segítették új könyvvel. Bár az uralkodó alapvető törekvése volt, hogy mindenki szabatosan tudjon németül, ebben az évtizedben még mindig nem vált önálló iskolai tantárggyá a német.[375] Történelemből a Mária Terézia utolsó esztendejére, Felbiger és Marx által átdolgozott Schröck-féle általános világtörténeti áttekintést használták; földrajzból pedig a rendkívül szűkre szabott tanulmányi idő dacára egy ötrészes, összesen 1100 oldalas tankönyvből dolgoztak. Matematikából egyáltalán nem született új kötet, a természetismereti tárgyakhoz pedig mindössze egy a biológiai–fizikai tudnivalókat együtt tárgyaló, közös mű jelent meg 1781-ben. A tankönyv-kínálat szerény megújulása önmagában alkalmas volt mindenféle, a szaktanári rendszer bevezetésére irányuló kísérlet meghiúsítására.[376]

A II. József-féle oktatáspolitika fenti részsikereit egy teljes egészében eredménytelen terület alapjaiban tette viszonylagossá, sőt kétségessé. A császár 1781-ben Marxot és Felbigert bízta meg a primer és a szekunder oktatási szektor egymásra épülésének kialakításával, a két szektorhoz tartozó iskolatípusok (főként a városi kisiskola, a normaiskola és a gimnázium) összehangolásával. Felbiger következetesen képviselte a tananyag-alapú összecsiszolás felfogását, a tartalmi párhuzamosságok kiiktatását, az elemi iskolai és a gimnáziumi tanárok folyamatos együttműködését – mi több, egymással szembeni kontrollját. Marx azonban az iskolafokozatok közötti összehangolást csak részben látta célszerűnek, mivel szerinte két különböző funkciónak felelnek meg az érintett szektorok: az alsófokú oktatás gyakorlati, a gimnázium viszont döntően elméleti, tudományos célokat szolgál. A Studienhofkommission az utóbbi érvelést fogadta el, s így meghiúsult II. József igazán markáns fordulathoz vezető eredeti elképzelése egy szervesen egymásra épülő iskolastruktúráról.[377]

[374] Grimm, 1995. 229-230.
[375] Grimm, 1995. 231-237.
[376] Grimm, 1995. 237-250.
[377] Grimm, 1995. 250-253.

Ugyanígy kudarchoz vezetett a hosszú tanszünet időpontjának módosítása is. Sonnenfels javaslatára az addigi, szeptember közepétől október legvégéig tartó hathetes szünetet a nyárra helyezték. 1786-tól a tanulók július közepétől augusztus végéig maradhattak otthon. E változtatás hátterében szintén oktatásszervezési megfontolások húzódtak meg, mivel így sikerült a Monarchiában minden területre és minden iskolatípusra vonatkozóan egységesíteni a tanszünet időzítését. Ám az iskolázás kezdetleges szintjét érzékelteti, hogy a rendeletet nem sikerült végrehajtani. A vidéki népesség érdekei miatt 1790-ben II. Lipótnak hivatalosan is felül kellett vizsgálnia bátyja döntését. Az őszi betakarítás idején ugyanis annyira megcsappant az iskolát látogatók száma, hogy végül az eredeti állapotot kellett visszaállítani. II. József egyébként uralmának utolsó éveiben jelentősen alábbhagyott a tanügyi rendelkezésekkel. Egyrészt más területekre kellett koncentrálnia energiáját, másrészt viszont a gimnáziumokkal és egyetemekkel szembeni általános elégedetlenség láttán jobbnak ítélte meglévő tanügyi terveit is elodázni.[378]

„Forradalmi idők": progresszív törekvések az 1790-es évek elején

A felvilágosodás tudós–pedagógiai szellemisége iránt kifejezetten elkötelezett új uralkodó, II. Lipót színre lépésével úgy tűnt, az államabszolutista törekvésekhez képest új pályára került az oktatási rendszer szervezése, vezetése. Fontos különbség az új császár és bátyja, illetve édesanyja között, hogy elsőként Lipót volt az, aki az iskolában nem a társadalmi status quo garanciáját, hanem az üdvözlendő szellemi pezsgés motorját látta. Korábbi toszkánai intézkedései (például egységes, rendi és nemi különbségtételtől mentes elemi oktatás ingyenes tankönyvekkel), írásban kifejtett gondolatai, valamint első rendeletei alapján nem számított meglepetésnek, hogy II. Lipót a tanügyirányítás decentralizációjába és liberalizációjába kezdett bele.[379]

II. Lipót a szekunder szektorról Józsefhez képest alapjaiban vélekedett másként. Bár az állami felügyelet híveként azonosult elődei fő célkitűzésével, érdemi kérdésekben egészen sajátos álláspontot foglalt el. Ennek részeként szervezte meg a Studieneinrichtungskommissiont, amely a következő néhány esztendőben a tanügyi diskurzus fontos gerjesztőjévé vált.[380] Az uralkodó igyekezett ugyan megakadályozni Martini és van Swieten nyílt konfliktusát, de törekvése csak ideig-óráig járt sikerrel. A nézeteltérésekből és a hatáskörök konkurenciájából egyaránt táplálkozó konfliktus Martini hétpontos, leginkább az egyetemi oktatást érintő – s épp ezért az abban a fejezetben

[378] Grimm, 1995. 253-256.
[379] Grimm, 1995. 275-285.
[380] A megalakulás dokumentuma: Timp, 1968. 6. melléklet.

tárgyalandó – koncepciójának kritikájában robbant ki. A latin nyelv ismételt térhódítását célzó terveket van Swieten éles kritikával illette, mondván ezzel „egy halott nyelvet rehabilitál, amit senki nem ismer, senki nem beszél."[381] Több kisebb-nagyobb kérdés mellett azonban leginkább a tanári gyűlésekkel, s általában az igazgatási decentralizációval nem tudott azonosulni.[382]

A Martini és van Swieten között kibontakozó konfliktus az előbbi javára dőlt el. Miután Martini megbizonyosodott II. Lipót személyes támogatásáról, nem vágott vissza van Swietennek, hanem a latin nyelv ügyében egy független bizottság vizsgálódását ajánlotta fel: a Kressel vezette bécsi Studienkonsess-nek kellett megvitatni a Martini – van Swieten vita legjelentősebb pontját. Bár a bécsi egyháztörténet-professzor Dannenmayer és Spendou, valamint Kaunitz is határozottan a latin ellenében foglalt állást, van Swieten támogatói kisebbségben maradtak. Martini a győzelmet arra használta fel, hogy felszámolja a tanügyi dualizmust, s legfőbb vetélytársát kimozdítsa hivatalából. 1791 decemberében mentette fel a császár van Swietent, s ezzel a bürokratikus, centralisztikus „tanügyi despotizmus" egyik legkiválóbb elméjét távolították el. Ám Martinit ugyan ideiglenesen kinevezte II. Lipót a tanügyek irányítójává, az oktatási törvénykezést továbbra sem kapta meg az Udvari Tanulmányi Bizottság. Az továbbra is az Udvari Kancellárián folyt, ahová szakértő referensnek a gimnáziumi direktor Birkenstockot nevezték ki.[383]

Az egyházat a gimnáziumügy terén is a jozefinizmussal szembeni súlyos elégedetlenség jellemezte II. Lipót idején. Migazzi az egyházi cenzúra visszaállítását követelte, amikor minden iskolai tankönyv püspöki ellenőrzésére jelentett be igényt. Ugyancsak püspöki beleszólást követelt a professzorok kiválasztásába, valamint ő is síkra szállt a latin rehabilitálásáért. De Migazzi mindenekelőtt a II. József által szekularizált papi szeminárium visszaszerzéséért küzdött. Az egyház pozíciójának szisztematikus megerősítése, régi hatalmának visszaszerzése állt a st. pölteni püspök, Kerens indítványának középpontjában is. Ő már 1786-ban tiltakozott a tandíj ellen, majd az alsó-ausztriai tanügyi változások megsemmisítését követelte. Ennek jegyében, a súlyos lelkészhiány felszámolása érdekében néhány gimnázium (pl. Bécsújhely, Horn), valamint a gimnáziumi képzést elősegítő alapítványok működésének visszaállítását is szükségesnek látta. Sőt, mivel csak Bécsben lehetett magasabb tudományokhoz jutni, egy hároméves filozófiai kurzust javasolt Hornba és St. Pöltenbe – ezek ugyanis nemcsak olcsóbb képzési

[381] Idézi: Grimm, 1995. 311.
[382] Grimm, 1995. 310-312.
[383] Weitensfelder, 1996. 25-30.

lehetőséget biztosítanának az ifjaknak, de egyúttal a fővárosihoz képest erkölcsösebb körülményeket is. Hasonló indítványokkal lépett fel az immár linzi püspök Gall is, ami azért különösen feltűnő, mert ő egy ideig Felbiger utódjaként közvetlenül együtt dolgozott a radikális császárral. Ehhez kapcsolódóan a súlyos tanárhiány megoldására is olyan egyházi javaslatok születtek, amelyek a klérus mozgásterét voltak hivatottak növelni.[384]

A gimnáziumokkal szembeni csaknem egységes klerikális fellépés néhány pontjával II. Lipót ugyan azonosulni tudott, de összességében az egyháziak óhajával merőben ellentétes politikát valósított meg. Nem engedte megszüntetni a szekuláris iskolafelügyeletet, sőt a tanügyigazgatás páratlan decentralizációja további egyházi kifogásokhoz vezetett. Szóltunk már róla, az egyház vonakodása miatt a tanári gyűlések többnyire nehezen álltak össze, s működésüket a későbbiekben is a vontatottság, a késlekedés jellemezte. Ráadásul a gimnáziumi tanári gyűlések általában exjezsuita befolyás alatt maradtak. Ezért az aktívan tevékenykedő és az eseményekre gyorsan reagáló prágai testület éppúgy konzervatív javaslatokat fogalmazott meg, mint a csaknem egy évig teljesen tétlen, formálisan több mint két évig tanácskozó bécsi. Jellemző, hogy a császárváros gimnáziumi gyűlésének 17 tagjából 11 volt egykori jezsuita. Így a végül 1793 májusára elkészülő, 130 paragrafusból álló gimnáziumi szabályzattervezet főbb vonalaiban az 1773 előtti viszonyok restaurálását javasolta.[385]

Ugyanakkor érdekes jelenség, hogy a tanárok fokozódó öntudatra ébredve bizonyos leopoldiánus törekvésekkel azonosultak, s a tanári gyűlés tagjai nemhogy nem kérdőjelezték meg a Martini-féle decentralizációt, hanem saját testületük számára mind több jogot és beleszólást követeltek. Miközben Prágában is olyan innovációkról tanácskoztak az exjezsuiták, amelyek korábban elképzelhetetlennek tűntek számukra, a bécsiek el is fogadták az elemi iskolában végbement változásokat.[386] Igaz, határozottan ellenálltak az alsó-, a közép- és felsőfok összehangolásának. Így például egyértelműen elutasították Martininek azt a javaslatát, miszerint a filozófiai kar, illetve a gimnázium tanári gyűlése egy-egy tagot delegáljon a gimnáziumi, illetve a normaiskolai tanári gyűlésbe. Az így kialakult szisztémában ugyanis a nevezett két iskolaszint képviselői betekinthettek volna az alattuk eggyel lejjebb működő intézménytípusok munkájába, s saját szempontjaik alapján módosító javaslatokkal is élhettek volna. Mindez azonban az

[384] Grimm, 1995. 315-323.
[385] Így például teljes mértékben elutasítónak bizonyult a szaktanári rendszer bevezetésével szemben. Timp, 1968. 17-20.
[386] Grimm, 1995. 332-347.

egyes, addig jól lehatárolt hatáskörök közötti átfedés olyan mértékét eredményezte volna, amivel a felek nem tudtak megbékélni.[387]

Az Udvar szempontjából kis jelentőségű, ám a tanulók számát nagyban meghatározó rendeletben Martini tanácsára engedett II. Lipót az érintettek kérésének, s a hosszú szünetet ismét a kora őszi betakarítási munkálatok idejére (a szeptember elsejétől október 15-ig tartó hat hétre) időzítette.[388] A fegyelmezés terén egyszerűbb, s Migazzi követeléseinek szellemiségét erősebben érvényesítő módosításokat foganatosított: a még Marx által bevezetett, de a tanárok részéről meglehetősen hanyagolt, bonyolultnak talált klasszifikációs rendszert felváltatta egy egyszerűbb osztályozási sémával. Ezután egy-egy tanulót nem háromféleképpen (magatartás, szorgalom és tehetség alapján), hanem csak fegyelem és magatartás alapján kellett értékelni – a gyakorlatban ez lehetővé tette, hogy a klérus szándékai szerint a tanulókat legfőképpen erkölcseik alapján kategorizálják.[389]

A gimnáziumi – és az egyetemi – munka tartalmát illetően Martini a tudományos újdonságokra pártjára állt. Bár a tanári gyűlések hatáskörébe rendelt cenzúra jelentőségét elsődlegesnek tartotta, külön hangsúlyozta, hogy a könyvvizsgálat csak a legelemibb vallási és uralkodói előírások betartására vonatkozhat. Az iskolázásnak ugyanakkor minden új tudományos eredménnyel, valamint tanítási módszerrel szemben nyitottnak kell lennie. Ehhez kapcsolódóan minden norma- és középiskolában, valamint egyetemen könyvtár létesítését írta elő. A nyilvános, minél nagyobb olvasói forgalomban érdekelt gyűjtemények felügyeletét szintén a tanári gyűlések hatáskörébe sorolta.[390]

A jezsuita rend felszámolása óta akut, II. József intézkedéseitől pedig különösen súlyos problémának számított a tanárhiány Ausztriában. Ennek mérséklése érdekében nagyvonalú ösztöndíj-rendszert dolgoztak ki a tanárjelöltek részére, és a még megmaradt kolostorok szerzeteseit késztették az állam számára hasznos tevékenységre. Különösen a matematikatanításban vártak tőlük komoly segítséget, de az államilag előírt tantervek alapján a teológiai és filozófiai tárgyak oktatásában is számítottak rájuk.[391] Ám a tanárhiány felszámolásának irányába tett legfőbb lépés azonban épp nem a katolikus egyház érdekeit szolgálta: hosszabb távon a tanári korporatív önigazgatás rendszere növelte volna leginkább a tanári szakma súlyát, társadalmi presztízsét és vonzerejét.

[387] Martini, 1791. 11-12.
[388] Martini, 1791. 25-26.
[389] Grimm, 1995. 318-321.
[390] Martini, 1791. 27-30.
[391] Martini, 1791. 30-32.

Ezzel is összefüggően II. Lipót rövid, kompromisszumos uralkodásának éveiben megindult a gimnáziumi szektor regenerálódása. A II. József idején végbement súlyos létszám-csökkenésből kezdtek kilábalni az iskolák: 1790-1792 között a bécsi Szent Anna Gimnázium 302-ről 385-re, a piaristák gimnáziuma 108-ról 173-ra, a grazi középiskola 245-ről 370-re, míg az innsbrucki 131-ről 168-ra emelte létszámát.[392] Ez a tendencia a későbbiekben is folytatódott, s 1794-re az összlétszám elérte a tíz évvel azelőtti szintet. Mindezt azzal is elősegítették, hogy a kiváló triviális és normaiskolai bizonyítvánnyal rendelkező diákoknak tandíjmentességet biztosítottak. Ennek az intézkedésnek két szempontból is fontos üzenetértéke volt: egyrészt segítette a különböző iskolatípusok egymásra épülését, s ezzel az egységes oktatási rendszer fejlődését, másrészt enyhítette az iskoláztatásnak a korszakban végig meghatározó restriktív jellegét.[393] Úgy tűnt, a kései teréziánus–jozefinus évek krízise a végéhez ért.

Rekatolizációs és reformabszolutista törekvések a századfordulón

II. Ferenc uralomra lépése azonban nem sok jóval kecsegtette a gimnázium reformja iránt elkötelezetteket. Az első perctől kezdve világos volt az érintettek számára, hogy a felvilágosult, modernizációs törekvéseknek a továbbiakban nem jut tér. Egyértelművé tette ezt az ultraklerikális Migazzi érsek fáradhatatlan aktivitása. 1795-ig szinte folyamatos beadvány-özönnel árasztotta el az Udvart. Ezekben a meglévő tanterveket, a tanintézetekben folyó munkát és az ottani erkölcsöket, a tanügy-igazgatási logikát, a szekularizációt, a jozefinista antiklerikalizmust és a leopoldiánus önrendelkezési szisztémát egyaránt kíméletlen bírálat tárgyává tette, és az oktatás egészéről lesújtó képet festett. 1794. évi beadványában a szókratikus módszer elemi iskolából való száműzése, a trón és az oltár (azaz az uralkodó és az egyház) szövetsége, a szigorú cenzúra és az iskolák feletti állandó, valláserkölcsi alapokon nyugvó kontroll mellett tört lándzsát.[394]

Ám Migazzi és az egyház megerősödése ezeknek az évtizedeknek csak az egyik jellemzője. Birkenstock nyugdíjazása ugyanis még beleillene ebbe a logikába, ám utódjának, Rottenhannak a kiválasztása és a Studien-Revisions-Hofkommission felállítása már nem. Rottenhan ugyanis a kortárs francia és német pedagógiai irodalom ismerőjeként elkötelezett híve volt az állam teréziánus–jozefinista kori tanügyi térhódításának. Martini koncepciójával ellentétben az erős állami–bürokratikus szervezetek pártján állt, s elvetette

[392] Grimm, 1995. 347.
[393] Wotke, 1914. 105.
[394] Grimm, 1995. 349-354.

a decentralizációt vagy a liberalizációt. Emellett a társadalmilag restriktív, hatékonyan megszervezett–elosztott tudásközvetítést is a sajátjának tartotta. Ennek megfelelően egyszerre szállt szembe a „túlzott felvilágosodással" és a klerikalizmussal. Rottenhan a „korlátozott felvilágosodás" jegyében központi szerepet az államnak szánt, amelynek kontrollálnia kell az iskolaügy egészét, meg kell találnia a „helyes" és a „téves" felvilágosodás közül a helyes utat, s gondoskodnia kell a társadalmi status quóról. Egységes, többszintű, állami felügyeletű, rendi alapon szelektív, az állam- és vallásellenes tanokkal szembeszálló iskolarendszert álmodott meg, amelynek kettős feladata a nagy tömegek munkájához szükséges alapvető ismeretek közvetítése és a tudós elit lehető legmagasabb szintű kinevelése.[395]

Miközben Rottenhan az elemi iskolákra nem sok szót pazarolt, részletes tervezetet készített a szekunder szektor diverzifikálására. A humán gimnázium alternatívájaként reáliskolát (Realschule) javasolt, mégpedig úgy, hogy a líceumok és az egyetemek összevonása után a líceum helyére lépjen az új iskolatípus. Itt a tantárgyak egészen sokszínű kínálatával számolt: kameralisztikával, polgári és váltójoggal, kereskedelmi könyveléssel, technológiával, olasz, angol, francia, magyar és cseh nyelvvel. Rottenhan utilitarizmusa a gimnázium reformjára vonatkozó javaslataiban is megmutatkozott. A latintanítás célszerűtlen módszereit felismerve indítványozta, hogy anyanyelven magyarázzák el a tanulóknak a nyelvtani szabályokat, s csak azt követően kezdjenek a gyakorlatokba. A görög rovására a matematika, a geometria, a logika arányát kívánta növelni, s a korszak egyre súlyosabb polémiájában a szaktanári rendszert pártolók mellé állt.[396] A történelemoktatás kapcsán kialakított álláspontja körül – göttingai példákra, leginkább Pütterre hivatkozva – szintén pragmatikus elvek érhetők tetten: a humán műveltséget vagy a kritikus véleményformálást elősegítő tananyagrészekkel szemben a primer tárgyismeretet helyezte előtérbe annak érdekében, hogy az állam egészét szolgálja az iskola.[397]

Rottenhan innovatív és konzervatív elemeket elegyítő tervezetét vegyes érzésekkel fogadták a szakemberek. Zinzendorf az iskolatípusok számát sokallotta: a falusi és a városi népiskola mellett csak a gimnáziumot és az egyetemet tartotta volna meg, a normaiskolákat és a líceumokat felszámolni, a csak a tervekben szereplő reáliskolákat pedig elfelejteni javasolta. A Staatsratban többségbe kerültek a Martini koncepcióját támogatók. Ennek

[395] Rottenhan sajátos, bonyolult „korlátozott felvilágosultságát" Weitensfelder hosszas fejtegetés után konzervatív jozefinizmusnak nevezi: Weitensfelder, 1996. 89-93.
[396] Weitensfelder, 1996. 115-122.; 138-140.
[397] Egglmaier, 1990. 384-387.

ellenére az uralkodó másként döntött, s 1795 augusztusában felállította a Studien-Revisions-Hofkommissiont, amelynek élére Rottenhant nevezte ki. II. Ferenc elsődleges célja a szakmai autonómia fórumainak mihamarabbi ellehetetlenítése volt. Ám ezt szerencsétlen személyi döntései meggátolták, s hosszas huzavona után 1796 végén csaknem újra kellett alapítania a testületet. Így csak 1797 januárjában vehette kezdetét az érdemi munka.[398]

Az első ülésen Birkenstocknak az ausztriai iskolázásról szóló átfogó tervezetét vitatták meg. A Rottenhanéra sok tekintetben emlékeztető tervezet lesújtó véleményt fogalmazott meg a jezsuiták feloszlatása óta hozott tanügyi intézkedésekről, s sok tekintetben a teréziánus korszakhoz való visszanyúlást sürgette – különösen a cenzúra területén. Ezenkívül határozottan szelektív elképzeléseket fogalmazott meg a szerző. Élesen el kívánta különíteni az elemi képzést és a „tudós oktatást". A társadalmat három csoportba, s tíz szakmacsoportba sorolta, s ezekhez különböző hosszúságú és minőségű oktatást sorolt.[399] Bár II. Józsefet meggondolatlansággal illette a szerzetesrendek feloszlatása miatt, amely szerinte a gimnáziumokat igen nagy bajba sodorta, alapjában véve ő is határozott állami kontrollt igényelt mind a szakmai önigazgatás, mind pedig az egyház rovására. Így például az önálló tanulmányi alapokat és az egyházi alapítványokat egyaránt szigorú állami felügyeletnek rendelte volna alá. A bizottság különösebb vita nélkül fogadta el a javaslatát, egyedül Egger lépett fel erélyesebben a társadalmi szelekció e merev formája ellen. Végül kisebb pontosításokkal ezt a tervezetet küldték meg a császárnak.[400]

II. Ferenc uralomra lépésétől kezdve szisztematikusan korlátozta a tanári gyűlések és a tanulmányi konferenciák mozgásterét. Előbb a tankönyvek véleményezésének jogát vonta meg a tanároktól (s adta vissza a kizárólagos jogot a cenzúrának), majd visszaállította a körzeti tanügyi hivatalokat, ezt követően pedig a tartományi hivatalok felügyelete alá sorolta a tanári gyűléseket. Két év alatt ismét bevezették a tanárok számára kötelezően előírt, a megkívánt viselkedési mintát rögzítő szolgálati jegyzéket, s ismét régi

---

[398] Wotke, 1913. VIII-XII.

[399] Birkenstock, Uibersicht. 13-16. Korábban már szóltunk róla, itt csak megismételjük: ezzel a felfogással rokonítható Sonnenfels társadalom-felfogása: ő négy csoportba sorolta az embereket – szintén gazdasági tevékenységük alapján elkülönülő oktatást–képzést javasolva nekik. A nemesség, a termelők és a nem dolgozók mellett a szolgáltatók, azaz a társadalmat kiszolgáló hivatalnokok, tudósok, művészek, katonák stb. csoportját különböztette meg. S kiemelte, hogy a második rend elnéptelenedése veszélyezteti leginkább a társadalmi egyensúlyt. E veszély elkerülésének érdekében korlátozni kell a tömegek iskoláztatását. Sonnenfels, é.n.; Klingenstein, 1978. 183-192. Hasonlóan hangsúlyos módon szól Sonnenfels gazdaságközpontú felfogásáról: Karniel, 1978. 145-157.

[400] Weitensfelder, 1996. 42-47.

fényében ragyogott az állami prefektusok és tanulmányi igazgatók tekintélye.[401] Bár a bécsi tanári gyűlés elkészített egy komoly gimnáziumi tervezetet, ezzel annak ellenére sem foglalkoztak érdemben, hogy azt döntően exjezsuiták jegyezték. Az ötéves, osztálytanár-rendszerre épülő, de bizonyos neohumanista elveket is magáénak valló dokumentumot éppúgy nem vették tekintetbe, mint az ettől függetlenül a bécsi Studienkonsessben elkészült, a szaktanári szisztémát támogató, a normatív előírásokat magasabb szintű erkölcsi neveléssel vagy az emlékezőképesség fejlesztését képességfejlesztéssel felülíró, Spendou által készített koncepciót.[402]

A korszakban tovább folytatódott a gimnáziumi szektor mennyiségi jellemzőiről folyó vita. Amint már többször jeleztük, a kései teréziánus időkben megbomlott a korábbi egyensúly, s előbb drasztikus iskolaszám- s létszám-csökkenés vette kezdetét, majd az 1780-as évek legvégén megindult a reorganizáció. A probléma azonban nem oldódhatott meg egy-két esztendő alatt, ezért újabb tervek születtek erre vonatkozóan. 1795-ben Augustin Zippe tekintette át minden tartomány gimnáziumügyét. Fő szempontja az volt, hogy kellő számú és arányos vonzáskörzetekkel bíró középiskola legyen mindenhol. Áttekintéséből viszont az derült ki, hogy elsősorban nem új iskolákra van szükség. Ez alól csak Felső-Ausztria egyik részét (egy braunaui iskolaközponttal), Dél-Karintiát (St. Paul vagy Cejle székhellyel) és Morvaországot nevezte meg kivételnek. Igaz, utóbbi tartományba egyenesen három új intézményt javasolt. Jellemzőbb javaslata volt azonban, hogy bizonyos iskolákat az arányosabb területi eloszlás érdekében helyezzenek át máshová. Ebben a tekintetben különösen Csehországot emelte ki, ahol a kelleténél hiába van több gimnázium, ha a kisebb körzetekben éppannyi iskola található, mint a nagyobbakban. Zippe szerint azonban a legfőbb gond nem az iskolák számában, elhelyezkedésében érhető tetten, hanem az alacsony tanulói létszámban. Ennek ellensúlyozására a tandíj fenntartását, ám a szegény vagy tehetséges diákok ösztöndíjakkal való támogatásának erősítését indítványozta.[403]

Az iskolaszám és a tanulói létszám körüli gondokhoz társultak a tanárhiánnyal kapcsolatos problémák. A század végén már-már lehetetlennek számított egy-egy elhalálozott vagy a pályát elhagyó tanár pótlása.[404] A Monarchia-szerte súlyos nehézséget a prágai tanári gyűlés és tanulmányi konferencia is érzékelte. Ezért 1797 nyarán komoly

[401] Grimm, 1995. 384-386.
[402] Timp, 1968. 20-24.
[403] Wotke, 1914. 98-105.
[404] Érzékletes esetleírás arról, hogy mikét sínylette meg Alsó-Ausztria gimnáziumügye azt, hogy egyszerre két kiváló tanár halt meg: Wotke, 1910. 89-92.

fizetésemelést javasoltak a cseh és morva gimnáziumokban tanítók számára. A vidéki tanárok esetében 350-ről 450 fl-ra, a prágai középiskolákban pedig 400-ról 500-ra tervezték felemelni a juttatások összegét, azzal a kikötéssel, hogy minden tanár előbb vidéken kezdjen dolgozni.[405]

Rottenhan 1797-1798 fordulóján készített egy több mint 40 oldalas beadványt, amely a gimnáziumok állapotáról szólt.[406] Ebben arról számol be, hogy az előző tanévben 53 gimnáziumban közel 8400 diák tanult, ennek több mint 60%-a Alsó-Ausztriában, Csehországban és Morvaországban. Rottenhan szerint ez túl kevés, növelni kell a gimnáziumok számát. Ezzel a véleményével azonban egy hosszas vitát nyitott. Birkenstock ugyanis ezzel nem értett egyet, szerinte a tudós oktatás elitjellegét megőrizendő mindenképpen meg kell akadályozni a mennyiségi alapú növekedést. A Rottenhan által felvetett lelkészhiány nem a gimnáziumok csekély számából vezethető le, azért a korszellem tehető felelőssé. A tanárhiány felszámolását pedig nem a középfok kiterjesztésével, hanem göttingai mintára külön tanárképző szeminárium létesítésével és szaktanárok alkalmazásával lehet megoldani.[407]

A lassan a mozdulatlanság veszélyével fenyegető esztendőket Lang fellépése pezsdítette fel. A piarista szerzetes triviális, majd városi kisiskolában tanított pályája elején, azután a bécsi, görzi, végül a horni gimnázium tanárává lett. 1794-től a császár testvéreinek magánnevelőjeként került az Udvarba. Széles körű pedagógiai tapasztalatait a tanulmányi bizottságban 1796 végétől kamatoztathatta. Nevét a század legvégétől emlegették gyakran tanügyi szakemberek. Ekkor készített egy sok tekintetben párját ritkító tervet a gimnáziumok reformjára. Hatéves, szaktanári rendszerre épülő, a felvilágosult és neohumanista elemeket kombináló, a latint és a vallást minden korábbinál kisebb arányban (összesen 47%-ban), ugyanakkor minden korábbinál több történelmet, német nyelvet, földrajzot és matematikát tanító középiskolát javasolt. Ezzel deklaráltan az volt a célja, hogy a gimnázium elitképző intézményből a tömegesebb, polgári igényeknek megfelelő iskolává váljon. Lang tartalmi javaslatának alapelve az volt, hogy az iskolai oktatás az anyanyelvre, s annak művelésére (német irodalomra, stíluselméletre) épüljön. A Marxnál még marginális jelentőségű reáltárgyak aránynövelése pedig a gyakorlati boldogulást segítette volna elő a gimnáziumot végzettek számára. Az egészen példátlan innovációs

[405] Wotke, 1910. 80-83.
[406] Allerunterthänigster Vortrag in Ansehung der Gymnasien. HHStA. StRHK. Kt. 15.
[407] Timp, 1968. 30-32. Birkenstock elveivel a szaktanári rendszer bevezetése kapcsán alapvetően egyetértett Eger, Zippe és Lang is. Bár a Studien-Revisions-Hofkommissionban így többségbe kerültek, a tisztázatlan pénzügyi források miatt a kérdés lekerült a napirendről.

törekvések ugyanakkor tradicionális fegyelmezési koncepcióval egészültek ki: a jezsuita – piarista hagyományokhoz illeszkedően részletes rendtartást, rendszeres írásbeli és szóbeli vizsgákat követelt meg, és a tantestületeknek havi értekezletet írt elő a tanulók szorgalmának és fegyelmének nyomon követésére.[408]

Az Államtanács 1798 elején vitatta meg Lang dolgozatát. Kisebb-nagyobb kifogások mellett a többség támogatta az előterjesztést. Egyedül a Lang által mellőzött természetismeret tantárgy körül alakult ki hosszabb polémia. Végül ennek a hatodik osztályban való bevezetéséről döntöttek. Az Államtanács érzékelte a szaktanári rendszer iránti igény súlyát, ennek következtében sürgette az egyetemi tanárképzés megszervezését. Különböző számításokat is készítettek a megbízott tagok a tanári fizetések rendezésére, illetve a szükséges és fenntartható gimnáziumok mennyiségére vonatkozóan. A Staatsrat egyértelműen a gimnáziumi szektor reorganizációja mellett foglalt állást, s megbízta a Studien-Revisions-Hofkommissiont, hogy dolgozza ki az új gimnáziumok létesítésének terveit. Ám II. Ferenc nem szentesítette a szakpolitikusok konszenzusát, s közel egy esztendőre lekerült a napirendről a gimnáziumok ügye.[409]

1799 elején foglalkoztak ismét a gimnáziummal a testületben. Rottenhan megint a gimnáziumok számának növelését vetette fel – ám ezúttal már nemcsak a Birkenstock által lesöpört érvvel, a lelkészhiánnyal magyarázta ezt, hanem utilitarista megfontolásokkal is. A minőség javítása érdekében ugyanakkor 50 főben maximálta volna az egyes osztályok létszámát. Rottenhan kifejtette, hogy a szükséges anyagi forrásokat a tanulmányi alapból és helyi alapítványokból elő lehet teremteni. Egyébként az eddigi egy helyett 17 reáliskolával, 53 helyett 63 gimnáziummal, továbbá a már meglévő 9 filozófiai mellett 9 teológiai és 8 jogi, 7 helyett pedig 2 orvosi tanintézettel és egy vadonatúj politechnikummal számolt. Mindez az elképzelései szerint 363 ezer fl-ba került volna évente, miközben szerinte a Studienfonds 510 ezer fl jövedelemmel kecsegtetett. Ez a kedvező mérleg ráadásul úgy alakulhatott volna ki, hogy a rosszul fizetett gimnáziumi szerzetestanárokat megfelelően dotált világi professzorokkal válthatták volna fel.[410] Erre a számításra az Államtanács részéről Eger reagált. Szerinte Rottenhan a normaiskolai költségek megtizedelésével, valamint a tandíj-bevételek ösztöndíjakra, a szegények felkarolására való fordításának megszüntetésével érhetné csak el a számításban feltüntetett összegeket. Azaz Rottenhan a primer szektor rovására erősítené a gimnáziumokat, amelyet Eger nem fogadhatott el.

[408] Wotke, 1913. 9-18.; Brezinka, 2000. 20-21.
[409] Grimm, 1995. 397-411.
[410] Weitensfelder, 1996. 142-144.

Ezenkívül további kifogásként jegyezte meg, hogy Rottenhan egyáltalán nem számolt az új iskolák alapításának költségeivel. Az Államtanács egyetértett abban, hogy az egész kalkuláció teljes felülvizsgálatára van szükség. Mindez a gimnáziumi reform újabb elodázását is jelentette. Olyannyira kedvezőtlenül alakult az ügy sorsa, hogy II. Ferenc 1802 augusztusában felszámolta a tanári gyűléseket, a Studienkonsess-eket és a Studien-Revisions-Hofkommissiont is.[411]

Lang gimnáziumi reformja és annak bukása

A századfordulóig kibontakozó vitákban tehát minden lényeges kérdés felmerült a középfok reformjára vonatkozóan, de semmilyen érdemi előrelépés nem következett be. Két és fél évtized telt el a gimnáziumi tananyag utolsó átfogó áttekintésétől – s mint láttuk, Gratian Marx akkori tanterve évszázados hagyományokat hagyott változatlanul. A megválaszolatlanul vagy eldöntetlenül maradt kérdésekben mihamarabb dűlőre kellett jutni. Ezt az ausztriai társadalmi és gazdasági fejlemények éppúgy sürgették, mint a külföldi pedagógiai és nevelésfilozófiai eredmények – közülük is leginkább Stephani megállapításai. Lang a 19. század legelejére az osztrák tanügy-igazgatás meghatározó alakjává emelkedett. Előbb a bécsi és alsó-ausztriai gimnáziumok felügyeletével bízták meg, majd a bécsi egyetem konzisztóriumába is bekerült. Gimnáziumi ügyekben megfogalmazott álláspontjának súlyát jelzi, hogy Martin Lorenz lényeges változtatás nélkül napirendre emelte Lang 1797-es tantervét, igaz, anyagi okokból mindössze 5 osztállyal számolt az eredeti tervekben szereplő 6 helyett. Ez a tervezet a hat évvel korábbihoz képest végül jelentősen (28-ról 18-ra) csökkentette a heti óraszámot, meghagyta a latin túlnyomó (56%-os) dominanciáját, az első két esztendőre korlátozta a természetrajzot, az anyanyelvet pedig kihagyta a tantárgyak sorából. Ugyanakkor egyrészt számottevően növelte a matematika részesedését, másrészt pedig szaktanárok alkalmazását írta elő. A pozitív császári fogadtatás nyomán a következő évben négy osztrák gimnáziumban (Bécs, Bécsújhely, Melk, Krems) ki is próbálták ezt a tervet.[412]

Bár Lang hangsúlyozta, hogy döntően tartalmi kérdések tisztázására törekedett, bizonyos járulékos következményei is voltak a reformjának. Szigorodott például a tanulókat illető fegyelem. Nemcsak a kávéházi látogatásokat, a közkedvelt szerencsejátékokat tiltották el az ifjaktól, hanem különösen nagy figyelemmel kísérték a vallásgyakorlásukat, erkölcseiket is. A gimnáziumi tanulmányok elejétől a végéig nagy

[411] Timp, 1968. 40-44.; Grimm, 1995. 417-422.
[412] Timp, 1968. 45-58.

jelentőséget kapott a vallás- és erkölcstan, de a tanulók istentiszteleten való rendszeres részvételét is regisztrálták, sőt a tanároknak joga és kötelessége volt a tanulók egész élete fölött őrködni erkölcseik védelmében. A fegyelmi szigor erősödésével szorosan együtt járt az egyház tanügyek feletti felügyeletének ismételt megerősödése. Ezt tükrözi a jezsuita konviktusok 1802. évi visszaállítása is. Az új tanrend további markáns elemévé vált a vizsga: a napi, heti, havi és szemesztervégi megmérettetések egyaránt érvényesítették a társadalmi, a magatartás- és a teljesítményalapú szelekciót.[413]

Ám Lang fő célja a hatosztályos, általánosan képző, szaktanári rendszerben működő gimnázium bevezetése volt. Ennek érdekében, miközben négy iskolában a szintén az ő tervei szerinti kísérlet folyt, újabb tan- és óratervet készített. A plusz évvel tovább csökkentette a gimnázium latin jellegét és erősítette általános, polgáriskolai funkcióját. Ám ezúttal sem került be a dokumentumba külön tárgyként a német nyelv, s összességében még mindig a tananyag felét tették ki a klasszikus kultúrával összefüggő ismeretek.[414] Ezt a tervezetet 1805-ben öt gimnáziumban vezették be azzal a szándékkal, hogy a következő tanévtől minden intézmény átáll a hatosztályos szaktanári rendszerre. Ám a pénz és megfelelő tankönyvek hiánya miatt végül elhalasztották az indulást 1808/09-re. A felkészülés éveiben Lang számba vette a használható, illetve a mindenképpen cserére szoruló tankönyveket, és instrukciókat készített a tanárok és a prefektusok számára.[415]

Az iskolafelügyelők számára készített útmutatásban a szerző leszögezi, hogy mindegy, a prefektus világi vagy egyházi személy-e, csak az a lényeg, hogy kivétel nélkül mindegyikőjük erkölcsös, istenfélő életet éljen. E professzori szintű fizetésben részesülő szakemberek feladata nem merül ki az adminisztrációs kötelezettségekben (havi vizitációk az iskolákban, jegyzékek készítése minden tárgyról és osztályról), hanem a tanulók érdekében pedagógiai szakmai alapú, kollegiális kapcsolatot kell fenntartaniuk a tanárokkal is. Olyan, nagy felkészültségű, humanista pedagógusokat képzelt el, akik kívülről ugyan, de az iskola egész életét pontosan ismerik. Lang részletes kódexet készített a szaktanárok számára is, de meghatározta a tanév menetét is.[416]

A modernizációs törekvésekkel párhuzamosan folytatódott a gimnáziumi szektor mennyiségi újjászervezése is. Ugyan a szekularizáció pártján álló, még mindig jozefinista érzelmű hivatalnokok nem lelkesedtek érte, az egyre égetőbb tanár- és lelkészhiány

[413] Grimm, 1995. 470-478.
[414] Engelbrecht, 1974. 103-105.
[415] Timp, 1968. 55-58.
[416] Sammlung der Verordnungen und Vorschriften über die Verfassung und Einrichtung des Gymnasien. Wien, 1808. Grimm, 1995. 488-492.

egyértelművé tette, hogy szükség van újabb iskolák létesítésére vagy visszaállítására, s ez csak a szerzetestanárok visszaengedésével, a rendek ismételt térnyerésével képzelhető el. Igaz, a fordulat sehol sem volt drámai, hisz a világi tanárok aránya mindvégig nagyon alacsony maradt: Csehországban a század végére is csak 18, Felső-Ausztriában pedig mindössze 7%-ot ért el. A legtöbb világi tanár Stájerországban működött, itt háromból már csak két gimnáziumi tanár tartozott egyházi kötelékbe.[417] A visszarendeződés 1796-ban vette kezdetét és szimbolikus tetőpontját 1814-ben érte el – ekkor a pápa engedélyezte a jezsuiták újraalapítását, akik azonban régi befolyásukat már nem tudták visszaszerezni.[418] A kezdő dátum pedig Zippe már bemutatott javaslatával függ össze, amelynek pontjait a Rottenhan-féle testület majdnem változtatás nélkül fogadta el: így például Hornban, Braunauban, Cejlében és a morvaországi Trebitschben létesült új gimnázium, továbbá Tirolban és Galíciában terveztek néhány éven belül újabbakat alapítani.[419] Ezzel párhuzamosan gyöngültek a városi tudósképzés pozíciói is: az 1787-ben Melkből St. Pöltenbe helyezett gimnáziumot 1804-ben, az 1786-ban Leobenbe került seckaui iskolát pedig 1808-ban telepítették eredeti helyére. A visszarendeződés erejére jellemző, hogy a fontos bányaváros Leoben ezután 60 évig nem rendelkezett középfokú iskolával.[420]

1809 és 1817 között öt reáliskola is létesült. Igaz, a bécsi, trieszti, brünni, lembergi és brodyi intézmények általában mindössze néhány évig működtek, de így is fontos szerepet játszottak a reáltárgyak középfokon történő elterjesztésében.[421]

Mindez számottevő mennyiségi fejlődést alapozott meg. 1813-ban nem egészen 12 ezer tanuló járt gimnáziumba az osztrák-cseh területeken, tíz év múlva pedig ennek több mint a háromszorosa. Ám mindez még mindig nagyon csekély arányokat jelentett. Az oktatás továbbra is kiváltság maradt, hisz Alsó-Ausztriában az összlakosság 0.25, Felső-Ausztriában vagy Salzburg tartományban pedig mindössze 0.1%-a jutott középiskolai szintű tudáshoz – műveltséghez.[422] A nagyobb tömegekre kiterjedő iskolázást határozott intézkedésekkel céltudatosan gátolták. Ilyen szabály volt például, hogy minden osztályban legfeljebb 80-an tanulhattak, s nyilvános vizsgákat tartottak, ahol a színvonalra hivatkozva könnyen lehetett elbocsátani a diákokat. S természetesen a gimnáziumi felvételi vizsga is

[417] Grimm, 1995. 492-495.
[418] Engelbrecht, 1974. 101-102. A jezsuiták gimnáziumi tanárként való kiterjedt alkalmazása mellett szóló érveket helyenként szenvedélyes hangon sorakoztatja fel: Cornova, 1804. Különösen: 8-115.
[419] Wotke, 1914. 105-107.
[420] Újraalapított gimnáziumok 1796-1814 között: Horn (piarista), Hall (ferences), Neukloster, Heiligenkreuz, Lilienfeld, Zwettl, Wiener Neustadt, St. Lambrecht, St. Paul im Lavanttal, Seitenstetten (bencések), Vorau (ágostai). Grimm, 1995. 492-497.
[421] Ficker, 1880. 6-7.
[422] Grimm, 1995. 502-503.

komoly szűrő hatást fejtett ki. Igaz, ezzel ellentétes irányba mutatott, hogy 15-ről 9-re szállították le a gimnáziumi jelentkezők alsó korhatárát. A gimnázium változatlanul megmaradó exkluzivitását jellemzi, hogy a grazi gimnáziumban a 19. század első évtizedében a felvételt nyert tanulók 33-43%-a teljesítette az első évet – de például 1819-ben a 92 elsős közül csak 19 léphetett tovább.[423]

Lang nagy energiát fordított a tanterv szellemiségének megfelelő tankönyvek kidolgozására. Ebben számított a tanárok együttműködésére: felajánlotta nekik, hogy közreműködhetnek a munkálatokban, kikérte a véleményüket az egyes tankönyvek módosításra szóló részeiről. A Lang-féle tanrendben is megmaradt a latin abszolút prioritása. Ám miközben ezúttal sem vált önálló tantárggyá a német, a latintanításban már megkerülhetetlennek bizonyult. Lang ugyanis mindenképpen nagy lépést tett a neohumanista alapelvek irányába: a latin grammatika alapjait például a saját maga által szerkesztett német nyelvű könyv segítségével tanították a gimnazistáknak. Ugyanígy fellépett a németről latinra és a latinról németre, valamint a görögről németre fordítás alapos megtanításának érdekében. Izgalmas kísérletnek számított a földrajz és a történelem együttes, kombinált tárgyként való kezelése. Továbbá instrukcióiban kitért a szemléltetés és a folyamatos ismétlés, a tantárgyi témák összehangolásának és összekapcsolásának, az életszerű matematikai és természetismereti példák fontosságára, de az alaptalan legendák mellőzésére vagy a kortörténeti ismeretek megtanítására is felhívta a figyelmet.[424]

Lang átfogó munkálatának központi eleme a szaktanári rendszer bevezetése volt. Ehhez képest meglepően kevés szót szentelt ennek a kérdésnek, lényegében semmilyen konkrét előírást nem fogalmazott meg erre vonatkozóan. Poroszországgal ellentétben – ahol az 1780-as évektől egyre gyarapodott a tanárképző szemináriumok száma – Ausztriában nem gondoskodtak az új elvárásoknak megfelelő utánpótlásról. A gimnáziumok többségében megmaradtak a szerzetestanárok, a II. József uralmától rendszeresen megjelenő hírlapi álláspályázatokra ugyanis igen csekély érdeklődés mutatkozott. A tanárképzés a felsőbb filozófiai tanintézetekben folyt: az egyetemek (Bécs, Prága, Lemberg, Graz, Innsbruck) mellett tehát a líceumokban (Klagenfurt, Linz, Laibach, Olmütz, Brünn), valamint a piaristák kremsi, budweisi, brüxi, leitomischli, nikolsburgi; a bencések admonti és a premontreiek plzeni iskolájában. Ez elvileg kellő számú jelölt biztosítására volt elegendő, s nem indokolta volna a krónikus tanárhiányt, ám az egyháziak

[423] Engelbrecht, 1974. 102-103.
[424] Grimm, 1995. 503-534.

nagy része nem tekintette életcéljának a tanítást, s egy jobban dotált papi helyért hamar feladta tevékenységét.[425]

II. Ferenc 1805-ös rendeletében újraszabályozta a filozófiai stúdiumokat. Noha elvileg igen komoly követelményeket fogalmazott meg a tanárjelöltek számára, valójában csak az egyetemeken hagyta meg a hároméves képzést, más intézménytípusokban kétesztendősre csökkentette a tanulmányi időt. Az átszervezés fontos eredménye, hogy a filozófiai tantárgyak sorában – a három csoport közül az utolsóban, azaz a szabadon választható, ugyanakkor kevéssé szabályozott módon, viszonylag nagy szabadsággal előadható tárgyak között – a diplomatika, az esztétika vagy a technológia mellett megjelent a pedagógia is. A katedra első professzorának Mildét hívták meg. Igaz, az intézkedés értékéből sokat levon, hogy a kurzust egyelőre kizárólag csak a házi- és magánnevelők számára írták elő kötelezően, az egy ideig még a nyilvános tanári álláspályázatoknál sem számított alapkövetelménynek.[426]

A tanárképzés megoldatlansága, a szaktanári rendszer megalapozatlan bevezetése, a rossz fizetések, az 1810-es évek elején vágtató inflációt nem kompenzáló szerény emelések, a Studienhofkommission sikertelen törekvése egy egyszemeszteres, rövid, de szakspecifikus tanárképző szeminárium létesítésére mind-mind olyan tényezőnek számított, amely alapjaiban veszélyeztette a Lang-reformot. A Tanulmányi Bizottság javaslata 1810-ben ezt a helyzetet úgy kívánta tompítani, hogy segédtanárok, adjunktusok alkalmazását engedte volna. Egy-egy, a gimnáziumi felügyelő közvetett irányítása alatt álló, menet közben a hivatást a gyakorlatban tanuló fiatalember két (s esetleg még két) évig segíthette volna idősebb kollégáját. Ezzel egyszerre tudták volna mérsékelni az égető tanárhiányt és a hiányzó szakmai képzést is szakszerűen ki lehetett volna váltani. A javaslat azonban csak 1813-ban lépett életbe, s csak kis mértékben segített a folyton gyarapodó problémák kezelésén.[427]

II. Ferenc tanácsadói egyre inkább a szaktanári rendszer felszámolásában látták a megoldást. Bár Lang továbbra is védte az újítást, és inkább a tanárképzés, s mi több a tanár-továbbképzés fejlesztését, továbbá az iskolákba szakkönyvtárak létesítését javasolta, megerősödött a szaktanári szisztémát ellenző tábor. Ugarte főkancellár és államminiszter 1815-ben széles körű vitát kezdeményezett a kérdésben. A következő két évben minden tartomány állást foglalt ebben, s Lang újítását kizárólag Felső-Ausztria direktora és tanárai

[425] Engelbrecht, 1974. 108-110.; Grimm, 1995. 535-538.
[426] Grimm, 1995. 538-543.
[427] Grimm, 1995. 547-552.

támogatták maradéktalanul, Stájerországban, Karintiában és Galíciában pedig szűk többséget képeztek a rendszer hívei. A többi tartományban viszont az ellenzők voltak többségben. Így – bár Lang még a Studienhofkommissionnak és a Staatsratnak is a tagja volt – a szaktanári rendszer felszámolása mellett döntött az uralkodó.[428] Az 1818. augusztus végén megszülető rendelet azonnali hatállyal, a soron következő tanév elejétől fogva visszaállította az osztálytanári szisztémát. Mindössze a vallástant tanította külön tanár ezentúl, a többi tantárgyat azonban egyazon tanártól sajátíthatták el. Ennek közvetlen folyományaként Schönberger néhány hét múlva új tantervvel jelentkezett. A szintén hirtelen gyorsasággal elfogadott új tartalmi szabályozás radikálisan csökkentette a reáltárgyak arányát, a latin, a görög és a vallástan viszont együttesen ismét a tananyag háromnegyed részét lefedte. Mindez azt jelentette, hogy az évtizedes hiábavaló kísérletek után az osztrák gimnázium ügye visszazökkent az általános polgáriskola koncepciótól a klasszikus elitgimnázium irányába. A szekunder szektor fejlődése ezzel a 19. század közepéig tartó törést szenvedett.[429]

[428] Wotke, 1913. 18-21.
[429] Engelbrecht, 1974. 103-106.

Dirigizmus és innováció

- A felsőoktatás-politika színeváltozásai -

Az egyetemi reformok előzményei

Szóltunk már róla, hogy a 18. század közepére az európai katolikus országokban minden addiginál erősebb lett a protestáns szomszédokkal szembeni lemaradottság érzése. A bajorországi vagy ausztriai diskurzusokban egyaránt markánsan megjelenő motívumot talán leginkább nem is a katonai vagy gazdasági fejletlenség erősítette, hanem a protestáns tudományos központok mindenkit elámító kisugárzása. A harmincéves háború után újjáépülő, Thomasiust és körét befogadó Halle vagy az 1730-as évektől villámgyorsan virágzó, Európa-szerte ismert kicsiny szászországi város, Göttinga egyeteme nemcsak újszerű tudományos eredményeikkel, hanem főként az ezeket megalapozó paradigmaváltással kápráztatta el a katolikus értelmiség krémjét. A protestáns ortodoxia és a teológiai struktúrák által meghatározott világnézet meghaladása, a cenzúra enyhülése, a tanítási szabadság kiterjesztése, a felvilágosult abszolutizmus állami és a felvilágosodás individuális igényeinek kielégítése, a jogtudománynak mint vezető diszciplínának és a történettudománynak az újradefiniálása jelentette azokat az újdonságokat, amelyek jelentősen módosították a tudományos gondolkodás kereteit. Halle és Göttinga mögé ráadásul további kisebb-nagyobb központok is felsorakoztak: bár Odera-Frankfurt, Jéna, Lipcse, Altdorf vagy Straßburg jelentősége nem vethető össze a mintaként szolgáló két intézménnyel, az új paradigma korszellemként való elterjesztésében elévülhetetlenek az ő érdemeik is.[430]

Ezek a fejlődési tendenciák különösen szembeszökőek voltak Bécsben. Itt ugyanis – miközben a város egy világbirodalommá fejlődött konglomerátum központja volt – szinte végzetesen lemaradt az egyetemi szektor még a protestáns mintákat csak másoló kisebb katolikus egyetemi városoktól is.[431] Két évszázadon át, 1554-től 1752-ig a jezsuiták uralták az itteni univerzitást, s ezzel szinte teljes mozdulatlanságban tartották azt. Így miközben a filozófiai és a teológiai kar megmaradt a skolasztikus – tradicionális pályán, az orvosi és jogi fakultás a jelentéktelenségbe szürkült. Folyamatos finanszírozási nehézségek, a professzorok rendkívüli alacsony anyagi és társadalmi megbecsültsége

[430] Hammerstein, 1977. 13-24.
[431] Hallét és Göttingát legkorábban Würzburg és Mainz követte a katolikus univerzitások közül. Klingenstein, 1976.

jellemezte továbbá az ausztriai egyetemeket.[432] Nem csoda, hogy erősek maradtak az egyetemen kívüli szellemi központok. Ezek közül az itáliaiakat (pl. Garellit vagy Alexander Riccardit) befogadó Hofbibliothek, továbbá a nemesi akadémiák emelkedtek ki.[433] A nemesi akadémiák megjelenése döntően a bencések érdeme. Az 1730-as évektől kezdődően sorra alakultak a kezelésükben lévő nemesi líceumok, lovagakadémiák, amelyek az első törést okozták a felsőbb oktatás korábban csorbítatlan jezsuita monopóliumán.[434]

Szintén egy bencés szerzetes, a melki Pez nevéhez kötődik az egyetlen bécsi tudós társaság tiszavirág-életű működése: 1718-1721 között az Academia Benedictináé.[435] Ennek ellenére a felvilágosodás bölcsőiként működő nyugat-európai tudós társaságok, tudományos akadémiák mozgalma Leibniz 1712-1716 közötti, Gottsched 1749-es és Petrasch 1750. évi alapítási kísérlete ellenére sem terjedhetett ki a császárvárosra.[436] Ez a 18. századon végighúzódó kudarc annál is inkább meglepő, mert a bécsi tudományos akadémia alapításának mindig is befolyásos támogatói voltak – közülük is messze kiemelkedett Kaunitz kanecellár, akinek egyik legfőbb álma volt, hogy Bécs is bekapcsolódjon a tudományos akadémiák vérkeringésébe.[437]

A mozdulatlanná merevedett egyetemi viszonyok világában három ideiglenes kivétel említhető. Egyrészt Salzburg, amely azonban ekkoriban nem tartozott közvetlenül Ausztriához.[438] Itt jelent meg először olyan tudós kör, amelyik Muratori szellemét követte. A passaui érsek, Joseph Maria Graf Thun vagy a későbbi lavanti püspök, Virgil Freiherr von Firmian vezette társaság lépett fel először a térségben nyíltan a barokk ájtatosság és szentkultusz ellen, továbbá az állam és az egyház szétválasztása érdekében. A kör tagja volt a kiváló itáliai történetíró, Gaspari, a későbbi bécsi érsek, Trautson vagy a későbbi laibachi püspök, Herberstein. Az 1622-ben alapított salzburgi egyetem volt egyébként a korszakban az egyetlen katolikus német egyetem, amely nem a jezsuiták, hanem a

[432] Hammerstein, 1977. 170-177. Hasonló helyzet jellemezte a grazi egyetemet is. Hammerstein, 1977. 213-214.
[433] Az Udvari Könyvtár 17. század végi jelentőségéről: Winter, 1971. 23-27. Sőt, Egglmaier kiemeli, hogy a korszakban a különböző egyéb gyűjtemények is (pl. a Münzkabinett, Naturalienkabinett, Botanischer Garten) végig kitüntetett szerepet játszottak a tudományok fejlesztésében. Egglmaier, 1995. 110-111.
[434] Winter, 1971. 89-93. A legjelentősebb bécsi nemesi akadémia, a Theresianum 1749-ben kezdte meg működését. Itt tanított először az alább még részletesebben bemutatandó Riegger professzor. Lindner, 1983. 48-50.
[435] Zlabinger, 1970. 24-25.
[436] Zlabinger, 1970. 18-24.; Hammermayer, 1976. 5-8.
[437] Novotny, 1947. 139-144.
[438] Az önálló egyházi területiumként (Erzstift) működő Salzburgot 1816-ban csatolták a Habsburgokhoz, de valójában csak 1848 után vált a térség Ausztria egészen szerves részévé. Hartmann, 1988. 24-26.

bencések kezén volt.[439] Ám az 1730-as évekre konzervatív fordulat érte el ezt a szellemi központot. Az egyetemen új, merev tantervet vezettek be, s egyre súlyosabb konfliktus bontakozott ki egyháztörténeti kérdésekben az egyetemi professzorok és a Muratori-kör között – Herbersteint például egy alkalommal prédikációban, a templomi nyilvánosság előtt szégyenítették meg.[440]

Salzburgtól mintegy átvette a reformbarát kezdeményezéseket Innsbruck. Az I. Lipót által 1675-ben ingolstadti mintára felállított intézmény a kezdetektől mutatott bizonyos különbséget a monarchia többi egyeteméhez képest. Az első időktől komoly befolyása volt az egyetem életére a világi – tartományi vezetésnek, tehát itt a jezsuiták sohasem tudtak kizárólagos pozíciót kialakítani maguknak. Ez a sajátos helyzet az intézmény anyagi alapjait illetően is megmutatkozott: nem a jezsuita vagyon biztosította az innsbruckiak működését, hanem a sóadóból származó jövedelem.[441] Az ennek ellenére sokáig középszerű tiroli intézmény történetében 1733-ban következett be fordulópont. Ekkor került a városba Riegger. A leydeni tanulmányai után karrierjét szülővárosában, Freiburg im Breisgauban kezdő Riegger köz- és természetjogot, valamint a birodalom történetét tanította, s messzi földről vonzotta a hallgatókat. Ott tartózkodása idején többször is új tanrendet vezettek be a filozófiai és jogi karon, s 1769-ben itt is elkezdték a kameralisztikai előadásokat. Ezek által egy időre Innsbruck lett a legfontosabb osztrák egyetemi központ. Ezt a pozícióját Riegger 1749-es Bécsbe távozásával azonban igen gyorsan el is veszítette a város és az intézmény, s visszasüllyedt a kevéssé attraktív tartományi egyetemek sorába.[442] S hogy mennyire Riegger személyére épült Innsbruck időleges vonzereje, azt az is jelzi, hogy valójában a legfontosabb viták, a történeti kutatásban való szemléletbeli áttörés, s nem utolsósorban Muratori nézeteinek ausztriai elterjesztése nem is az egyetemhez kötődött elsősorban, hanem az Academia Taxiana nevű tudós társasághoz.[443]

Ha nem is feltétlenül tartalmi kérdésekben, de szervezeti síkon mindenképpen önálló pályára talált időnként Freiburg im Breisgau egyeteme is. Az erősen centralizált Monarchiában a város sajátos fekvése tette lehetővé, hogy ott némileg módosulva érvényesüljenek a központi tendenciák. Az elő-ausztriai térség egyrészt gyakran vált háborús események áldozatává, így például a spanyol örökösödési háborúban katonákat

[439] Hartmann, 1988. 22-23.
[440] Zlabinger, 1970. 25-29.; Giesig, 1992. 463-466.
[441] Klingenstein, 1968. 337-343.
[442] Klingenstein, 1968. 372-374.
[443] Zlabinger, 1970. 40-53.

szállásoltak el az egyetemi épületekben. Másfelől a bázeli és a konstanzi püspök közelsége révén a két püspökség, Bécs és a jezsuiták között egyfajta ütközőzónában élt az intézmény. Mindennek köszönhetően az egyetem egészen az 1770-es évek elejéig megőrizte korporatív jogainak jelentős részét, s általában nagyobb súllyal voltak jelen a tantervben a gyakorlatiasabb tananyagtartalmak is. A bécsi centralizáció teljes sikert csak 1767-et követően aratott, amikor a tartomány kormányzója, Greifenegg néhány esztendő alatt bevezette az összes teréziánus előírást.[444]

Gerhard van Swieten egyetemi reformja

Bár a bécsi intézményre vonatkozóan az 1720-30-as években is születtek reformprogramok, valódi eredményeket csak Mária Terézia idején Gerhard van Swieten ért el.[445] A császárné németalföldi származású orvosa kiváló szervezőnek bizonyult, s mint ilyen elsősorban a felsőoktatás újjászervezésében ért el sikereket.[446] Van Swieten elvetette a jezsuita nevelési eszményeket, s az állam számára haszontalan egyetem helyére a gazdaságilag közvetlenül produktív felsőoktatást szánta. Egyszerre lépett fel a középkori korporációs logikával és a skolasztikus tradíciókkal szemben. Van Swieten elsőként – eredeti hivatásának megfelelően – az orvosi kar reformjába kezdett bele. A világhírű Boerhaave tanítványaként ő vezette be a kémia, a zoológia és a botanika bécsi tanítását, s olyan kiváló külföldi professzorokat hívott meg, mint Jacquin vagy de Haen.[447] A németalföldi de Haen alapozta meg a klinikai, gyakorlati orvosképzést, amelynek ezzel egy csapásra Bécs lett az európai fellegvára. Mellette a bábaképzés intézményesítésével, továbbá a kirurgusok vizsgájának pontosításával a gyógyítás alsóbb szintjein is számottevő minőségi javulást idézett elő.[448] Előbb Bécsben próbálta ki az ágy melletti oktatást, majd pedig – mielőtt a jezsuita irányítású többi egyetemen is megpróbálkozott volna vele – Nagyszombatban létesíttetett van Swieten segítségével egy vadonatúj orvosi kart. Sokkal könnyebbnek ígérkezett ugyanis egy új kart berendezni a saját elképzelései szerint, mint a már meglévő jezsuita fakultásokat megreformálni. Ennek megfelelően a nagyszombati karalapítás nemcsak a magyar felsőoktatás történetében korszakos jelentőségű, hanem a van Swieten-féle központi egyetempolitikának is a meghatározó részét képezte.[449]

---

[444] Freiburgról, mint „csekélyke kivételről" részletesen: Hammerstein, 1977. 227-240.
[445] A VI. Károly idejére tehető törekvésekről: Winter, 1971. 89-94. Ezen kísérletek szórványos eredményei közül a legjelentősebb, hogy 1738-tól az orvosi karon anatómiát is tanítottak.
[446] Sager, 1978. 16-21.
[447] Winter, 1971. 160-165.
[448] Swieten, 1889-1891. 311-314.
[449] Lesky, 1971. 33-38.

Ezt követően a filozófiai karon vezetett be változásokat: a teológiai tárgyak rovására erősítette a történeti, egyháztörténeti és filológiai jellegű oktatást. Trautson érsekkel egyetértve itáliai professzorokat hívott meg, amelynek révén közvetlenül elősegítette a reformkatolicizmus ausztriai terjedését, s nem mellékesen visszaszorította a németül is alig tudó, egészen fiatal jezsuita tanárokat.[450] 1753-ban a német nyelvi tanszék, majd a következő évben a görög nyelvi katedra felállítása fűződik van Swieten nevéhez, de ezekben az esztendőkben kerültek be a tananyagba kísérleti fizikai és újabb matematikai ismeretek is. Az évtized legvégén kezdődött az új egyetemi épület kivitelezése, amelyben csillagvizsgáló, természettudományos és kémiai labor, anatómiai és sebészeti eszközök, preparátumok is helyet kaptak.[451] Az 1770-es évek elején egyébként már tíz tanszék működött a karon, s külön professzor oktatta például az egyetemes történelmet, a történeti segédtudományokat, valamint az esztétikát – széptudományokat is. E tíz professzoron felül foglalkoztatott a filozófiai fakultás francia, olasz, spanyol, angol és cseh nyelvtanárt.[452]

A jogi fakultáson 1537 után van Swieten létesített először új katedrát: a meglévő négy professzor (közjog, kánonjog, büntetőjog, természetjog és jogtörténet) mellé egy a birodalom és az európai országok történetét tanító tanárt alkalmaztak. Egy évtized múlva, 1763-ban megszületett a hatodik tanszék is. Ekkor Sonnenfels személyében avatta az intézmény az első kameralisztikaprofesszorát.[453] (A kameralisztika egyébként hamarosan, 1769-ben Grazban is önálló katedrát kapott, sőt itt ezt követően a kettős könyvvitel és a kézműves mesterségek fortélyait a gyakorlati tudományok önálló tanszékén tanították. Ennek ellenére a stájer egyetem mindvégig megmaradt partikuláris jelentőségűnek.)[454] Ráadásul a bécsi egyetemen az egyházjog tanítását viszonylag korán, az 1750-es évek legvégén kivették a jezsuiták kezéből, s a katedrát – áthelyezve a jogi fakultásra – világi professzorokra bízták.[455] A jogi kart érintő szervezeti változtatások mellett számottevőek voltak a személycserék is. Különösen az akkor már a széles körben ünnepelt Riegger, majd pedig az ő utódjaként Martini meghívása a természetjogi katedrára számított fontos fejleménynek.[456]

---

[450] Klingenstein, 1976. 128-130.
[451] Swieten, 1889-1891. 21-29.
[452] Brezinka, 2000. 24-26.
[453] Hammerstein, 1977. 187-189. Igaz, eleinte a kameralisztika – ökonómia tanszék a filozófiai fakultás részét képezte.
[454] Hammerstein, 1977. 214-215.
[455] Kovács, 1983. 43-44.
[456] Egglmaier, 1995. 108-110. Riegger egyébként 1749-ben a bécsi Savoyai Nemesi Akadémiára került, majd 1753-tól a Theresianum professzora volt, s csak ezeket követően került az egyetemre. Palme, 1987. 67-70.

Trautson bécsi érsekkel együttműködve számottevő eredményeket ért el van Swieten a teológiai karon is. Előbb sikerült előírni minden teológiaprofesszornak a tomista és a jezsuitákétól gyökeresen eltérő ágostoni tanok kötelező ismeretét. Majd az 1760-as évek elején kerülhetett a fakultásra két itáliai tanár, a domonkos Gazzaniga és az Ágoston-rendi Gervasio.[457] A teológiai karon 1756-tól, a filozófiain pedig a következő évtől állami aktusnak számított az egyetemi fokozatszerzés. Ez többéves küzdelem eredménye volt, hiszen van Swieten a kezdetektől szorgalmazta az egyetemi (és egyházi) autonómia számottevő szűkítését jelentő lépést.[458] Már Migazzi volt az érsek, amikor betiltották a teológiai karon a janzenisták által különösen sérelmezett jezsuita probabilista tanítást. Ennek a döntésnek az akkor még jezsuitaellenes, janzenistabarát Migazzi, a Studienhofkommission tagja volt a szellemi atyja. Szintén neki köszönhető több fontos személycsere is. A filozófiai kar direktori pozíciójában P. Debielt Ambros Simon Stock, a teológiaién pedig P. Franzot pedig Simen, tehát két janzenista váltotta.[459]

Azonban van Swietennek a teológiai karon is megmutatkozó törekvései csak szórtan érvényesültek. Döntései, személyi kérdésekben elért eredményei esetlegesek voltak, s összességében nem bizonyultak egy átfogó reform letéteményeseinek. A papképzés terén viszont valóban átütő sikert ért el. Az egyetemi teológiaoktatás ugyanis még a jezsuiták kezében volt, amikor Migazzi az erre vonatkozó monopóliumukat is megtörte. Az egyetemi teológusképzés átvétele előtt, 1758 őszén megalapította papképző szemináriumát, az első olyan helyet Ausztriában, ahol nem a jezsuitáktól sajátíthatták el a hallgatók a dogmatikát. Az intézmény első direktora a janzenista Blarer volt, aki világi papokat is meghívott a tanári testületbe. Az emiatti Blarer-ellenes támadások elhárításában eleinte kulcsszerepet játszott Migazzi.[460] Az eleinte hét alumnátust fogadó intézményt egyébként szívós munkával folyamatosan bővítette Migazzi, s ezáltal elérte, hogy a teológiai kar jezsuita dominanciája ellenére minden Bécsbe és környékére kerülő pap jezsuitaellenes nevelésben – képzésben részesüljön.[461] A papi szeminárium sorsa az 1770-es években fontos fordulatot vett. Migazzi átállása nyomán ismét a viták kereszttüzébe került az intézmény. Az érsek a saját maga által kiszemelt, kinevezett professzorokkal és a papi szeminárium állami felügyelet alá vonását tervező Mária Teréziával egyaránt konfliktusba került, s komoly részeredményeket harcolt ki. Így például az 1776-ban

[457] Wehofer, 191-193.
[458] Winter, 1971. 160-167.
[459] Hersche, 1971. 286-289.
[460] Hersche, 1971. 289-293.
[461] Kovács, 1975. 26-32.

újonnan kinevezett bécsi nunciussal, Garampival szövetkezve egyrészt megakadályozta a szeminárium államosítását, másrészt egy kifejezetten maradi, janzenistaellenes tanterv bevezetését is elérte.[462]

Trautson bécsi érsekkel karöltve van Swieten sokat tett az 1750-es években az egyetemi professzorok anyagi megbecsüléséért, valamint a tanulmányi rend szigorúbb szabályozásáért. Az immár kizárólag az uralkodó szentesítésével kinevezett professzorok azonban nem rendelkezhettek teljes szabadsággal. Komoly ütközési pont volt ugyanis a korszakban a tanulmányi szabadság engedélyezhető mértékének megállapítása. Az illetékesek többsége ugyan a teljes tan- és tanítási szabadságot túlzottan veszélyesnek tartotta, de már a reformtörekvések e korai szakaszában határozottan elmozdultak a tradicionális kötöttségektől. Így például megszűnt a diktálás és a szintén kötött tézisdisputák kizárólagossága – sőt van Swieten kifejezetten helytelenítette az egyetemi előadások e merev formáját. Helyükre egyre inkább a szabadabb tudományos előadások, szemináriumok és a demonstrációk léptek.[463] A tudományos kínálat, a tananyag megújítása mellett szintén a keretek bizonyos lazítását, szabadabbá tételét szolgálta, hogy engedélyezték a hallgatóknak a nem teljes egyetemi kurzust: igényeiknek megfelelően 2-5 év közötti tanulmányokat tettek lehetővé a számukra.[464] Trautson egyébként szoros kapcsolatot tartott fenn két katolikus német egyetemmel, a protestáns példákat gyorsabban követő Mainzzal és Würzburggal. E kapcsolat gyümölcseként szinte minden karon megjelentek az 1750-es években a korszerűnek mondható új tankönyvek.[465] Szintén van Swieten és Trautson jó, eleinte teljesen háborítatlan kapcsolatának köszönhető, hogy már 1754-re marginális jelentőségűvé sikerült degradálniuk a jezsuita kézben lévő egyetemi cenzúrát. Feladatát majdnem teljesen átvehette az 1751-ben alapított, van Swieten által elnökölt, s az érsek által is felügyelt Zensurkommission.[466]

Gerhard van Swieten korszaka az ausztriai felsőoktatás történetének egyértelműen felívelő szakasza. Új professzorok és új – főként német, németalföldi és itáliai – impulzusok jellemezték ezeket az éveket. Ugyanakkor ez nem jelenti, hogy teljesen eluralkodott volna a szektoron a felvilágosodás szelleme. Talán a leginkább találó megjegyzés az, hogy Ausztria a kontrollált szabadság mellett döntött. Különösen a Studiendirektorok (tanulmányi igazgatók) működése perdöntő ebből a szempontból, hiszen

[462] Kovács, 1983. 46-48.
[463] Preglau-Hämmerle, 1984. 86-88.
[464] Hochgerner, 1983. 97-102.
[465] Klingenstein, 1976. 130-131.
[466] Klingenstein, 1970. 158-184.

ők állami tisztviselőkként egyfelől szigorú külső ellenőrző, másfelől pedig szintén jelentős belső önfékező mechanizmus letéteményeseinek bizonyultak. A példaegyetemek (Halle, Göttinga, Lipcse) mintáit csak részben vette át Bécs, s számos lendületes törekvés csak torzan, gyengítve érvényesülhetett. Ezt illusztrálja a természetjog tanításának esete: Christian Wolff és az újabb hallei eredmények helyett az itt tanuló hallgatóknak meg kellett elégedniük Pufendorf és Grotius téziseivel. Az 1760-70-es évek fordulójára le is lassultak az egyetemi szektor változásai. Ezt a tendenciát Migazzi elhúzódó, 1767 körül beteljesedő konzervatív fordulata, s az azt követő harcos reformellenessége, majd pedig van Swieten 1772-es halála tovább erősítette. Ennek részeként a teológiai karon például megmaradt a Studiendirektor feletteseként a püspök beleszólási joga.[467]

A teológiai kar direktori székében történt újabb változás is beleillett a folyamatba: Mária Terézia a janzenista Wittola leváltása után a Migazzival jó kapcsolatot ápoló bencés püspököt, Gondolát nevezte ki. Gondola hozzáállására jellemző, hogy nemcsak Migazzi korábbi bizalmasait, például Gazzanigát bírálta élesen, de a különben szigorú direktor jó szívvel tűrte, hogy a teológushallgatók hanyagolják Riegger egyházjogi előadásainak a látogatását.[468] Hamarosan, 1773-ban el is érték a közel 70 éves Riegger távozását, s utódja, a jozefinista egyházpolitika legfőbb teoretikusa, Eybel sem maradhatott sokáig az egyetemen. Ő 1779-ben köszönt le a katedráról és fogadta el a linzi püspökséget.[469] Mindezek fényében nem véletlenül jegyzi meg Klingenstein, hogy a bécsi egyetem nem követte sem a protestáns, sem a katolikus német egyetemfejlődési modellt, hanem egy sajátos utat járt be.[470]

A két van Swieten között – az 1770-es évek fejleményei

Gerhard van Swieten 1772. évi halálát követően ugyan felerősödött az egyetemeket érintő reformdiskurzus – ennek legfőbb irányzatáról a következő alfejezetben külön szólunk –, s ehhez kapcsolódóan kisebb-nagyobb változtatások bevezetésére is sor került Mária Terézia utolsó éveiben is. A teológiai kar történetében például kulcsfontosságú dátum 1774. Ekkor Gondola hirtelen bekövetkező halála után a prágai teológiaoktatás megreformálója, az ottani teológiai fakultás direktora, a bencés szerzetes Rautenstrauch került Bécsbe. Előbb az őáltala készített, Muratori szellemiségét tükröző reformkoncepciót támogatta a

[467] Hammertsein, 1977. 188-194.
[468] Kovács, 1975. 47-50.
[469] Brandl, 1976. 19-25.
[470] Klingenstein, 1976. 133. Ezzel vitatkozik Hammerstein: szerinte a nyilvánvaló különbségek – ezek közül is a legfontosabb, az állami irányítás markáns jelenléte – mellett egyértelmű a protestáns német szellemi és tudományos megújulással való rokonság. Hammerstein, 1985. 811-812.

Studienhofkommission a bécsi teológiai kar átalakítására vonatkozóan.[471] Ennek nyomán ötévessé vált a képzés, s a skolasztikus tanokat háttérbe szorították a pasztorálteológiával és katekizmussal kapcsolatos tananyagrészek. Az új felfogást részben új módszerekkel is kiegészítette a tanterv. Az új tanterv bevezetésével párhuzamosan, 1774 októberétől Rautenstrauchot nevezték ki a bécsi kar direktorává – méghozzá úgy, hogy megtarthatta a prágai direktori posztját. Karrierje csúcsára ért tehát – a pap- és teológusképzés, a teológiai cenzúra és a kolostori iskolák irányítása terén személye megkerülhetetlenné vált az egész monarchiában.[472]

A Migazzi ellenkezése dacára komoly feladathoz jutó szerzetes rövid idő alatt elérte, hogy a monarchia összes teológiai karára kiterjessze közvetlen, személyes felügyeletét. Rautenstrauch a dogmatika fő céljául az evangéliumi szolgálatot jelölte meg. Az eddigi skolasztikus teológia alapjaiban mellőzötté vált, helyére a pasztorálteológia és a katekizmus lépett, valamint nagyobb hangsúlyt kapott a bibliamagyarázat is.[473] Rautenstrauch heves viták árán ugyan, de elérte, hogy a saját, valamint Riegger egyházjogi művei kötelező irodalomként szolgáljanak a teológiai oktatásban. E kötetek felvétele nyilvánvalóvá tették annak a felfogásnak a diadalát, miszerint az egyház szinte teljes mértékben pusztán szellemi közösség, amely belső jogalkotó, jobiztosító és bíráskodási jogokkal van felruházva. Ám mindez azt is jelenti, hogy a korábban az egyház által gyakorolt külső politikai és bíráskodási jogok az uralkodót illetik.[474] Rautenstrauchra egyértelműen hatottak a korszak történelem-felfogásában bekövetkezett változások is: a javarészt göttingai mintára egyre terjedő pragmatikus hozzáállás jelent meg így az egyháztörténet tanításában is. Eszerint a múlt megismerésének az az értelme, hogy a politikában, filozófiában, művészetekben, teológiában stb. az emberiség eredményeit gyűjtsék össze, s mindezt kritikusan, az ok-okozati összefüggésekre mindenkor kellő teret biztosítva kezeljék a jövőbeni okulás reményében.[475]

Ugyanakkor a konzervatív erők hamar ellentámadásba lendültek. Már 1777-ben elérték Rautenstrauch tantervének diszkreditálását. Szintén súlyos konfliktus bontakozott ki a reformok körül a papi szemináriumban. Migazzi ugyanis hiába érte el, hogy a bécsi alumnátus élére az exjezsuita Joseph Dissent kerüljön, kiszemeltje nem járt eredménnyel az intézet janzenista könyvektől való megtisztításában. Két ottani professzor, Joseph

[471] Zlabinger, 1970. 128-132.; Giesig, 1992. 460-463.
[472] Menzel, 1969. 147-160.
[473] Stoiber, 1979. 83-110.
[474] Menzel, 1969. 177-189.
[475] Egglmaier, 1990. 386-387.

Hoffmann és Ferdinand Stöger ugyanis a hallgatók körében nagy népszerűséget szerezve továbbra is tanította a Port Royal-mozgalom legfontosabb szerzőit. Bár az előbbi 1776-ban meghalt, Stögerrel évekig tartó hosszú konfliktusba bonyolódott az érsek.[476]

Az 1770-es évek közepén a jogi karon következtek be kisebb, ám jelentős változások. A kar direktora 1774-ben az egyik legjelentősebb osztrák jogász, az udvari tanácsos Schrötter lett. Ő mindössze két esztendeig tényked ett ebbéli pozíciójában, ám ezalatt kidolgozott egy programot a jogi kar újabb reformjára vonatkozóan, amelyet aztán Martini segédletével át is tudott ültetni a gyakorlatba. Schrötter és Martini új alapokra helyezte a tantervi – tanítási szabadságot, a tanítási, promóciós és vizsgarendet, s ezzel egy viszonylag modern pályára állították a bécsi jogi oktatást. Az egyre erősebb közjogi és történeti orientációjú fakultáson 1778-tól tanulhattak a protestáns ifjak is.[477] Az új tantervben helyet kapott a német és birodalmi jog, a diplomatika, a numizmatika és a heraldika tanítása is.[478] A Schrötter-Martini reformot Grazban is bevezették, ám az itteni jogi karon mindvégig erős maradt az exjezsuita befolyás.[479] A jogi ismeretek felértékelődéséhez vezetett, hogy 1774-től kizárólag jogi doktorátus birtokában lehetett betölteni bizonyos magasabb állami tisztségeket, de például a jegyzői és telekkönyvvezetői feladatokhoz is legalább két, a levéltárosi-irattárosi tevékenységhez pedig minimum három esztendei jogi stúdium teljesítését írták elő. Ez még akkor is jelentős változás volt, ha mindezen követelményeket legfeljebb csak az 1810-es évektől kezdődően lehetett valóban széles körben érvényesíteni.[480]

Göttinga – a követendő példa?

Az 1770-es évtizedben egy fontos vitairat képezte az újra felerősödő felsőoktatás-politikai diskurzus alapját. Korábban már többször is jeleztük, hogy a nyugati, döntően német – protestáns minták milyen fontos ösztönző hatást gyakoroltak az ausztriai oktatási reformtörekvésekre. E külföldi impulzusok közül messze kiemelkedett a göttingai egyetem. A hannoveri – szász felsőoktatási modell követésének adaptációja több bécsi szerzőnél is fel-felmerült korszakunkban, de különösen Birkenstock 1772-ben született

[476] Kovács, 1975. 54-55. A Migazzi és Stöger közötti egyházjogi, egyházpolitikai és teológiai konfliktusról részletesen: 56-183.
[477] Hammerstein, 1977. 194-196.
[478] Stoiber, 1979. 129-149.
[479] Hammerstein, 1977. 214-215.
[480] Heindl, 1987. 39-41.

tudósítása, majd pedig az erre épülő koncepciója foglalkozott a kérdéssel behatóan.[481] Ő Mária Terézia felkérésére német egyetemek felkeresésével célzott tanulmányúton ismerkedett a korszerűnek számító módszerekkel. Ehhez ráadásként járultak saját erfurti és főként göttingai fiatalkori tapasztalatai, amelyek tükrében valósággal megdöbbent a bécsi viszonyokon. Ezért okfejtését, érvelését, ötleteinek alátámasztását folyamatosan átszövik a német példákra való hivatkozások. Olyannyira, hogy Göttingáról, annak tudományos – egyetemi berendezkedéséről külön tanulmányt is készített, amelyben nem leplezte csodálatát az alapító és az első néhány évtized professzorai iránt.[482] Ennek megfelelően a göttingai mintát találta leginkább követésre méltónak. Igaz, következetesen adaptációról, nem pedig lemásolásról beszélt, hisz többször is kifejtette, hogy a göttingai példából kiindulva, ám az ausztriai sajátosságokat figyelembe véve kell a Monarchia katolikus egyetemeit megreformálni. Ezt a helyi értékek megőrzése mellett azzal is indokolta, hogy szerinte egyetlen intézmény sem kifogásolhatatlan, amelynek egyszerű követése biztos sikerrel kecsegtetne.[483]

Tanításának központi eleme, hogy egyaránt szakítani kell a bezárkózás klerikális, feudális és patrióta formájával. A göttingai sikerre csak akkor van remény, ha egyfelől a tanügyi szakemberek, a tanárok és a tanulók, hallgatók mind nagyobb számban jutnak ki külföldre és közvetítik Bécsbe az ott tapasztaltakat.[484] Ezen sem takarékoskodni nem szabad, sem pedig állami ellenőrzéssel gátat szabni a szellemi értékek mozgásának. Angol és nem utolsósorban orosz példákra hivatkozva Birkenstock évente legalább 50-100 értelmes ifjú peregrinációját sürgette. Szerinte ugyanis csak ez biztosítja a bemagolandó tudást közvetítő, ellustult akadémiai szféra gyakorlatiasabbá válását, jövőbeni rugalmasságát.[485] Természetes módon félnek az örökös tartományok tudósai a külföldi áramlatok megjelenésétől, hiszen maguk általában nem jutottak ki, s levelezés útján sem ápolnak kapcsolatot a meghatározó tudós körökkel. A patrióta bezárkózás károsságát közvetve Bécs esetével is bizonyítja a szerző: a császárváros ugyanis méltán büszke

[481] A korszak tudománypolitikai diskurzusát elemző szakértő egyenesen korszakalkotónak tekinti a tervezetet, mivel a korábbiakhoz képest egészen új síkra terelte az egyetemek és a tudományok jövőjével és funkciójával kapcsolatos elképzeléseket, s ezzel felélénkítette a ciklikusan el-elhaló vitasorozatot. Egglmaier, 1995. 111-115.

[482] Birkenstock: Münchhausen. Birkenstocknak a koncepcióval közel azonos tartalmú, Kaunitzhoz intézett, még a Bécsbe való visszatérését megelőzően kelt tudósítását elemzi: Lhotsky, 1966. 39-68. Birkenstock további műveiben is részletesen kitér a göttingai minta követésére, s mivel ezekben már az ausztriai adaptáció lehetőségét is számba veszi, az alábbiakban inkább ezek alapján mutatjuk be nézeteit.

[483] Birkenstock: Kurzgefaste. 14.

[484] Birkenstock: Entwurf. 158-159.

[485] Különösen kiemeli Oroszország példáját. Ez az európaiak által korábban joggal lenézett ország I. Péter uralkodásától fogva rendszeresen küldött Lipcsébe, Göttingába, Leydenbe, Oxfordba hallgatókat. E nélkül képtelen lett volna a barbár viszonyoktól megszabadulni – állítja a szerző. Birkenstock: Kurzgefaste. 20.

európai hírű botanikus kertjére, ám a schönbrunni gyűjteményt csak egy olyan világlátott szakember bővíthette valóban páratlan példányokkal, mint Jacquin.[486]

A fiatal tehetségek mellett szükségesnek találta a tanácsos a tanárok rendszeres külföldi tapasztalatszerzését is. Ez a tudós önteltség korlátozása, a külföldi professzorokkal való levelezés kiterjedése, az újszerű ötletek, programok, tantervek meghonosodása kapcsán elengedhetetlen. Sőt, évente 6-10 főt meghatározott céllal a világ távoli helyére is el kellene küldenie az államnak. Az így felhalmozott kulturális tőke akár ezerszeres haszonnal is kecsegtetheti az uralkodót – érvelt a szerző.[487]

Másfelől külföldi tudósok meghívását is ösztönözte – például az általa javasolt elvek szerint megszervezendő bécsi és prágai mintaegyetem és mintagimnázium kiépítéséhez.[488] Ugyancsak a szász egyetemen értette meg, hogy milyen jótékony hatása van a külföldi hallgatók megjelenésének. Ezáltal ugyanis egy csapásra érdemelvűvé válik az oktatás, s a szorgalom, a sokfelől hozott tudás felülírja a jól begyakorolt szokások szabályait.[489] A bezárkózásra hajlamos erők gyakori érvelése szerint a külföldi hallgatók megjelenése a szabadosság szellemének diadalát hozza el: a tanárok bármit taníthatnak, a hallgatók pedig bármit tanulhatnak azt követően, hogy nem lehet kellően ellenőrizni az egyetemi oktatást. Mindez szerinte hibás feltételezés. Valójában az önálló véleményalkotás, az olvasmányok és a tapasztalatok nemzetközi szintű áramlása fokozza a hallgatók szorgalmát, s növekszik a figyelem a professzorok előadásai iránt is. Így pedig megváltozik a tanárok függősége: az állam befolyása csökken, saját közönségüknek, azaz szolgáltatásuk közvetlen fogyasztóinak a beleszólása pedig nő.[490] Ezen eszmefuttatás szerves részeként Birkenstock – Rautenstrauchhoz hasonlóan – üdvözölte a göttingai történelem-felfogás kritikai jellegét.[491]

Birkenstock hangsúlyozza, hogy nem az anyagi haszon a fő cél, s nem is szabad, hogy a nyereségvágy határozza meg az egyetemi reformot. De német és németalföldi példákra hivatkozva (Marburg, Halle, Lipcse, Göttinga, Leyden) kifejti, hogy a jó professzorok vonzzák a külföldi hallgatókat, akik számtalan módon gazdagítják az egyetem székhelyét.[492] Máshogyan nem jelenne meg egy-egy ilyen városban a külföldiek

[486] Birkenstock: Kurzgefaste. 20-22.
[487] Birkenstock: Kurzgefaste. 23.
[488] Birkenstock: Entwurf. 170-172.
[489] Birkenstock: Kurzgefaste. 16.
[490] Birkenstock: Kurzgefaste. 16.
[491] Egglmaier, 1990. 386-387.
[492] Szembeötlő, hogy a jó egyetemet lényegében kizárólag az ott tanító professzorokkal azonosítja a szerző. Így például nála Lipcse Ernesti, Plattner; Göttinga Heyne, Michaelis, Pütter; Halle Thomasius, Wolff,

honoráriumra, szállásra, étkezésre, öltözködésre, könyvvásárlásra, diploma- és fokozatszerzésre költött pénze. Miközben ez a legtisztább nyereség, amit egy jól szervezett egyetem révén az állam megszerezhet, egy gyenge, kevéssé vonzó akadémia fenntartása súlyosan megterheli az állami költségvetést. Birkenstock kijelenti, hogy a tudomány nemzetközi mércével is jelentős áru, amit a lehető legnagyobb haszonnal kell értékesíteni. Ehhez az államnak kötelessége minden segítséget megadni az adott város számára.[493]

Ezek elérésével rögtön megszűnne Ausztria kóros elzártsága az európai könyvektől, tudományos eredményektől. Igaz, ehhez egyszerűsíteni kell a cenzúra eljárásán és csökkenteni, vagy egyenesen el kellene törölni a külföldi könyveket sújtó vámtételeket is.[494] Ezek ugyanis nem luxuscikkek, hanem a tudósok számára nélkülözhetetlen munkaeszközök, az állam számára pedig a jövőbeni fejlődés zálogai. Ennek kapcsán megjegyzi, hogy nemcsak a külföldi tudós művekhez nehéz a hozzájutás, hanem az egyszerűbb, hazai kötetek ára is magas: a könyv Birkenstock szerint az utóbbi évtizedekben elsősorban a könyvkötők és -kiadók üzérkedésének eszköze lett, s csak másodsorban szolgálják a műveltség terjesztését. Ezeket az anomáliákat csak növeli a könyvtárak állapota. Az egyházi és a felsőbb iskolai állományok egyaránt rendezetlenek, nem rendelkeznek áttekinthető és teljes katalógusokkal, a nyilvánosság elől pedig gyakorlatilag teljesen elzártak. A gyűjtemények személyzete sem nagysága, sem szakmai felkészültsége, sem pedig szorgalma alapján nem felel meg a kor elvárásainak. A könyvtári viszonyokat hűen tükrözi, hogy a külföldön már jó színvonalon művelt könyvtártudomány a Habsburg Monarchiában egyáltalán nem ismert.[495]

Birkenstock véleményét leginkább Martini osztotta, aki elkötelezett híve volt a szabad tudományos közeg kialakításának.[496] Martini a göttingai mintájú egyetemi reform érdekében még másik nagy jelentőségű tervéről, a tudományos akadémia létesítéséről is lemondott – hogy aztán az egyetemi innováció korlátozott lehetőségeit csalódottan észlelve 1779-ben önként lemondjon a Studienhofkommission-tagságról.[497]

Birkenstock és Martini nézeteivel szemben ugyanis inkább a Göttingát kritikával kezelők álláspontja érvényesült. A jozefinista egyházpolitika egyik fő teoretikusa, Eybel az

---

Leyden pedig Boerhaave és Vitriarius tevékenységének köszönheti kiemelkedő státusát. Birkenstock: Kurzgefaste. 18.; Lhotsky, 1966. 51-52.

[493] Birkenstock: Kurzgefaste. 17-18.

[494] Az egyszerűsített, kizárólag tudós professzorra bízott, állami hivatalként működő cenzúra híve volt Kaunitz is. Novonty, 1947. 150-152.

[495] Birkenstock: Kurzgefaste. 24-25.

[496] Klein-Bruckschwaiger, 1950. 122-123.

[497] Martini ekkor távozott a Legfelsőbb Bíróságra, s csak több mint tíz év után, II. Lipót ösztönzésére került ismét szoros kapcsolatba az oktatáspolitikával. Egglmaier, 1995. 115-118.

államnak teljesen alárendelt, bürokratikusan megszervezett, állami hivatal-jellegű egyetem mellett érvelt, s a göttingai szabadságot a közjót fenyegető szörnyűségnek tekintette.[498] Gottfried van Swieten 1785. évi előterjesztésében a nemzeti cél hiányát rótta fel a rengeteg külföldi hallgatót fogadó, profitmaximalizálásra törekvő intézmény gyakorlatával szemben. Miközben valóban igen jó színvonalú a tudományos képzés, hiányzik a patrióta szellemiség. Pedig az oktatás nem magán-, hanem közügy, az iskolába pedig nem magánszemélyként, hanem az állam gyermekeként járnak az ifjak – szólt a Sonnenfels Nationalerziehung-eszméjével rokon fejtegetés végkövetkeztetése.[499] Ehhez hasonló volt tehát Sonnenfels állásfoglalása is: egy nagy államalakulat egyetemének – szemben a kicsiny Göttingával – alapvetően belföldi funkciókat kell ellátnia, s közvetlenül a gazdaság és a társadalom fejlődését kell szolgálniuk. Ilyen formán a professzorok nem különülhetnek el a társadalomtól céhszerűen, hanem a közösség szerves tagjaiként kell viselkedniük.[500] Kétségtelenül Sonnenfels véleményét erősítette az a tény, hogy például 1780-ban a bécsi egyetem hallgatóinak közel kétharmada bécsi származású volt.[501] Ugyancsak ez az ellentét körvonalazódott a későbbiekben Rautenstrauch és Birkenstock történelemoktatásról és történeti műveltségről vallott nézeteinek fogadtatása kapcsán is. Az egyébként szintén Göttingában tanult Rottenhan az 1790-es években például elfogadta az új történelem-felfogás államot szolgáló praktikus vonásait, ám az ezzel járó kritikai attitűdöt, az okok értelmezését is igénylő, pártatlanságot – függetlenséget feltételező elemeket elutasította.[502]

Ezen túlmenően is alapvető különbségek gátolták volna a nyugati protestáns példák ausztriai meghonosítását. Ilyen eltérés például, hogy a Habsburg Monarchiában az egyetemeken, akadémiákon és gimnáziumokon kívüli világi értelmiségi réteg rendkívül vékony és erőtlen volt. Alig-alig működtek az eseményeket független íróként, a Birkenstockhoz hasonlóan a tudományokat pártoló tanácsosként, bibliotékáriusként befolyásoló szakemberek. A természettudományok és a „széptudományok" tanítása is jórészt egykori szerzetesek kezében maradt, s szinte kizárólag az egyházi, majd később uralkodói felügyeletű iskolákban lehetett ezekhez az ismeretekhez hozzájutni.[503] Ehhez kötődő különbség az is, hogy a német protestáns egyetemeken a 18. századra eltűnt a karok

[498] Brandl, 1976. 23-25.
[499] Hammerstein, 1977. 199-201.
[500] Klingenstein, 1978. 176-179.
[501] Stoiber, 1979. 219-221.
[502] Egglmaier, 1990. 387-389.
[503] Hammerstein, 1985. 787-793.

középkori hagyományokat idéző hierarchiája, míg Bécsben hosszan megmaradt a teológiai és a filozófiai kar kitüntetett presztízse.[504]

A szolgaegyetem eszméje – a jozefinista évtized felsőoktatás-politikája

II. József idején Gottfried van Swieten került a tanügyigazgatás élére. A Studienhofkommission elnökének személye első ránézésre a felvilágosult tendenciák folytatása garanciájának tűnt.[505] Ám a császár és van Swieten között főként épp az egyetemmel kapcsolatos politika kapcsán alakult ki éles ellentét. II. József az állam még erősebb felügyeleti – irányítási jogát hangsúlyozta, a professzorokat már-már megalázó szituációkba sodorva – sarlatánoknak tekintve őket – becsülte le az egyetem tudományos jellegét, s mindent kizárólag az állami hasznosság tükrében vizsgált. Ennek jegyében szigorú korlátok közé szorította a professzorok számát, a tanárok javadalmazását, s egyaránt kemény ellenőrzés alá vette a professzorokat és az egyetemi hallgatókat.[506] Gottfried van Swieten nem tudta megakadályozni sem az egyetemek totális állami ellenőrzés alá vonását, a tanszabadság megszüntetését, sem pedig a szinte kóros takarékossági intézkedéseket.[507]

A jozefinista – sonnenfelsiánus – egyetemeszmény ugyanis nem támogatta a kutatás és az egyetemi tanítás szabadságát, a korszakban az uralkodó „extrém felügyeletet gyakorolt a professzorok" fölött.[508] E logika szerint a felsőoktatás pusztán az államot, a társadalmat szolgáló mértékben támogatandó, a tudomány önmagáért nem érdemel semmilyen állami figyelmet.[509] Ennek szellemében II. József eltörölte az egyetem több fontos középkori eredetű jellegzetességét: a latin nyelvű oktatást, a tanulmányokat lezáró disszertáció írásának kötelezettségét, a professzorok egyházi felettessel szembeni eskükötelezettségét, valamint a hagyományos egyetemi polgári jogállást és a baccalaureatusi fokozatot. Ezek felszámolásával nyilvánvalóvá tette az uralkodó, hogy alapvetően új funkciókat szán a felsőoktatásnak. A privilégiumok helyett a kvalifikációra

[504] Klingenstein, 1976. 133-144.
[505] Gottfried van Swietenről az elkötelezett felvilágosult képe csak a 20. század közepétől szilárdult meg – javarészt Sashegyi Oszkár és Ernst Wangermann kutatásai révén. Korábban, nem függetlenül II. Józsefnek a van Swietennel ellenkező lépéseitől, a rideg, kemény, konzervatív, állampárti figura képe terjedt róla el. Stoiber, 1979. 69-72.
[506] Wagner, 1999. 70-73.; Engelbrecht, 2000. 15-16.
[507] Brezinka, 2000. 23-25. Nem sikerült van Swietennek meggyőzni II. Józsefet arról sem, hogy pusztán a jezsuita vagyon nem fedezi a tanügyi költségeket. Adler, 1917. 25-30.
[508] Thienen-Adlerflycht, 1975. 32-33.
[509] Nemcsak Sonnenfels, hanem már Justi is hangsúlyozta a közvetlenül hasznosítható tudományok – például földtan, ásványtan, mérnöki ismeretek – jelentőségét. Az okfejtés szerint e produktív diszciplínák sokkal fontosabbak, mint a hagyományos, teoretikus tudnivalók. Egglmaier, 1995. 106-108.

és a teljesítményre helyezve a hangsúlyt felváltotta a középkori promóciós rendet egy új minősítési szisztémával, amely lényegében a 20. század végéig meghatározta az ausztriai egyetemi oktatást.[510]

E program megvalósításának fő eszköze a finanszírozás volt. Az egyetemi oktatás – különösen a bevezetett újításoknak, a megnövelt professzori létszámnak és az egyre sokszínűbb eszközállománynak köszönhetően – igen sok pénzbe került, amelyet az egyetem önmagában nem volt képes előteremteni. Már a reformtörekvések elején, 1753-ban is nagy különbség mutatkozott a kiadások és a bevételek között: a közel 40 ezer guldennek mindössze a hatodát, valamivel több mint 6600 guldent szedett be a hallgatóktól a bécsi egyetem. A fennmaradó összegeket a jezsuita vagyon, majd az abból képezett önálló egyetemi alap finanszírozta.[511] Ám II. József felszámolta az egyetem önálló finanszírozását lehetővé tevő Universtiätsfondot, s annak vagyonát – az egységes államgazdaság eszméjének jegyében –a kamarai igazgatás alá sorolta.[512] Ezzel betetézte az egyetemi autonómiának a már édesanyja által megkezdett teljes felszámolását.[513] Az egyetem az állam eszközévé vált: egyszerre szolgálta a szabványosítás, egységesítés és a modernizáció célját. Ám mivel az előbbi ellentmondott az utóbbinak, az állami tanintézetként működő egyetem csak korlátozottan állhatott a felvilágosodás szolgálatába. A közhasznú egyetemet szánta tehát az uralkodó a „ragyogó barokk-államból" a teréziánus – jozefinus „jóléti államba" vezető út megalapozójának.[514]

A kérdéskör egyik szakértője szerint II. Józsefnek az ezen a téren megmutatkozó racionális „dirigizmusának" fontos franciaországi párhuzamai vannak. Klingenstein ugyanis arra mutat rá, hogy ez a tisztán haszonelvű egyetem-felfogás összhangban állt az 1760-as évek párizsi merkantilista programjaival. Ráadásul a II. József által végrehajtott radikális struktúraváltás Napóleon igen heves felsőoktatási reformja előképének tekinthető.[515] Persze ez a francia hatás semmiképpen sem tekinthető a felvilágosodás eredményének. Amíg a felvilágosodás hívei a reneszánsz kori humanista tradíciókra hagyatkoztak, s a sokoldalú tudományt, az autonóm gondolkodást, a kritikai attitűdöt, és az elmélet és gyakorlat iránti orientáció egységét tekintették fontos értéknek, a felvilágosult abszolutizmus tudomány-felfogása igen szoros, pragmatikus alapokon meghatározott korlátok közé szorította a gondolkodókat. Ez a különbség is okozta, hogy Ausztriában a

[510] Hochgerner, 1983. 102-104.
[511] Klingenstein, 1976. 144-155.
[512] A problémáról részletesen: Adler, 1917. 16-33.
[513] Stoiber, 1979. 23-25.; Winkler, 1988. 15-20.
[514] Thienen-Adlerflycht, 1975. 27-29.
[515] Klingenstein, 1983. 84-85.

tanítás és az ahhoz kapcsolódó, épp ezért korlátozott kutatás egysége majdnem teljesen háborítatlan maradt, a szellemi életet nem pezsdítette fel az akadémiák, tudós társaságok létrejötte.[516]

II. József radikális felsőoktatás-politikájának hangsúlyos eleme volt a hallgatói létszám csökkentése, vagy legalábbis belső struktúrájának átalakítása.[517] Sonnenfels szerint ugyanis legalább kétszer többen tanultak ekkoriban a felsőoktatásban, mint amennyi álláshely rendelkezésre állt az állami, egyházi és magánszférában. Különösen aggasztónak tartotta, hogy egy-egy állami hivatali posztra sokszor 50-nél is több jelentkező akadt. Az Ickstattra, Justira és Michaelisre[518] hivatkozó kameralisztikaprofesszor meggyőződése szerint létezik olyan tudományos számítási módszer, amellyel meg lehet határozni az egyetemek ideális befogadóképességét.[519] A felsőbb oktatás indokolatlan kapacitásbővítése ugyanis e fejtegetés szerint fenyegeti a sonnenfels-i teória sarokkövét, a közjót. Egyrészt a tömegeket befogadó, költséges oktatás önmagában is rontja az állam pénzügyi mérlegét. Másrészt a növekvő hallgatói – tanulói létszám szükségszerűen csökkenti az oktatás színvonalát. Ráadásul a népesség egy részét elvonja a termelőmunkától, amely újabb negatív gazdasági tényező. S végül a drága pénzen kiképzett, megfelelő munkához nem jutó tömegek elégedetlenséget teremtenek és felborítják a társadalmi egyensúlyt. Mindezek elkerülése az uralkodó döntő jelentőségű feladata és felelőssége.[520]

Ezért II. József a szorgalmi előmenetelhez egységes regisztrációs rendszert és mindenkire nézve kötelező, nehezen teljesíthető félévi vizsgákat vezetett be.[521] Ennek köszönhetően pedig könnyen és gyorsan ki lehetett szűrni a „közepes tehetségeket", akiket nyomban el is tanácsoltak a Habsburg Monarchia összes egyeteméről.[522] Összhangban a középfok kapacitásának helyenként már-már végzetes visszafogásával és a szellemi proletariátus veszélyének kerülésével, megvonta az egyetemi rangot a grazi és az innsbrucki univerzitástól. (Hasonlót tervezett a császár Freiburg im Breisgauval is, ezt az

[516] Preglau-Hämmerle, 1984. 76-84.
[517] Ebben a tekintetben is gyökeresen ellentétes volt az ellenreformáció hagyományaival a kameralista tanítás: az utóbbi szerint az államnak nem áll érdekében, hogy minél többen tanuljanak. Klingenstein, 1978. 178-179.
[518] A göttingai Michaelis Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland című, az európai szellemi elit körében közkézen forgó művében (1768-1776) fektette le az egyetemi oktatás gazdasági haszna rideg kiszámításának módját. Weitensfelder, 1996. 127-131.
[519] Klingenstein, 1978. 183-186.
[520] Weitensfelder, 1996. 127-131.
[521] Preglau-Hämmerle, 1984. 75-76.
[522] Hochgerner, 1983. 102-104.

egyetemet csak II. József halála menekítette meg a lefokozástól.)[523] Tirol és Stájerország székhelyén – az egyetemmel addig sem rendelkező Linz, Klagenfurt és Laibach mellett – ezek után évekig csak líceum működhetett: rövid tanulmányi idővel kizárólag német tanítási nyelven előadott gyakorlatias tárgyakat taníthattak a professzorok, kizárólag előre meghatározott, kötelezően előírt és szigorúan ellenőrzött tananyag alapján.[524]

Összességében azonban II. József idején a látványos visszaesést elszenvedő gimnáziumi szektorral szemben a felsőoktatásban a hallgatók száma nem csökkent: az örökös tartományokban az 1780-as években mindvégig 6500-7000 fő körül alakult a számuk, sőt 1790-re megközelítette a 7500-at is.[525] Ehhez azonban több fontos tényező járult. Egyrészt a felsőoktatás belső képzési arányai jelentősen átalakultak. Egyre többen tanultak rövidebb és gyakorlatiasabb képzésben, míg a középkori hagyományokat idéző hosszú, akár tíz esztendőt is elérő tudósnevelésben egyre kevesebben részesültek. Másrészt a létszám stagnálása egy olyan időszakot jellemzett, amikor az örökös tartományok népessége jelentősen nőtt, Bécs városa pedig Londonnal, Párizzsal vetekedő ütemben fejlődött.[526]

Mindezek tükrében nem meglepő, hogy önmagában az érdemelvű előrejutás és a gyakorlatiasabb szakképzés valójában nem teremtett lehetőséget arra, hogy valamiféle demokratizálódás következzék be a szektorban. A szakirodalom eddigi megállapításai szerint ezt megakadályozták a császár és tanácsadói által vallott restriktív elképzelések. Csak a kirívó tehetségek küzdhették fel magukat az értelmiségi csoportokba a „produktív osztályokból": a nagyon alacsonyan tartott gimnáziumi létszámok biztosították az egyetemek, akadémiák nemesi dominanciájának megmaradását.[527] E tekintetben azonban legalább hipotézis-szerűen megfogalmazhatók bizonyos kételyek. Mert miközben a téma egy másik szakértője megerősíti a fenti kijelentést, miszerint az egyetem elit-jellege nem csökkent és megmaradt az „akadémiai arisztokráciát" újratermelő intézménytípusnak, egyúttal azt is kiemeli, hogy valójában nincsenek az egyetemek társadalomtörténetére vonatkozó kutatási eredmények.[528] Sőt, az eddigi egyetlen szúrópróbaszerű vizsgálat erősítheti fenntartásainkat: eszerint az 1780. évben Bécsben tanult hallgatók 14%-a nemesi, 24%-a polgári származású volt, közel 8%-nyian pedig tisztviselő családban nevelkedtek. Túlnyomó többségük (55%) azonban szegény származásúként szerepelt a

[523] Hammerstein, 1977. 237-238.
[524] Engelbrecht, 2000. 15-16.
[525] Stoiber, 1979. 223-227.
[526] Klingenstein, 1978. 179-180.
[527] Preglau-Hämmerle, 1984. 91-97.
[528] Hochgerner, 1983. 110-115.

nyilvántartásban.[529] Mindenesetre az bizonyos, hogy amikor a császár csökkenteni kívánta a komoly műveltséghez jutók számát, azzal egyidőben némileg növelte is az arra esélyesek körét: a toleranciarendelettel további lehetőségeket teremtett ugyanis a protestánsok és a zsidók egyetemi érvényesülésére.[530]

A számos aggasztó jel dacára komolyabb visszalépés az oktatás tartalmát illetően nem következett be. A jogi karon például életben maradt a Schrötter-Martini-féle rend, az orvosi karon pedig egyenesen korszakos jelentőségű fejlődés datálható ekkorra. Így például anatómiai bemutatóműhely, szülészeti klinika, katonaorvosokat képző orvosi-sebészi akadémia létesült 1783-ban. Európa legnagyobb kórházkomplexumában, az 1785-ben alapított Allgemeines Krankenhausban pedig az elsők között vezették be a betegágy melletti gyakorlati orvosképzést. Különösen a szülészeti, nő- és ideggyógyászati és sebészképzés terén értek el gyors, európai mércével is számottevő sikereket.[531] De az egyre árnyaltabb közigazgatási szabályok értelmében immáron járásonként volt kötelező a sebész mellett képzett bábát is foglalkoztatni, így ennek a szakmának a képzése is jelentősen fejlődött.[532] II. József uralmának idején a protestáns Wolstein professzor révén megszilárdult továbbá az intézményes állatorvosképzés.[533]

A tartalmi változások szerves részeként a világi karokon 1788-tól jelentősen csökkent a hittan hallgatásának szigora, ugyanakkor erősödött a természettudományos és matematikai orientáció.[534] A teológiai fakultáson is újabb változtatásokat vezettek be: így például a második év végén minden teológushallgatónak vizsgáznia kellett általános neveléstanból, majd pedig 1785-től négy évre csökkent a képzési idő, mivel az ötödik esztendőben normaiskolai tanulmányokat kellett a hallgatóknak folytatniuk. Ettől az évtől a teológusképzés is németül folyt az egyetemeken.[535]

Már a teológiaoktatás állami szolgálatba állítása is komoly meghasonulást okozott a kései teréziánus esztendők legfőbb teológiai illetékesének, Rautenstrauchnak, de a generálszemináriumok ügye még különösebb helyzetbe sodorta a csehországi származású bencés szerzetest. II. József álláspontja ugyanis ebben a kérdésben is világos és következetes volt: mindenféle világi egyházi és kolostori képzést fel kell számolni, s az egyházi utánpótlás képzésének egészét az államilag felügyelt generálszemináriumokban

[529] Stoiber, 1979. 219-221.
[530] Wolf, 1880. 35-38.
[531] Engelbrecht, 2000. 15-16.
[532] Kapronczay, 1998. 249-250.
[533] Mecenseffy, 1967. 24-25.
[534] Hochgerner, 1983. 102-104.
[535] Menzel, 1969. 170-176.; Stoiber, 1979. 123-128.

kell megszervezni.[536] Rautenstrauch ezzel nem értett egyet, a kolostorok önálló tudományos–szellemi centrumként való megőrzése mellett foglalt állást. Ehhez külön tantervet készített, s a Studienhofkommissionban is a császári állásponttal szemben érvelt. Ám – nem meglepő módon – a császár mégis elrendelte az állami felügyeletű, egységes generálszemináriumok felállítását. Rautenstrauch kétes szerepvállalása ezt követően kezdődött: élére állt az egységes pap- és szerzetesképzést szavatoló generálszemináriumok előtte általa hevesen támadott ügyének. Ő lett a monarchia mind a 11 szemináriumának főfelügyelője. A korábbi nézeteit felülíró személyes döntést életrajzírója azzal magyarázza, miszerint ettől a poszttól remélhette, hogy a teológus- mellett a papképzés is az általa preferált reformkatolikus szellemiségben folyhat majd monarchiaszerte.[537]

A századforduló fordulatai

Nem egészen fél évvel II. József halála után, már 1790 júniusában előterjesztették a Martini koncepciójára épülő reorganizációs javaslatot, amelynek középpontjában az egyetemi oktatás állt. Martini számottevő változtatásokat tartott szükségesnek szervezeti és tartalmi kérdésekben egyaránt. A tanári gyűlések – tanulmányi konferenciák rendszeréről, a szakmai autonómia ezen szerveiről már részletesen szóltunk. Ezért itt csak kiemeljük, hogy Martini, 1753-tól a bécsi egyetem meghatározó tanára, a természetjog és a polgári jog professzora liberális alapelveket vallott az egyetemek jogállására, önigazgatására, vagyonkezelésére és a professzorok szakmai felelősségére vonatkozóan. Kiállt tehát az egyetemi autonómia és a professzorok szakmai felelősséggel való felruházása mellett is.[538] Ennek eredményeként megszűntek a studiendirektori hivatalok, az akadémiai–egyetemi oktatás irányítása deklaráltan belső szakmai üggyé vált. A monarchia egyetemeinek rektorai a rendi gyűlések tagjaivá váltak, ezáltal is növelve a tudomány becsületét és társadalmi súlyát.[539]

Ugyanakkor Martini egészen sokrétű, majd' minden részletre kiterjedő koncepciót dolgozott ki az egyetemeket illetően, s nem ragadt le pusztán a szervezeti kérdéseknél. A munkát – az 1780-as évekbeli háttérbe szorulást követően – a felsőoktatás addigi gyakorlatának éles bírálatával kezdte. Az addigiak hét pontban összefoglalt kritikájából nem hiányozhatott a túlságosan sok melléktárgy miatt zsúfolt tananyagnak; a számos tárgyhoz még mindig hiányzó tankönyveknek; a bifláztatás dominanciájának; az

[536] Ezzel mélyen egyetértett Heinke és Kaunitz is. Novotny, 1947. 157-163.
[537] Menzel, 1969. 206-224.
[538] Thienen-Adlerflycht, 1975. 33-34.
[539] Hochgerner, 1983. 104-105.

időpazarló félévi vizsgáknak; az iskolai fegyelem hiányosságainak és a kötelező napi hallgatói ájtatosság hiányának felemlegetése. A túl rövid, mindössze 12 hetes egyetemi előadás-sorozat és ezzel párhuzamosan a túlságosan hosszú vizsgaidőszak éppúgy a tanítás eredménytelenségéhez vezet, mint a tankönyvhiány miatt esetlegesen és ellenőrizetlenül alkalmazott, sokszor a tanár által készített és drágán árusított oktatói jegyzetek használata, valamint a mélységelvű helyett a szélességelvű tananyag-felépítés. Ugyancsak kifogását fogalmazta meg az intézményi–szervezeti rendetlenség kapcsán is, mivel tapasztalatai szerint gyakran előfordult, hogy bizonyítvány nélkül léphettek tovább újabb évfolyamokra a hallgatók. Ám a legfőbb kritikát a latin nyelv elhanyagolása kapcsán fogalmazta meg. A latin nyelvbéli hiányosságok egy részét metodikai problémákra, az elemi oktatás elégtelen anyanyelvi teljesítményére, a tantárgyak nagy száma miatt bekövetkező súlyos időhiányra, továbbá II. József német nyelvű előadások bevezetésére tett kísérleteire vezette vissza.[540] A latin mellett az erkölcs- és vallástanítás csökkenő arányát is kifogásolta, s általában új, átfogó javaslatokat fogalmazott meg a tantárgyi rendszer átalakításáról. Mindez azt jelzi, hogy Martini egyáltalán nem helyezkedett forradalmi álláspontra az egyetemek jövőjét illetően. A II. Lipót által egyébként változtatás nélkül szentesített, s minden egyetemen hatályba léptetett javaslat több pontban kifejezetten összhangban állt az egyházi érdekekkel és követelésekkel.[541]

Bár Martini mindvégig elégedetlenkedett a felsőbb oktatás tartalmi elemei miatt, a későbbiekben már csak marginális módosításokat javasolt. Így például a filozófiai karon a kötelezővé tett történelem és esztétika („széptudományok") választhatóvá való visszaminősítését, a jogi karon pedig a történeti tárgyak számának csökkentését, s ezzel szemben az egyháztörténet felvételét indítványozta. A másik két fakultás tananyagába pedig egyáltalán nem szólt bele.[542]

Itt kell röviden utalnunk arra, hogy Martininek kellett ekkoriban lezárnia egy még 1786-tól bonyolódó konfliktust, amely Migazzi bécsi érsek és két egyháztörténet-professzor, Dannenmayer és Watteroth között robbant ki. Migazzi a szerinte nemcsak a katolikus vallástól, hanem az egész kereszténységtől eltávolodott két tanár megrendszabályozását követelte II. Józseftől előadásaik tartalma miatt. Van Swieten évekig megvédte a két megtámadottat a klerikális ortodoxiától, s csak 1789-ben kaptak a császártól egy-egy intést, amivel Migazzi korántsem elégedett meg. A kérdésben

[540] Grimm, 1995. 292-299.
[541] Adler, 1917. 38-42.
[542] Grimm, 1995. 303-305.

időközben illetékessé vált Martini szintén kategorikusan elutasította az egyházi cenzúrát, kompromisszumként az érintett professzorokat is önmérsékletre intette.[543]

Miközben ebben a kérdésben csak részben adott igazat a befolyását növelni kívánó Migazzinak, Martini többször is hangoztatta aggályait a tanulóifjúság vallásosságának és erkölcsösségének hanyatlása kapcsán. Különösen nehezményezte, hogy még a vasárnapi miséről is távolmaradtak – noha ezt még a protestánsok is szigorúan megkövetelték tanulóiktól. A tanárok – legalábbis azok, akik egyáltalán felismerték, hogy a helyzet súlyos és azonnali változtatást igényel – egyébként több okkal is magyarázták ezt. Részben a tanári szakma alacsony társadalmi presztízsével, amelynek nyomán igen szűkösek a büntetési lehetőségeik. Másrészt az otthoni, szülői nevelés hiányosságaival, amelyeket az iskola képtelen pótolni. Ugyancsak tetézte szerintük a helyzetet, hogy II. József megfosztotta az iskolát a legfontosabb fegyelmezési eszköztől, a testi fenyítéktől, a helyette bevezetett szégyenkönyvet, az abba bekerült bejegyzéseket ugyanis nevetve, csúfolódva fogadják a diákok. Martini ezzel szemben leginkább az erkölcstan, mint tantárgy hiányára vezette vissza a problémákat, s ezért minden iskolai szinten a visszaállítására tett javaslatot. Ezenkívül a büntetési formák bővítésére, s szülői belegyezéssel a testi fenyíték ismételt alkalmazására is javaslatot tett. A fegyelmezés, valamint a valláserkölcsi követelések terén tehát sajátosan egészítette ki Martini szellemiségében a liberális tanügyi szakértő felvilágosultságát a klerikális, konzervatív hagyomány.[544]

Ezek a tartalmi változások félig-meddig hasonló sorsra jutottak, mint a radikális szervezeti, egyetem- és tanügy-igazgatási változtatások. Érdemi megvalósításukra II. Lipót Martini iránt érzett bizalmának és álláspontjuk harmóniájának köszönhetően gyorsan sor került, de az uralkodó váratlanul gyors halála új helyzetet teremtett. Átmeneti esztendők következtek, amely során az előtérbe kerülő érdekcsoportok nyilvánvalóvá tették a korporatív tanügy-igazgatással szembeni ellenérzéseiket. Ám különböző okoknál fogva az 1790-1791-ben létrehozott új testületeket egyelőre csak kiürítették, eredetileg tervezett jelentőségüktől megfosztották, s csak évek múltán törölték el formálisan is. Az 1790-es évek elején bekövetkező tartalmi változásokat talán kevésbé fenyegette a kiürülés, a csendes kimúlás veszélye. Sőt, az 1790-es évek első felében nem is nagyon foglalkoztak döntéshozó pozícióban lévő személyek vagy testületek a felsőoktatással.[545]

[543] Grimm, 1995. 299-301.
[544] Grimm, 1995. 300-303.
[545] Adler, 1917. 84-87.

A következő számottevő fejlemény Rottenhan feltűnése volt a Studien-Revisions-Hofkommission élén. Rottenhan személyében egyfelől igen befolyásos pártfogóra leltek a Martini-féle korporációs szisztémát korábban hasztalanul bírálók, így például Eger, Izdenczy vagy Birkenstock. Másrészt viszont a tanügyek új irányítója elkötelezett volt a színvonalas oktatás iránt, s noha korábban nem foglalkozott az iskolázás kérdéseivel, bizonyos pontokon igen határozott elképzelésekkel is rendelkezett annak újraszervezése kapcsán. Az egyébként a középfokra, a gimnáziumra koncentráló Rottenhan – akire talán a legtalálóbb kifejezés, hogy konzervatív modernizációpárti volt – véleménye megegyezett Sonnenfelsével: a társadalom nagy részének a termeléssel közvetlenül összefüggő feladatai vannak, s nekik olyan oktatást kell biztosítani, amely a termelőmunka hatékonyságát növeli. Rottenhan azonban Sonnenfelshez képest továbblépett: külön képzést követelt a kereskedőknek, iparosoknak, orvosoknak, katonáknak. Nem véletlen tehát, hogy többször is felvetette a reáliskola ötletét, s elősegítette a különböző felsőfokú szakképzést folytató intézmények és tanszékek munkáját.[546]

A felsőfokú oktatás szakképzést erősítő jellegére koncentrálva figyelemre méltó iskolaszerkezeti változtatásokat is javasolt. Csökkenteni kívánta a hosszú egyetemi képzésben résztvevők többségének tanulmányi idejét, képzésüket pedig gyakorlatorientáltabbá akarta tenni. Ennek jegyében az orvosi kar kivételével a többi fakultás tananyagát kettébontani javasolta. A 3 éves „líceális" kurzus szolgálta volna az értelmiségi szakmákban az utánpótlás biztosítását, az erre épülő, keveseket befogadó egyetemi oktatás pedig a szaktudósok ifjabb generációit nevelte volna. A koncepció ugyanakkor meghagyta az univerzitás középkori felépítésének talpkövét, a minden továbblépőnek kötelező hároméves, széles spektrumú (logika, metafizika, erkölcs, nyelvfilozófia, történelem, fizika, matematika stb. tantárgyakat előíró) általános filozófiai kurzust. Ám ezt az egyetemek[547] mellett líceumokban, sőt nagyobb gimnáziumokban[548] is teljesíthetőnek tartotta. Az erre épülő kétéves magasabb filozófiai kurzus két ága, a metafizikai – történeti, valamint a fizikai – matematikai viszont a hagyományos tudós professziók mellé két újabb szakma intézményes nevelésének megalapozását jelentette. Ezt már csak Bécsben és Prágában látta kivitelezhetőnek és indokoltnak. Mindkét városban szükségesnek tartotta a fizikai – matematikai specializáció sikeréhez az egyetem mellé politechnikum szervezését és az egyetemmel való szoros összekötését. A jogi karon az első

[546] Weitensfelder, 1996. 115-119.
[547] Rottenhan a következő egyetemekkel számolt: Bécs, Prága, Krakkó, Lemberg, Innsbruck, Freiburg im Breisgau.
[548] Így Graz, St. Pölten, Klagenfurt, Linz, Laibach, Budweis és Königgrätz városokban.

három esztendő (tehát összesen hat évnyi egyetemi tanulmányok) után a kilépők hivatalnokként, ügyvédként állhattak volna az állam szolgálatába, míg a leendő jogtudósoknak – immár csak Bécsben, Prágában és Freiburgban – további két évig kellett volna tanulniuk. Elképzelése szerint a teológián négy esztendőt kellett volna elvégezniük a lelkészjelölteknek, a Bécsre és Prágára korlátozódó teológusképzés pedig további öt évet igényelt volna. Rottenhan szerint az orvosképzést nem lehet megbontani, hisz minden orvosnak a lehető legmélyebben kell megismernie szakmáját – tudományát.[549]

Rottenhan elveiről a göttingai minta kapcsán már szóltunk. A Studien-Revisions-Hofkommission elnöke nem támogatta a szabad intellektusra építő kritikai gondolkodás erősítését, s ebben a tekintetben szembekerült például Birkenstockkal vagy Zippével. Ugyanakkor egyetértett Birkenstockkal bizonyos új, az állami szolgálat szempontjából fontos tárgyak bevezetése kapcsán. Így például ekkor szilárdult meg a numizmatikai és jogi ismeretek, valamint az európai államok újabb kori története, a jelen kori statisztika vagy a filozófiatörténet tanításának pozíciója. Ráadásul Birkenstock és Rottenhan nézetei között nem jelent meg hasonló feszültség a kevésbé ideologikus, annál inkább praktikus jogi fakultás tananyaga kapcsán. Így került be a végül csak 1804-ben életbe lépett új szabályozás szerint a tanítandó ismeretek közé a levéltártudomány, a diplomatika vagy a statisztika.[550] Általában is elmondható, hogy egyértelműen erősödött a gyakorlatorientált oktatás ebben az időszakban. A jogi karon például a jogfilozófiai elemek szinte teljesen háttérbe szorultak, a századforduló után már csak a természetjog maradt meg a régi, teoretikus tárgyak közül.[551] Hasonló szellemiség jegyében javasolta Rottenhan, hogy az orvosképzésben erősíteni kell a speciális fizika- és kémiaoktatást, s növelni kell a klinikai gyakorlat és az anatómia tantervi arányát.[552]

A századforduló után megmerevedtek a viszonyok. Említettük már, hogy II. Ferenc az egyetemi önállóság és a tanítási szabadság terén is újabb korlátozásokat vezetett be. A francia forradalom és az új uralkodó személyes hajlamainak megfelelően ellehetetlenültek a Studienkonsessek, s visszatértek a Habsburgok a jozefinista évtizedet idéző közvetlen szektor- és intézményirányításhoz, a „dirigizmushoz".[553] Sőt immár rendőrök és titkos rendőrök, besúgók tudósították a felettes szerveket a gimnáziumi és egyetemi tanárok óráiról, előadásairól, az ismételten kötelezően előadandó tananyag pontos megtartásáról, az

[549] Grimm, 1995. 366-371.
[550] Egglmaier, 1990. 390-394.
[551] Heindl, 1987. 42-49.
[552] Grimm, 1995. 370-371.
[553] Klingenstein, 1983. 86-87.

igen gondosan megtervezett – megszervezett egyetemi disputák lefolyásáról. A cenzúra erősödő szigora, az olvasóegyletek és kölcsönkönyvtárak betiltása, az exjezsuiták és általában az egyház ismét megnövekvő befolyása a szellemi életre egyaránt ezeket a tendenciákat erősítették.[554]

Látszólag ellentmondásos megállapítás, mégis igaz: a viszonyok megmerevedésének jeleként járult hozzá a császár a protestánsok felsőfokú teológiai képzésének intézményesítéséhez. A türelmi rendelet óta napirenden szerepelt, s a monarchia protestánsai is többször, meg-megújuló elszántsággal sürgették egy önálló teológiai főiskola, vagy a bécsi egyetemen egy protestáns teológiai fakultás létesítését. Rögtön a türelmi pátens kiadása után proklamálták a protestánsok egy saját tanintézet létesítésének szándékát. Ezek a törekvések azonban évtizedekig eredménytelenek maradtak. II. József álláspontja alapján az uralkodó és az állam az érintett felekezetek és gyülekezetek hatáskörébe sorolta a kérdést, s nem ajánlott a tervhez semmilyen anyagi segítséget. A protestánsok pedig – súlyos anyagi nehézségek között – egyházszervezetük kialakításával küzdöttek évekig. Az első perctől kezdve meglévő protestáns lelkészhiányt a tervek többsége egy Csehországba felállítani tervezett líceummal kívánta felszámolni, de a tervezgetések során felmerült már egy evangélikusok és reformátusok által közösen fenntartott bécsi tanintézet alapításának lehetősége is. A protestáns felsőoktatás kialakulását maguk is késleltették, mivel koncepcióik nem felülről, hanem alulról építkezést tartalmaztak. Az 1780-90-es esztendők plánumaiban ugyanis egyre jellemzőbbé vált az az álláspont, hogy előbb egyházkerületenként egy-egy jól működő, teológiai képzést is biztosító – nagyjából a magyarországi kollégiumokhoz hasonló – gimnázium felállítására van szükség, s csak ezek hálózatát koronázhatja majd meg egy protestáns teológiai fakultás. A protestánsok külföldi, göttingai, hallei, lipcsei vagy wittenbergi tanulmányainak, peregrinációjának köszönhetően egyébként sem a legmagasabb tanulmányok szintjén mutatkozott a legnagyobb szükség, hanem egy szinttel lejjebb. Ráadásul egy jól szervezett, önállóan igazgatott középiskola-hálózat birtokában megmaradt volna a reményük arra, hogy a szellemi okokból oly fontos peregrinációt továbbra is engedélyezi az uralkodó.[555]

Azonban II. Ferenc 1806-ban egyértelműen nyilvánvalóvá tette, hogy ezt az alulról történő szisztematikus építkezést nem támogatja. A protestánsok peregrinációjának folyamatos, éveken át tartó nehezítése után deklarálta, hogy a forrongó Európába való

[554] Hochgerner, 1983. 105-107.
[555] Frank, 1871. 1-8.; Skalský, 1904. 105-145.

egyetemjárás teljes kiváltásának érdekében egy államilag ellenőrzött teológiai fakultás felállítása szükséges.[556] Az uralkodó eredetileg egy protestáns egyetemről szólt, amit a Studienhofkommission két év múlva pontosított: mivel a jogi, orvosi és filozófiai tanulmányaikat a protestánsok is elvégezhetik az eddigiek szerint, egyedül egy önálló teológiai karra van szükség. Itt a hallgatók és professzorok számának, a professzorok személyének és a tananyagnak a meghatározása is az uralkodó hatáskörébe tartozna, az itt tanító tanárok pedig állami hivatalnokként kapnának fizetést.[557] Az elvi döntést több mint tíz éven át viták és előkészületek követték. Jellemző volt az Udvar hozzáállására, hogy a deklarációt követően nem a kar megszervezése vette kezdetét, hanem először a protestánsok terveiben legtöbbször előbukkanó, továbbfejlesztésre leginkább alkalmasnak talált német-galíciai, tescheni protestáns gimnázium összevonása a helyi katolikus középiskolával. Ilyen körülmények között a protestánsok számára is megnyugvást hozott az 1810. évi újabb rendelet, amely a tescheni evangélikus iskolát – igaz, csupán négy osztállyal – teológiai gimnáziummá minősítette át, miközben az egyetemi kar alapítását elodázta.[558] Csak 1819-ben véglegesítette udvari dekrétum az intézmény megalakulását – még a reformáció 300 éves ünnepének szimbolikus ereje sem volt elegendő az előkészületek felgyorsítására. Mindezek következményeként 1821-ben indulhatott meg a munka az új karon.[559]

A protestánsok felsőbb oktatása mellett újabb változtatásokat foganatosítottak a monarchia felsőoktatásában is. 1805-ben újraszabályozták az egyetemi és líceumi tanulmányokat. Ekkortól ismét csak egyetlen teljes egyetemmel számoltak: Bécsen kívül elvileg még három egyetemi város jöhetett számításba. Ám Salzburg 1818-1850 között csak egy „félegyetem”-szerű képződménnyel rendelkezhetett: fokozatot is odaítélő nem teljes egyetemként, líceumként működött. Graz 1827-ben kapta vissza teljes jogú egyetemi rangját. Innsbruck egyetemét II. Lipót idején ugyan újjászervezték, de a Tirolt 1809-től ideiglenesen birtokló bajorok azt a következő évben felszámolták. A Habsburgok csak 1826-ban reorganizálták ezt az intézményt.[560] Ezeken kívül csak líceumok (Linzben, Klagenfurtban), illetve egyetlen fakultással bíró intézmények (filozófiai líceum Kremsben, Admontban és Kremsmünsterben; teológiai líceumok a püspöki székhelyeken)

[556] Az uralkodó 1804-ben Lipcse, Jéna és Göttinga kivételével minden peregrinációs úti célt megtiltott. 1818-ban Jéna és Göttinga is tiltólistára került, a következő évtől pedig Lipcsébe sem lehetett menni. Frank, 1871. 10-11.
[557] Skalský, 1904. 145-151.
[558] Frank, 1871. 1-12.
[559] Kühnert, 1976. 55-58.
[560] Hochgerner, 1983. 107-109.

működhettek.[561] Ezek a vidéki egyetemi – főiskolai városok tehát korszakunkban nem válhattak igazi szellemi centrummá. Mindvégig megmaradtak partikuláris jelentőségű és kétes színvonalú intézményeknek, ahol sem a professzorok száma, sem az ő, sem pedig a hallgatók felkészültsége nem közelítette meg a bécsi (vagy a prágai) szintet.[562]

Az 19. század eleji változásokkal lezárultak a több mint fél évszázados ausztriai egyetemi reformtörekvések. A professzorok egyelőre nem válhattak a modern értelemben vett értelmiségi réteg vezetőivé. Alig-alig akadt közöttük egy-két olyan szakember, aki az Udvartól, az egyháztól, s valamelyik patrónus arisztokratától egyaránt függetlenül kutatott és publikált volna.[563] A visszarendeződés súlyát különösen megnövelte, hogy Poroszországban ekkoriban ment végbe a Humboldt-féle reform, amelynek eredményeként Berlin mintaegyetemmé, a tudományos autonómia fellegvárává vált. Ennek bécsi elérése egyelőre elképzelhetetlen volt. Bár az 1830-40-es esztendők publicisztikai vitáinak egyik vezérmotívumává vált az oktatási rendszer szabadság- és kutatásellenessége, valójában a Halléhez, Göttingához mért fél évszázados elmaradottság immár döntően Berlinhez mérve továbbra is fennmaradt.[564] Az egyetemek háttérbe szorulásuk jegyében ezekben az évtizedekben szinte teljesen elveszítették kutatási funkcióikat, s kiszorultak a tudományos kutatásból. A tudományos kutatást ismét az udvari gyűjtemények vették át. Így a 19. század első felében Ausztriában a tudományos innováció nem a professzorok, hanem a hivatalnokok teljesítményétől, eredményeitől függött.[565]

Ugyanakkor a tradicionális tananyagot közvetítő „csonka egyetem”-szerű líceumok és a kézi irányítás áldozataivá váló univerzitások mellett a korszakban megjelentek a felsőfokú szakképzést biztosító intézmények.[566] A bécsi Keleti Akadémia (1774), a szintén bécsi Collegium Theresianum, a bécsújhelyi katonai akadémia, az 1776-ban létesített állatorvosi főiskola, a II. József korában alapított bécsi Mérnöki Intézet, a Kereskedelmi Akadémia, a Joanneum (1811) és a grazi Politechnikai Intézet (1815) vagy épp a Mária Terézia idején akadémiává emelt selmeci bányatisztképző alkotta annak az intézményhálózatnak a gerincét, amely az 1820-as években már közel 70 líceumot, politechnikumot tudhatott a magáénak. Ezek az intézetek fontos szerepet játszottak a

[561] Brezinka, 2000. 20-24.
[562] Leginkább Birkenstock rótta fel kora oktatáspolitikai döntéshozóinak, hogy a vidéki egyetemek milyen elmaradott viszonyok között kénytelenek működni, s ezzel szoros összefüggésben milyen alacsony presztízsűek és gyenge színvonalúak. Weitensfelder, 1996. 45-47.
[563] A független értelmiségiként viselkedő professzor hiánya különösen szembeszökő a tandíjakból élő, s épp ezért teljes körű szakmai autonómiát tanárok göttingai csoportjához képest. Klingenstein, 1976. 140-143.
[564] Klingenstein, 1976. 127-129.; Klingenstein, 1983. 80-83.
[565] Hochgerner, 1983. 24-26.; Egglmaier, 1995. 124-125.
[566] Gutkas, 1974. 14-15.

Habsburg Monarchián belül a tudományos innováció és a felvilágosodás terjesztésében. S mint ilyenek, hozzájárultak egyfelől az egyetemek térvesztéséhez, másfelől az 1848-as forradalmat megelőző reformtörekvések megalapozásához.[567]

[567] Hochgerner, 1983. 107-108.; Klingenstein, 1983. 87-88.

A cseh példa

- A monarchiabeli oktatási modernizáció úttörői? -

Eddig az oktatáspolitika megszületésének Bécsben koncentrálódó jellegzetességeivel foglalkoztunk. Bár rendre igyekeztünk kitérni az osztrák tartományok és tartományi székhelyek viszonyaira is, a Habsburg-centralizáció korában természetesnek tűnik, hogy a császárváros szellemi – politikai túlsúlya olyan mértékű volt, s az oktatáspolitikai törekvések annyira újkeletűek voltak, amelyek kevéssé engedtek teret az egyébként sem túlságosan nagy karintiai, stájer, alsó-, felső-ausztriai, tiroli tartományok önálló fejlődésének. Így a földrajzi fekvésből, a gazdasági – társadalmi berendezkedésből adódóan inkább csak kisebb helyi sajátosságok, továbbá bizonyos fáziskülönbségek beazonosítására nyílt lehetőségünk.

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, miként jelentek meg a tanügyi reformkísérletek és állami (uralkodói) oktatáspolitikai törekvések a Habsburg Monarchia második legfontosabb szellemi centrumában, Prágában, s az általa évszázadok óta közvetlenül befolyásolt cseh – morva vidékeken. Magától értetődő ugyan, hogy a központilag irányított, s az uralkodó által egyre inkább uniformizálni szándékozott monarchiában egységesen kellett végrehatjani az Udvarban megszülető döntéseket. De joggal feltételezhetjük, hogy a monarchiának legalább az eltérő kulturális gyökerű tartományi székhelyein, egyetemi és akadémiai városaiban a helyi hagyományokat és igényeket tükröző eszmecserék, sőt önálló kezdeményezések is kialakultak, amelyek adott esetben előzőleg – és persze utólagosan, a végrehajtás során is – befolyásolhatták a központi rendeletek sorsát. S ezek a folyamatok talán kellő alapot szolgáltathattak a nemzeti eszme kibontakozásának évtizedeire egy monarchián belüli, önálló oktatáspolitikai – kulturális szellemiség kifejlődéséhez.

1. Az ellentétek jegyében – politikai, társadalmi és kulturális feltételek

A csehek[568] történelmük súlyos katasztrófájaként tartják számon a harmincéves háborút. A végül egész Európát megrázó, a 17. század első felét meghatározó véres eseménysorozatnak már a legelső fázisában, 1620-ban bekövetkezett súlyos vereségük. A

[568] Az egyszerűség kedvéért írunk cseh történelmet, noha valójában a csehországi, morvaországi és sziléziai tartományok múltjáról szólunk. Tesszük azt arra a közkeletű szakirodalmi szokásra hivatkozva, amely ugyancsak így rövidíti a térség elnevezését.

fehérhegyi csatát követően nemcsak monarchián belüli rendi autonómiájuk szűkült számottevően, hanem komoly háborús károkat is elszenvedtek. Az emberáldozatok mellett a császári birtokkisajátítások, a jobbágyi szolgáltatások drasztikus növekedése, a protestánsok kíméletlen, fegyveres térítése és a pusztító szegénység miatt tömeges kivándorlás vette kezdetét. Így a lakosság száma az ország belsejében a korábbi felére, 1 millióra csökkent – a károk mértékére jellemző, hogy a népességszám csak közel két emberöltőnyivel később, 1700 körül érte el az eredeti értéket.[569] Emellett nem elhanyagolható, hogy Fehérhegyet követően erősödött az érintett tartományokban a spanyol, itáliai, vallon és flamand hatás. Különösen jellemző volt a nemesség és a polgárság külföldi kapcsolatainak szorosabbá válása: házasodási stratégiájuk és nyelvhasználatuk megváltozása is részben az elnémetesedést, részben – a nemesek esetében – az itáliai és spanyol befolyás erősödését vonta maga után.[570]

Ennek, valamint a térség kedvező földrajzi fekvésének eredményeként a 17. század legvégétől számottevő gazdasági felzárkózás vette kezdetét. Ausztriához képest ugyan évtizedes késésekkel, de más tartományokhoz képest mégiscsak hamar, az 1710-es években Prágában is megjelentek az első manufaktúrák, s a 18. század folyamán néhány iparágban (pl. üveg-, szövő-, selyemipar) ismét birodalmi vezető szerephez jutott az ország.[571] Az iparosodás mértékére jellemző, hogy 1785-1788 között a pamutszövők száma a kilencszeresére, a pamutfonóké a háromszorosára nőtt.[572] Ezt a fejlődési tendenciát jelképezte az 1791. évi prágai ipari kiállítás, amelyet a tartományt akkor vezető Rottenhan szervezett. A közel félszáz kiállító között megjelentek a legfontosabb, ipari termelésben is érdekelt csehországi arisztokrata családok, így például a Valdstein-, a Lažansky-, Kinsky- vagy a Harrach-família.[573]

Az ipari fellendüléshez képest azonban aránytalanul lassú volt a polgárosodás folyamata. Noha Prága a monarchia leggazdagabb tartományának volt a székhelye, s valóban gyorsan is gazdagodott a lakossága, a 18. század végén mégis csak harmadannyian – mintegy 80 ezren – laktak ott, mint Bécsben.[574] Csak az 1830-as évek végén érte el a népesség létszáma a 100 ezres határt, s európai mércével is komoly nagyvárossá inkább

[569] Gonda-Niederhauser, 1987. 80-82.
[570] Winter, 1971. 36-38.
[571] 1764-1784 között az Udvar közel 700.000 fl kamatmentes hitelt bocsájtott ki iparpártoló célzattal. Ennek több mint a fele Csehországot illette, a többinek a java részét Alsó-Ausztriában használhatták fel, s csak összesen 12.000 fl-t kapott a többi tartomány. Paulinyi, 1972. 199-204.
[572] Tremel, 1974. 36-37.
[573] Weitensfelder, 1996. 110-113.
[574] Gutkas, 1974. 23.

csak a 19. század második felében fejlődött.[575] A csehországi manufaktúrák ráadásul leginkább nemesi uradalmakban jöttek létre, s egészen rosszul fizetett gyermek- és bérmunkások tömeges megjelenésével jártak – egyik tényező sem számított a gyors polgárosodás letéteményesének.[576]

A földesúri pozíciókat leginkább a jobbágyok kivándorlása fenyegette. A sokszor az ünnepnapokat is magába foglaló egész heti robotkötelezettségek a legsúlyosabb megélhetési gondokat okozták a parasztságnak, amiért tömegek kerestek maguknak új hazát. A csúcspontot – a fehérhegyi csata után több mint száz évvel – 1728 jelentette, ekkor soha nem látott mennyiségben hagyták el hazájukat a cseh parasztok. A tarthatatlan helyzetet a következő évtizedekben újabb és újabb jobbágyfelkelések (pl. 1732, 1738) jelezték. A nyugtalanságokon a cseh rendek a robot legalább időleges korlátozásával igyekeztek úrrá lenni. Valódi eredményt azonban csak Sziléziának az – iparra súlyos csapást mérő – elveszítése hozott: az osztrák örökösödési háború után ugyanis a sorait rendező Udvar széles körű központosításba fogott. Az így létrejövő egyesült Cseh-osztrák Kancellária a nemesi befolyás markáns visszaszorulásához vezetett. Ez idővel – összhangban Mária Terézia és II. József ausztriai vagy akár magyarországi politikájával – a megoldatlan társadalmi problémák (jobbágykérdés, titkos protestantizmus üldözése) kezelését vonta maga után.[577] Ennek ellenére a hétéves háborútól ismételten sokat szenvedő, s a fejlett ipara miatt oly fontos Sziléziát elveszítő térségben az 1770-es évek éhínségekor megint puskaporossá vált a levegő. A nyomorgó parasztok földesuraik ellen fordultak, s tízezernyien vonultak Prágába, ahol jobbágyfelszabadítást követeltek. Bár a katonaság szétoszlatta őket, s az Elba völgyére kiterjedő mozgalmat ezúttal is kíméletlenül felszámolta, a cseh vidék állandósult társadalmi feszültségeinek mégis komoly közvetlen hozadéka lett: a későbbi II. József a csehországi viszonyokat személyesen megtapasztalva vált a jobbágyfelszabadítás ügyének elszánt hívévé.[578]

A cseh rendek az örökösödési háborúban Béccsel szembeni politikát követtek, amiért autonómiájuk saknem teljes feladásával fizettek.[579] A Haugwitz-féle centralizáló közigazgatási reform részeként az 1740-es évek végén megalakított egyesült Cseh-osztrák Kancellária, s az alsóbb közigazgatási szintek ugyancsak bécsi elképzelések szerint történő átalakítása a rendi befolyás visszaszorulásához és a társadalmi elit elnémetesedéséhez

[575] Köllner, 2000. 13-16.
[576] Klíma, 1959. 157-161.
[577] Winter, 1966. 151-157.
[578] Fejtő, 1997. 161-167.
[579] A tartományi rendek és Bécs közötti hatalom Fehérhegyet követő megosztásáról, a korábbi teljes rendi autonómia csorbulásáról: Hassenpflug-Elzholz, 1982. 29-41.

vezetett.[580] Ez azonban nem jelentette egy egészen fontos jelenség megszűnését: a csehországi arisztokrácia és művelt elit a monarchia egészében gyakorolt intenzív hatást kora fejleményeire. Sok nagy befolyást szerzett vezető politikus vagy értelmiségi került ki ebből a térségből (pl. Bourgignon, Hatzfeldt, Haugwitz, Sonnenfels, Rottenhan, Zippe) – olyannyira, hogy „jelentős mértékben a cseh oligarchia kormányozta Ausztriát."[581]

Az arisztokrácia befolyásának ily látványos növekedése azzal járt, hogy a térségben a 18. század elejére a latinitás visszaszorult, s a latin – német nyelvi és kulturális versengésből a német került ki győztesen. Ez a szellemi síkon lezajló párharc persze értelmezhető a felekezeti, barokk abszolutizmus és a felvilágosult eszmék iránt nyitott polgárosodás közötti összecsapásként is.[582] Különösen látványos eredményekkel járt az elnémetesedés folyamata Prágában. A patinás város arculatát ugyanis hagyományosan a cseh, német és zsidó lakosság évszázados együttélése alakította ki. Ez az egyensúly a 18. század közepére bomlott meg. A kormányzati szervek és az egyetem révén egyre inkább a német nyelv és kultúra ismerete, az ahhoz való viszony határozta meg a város felnőtt lakosságának mintegy tizedét kitevő szellemi elit tagolódását. A régi cseh nyelvet anyanyelvükként használó „nemzeti csehek" (Nationalböhmen) lehetőségei ekkorra nagyon lecsökkentek. Velük szemben a „német csehek" (Deutschböhmen) nemcsak ismerték és használták a nyelvet, de a német kultúra és a politikai szemléletmód is hatással volt rájuk, s így meghatározó szerepet tölthettek be a társadalomban. Majd ennek a közösségnek a szellemi és politikai vezetői lépnek túl a 19. évszázad első felében a német nyelvűségen, s vállalnak vezető szerepet a cseh nemzeti-nyelvi megújulásban. (Sajátos volt a városban nagy számban jelenlévő zsidók helyzete, akiknek két nyelv, két kultúra közül kellett választaniuk. Ők a társadalmi érvényesülés érdekében korszakunkban a német, a cseh nemzeti kibontakozás idején, a 19. század második felében viszont a cseh mellé álltak.)[583] Ennek következtében korszakunk végére egy sajátos, kétnyelvű kulturális és tudományos élet körvonalai látszottak kibontakozni, amely majd a 19. század közepére vált egészen egyértelművé.[584]

Ezek az előzmények alkalmasak voltak arra, hogy Prágában komoly bázist építsen ki magának a teréziánus-jozefinizus felvilágosult abszolutizmus. A nemesség és a polgárság meghatározó részeit érték el ekkorra a felvilágosult tanítások, sőt a jobbágy- és a

[580] Winter, 1966. 151-157.; Hassenpflug-Elzholz, 1982. 52-92.
[581] R. J. W. Ewans megállapítását idézi: Szijártó M., 2009. 98.
[582] Winter, 1971. 53-576.
[583] Köllner, 2000. 13-19.
[584] Seidlerová, 1998.

türelmi rendelet miatt a parasztság széles körei is támogatták II. Józsefet. Ugyanakkor a polgárság ereje még nem volt olyan nagy, hogy konfrontálódjon a nemességgel vagy hogy nemzeti öntudatra ébredjen, így a nagy társadalmi konfliktusok veszélye egyelőre nem fenyegetett, s ez komoly esélyt kínált a központi intézkedések sikerére.[585]

Ám az 1766-tól állandóan napirenden lévő súlyos feszültségek (paraszti felkelések, az 1771-es, robbanással fenyegető éhínség, az 1775-77. évi észak-morvaországi felkelések) még élénken éltek a társadalmi elit emlékezetében, s az 1789-ben bevezetett, majd gyorsan visszavont úrbéri és adórendelet okozta csalódás, továbbá a francia forradalom és az 1790. évi szászországi jobbágyfelszabadítás híre ennek a nyugalmi helyzetnek a felbomlásával fenyegetett. A prágai Gubernium korlátozó intézkedései ellenére ezek a nyugtalanító hírek gyorsan terjedtek: névtelen vita- és röpiratok mellett a fronton szolgáló katonák levelei és személyes élménybeszámolói jelentették a fő információs forrást. A forradalmi hangok különösen 1796-ban, a kényszersorozás elrendelésére erősödtek fel. A radikalizálódásban kulcsszerepet játszottak a prágai egyetem professzorai és azok tanítványai.[586]

Szellemi síkon Csehország Ausztriával csaknem egyidőben és azonos pályán mozgott. II. Rudolf (1576-1612) prágai – Kepler jelenlétét is akceptáló – uralmának tradícióit a 30 éves háború megszakította. A korábban kifejezetten toleráns, a tudományos újdonságokkal szemben nyitott prágai szellemi életet a jezsuita rend megjelenése alapvetően megváltoztatta. Mivel a rebellis ország rekatoliziációjának feladatát a jezsuiták vállalták fel, Fehérhegy után igen nagy befolyásra tettek szert. Már 1623-ban önálló provinciát alakított a Jézus Társasága Csehország, Morvaország és Szilézia számára. A század közepén 25 kollégiumot és 628 jezsuita szerzetest számoltak össze. Két egyetem (Olmützben és Prágában) is működött, de kiemelkedő jelentőséggel bírt Közép- és Kelet-Európa legnagyobb jezsuita kollégiuma, a prágai Szent Kelemen Kollégium is. Prága ezzel a jezsuita neoskolasztika egyik legfontosabb fellegvárává lett.[587]

Mindezzel együtt korántsem tekinthető a cseh 17. század a jezsuita monopólium korának. Ezt illusztrálta a közvetlenül a fehérhegyi fordulatot követő három évtized „egyetemháborúja” is. Prága vezető oktatási intézménye, a középkori tradícióira büszke Károly Egyetem ugyanis konfliktusba került az I. Ferdinánd révén szintén egyetemi rangot elnyert filozófiai és teológiai karral rendelkező jezsuita kollégiummal. A mindig is némi huszita-reformátor jelleget magán viselő Károly Egyetem professzorai éles, szellemi és

[585] Mejdřická, 1977. 417-421.
[586] Mejdřická, 1977. 417-421.
[587] Winter, 1966. 151-159.; Bangert, 2002. 188-190.

politikai téttel egyaránt járó csatákat vívtak meg a Clementinummal. Ezt a küzdelmet leginkább a katolikus egyház belső megosztottsága, konkrétabban: a jezsuita térnyeréstől megrettenő, a pápa támogatását is élvező prágai érsek és köre segítette elő. Ennek megfelelően 1623-ban hiába kerültek a Jézus Társaságába tartozó szerzetesek a Károly Egyetemre, a következő három évtizedben többször is elveszítették ottani befolyásukat. Végül 1654-ben egy kompromisszum eredményeként Karolinum-Ferdinandium néven egyesítették a két egyetemet: a jezsuiták a jogi és orvosi karra nem tudták kiterjeszteni vezető pozíciójukat – igaz, a két legnépesebb fakultáson saját elképzeléseik szerint folyhatott a továbbiakban a munka.[588] Az egyetemháború fontos hozadéka volt egyébként, hogy főszereplővé lépett elő az öntudatos érsek, gr. Harrach, aki saját papnevelő szemináriumának létesítésével is ellehetetlenítette a teljes jezsuita monopóliumot. Ez az intézmény II. József koráig sok-sok szerzetes és világi pap kinevelésével gondoskodott a jezsuitákkal szembeni alternatíva továbbéléséről.[589]

A prágai egyetem tehát – ellentétben a teljesen jezsuita kézbe kerülő olmützi és breslaui egyetemmel – szinte az első perctől kezdve alkalmat kínált a haladó tudományos törekvések kibontakozására. Így például Marcus Marci orvosprofesszor már a 17. század közepén fellépett a jezsuita tanügyi monopólium és a neoskolasztikus tanok ellen, s platóni alapokon nyugvó természettudományos tevékenységet fejtett ki. Optikai, mechanikai és orvosi elméletei megtermékenyítőleg hatottak Huygensre, s 1667-ben a Royal Society is tagjai közé fogadta. Hozzá hasonló a jelentősége Valerian Magninak. A II. Rudolf udvarában felnőtt kapucinus szerzetes – ellentétben a jezsuitáknál tanult és eleinte őket is szolgáló Marcival – egész életében a jezsuiták ellenfelének számított, amiért egy ideig Lengyelországban, IV. Ulászló (1632-1648) udvarában kényszerült meghúzni magát. Harcai eredménnyel jártak, s 1637-ben pápai privilégiumot szerzett egy általa szervezett, a jezsuita rendtől független prágai papképző szeminárium, az Ernestinum számára. A Leibnizra is hatással lévő Magni szintén fellépett az oktatási sokszínűség, valamint a természettudományos alapokon nyugvó világnézet mellett. Ezenkívül a rekatolizáció fénykorában síkra szállt a protestánsok és a katolikusok reuniójáért – mindkét fél haragját kiváltva ezzel.[590]

A 17. századi friss eszmei áramlatok fő képviselői közül semmiképpen nem hagyhatjuk ki Comeniust. A morvaországi születésű, európai hírű pedagógiai gondolkodót

[588] Čornejova – Svatoš, 1993.
[589] Menzel, 1969. 43-44.
[590] Winter, 1971. 39-43.

tekintették ugyanis a rekatolizáció hívei a legnagyobb ellenségüknek. Ezért különös erővel igyekeztek távoltartani hazájától. Jobbára sikerrel, hiszen életének nagy részét külföldi – száműzetéssel felérő – szolgálatokban töltötte. Hozzá hasonlóan külföldön szerzett magának elismerést F. G. Holík, akinek a nevét gyümölcsfa-termesztést segítő könyvei miatt az egész művelt Európa megismerte.[591]

A 17. század végén tehát gyengülni látszottak a felekezeti abszolutizmus pozíciói. A latin nyelvvel szemben megerősödött a német, a jezsuiták mellett pedig egyre fontosabb szerepet töltöttek be a bencések, a ferencesek. Különösen a jezsuiták leggyengébb pontján, Sziléziában érvényesült a kereskedelmi kapcsolatok szellemi – vallásos hatása: a Breslau–Drezda–Lipcse kereskedelmi vonal, valamint a sziléziai protestánsok leydeni, jénai és zittaui tanulmányai révén ide jutottak be először a hallei pietizmus tanai. Olyannyira, hogy a 18. század elején már egy tekintélyes állami főtisztviselő, G. F. Schierl von Schierendorf tartományi kamarai fiskális is nyíltan fellépett a jezsuita rend ellen. A pietisták mellett néhány piarista apát (pl. az asztronómiával foglalkozó A. Langer, a filozófiai – matematikai tanulmányokat folytató A. Th. Sackl) is a felvilágosodás előfutárai közé sorolható. Csakúgy, ahogyan a századforduló legfontosabb tudós körének, az F. E. Herberstein gróf körül csoportosuló, fontos szászországi és göttingai kapcsolatokat ápoló, egy nemesi akadémia, majd egy tudós társaság tervezetét kidolgozó csoportnak a tagjai is ezen áramlatokat erősítették.[592]

Ezek a személyiségek azonban még csak szűk körben mozogtak, az egyházi erők egyelőre sikerrel tartották távol tőlük az írni-olvasni tudó nemesi, polgári rétegeket és a papokat. Igaz, egyes teológusok is érdeklődtek az új természettudományos eredmények iránt és hajlottak a skolasztikus álláspont felülvizsgálatára, a 18. század első negyedében azonban átfogó változásokra nem került sor. Ebben a véletlen is fontos szerepet játszott: a Birellinek, a prágai egyetem szuperintendensének tollából származó első egyetemi reformkoncepció már I. József idején leszögezte a természettudományos tárgyak és a matematika bővebb tárgyalásának szükségességét, valamint a diktálás helyett a szabad előadásokat preferálta, a katolikus ünnepnapok csökkentését javasolta, s általában az egyetemet, mint az orvos-, jogász- és tanárképzés szempontjából fontos intézményt jelölte meg. A tervezetből azonban előbb egy pestisjárvány, majd pedig az uralkodó halála miatt nem lett semmi.[593]

---

[591] Winter, 1966, 168-169.
[592] Winter, 1966. 169-178.
[593] Winter, 1971. 113-120.

2. A katolikus felvilágosodástól a nemzeti kibontakozás kezdetéig

A nyugati eszmék terjedését azonban nem lehetett meggátolni. A manufaktúrák és a német térséggel való kereskedelmi kapcsolatok fejlődése ugyanis elősegítette a könyvek áramlását. Komoly nemesi gyűjtemények alakultak ki – például a Khuenburg- vagy a Valdstein-család több tízezres, jobbára német városokból származó állománnyal rendelkezett. A legnagyobb gyűjteményt az első csehországi szabadkőműves páholyt megszervező főúr, a janzenista eszmékkel rokonszenvező, széles körű mecénási tevékenységet is kifejtő F. A. Sporck tudhatta a magáénak. Sporck tragikus személyes sorsa egyben a cseh felvilágosodás kezdetét jelentette: a jezsuita irányítású cenzúra ahhoz még elég erősnek bizonyult, hogy elkobozza 50 ezer kötetét – amelynek nyomán egy év múlva, 1737-ben megtört emberként meg is halt Sporck –, ám a felvilágosodás tanainak terjedését már nem tudta megakadályozni.[594]

A következő évtizedben épp a csehországi jezsuita renden belül erősödtek meg a felvilágosodás hívei. Ebben kulcsszerepet játszott a regensburgi születésű, a matematikai, fizikai és asztronómiai kérdések, valamint a gazdaság fejlesztése, s azon belül is az agrárkultúra iránt élénken érdeklődő J. Stepling. Ő alapította meg 1751-ben a Clementinum obszervatóriumát, német és itáliai tudósokkal bonyolított kiterjedt levelezést. Stepling példáján felbuzdulva kezdett a szintén jezsuita J. Pohl az elektromossággal, Frankenberg pedig a meteorológiával kapcsolatos vizsgálataiba.[595]

Ebben az évtizedben Morvaországban is meghatározóvá váltak a felvilágosodás törekvései. Mivel az egyébként meglehetősen jelentéktelen olmützi egyetemen jóval erősebb pozíciókkal rendelkeztek a jezsuiták, mint Prágában, a haladás hívei nem is a professzorok köré csoportosultak, hanem az egyetemen kívül.[596] Ez egyébként kivételes jelenségnek számított Európában. A 17. századi akadémiai kezdeményezések ugyanis jellemzően nem egyetemi városban jártak sikerrel: az arisztotelésziánus – skolasztikus egyetemek és a racionalizmus fellegváraiként működő tudós testületek székhelyük elkülönítésében is megmutatkozó módon elhatárolódtak egymástól. A 18. század közepén ugyan Göttingában vagy Erfurtban is létesült tudós társaság, ott azonban az egyetem és az akadémia tagsága legalább részben átfedésben, s folyamatos kapcsolatban volt egymással.

[594] Winter, 1971. 125-131.
[595] Winter, 1966. 181-183.
[596] Az olmützi egyetem másodrendűségét jól illusztrálja a tény, miszerint II. József gondolkodás nélkül minősítette vissza líceummá az intézményt. Thienen-Adlerflycht, 1975. 35-36.

Ezzel szemben Olmützben úgy alakult meg Közép-Kelet-Európa első akadémiája, hogy tagsága a városban működő egyetemtől gyakorlatilag teljesen függetlenül verbuválódott.[597]

A modenai születésű F. G. Giannini prépost és a művelt felmenőktől származó, tíz nyelven beszélő, világlátott arisztokrata J. F. v. Petrasch gyűjtötték maguk köré az új eszmék iránt érdeklődőket. Vezetésükkel több hónapnyi előkészületek után (hetente találkoztak, s előadásokat tartottak, illetve tudományos és irodalmi újdonságokról számoltak be egymásnak) 1746-ban alakult meg a Societas eruditorium incognitorum. Az olmützi társaság tagja volt Bél Mátyás, Born Ignác, van Swieten, a lipcsei Gottsched, Rosenthal bécsi udvari könyvtáros vagy a szintén bécsi matematikus, Patricius Marinori. A társaság titkára, Ziegelbauer mellett számos más, Břevnovban, Melkben, Regensburgban vagy Würzburgban ténykedő bencés szerzetes is bekapcsolódott a munkába. Fontos jelenség, hogy miközben a városban működő egyetem professzorai nemcsak elzárkóztak a társaaságban való közreműködéstől, hanem diákjaikat is eltiltották ettől, az olmützi egyetemi hallgatók mindvégig aktív tagjai voltak a társaságnak. A 32 pontból álló szabályzata szerint folyóiratot kiadó, fiatal tehetségeket felkaroló, külföldi tudósokkal kapcsolatot kiépítő egyesület anyagi nehézségek és adminisztratív akadályok miatt csak rövid ideig valósíthatta meg fő céljait. Így mindössze három évfolyamot ért meg a Monatliche Auszüge alter und neuer gelehrten Sachen című kiadványuk. Ennek ellenére döntő része volt a – Mária Terézia által is támogatott – társaságnak abban, hogy Morvaországban a 18. században megmozdult a szellemi élet, kifejezetten általa terjedtek itt el például Muratori eszméi.[598]

Ehhez hasonló tudós kezdeményezések Prágában először a szabadkőművesekhez fűződtek, s csak a felvilágosodás második szakaszában sikerült hivatalosan is elismert, elfogadott szervezetet létrehozni a tudományok terjesztésére: 1774-ben alakult meg J. Stepling vezetésével a Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften.[599] Ezt egyébként megelőzte a kiváló tudós és tudományszervező Born Ignác által 1769-ben létrehozott Patriotisch-ökonomische Gesellschaft – e szervezet nyomdokaiba lépett 1774 a Stepling-féle akadémia.[600]

Born Ignác egyébként is meghatározó alakja volt ennek a korszaknak. Az 1780-ban Bécsbe települt mineralógus az 1760-70-es években a cseh tudományos közélet minden jelentősebb eredményének hátterében ott állt. Jelentős szerepe volt például az

[597] Hammermayer, 1976. 5-8.
[598] Menzel, 1969. 84-86.; Zlabinger, 1970. 53-61.; Wondrák, 1972. 220-228.
[599] Winter, 1966. 190-192.
[600] Winter, 1971. 210-214.

Abhandlungen der Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften című kiadványsorozat szerkesztésében, de fontos szerepet vállalt a Prager Gelehrten Nachrichten című lap szerkesztésében is. Itt – a Csehországban született és csehül tudó osztrák kameralisztikaprofesszor – Sonnenfels legfőbb prágai tanítványával, Butschekkel közösen hirdették a kameralisztika legfőbb tételeit, a hazaszeretet és a közjó elvét. Butschek volt egyébként Seibt után a második, aki világi tudós létére a filozófiai karon katedrához jutott.[601] Szintén Born próbálkozott némi sikerrel egy bányászati társaság, a Societät für Bergbaukunde megszervezésével: a néhány évig működő szervezet jelentette meg a Bergbaukunde című folyóirat két kötetét.[602]

A felvilágosodás kései szakaszában egyrészt a königgrätzi püspök, Hay, másrészt Kramerius és Dobrovskỳ vették át a kezdeményező szerepet. Hay a csehországi katolikus felvilágosodás legfontosabb alakja: Kelet-Csehország egyházi vezetőjeként hatékonyan lépett fel a patriotizmus, a nevelés, az erkölcsösség, az igazságosság és a teológiai párbeszéd jegyében.[603] Kramerius és Dobrovskỳ tevékenysége pedig már a cseh nemzeti újjászületéssel köthető össze. Kramerius patrióta lapja vidéken is gyorsan nagy népszerűségre tett szert, a párizsi eseményekről már 1789 augusztusában lelkes beszámolót közlő lapot hangosan olvasták fel a tömegeknek. Eközben Dobrovskỳ szívügye, a cseh nemzeti színház a polgárosult rétegeket célozta meg. Dobrovskỳ a szlavisztika, a kritikai forráskiadás és történetírás csehországi atyja, akinek zsenialitását Goethe is elismerte.[604] Ebbe a sorba illeszthető a még német nyelvű Monatlichen Beyträge című mezőgazdasági lap, amely a fennálló agrárstruktúra kritikájával – Kramerius periodikájához és a cseh színházi darabokhoz hasonlóan – hatékonyan hozzájárult a parasztok nemesekkel szembeni jogainak követeléséhez – terjesztéséhez. Hasonló következtetésre jutott Gross jogászprofesszor is. Az egyébként forradalomellenes szándékú, a széles nyilvánosság számára ismeretlen elemzése kiemeli, hogy a robot nemcsak alacsony hatékonyságú, hanem jogtalan is, ezért mindkét fél javát szolgálná a mihamarabbi eltörlése. A forradalmi események legszorgosabb kommentátorának Johann Ferdinand Opiz számított, aki sok kötetnyi kéziratot hagyott befolyásos levelezőpartnereire a franciaországi fejleményekről vallott nézeteiről.[605]

---

[601] Lorenz, 1934. 244-245.; Angermann, 1973. 274-276.
[602] Teich, 1976. 202-204.
[603] Winter, 1971. 200-202. A korszakról magyar nyelven újabban, leginkább a cseh-magyar kulturális kapcsolatokat elemezve Deák Eszter munkái jelentenek útmutatást. Pl. Deák, 2001.
[604] Winter, 1971. 210-215.
[605] Mejdřická, 1977. 421-428.

3. A prágai egyetem – a cseh felvilágosodás bölcsője

A nagy múltú, középkori tradícióira büszke prágai egyetem a jezsuiták jelenléte idején a középszerűségbe süllyedt. Berkein belül egy-két kiemelkedő – nem mellesleg jezsuitaellenes – professzor munkásságának kivételével önálló szellemi vívmány nem született a 18. század közepéig. S bár 1725-ben a magánelőadások anyagába bekerült a jogi karon a természet- és közjog, valódi reformok csak az 1740-es évek végén vették kezdetüket. 1748-ban új tanulmányi szabályzatot fogadtak el, ráadásul ekkor lépett érvénybe az a szabály, hogy állami hivatalt ezentúl kizárólag jogvégzettekkel töltenek be.[606] A teréziánus reformok jegyében direktorok kerültek a karok élére. Így az orvosi fakultást Gerhard van Swieten követője, a szintén külföldi Wilhelm Mac Neven, a jogit pedig a későbbi bécsi oktatáspolitikai diskurzusok fontos szereplője, Kressel von Qualtenberg vezette. A teológiai kar élére Franz Hofmann, a filozófiaira pedig a már említett Stepling került – mindketten kitűntek jezsutia társaik sorából a katolikus felvilágosodás iránti nyitottságukkal.[607]

A filozófiai karon 1752-ben lépett életbe új tanterv, amelyben nagy helyet kapott a történelem, a kísérleti fizika, a bányászati ismeretek – s végképp eltűntek a geocentrikus világképre alapozott tananyag maradványai.[608] Egyébként az új tantervvel egyidőben nevezték ki Steplinget a fakultás direktorává – ezzel ért véget a karon a konfesszionális abszolutizmus, amit a felvilágosult abszolutizmus váltott fel. Ez azonban korántsem teremtett egyértelmű helyzetet. Steplingnek több komoly csatát is meg kellett vívnia a jezsuitákkal. A Wolffért egyébként is lelkesedő Steplingnek leginkább a német protestáns filozófus tanait kellett többször megvédeni, de emellett részletes vita alakult ki az ateizmus és a felvilágosodás egybemosása – megkülönböztetése kapcsán is. A haladó eszmék folyamatos jelenlétéről Stepling tanítványai gondoskodtak. Így például az 1763-tól matematikaprofesszor J. Tesinek a Newton-i tanok fontos közvetítőjeként, St. Wydra pedig a későbbi híres tudós, Bolzano tanáraként szilárdította meg a modern tanítások prágai pozícióját.[609] A felvilágosodás harmadik szakaszában, 1793-ban nyílt meg a karon a cseh nyelvi tanszék.[610]

---

[606] Hammerstein, 1977. 220-221.
[607] Menzel, 1969. 43-44.
[608] A selmeci bányatisztképző 1763. évi magasabb tanintézetté emelésével egyidőben Prágában is megalakult a bányászati ismeretek tanszéke. Egglmaier, 1995. 106-107.
[609] Winter, 1966. 183-185.
[610] Nem ez volt egyébként az első cseh nyelvi katedra a Birodalomban, hiszen a bécsi egyetemen 1775-től külön tanszék szolgálta ennek a nyelvnek a tanítását, a bécsújhelyi katonai akadémián pedig már 1751-től folyt csehoktatás. Köllner, 2000. 17-18.

A jogi karon a bécsihez nagyon hasonló folyamatok mentek végbe. A század közepén létesítették a természetjogi katedrát, majd 1756-tól már öt professzor dolgozott a fakultáson. A természetjogot itt is Grotius, Pufendorf, Thomasius nyomán tanították, s így kisebb módosításokkal a göttingai – hallei modell érvényesült a tanításban. Hamar bekerültek a tankönyvek közé Riegger, Martini és Achenwall művei, Sonnenfels kameralizmusát pedig 1768-tól Butschek politikatudományi előadásai képviselték. 1784-től minden előadás németül folyt a fakultáson.[611]

Ennél is fájdalmasabb volt a jezsuiták számára, hogy a teológiai karon is elveszítették monopóliumukat. A bécsi történésekkel nagyjából párhuzamosan, 1760-tól Prágában is megjelentek az első nem jezsuita (hanem ágostai és domonkos) dogmatikatanárok. Bár a jezsuiták eleinte mindenféle kellemetlenséggel akadályozták munkájukat – például adminisztratív eszközökkel elérték, hogy hetekig üres előadótermek fogadják az új professzorokat –, hosszabb távon nem gátolhatták meg térnyerésüket.[612] Így például az ultrakonzervatív egyházjog-professzor, Dewaldt 1765-ig rendelkezhetett teljes körűen saját tudományával, utána viszont osztoznia kellett az egyházjogi kurzusokon a Grotius- és Pufendorf-féle természetjogi tanítások csehországi meghonosítójával, Schrodttal. Schrodt Riegger és Martini után a harmadik legjelentősebb természetjog-professzornak számított a Monarchiában, mértéktartó felvilágosultsága pedig egy új korszak kezdetét jelentette a prágai egyházjog-tanítás történetében.[613]

A papképző szemináriumot Přichovský érsek teljes sikerrel kivonta a teréziánus reformok hatálya alól, s így szervezeti tekintetben semmilyen változás nem következett be az intézmény életében. Ám a csehországi felvilágosodás legfontosabb alakjának, Seibtnak az egyháztörténeti katedrára való meghívásával egészen új irányba mozdította a papképzés tartalmi fejlődését.[614]

A prágai egyetem s a cseh kultúra felvilágosodás kori történetének igazi fordulópontja köthető K. H. Seibt megjelenéséhez. A cseh felvilágosodás első, az 1740-60-as évekre eső szakaszát az olmützi társaság megalakulása, valamint a jezsuiták egyetemi pozícióinak megrendülése jellemezte. A Seibt fellépésével kezdődő második, ún. „németes szakasz" az 1790-es évekig tartott, amit aztán a felvilágosult eszmék meghaladása, a Jungmann romantikus nemzeti programjával, a cseh nyelvújítás kezdetével, valamint

[611] Hammerstein, 1977. 221-228.
[612] Winter, 1966. 185-186.
[613] Menzel, 1969. 97-99.
[614] Menzel, 1969. 44-46.

Bolzano radikális demokratizmusával jellemezhető közel három évtizedes korszak követett.[615]

Seibt 1763-ban lépett a prágai katedrára, s a reformok kulcstényezőjévé vált. Előbb a piaristáknál, majd az akkori egyik legfontosabb európai szellemi központban, Lipcsében, Gottschednél és Gellertnél tanult. Prágában az első német nyelvű professzorként – óriási szenzációt keltve – tanította a széptudományokat és az erkölcstant. A német nyelvű irodalom, költészet, szónoklat- és írástan tanáraként döntően a felvilágosodás német irányzatát képviselte, s az érzelmek és az ízlés, valamint a Wolff-féle racionalizmus szintézisére törekedett. Mivel rendkívül elégedetlen volt tanítványai ismereteinek, ízlésének, kritikai érzékének hiányosságai és igénytelensége miatt, átfogó nevelési tervezetet készített az egyetemi oktatás számára. Célja az univerzitásnak a polgári nevelés szolgálatába való állítása, az addig kizárólagos tudós oktatás köznapibb funkciókkal való kiegészítése volt.[616]

Az egyháziak ellenkezése dacára Seibt gyors sikereket ért el: folyóiratot indított, előadásaira hallgatók tömegei özönlöttek, s néhány év alatt sikerült a német stilisztikát, irodalomtudományt és propedeutikát valódi tudományként elfogadtatnia. Eredményeit az uralkodó is elismerte. Ennek megfelelően a jezsuita rend feloszlatása után előbb a filozófiai kar direktora lett, majd a csehországi gimnáziumok felügyeletével is őt bízta meg a császárné. 1783-ban a prágai egyetem rektora lett. Így Seibt – 1798. évi nyugalomba vonulásáig – csaknem az egész cseh- és morvaországi oktatás fölött meghatározó, közvetlen befolyással rendelkezett. A mélyen vallásos, az erkölcsi törvények betartását mindenkor szorgalmazó Seibt nagy hatást gyakorolt kora prágai, csehországi gondolkodására, mentalitására.[617] Befolyásának gyors növekedését segítette, hogy a híres Seibt-kör, azaz a professzor körül csoportosuló tanítványok révén folyamatosan intenzív kapcsolatot ápolt a legjelesebb tehetségekkel – azokkal, akik a következő évtizedekben meghatározó pozíciókba kerültek a cseh szellemi életben. Így például a Seibt-kör tagja volt a későbbi prágai rektor, az egyháztörténész Pfrogner, vagy a bencés szerzetes, a prágai, majd a bécsi teológiai kar direktora, az 1770-80-as évek teológiai tanulmányi reformjainak motorja, Rautenstrauch.[618] De szintén ebben a korszakban, Seibttel szoros együttműködésben tevékenykedett az első protestáns prágai professzor, Meisner.[619]

[615] Pražák, 1991. 36-43.
[616] Lorenz, 1934. 243-244.
[617] Lorenz, 1934. 246-250.
[618] Menzel, 1969. 44-46.
[619] Mejdřická, 1977. 421-422.

Ugyanakkor nem feledhetjük, Seibt szellemi befolyását is jelentősen korlátozta az, hogy a jozefinus évtizedben Prágában is visszaesett a hallgatók létszáma. 1789-ben a teológiai karon 596-an, a jogi fakultáson 197-en, az orvosin pedig mindössze 73-an tanultak – így a mindenkit érintő filozófiai kar hallgatóságával együtt sem érte el az intézmény az 1500 fős határt.[620]

Seibt saját szándékaitól függetlenül is nagy jelentőségre tett szert: szabadszellemű előadásaira ugyanis az exjezsuiták heves támadással reagáltak. A cseh tanulmányi bizottság előző, pozícióját vesztő elnökének, Wieschnik grófnak a vezetésével feljelentették Seibtot, s gondoskodtak arról, hogy az ügy az Udvarba kerüljön. Sőt, elérték, hogy előadásainak jegyzeteit személyesen a cenzúrabizottságban ülő Wieschnik kapja meg vizsgálatra. A „Seibt-affér" felemás eredménnyel zárult. Részben ugyanis a megvádolt rehabilitációját hozta, Mária Terézia személyes audiencián 1000 guldennel kárpótolta a bonyodalmakért, de Wieschnik közben ismét megszerezte a tanulmányi bizottság vezetését, a Gubernium élére pedig a szintén Seibt-ellenes Cavriani gróf került.[621] Hosszabb távon azonban a „Seibt-affér" mégis a felvilágosodás híveinek javát szolgálta: a felmentő ítéletre hivatkozva nyílt lehetőség a prágai könyvkereskedők számára Voltaire, Rousseau vagy Holbach műveinek prágai terjesztésére.[622]

4. A felsőbb oktatás reformja – a papképzés és a gimnáziumok

Seibt mellett a csehországi tanügypolitika legkiemelkedőbb alakja F. S. Rautenstrauch volt, akinek a neve összeforrott előbb a csehországi, majd a monarchiabeli papképzés reformjával. Rautenstrauch a břevnovi bencés kolostorban végezte gimnáziumi, valamint filozófiai és teológiai stúdiumait, majd Prágába került, ahol egyfelől a teológiai, majd két éven át a jogi karon folytatta tanulmányait, másfelől pedig a Seibt-körbe is bekerült. A már említett Schrodt hatására pályája elején egyházjogi kérdésekkel kezdett el foglalkozni, Břevnovba visszatérve a dogmatika mellett ezt a diszciplínát tanította. 1769-ben jelentette meg egyházjogi tankönyvét, amelyet azonban a konzervatív prágai érsek, Přichovský azonnal indexre tétetett. Ám művével elnyerte a haladó prágai körök rokonszenvét, Seibt mellett gr. Wieschnik is védelmébe védelmébe. Bár átütő szakmai sikert nem hozott a tankönyve – Ausztriában például sosem tanítottak belőle –, személyes előmenetelét jól

[620] A következő évtizedekben végbemenő gyökeres fordulat eredményeként a létszám-arányok fél évszázad alatt teljesen megváltoztak: 1850-ben 795 jogász-, 328 orvostan- és 186 teológushallgató alkotta a prágai egyetem tanulóifjúságát. Havránek, 1998. 221-222.
[621] Lorenz, 1934. 246-247.
[622] Mejdřická, 1977. 421-422.

szolgálta az ügy. Rautenstrauchot 1773 márciusában választották meg Břevnov-Braunau kolostor apátjának. Ebbéli tisztségében igen szerteágazó tevékenységet fejtett ki – éppúgy fontos szerepet tulajdonított a vizitációk újraszabályozásának, a kolostoregyüttes (négy kolostor tartozott hozzá) gazdasági stabilitásának, saját apátsága külön jogainak kiharcolására, mint a tudományos képzés fejlesztésének.[623] A kolostor ügyei iránti intenzív érdeklődése egyébként akkor is megmaradt, amikor már Bécsben dolgozott, s csak éves szabadságának terhére látogathatta végig a gondjaira bízott négy szerzetesi közösséget. Ennek kapcsán jelentős szerepet játszott új bortermelési eljárások, téli gyümölcsök termesztésével kapcsolatos kezdeményezések, vagy éppen a a marha- és birkavész elleni megoldások csehországi elterjesztésében. A kolostorok közvetlen környezetét felvirágoztató ténykedését azonban beárnyékolja a tény, miszerint a nagy csehországi éhínség idején, 1776-ban a braunaui parasztfelkelés kapcsán rideg földesúrként gondolkozott: kizárólag katonai megoldást alkalmazott, s a parasztság nyomorával lényegében nem törődött.[624]

Élete és pályája alakulása szempontjából břevnovi munkásságának kétségtelenül a tudományos képzéssel kapcsolatos tevékenysége volt a legfontosabb. A gondjaira bízott négy kolostor anyagi felvirágoztatása és minuciózus erkölcsi felügyelete mellett ugyanis intenzíven foglalkozott a kolostori tudományos képzéssel. Ez utóbbi tevékenysége avatta ráadásul a korszak egyik legfontosabb csehországi reformerévé. A filozófiai és a teológiai stúdiumok újjászervezése kapcsán ugyanis olyan elismertségre tett szert, amelynek eredményeként előbb a prágai egyetem teológiai karának direktora, s ezzel párhuzamosan a prágai Studienkommission tagja lett. Ebbéli minőségében fogott az egyetemi teológusképzés átalakításához. Új tankönyvek elkészíttetésével, püspöki és kolostori könyvtárak állományának felmérésével, továbbá kolostoronként legalább két szerzetes egyetemi tanulmányainak ösztönzésével igyekezett egy átfogó, egységes programot megvalósítani. Továbbá hivatalból ő vitte a teológiai tárgyú kötetek cenzúra-ügyeit, s hatáskörét felhasználva engedélyezte a katolikus felvilágosodás műveinek Csehországba való legális beáramlását.[625]

Amint arról korábban már részletesen szóltunk, Rautenstrauch prágai tevékenységét olyannyira elismerték az Udvarban, hogy hamarosan Bécsbe invitálták, ahol a monarchia egészére kiterjedően megkerülhetetlenné vált a teológiaoktatást illetően. Ennek

[623] Rautenstrauch pályájának elejéről részletesen: Menzel, 1969. 99-113.
[624] Menzel, 1969. 121-146.
[625] Menzel, 1969. 117-119.

megfelelően a bécsi teológiai kar újonnan kinevezett direktoraként megtartotta a prágai fakultáson betöltött tisztségét, a papképzés prágai vezetője Augustin Zippe lett. Zippe kiválasztását egyértelműen a tanügyi modernizáció – s nem mellesleg a szegény- és árvaügy – iránti elkötelezettsége magyarázta: előzőleg kanonokként például egy árvaház alapításával bizonyította tenniakarását. A generálszeminárium vezetőjeként az alsó fokú oktatás elterjesztése érdekében az alább még részletesebben bemutatandó egykori egyetemi társával, Kindermannal, valamint a cseh nemzeti kibontakozás egyik vezérével Dobrovskỳval szövetkezett. Nem véletlen, hogy II. József Rautenstrauch halálát követően őt szemelte ki a bécsi teológiai kar direktorának.[626]

Sajátos szerepet töltött be a csehországi tanügyi reformtörekvések kibontakozásának történetében a prágai nemesi akadémia terve. Ennek köszönhetően a fentieken túl is kiemelkedő jelentőségű volt nemcsak Rautenstrauch, hanem már elődje idején is a břevnovi kulturális centrum szellemi hatása. A nemesi akadémia alapításával járó tehervállalást – és az azzal járó lehetőségeket – ugyanis a cseh-morva arisztokrácia negligálta. Így az eredeti tervekkel ellentétben az iskola 1744 novemberében Břevnov-Braunauban, az ottani bencés kolostor apátjának, Benno Löblnek köszönhetően nyílt meg. A bencések alig titkoltan a jezsuita tanügyi nagyhatalom megtörése érdekében kívánták az új iskolát megszervezni. Mivel többnyire saját erejükre voltak kénytelenek támaszkodni – az egyetlen jelentős főnemesi támogató a magánkönyvtárát az ügynek szentelő gr. Kinsky főkancellár volt –, jellemzően Löbl elképzelései érvényesültek a meghívott tanárok–tudósok kapcsán. Így érkezett Prágába Salzburgból A. Desing, Bécsből M. Ziegelbauer, Kölnből O. Legipont, Bambergből B. Stolte, Würzburgból I. Groupp és egy sváb kolostorból U. Weiß. Ez a – hazánkban lényegében ismeretlen – illusztris társaság hamarosan igen fontos szerepet töltött be a prágai–csehországi szellemi kibontakozásban. Így például Ziegelbauer a történettudomány, a forráskutatásra alapozott kritikai történetírás, a filológia terén nyújtott kiemelkedőt, a skolasztika- és tomizmusellenes filozófus, Weiß Wolff tanításait vizsgálta behatóan, Legipont pedig dogmatikai és morálteológiai tárgyú műveivel emelkedett ki kortársai közül.[627]

A cseh gimnáziumok történetében – hasonlóan az osztrákokéhoz – kevésbé számít jelentősnek a korszakunk. Természetesen ebben a térségben is igyekezett az állam kiterjeszteni a fennhatóságát, s ezért az 1775-ben megalakított tartományi Schulkommissionnak első rendű feladata volt a középiskolák állapotának feltérképezése, s

[626] Winter, 1934. 163-166.
[627] Menzel, 1969. 76-83.

újító javaslatok kidolgozása. Magától értetődő volt, hogy egy olyan hatalmas befolyású személyiség, mint Seibt, a cseh Schulkommissionnak is a kezdetektől a tagja legyen – a testületben ő felelt a gimnáziumi ügyekért. Ennek megfelelően évente készített – módosító javaslatokkal kiegészített – jelentéseket a cseh középiskolákról. A középiskolák száma egyébként a jezsuita rend feloszlatásakor 42 volt, ebből 12-t tartott fenn a Jézus Társasága. Seibt felügyeletével, a teréziánus-jozefinus reformokkal összhangban radikális csökkentették ezt a mennyiséget: az 1780-as évek legelejére mindössze 13 gimnázium maradt fenn.[628]

Seibt nagy súlyt helyezett arra, hogy a színvonalukat tekintve magasan kiemelkedő gimnáziumokat – elsősorban a prágai iskolákat – mihamarabb érjék el a gyengébb vidéki középiskolák.[629] E cél jegyében igyekezett a megszüntetendő iskolák tanárait átcsoportosítani, valamint tantervi módosításokat bevezetni. Különösen a szívén viselte a reáltárgyak nagyobb óraszámban való tanításának ügyét, valamint a latinoktatás hatékonyságára vonatkozóan is hasonló céllal tett javaslatokat. Jelentéseiből kitűnik, hogy az 5 osztályos gimnáziumok alsó két-három osztályában Csehországban rendre németül és/vagy cseh nyelven folyt az oktatás, s csak a felsőbb évfolyamokban vált általánossá a latin. Ezt a rendet leginkább a tanulók gyenge színvonalú latintudása miatt bírálta, mivel ez nagyban rontotta az egész iskolai munka minőségét.[630] Érdekes ellentmondás továbbá, hogy Seibt Bécs heves rosszallását kiváltva is védelmezte a vallás- és latinoktatás szakmai önállóságának ügyét, miközben ezzel szemben, épp az iskolák egységesítésében játszott akadályozó szerepük miatt nem támogatta a körzeti iskolafelügyelők (Kreishauptleute) egy-egy gimnázium felügyeletére kiterjedő hatáskörét. Végül Seibt egy olyan pedagógiai újításáról szólunk, amelyet aztán Bécs átvett, s a Monarchia összes középiskolája számára előírt: Seibt vezette be a tanulók erkölcseit javítani és regisztrálni hivatott Fekete Könyvet és a Becsület Könyvét – e kettőbe jegyezték fel a renitens, illetve épp ellenkezőleg, a kiváló magatartásukkal kitűnő diákokat.[631]

A gimnáziumi szektorban egyébként – Seibt tapasztalatainak megfelelően – hatalmas volt Prága szellemi túlsúlya. Ezt kiválóan illusztráló adat, miszerint Prágában 1796-ban 75.675-en, Bécsben pedig 203.941-en laktak, s ennek ellenére közel azonos volt mindkét városban a gimnazisták száma (Prágában 1039, Bécsben 1162).[632] A főváros-

[628] Wotke, 1905b. 215-223.
[629] Wotke, 1905b. 207-211.
[630] Wotke, 1905b. 204-207.
[631] Wotke, 1905b. 193-197.
[632] Wotke, 1915. 108.

központúság jegyében a 13 megmaradt cseh középiskola közül három exjezsuita gimnázium (az óvárosi, az újvárosi és a kisoldali) működött Prágában, s az összes cseh gimnáziumi tanuló kétharmada e három iskolába járt, méghozzá úgy, hogy a tanulók közel fele vidékről költözött kollégiumba ötéves tanulmányai idejére.[633]

A többieket a budweisi, a pišeki, a pilseni, a tuppaui, a kossmonosi, a braunaui, a leitomischeli középiskola, valamint még három egykori vidéki jezsuita intézmény – Eggerben, Königgrätzban és Leitmeritzben – fogadta. Ehhez még hét morvaországi középiskola társult – ennyi maradt az 1770-es évek közepéig működő 16-ból.[634] Mindez az ausztriai viszonyok ismertetésénél már jelzett problémához, lelkészhiányhoz, s általában a gimnáziumi szektor elégtelen mennyiségi teljesítményéhez, a vele szembeni igények jelentős megnövekedéséhez vezetett. Ennek megfelelően Zippe 1795-ben nemcsak az osztrák tartományokra, hanem Cseh- és Morvaországra, illetve Sziléziára vonatkozóan is átgondolta az új iskolák létesítését. Az 1790-es években a 17 cseh gimnázium működött. Ezt a számot Zippe elegendőnek tartotta, de részben területi aránytalanságokat vetett fel, mivel egy-egy kisebb körzetben épp úgy két-három gimnázium működött, mint a nagyobbakban. Részben pedig az egészen kicsiny középiskolák színvonalával volt elégedetlen. Ez utóbbi problémát Morvaországban és Sziléziában különösen súlyosnak tartotta. Itt 10 iskolát talált, s feltétlenül szükségesnek látta ezek kiegészítését a freibergi, leipniki és hradischi iskolák újranyitásával.[635]

Az aránytalanságok valóban szembeszökőek, ha az egyes intézmények létszámadatait szemügyre vesszük. Miközben 1796/97-ben a Prága-újvárosi iskolában 488 fő tanult, a másik kettőben 289-en, illetve 262-en, így a fővárosban összesen 1039-en. Komolyabb hallgatósága volt még a leutomischeli (257) iskolának. A 200-at már nem érte el az eggeri (188), a königgrätzi (186), a budweisi (184), a jungbunzlaui (132), a pilseni (108) és a tuppaui (105), s a 100-at sem érte el a kommotaui (98), a pišeki (92), a leutmeritzi (89), a brixi (80) és a braunaui (53) iskola létszáma. Zippe másfél évvel korábbi állapot-felméréséhez képest pedig már nem működött gimnáziumban Deutschbrodban és Schlakenwerthben, így összesen 2611-en tanultak cseh gimnáziumban. A morva és sziléziai iskolák közül a legtöbben az olmützi gimnáziumba (350 fő) jártak. 200 fölötti volt a brünni (298), a troppaui (231), 100 fölötti pedig az iglaui (197), a kremsieri (161), a znaymi (109) és a nikolsburgi (102) iskola létszáma. Teschenben éppen 100-an,

[633] Köllner, 2000. 17-19.
[634] Wotke, 1914. 95-98.
[635] Wotke, 1914. 101-103.

Weißwasserben pedig 71-en, Straznitzban pedig 57-en összesen a két tartományban 1677-en jártak ebben a tanévben gimnáziumba.[636] Összehasonlításul: 1816-ban a húsz évvel korábbi 4288 fővel szemben 7262 gimnáziumi tanuló volt a cseh korona országaiban.[637]

A fennálló viszonyok alapján Zippe javaslatait mérlegelve a braunaui iskola újraalapítása és mennyiségi fejlesztése, valamint a trebitschi gimnázium megalapítása mellett döntött a Rottenhan vezette „Direktórium".

A helyzet azonban nem rendeződött továbbra sem megnyugtatóan. Kindermann leitmeritzi püspök súlyos lelkészhiányról számolt be 1797 elején. Az iskolák csekély száma mellett visszahúzó tényezőként jelölte meg azt a sokkot, amelyet a kolostorok felszámolása jelentett, s ami miatt sokan visszarettentek a tanári – lelkészi pályától. Továbbá a tandíj-viszonyok aránytalanságait emelte ki: Leitmeritzben például 600 fl az évi tandíj-bevétel, s ennek csak a hatodát osztják vissza ösztöndíjak formájában – mindössze két tanuló részére. Mindennek megfelelően a brünni esperességben az 1787-1794 között meghalt 189 lelkész helyére csak 70-et szenteltek fel, de az olmützi, meglehetősen népes esperességben is igen nagy nehézségeket okoz a megfelelő számú és minőségű utánpótlás biztosítása. Kindermann szerint is feltétlenül szükséges lenne a trebitschi és a freybergi iskola megnyitása.[638]

Végül megjegyezzük, korszakunkban Csehországban is folyamatosan erősödött a reáliskolák pozíciója. A következő alfejezetben részletesen szólunk arról, hogy a gazdasági tevékenységhez szükséges ismeretek tanítása miként vált a népiskolai tananyag szerves részévé. Itt csak jelezzük, hogy a 18. század végére a gyakorlatias ismeretek néhány fontos bázisa is kiépült. Prágában már 1718-ban megnyílt egy nemesek számára fenntartott mérnökiskola, s ugyanekkortól haditechnikusokat is külön iskolában képeztek – ez utóbbit 1787-ben a prágai egyetem filozófiai karához csatolták. Négy évtized múlva megnyitotta kapuit az első rajziskola. 1770-ben alapították a kereskedelmi reáliskolát, 1806-ban pedig hosszas előkészületek után, megnyílt az első politechnikum.[639] A monarchia tanügyének egészében fontos szerepet játszó Rottenhannak a közbenjárására megnyílt csehországi politechnikum szolgált egyébként a 1811-ben Grazban megnyíló Joanneum és a hallgatókat 1815-től Bécsben fogadó Politechnikai Intézetnek a mintájául.[640]

[636] Wotke, 1914. 122-130.; Wotke, 1915. 101-102.
[637] Havránek, 1998. 221.
[638] Wotke, 1914. 107-117.
[639] Gutkas, 1974. 18-19.; Hochgerner, 1983. 108-109.
[640] Weitensfelder, 1996. 113-115.

5. A népoktatás reformja és Ferdinand Kindermann működése

A felsőbb oktatásban végbement fontos változások dacára kijelenthető, igazán meghatározó fordulat a csehországi tanügy történetében a primer szektorban következett be. Ez majdnem kizárólag egyedül Kindermannak köszönhető. Ferdinand Kindermann 1740-ben született lengyel származású szüleinek harmadik gyermekeként. Tanulmányait a helyi iskola után az Ágoston rendiek sagani iskolájában folytatta. Itt 1754-1760-ban, tehát még Felbiger fellépése, s így Sagan európai hírűvé válása előtt tanult. A prágai egyetemen teológiai stúdiumokat folytatott és 1766-ban szerzett doktori címet. Ám ezzel nem fejezte be tanulmányait, 1771-ig maradt a cseh tartomány székhelyén. Miközben lelkészi és tanítói szolgálatokat vállalt, francia nyelvet, esztétikát és pedagógiát hallgatott.[641] A későbbiek folyamán, immár tudatosan az iskolaszervezői feladatokra készülve, ellátogatott Felbiger sagani iskolájába, de meglátogatta Francke hallei Paedagogiumát is.[642]

Széles körű érdeklődésének, kiemelkedő tehetségének és lelkesedésének köszönhetően a Seibt-körnek is meghatározó tagjává vált. Miközben éveken át állandó résztvevője volt e pezsgő szellemi kör mindennapjainak, egy másik nagy hírű és nagy hatalmú támogatót, az arisztokrata Buquoi-családot is megnyerte támogatójának. A legidősebb és legtehetségesebb Buquoi-fiú, Johann házitanítójaként a későbbiekben igen jól kamatozó ismeretségre tett szert: Kindermann iskolaszervezői és egyházigazgatási sikereihez elengedhetetlen volt a befolyásos pártfogó támogatása.[643] A Buquoi-k ajánlásának köszönhette első szolgálati helyét, a kaplitzi plébániát, ahová 31 évesen került. Innen négy évvel később helyezték át — akkor már Bécsben és Csehország-szerte ismert iskolaszervezőként — Prágába, 1781-ben nevezték ki prépostnak, majd kanonoknak. 1789-ben lett Leitmeritz püspöke, amelyet haláláig irányított. Egyházi megbízatásai mellett folyamatosan foglalkozott tanügyi kérdésekkel. Bécsben és Prágában tartózkodva, illetve a cseh és morva tartományt többször beutazva szervezte a népoktatás, illetve a szegénygondozás intézményi alapjait. Általában is igaz, hogy e két célt helyezte mindenek elé, s így az egyébként zseniális iskolaszervező egyházi vezetőként csak szerény eredményeket ért el: az ő ideje alatt nem nőtt számottevően a püspökség jövedelme, nem rendeződtek átütő sikerrel a vizitációk során feltárt visszásságok, s nem tudott úrrá lenni a nagy lelkészhiányon sem. Püspöki pályáját ráadásul 1799-ben egy súlyos szélütés derékba törte, s hátralévő két esztendejében már nem tudott teljes erőbedobással dolgozni.[644]

---

[641] Winter, 1926. 25-35.
[642] Wiechowski, 1907. 175-178.
[643] Winter, 1926. 34-37.
[644] Winter, 1926. 34-113.

Kindermann pályáját és nézeteit illetően kijelenthetjük, hogy több ponton feltűnő hasonlóság mutatkozik ő és a Magyarországon jól ismert Tessedik Sámuel között. Ez a párhuzamosság talán Kindermann kaplitzi évein érhető a leginkább tetten. A Felvidéken, Pozsonyban, majd németországi peregrinációban nevelkedő Tessedikhez hasonlóan pezsgő szellemi élethez szokhatott hozzá ő is, s mindkettejükben nagy megdöbbenést keltett az addig nem ismert vidéki elmaradottság és szegénység. Míg Tessedik a Dél-Alföldön, Kindermann Kaplitzban, ebben az osztrák-cseh határhoz közeli, a Českŷ Krumlov-i körzethez tartozó kisvárosban szembesülhetett a cseh valóság egy egészen új oldalával. Ne feledjük, Csehországban épp ebben az időben pusztított a régió utolsó nagy, paraszti felkelésekkel tarkított és társadalmi robbanással fenyegető éhínsége.[645] Ennek a tragikus eseménysorozatnak a mindennapjaiba csöppent bele tehát plébánosként Kindermann. A nép nyomora mellett szerepet játszott még egy tényező Kindermann tevékenységében: a sokszor militáris eszközöket is bevető rekatolizációs törekvések ellenére sem sikerült a cseh- és morvaországi, s különösen a sziláziai protestantizmust felszámolni. Sőt, egy-egy feszültebb időszakban rendre feléledtek a térség huszita hagyományai, s ilyenkor nemcsak a szomszédos protestáns területeket megcélzó emigráció, hanem a protestáns hitre való tömeges áttérés is jelezte az elégedetlenség fokát.[646] Az 1770-es évekig Bécs ezekre a tünetekre rendre erőszakos eszközökkel reagált. Kindermann és a hozzá hasonló politikát követő königgrätzi püspök, Hay fellépése e tekintetben is fordulatot hozott. Kettejük nevéhez köthető a katolikusok „türelmes missziójának" megindulása, amelyben immár az oktatás és a tágabb értelemben vett kultúra (pl. könyvek nyomtatása) játszotta a fő szerepet.[647]

Szembetűnő, hogy Tessedikhez hasonlóan átfogó, a Szarvason is kipróbált eszközöket felvonultató koncepció megvalósításába fogott az ínséges helyzet megváltoztatása érdekében – jóllehet, Tessedik és Kindermann nem ismerte egymást. Ő is úgy vélekedett, hogy a szegénység gyors csillapításán, a nélkülözések azonnali megszüntetésén kívül csak úgy lehet hosszabb távon is sikeres, ha egyszerre vállalkozik a nép felvilágosítására, a legveszélyesebb babonák és tévhitek elleni fellépésre, a szegény gyermekek iskolába ültetésére és a felnőttek körében az elemi ismeretek, s azon belül a praktikus gazdasági, termelési eljárások népszerűsítésére. Mindezek érdekében harcot

---

[645] Fejtő, 1997. 161-165.
[646] Szóltunk már róla, Mária Teréziát egész életében aggasztotta az, hogy országában nem sikerült teljesen felszámolni a protestantizmust. Ezért kiemelt figyelemmel követte a nagy vetélytárs poroszokkal szomszédos sziléziai területek vallásos mozgalmait. Wandruszka, 1967. 94-96.
[647] Winter, 1971. 198-202.

hirdetett az erkölcstelenségek, a restség és a bűnök ellen. Misszionáriusokat hívott a gyülekezetébe, prédikációkban lépett fel a hívek odaadó, istenfélő magatartásáért. Ösztönözte a gyülekezet tagjait a karitatív összefogásra, alapítványokat tett és szorgos munkával igyekezett az egyházközséget felvirágoztatni.[648]

Bár ebbéli törekvései korai távozása miatt csak szerény eredményekkel jártak, a kaplitzi esztendők különösen fontosak a cseh nevelés történetében. Saját maga írta ugyanis, hogy első kaplitzi papi napja egyben az első iskolaszervezői napja is volt.[649] Komoly házitanítói tapasztalatokkal és alapos elméleti ismeretekkel felvértezve kezdte meg a munkát: Seibt professzor pedagógiai előadásai, sagani és hallei tapasztalatai mellett behatóan tanulmányozta a braunschweigi és a porosz tanügyi törvényeket, de rendszeresen olvasta a stuttgarti hetilapok nevelésről szóló cikkeit is. Mindezek ismeretében és a prágai, arisztokrata családnál szerzett tapasztalatainak tükrében igencsak meghökkent a kaplitzi iskola állapotán. A lerobbant épület látványa, mindenféle tankönyv hiánya, a tanító felkészületlensége, az egészen mechanikus tanítási módszerek dominanciája, a kisebb és nagyobb tanulók együttes tanulásának kuszasága, az iskolalátogatás rendszertelensége, a tanítás felügyeletének elmaradása, s nem utolsósorban a szegény szülők gyermekeinek éhezése – ezek fogadták az új plébánost.[650]

Kitűnő prédikációkkal és személyes rábeszéléssel igyekezett a szülőket megnyerni az iskolázás ügyének, de ebben a legfőbb segítséget a tanügyek iránt elkötelezett földesúrtól kapta: nemcsak hogy nem akadályozta Kindermannt, hanem bőkezű adományokkal lehetővé tette egy második tanári tisztség létesítését is. Két éven belül újabb tanárokat tudott alkalmazni, s végül távozásakor egy négytanítós iskolát hagyott a kisvárosra. Olyan új tárgyak bevezetéséről gondoskodott, mint az erkölcs- és neveléstan, gazdálkodási ismeretek, egészségnevelés, zene. Ez utóbbi egyébként kiemelt szerepet kapott Kindermann-nál, mivel a zenével nyerte el a legtöbb, az iskolától egyébként ódzkodó szülő szimpátiáját.[651]

Az egyre több pedagógiai eljárást kipróbáló, gyakorlatias oktatást nyújtó iskola mind népszerűbbé vált a városban és azon kívül is. Jellemző, hogy a lesújtó állapotban lévő kisiskoláját modernizálni kívánó bányaváros, Krummau már 1773-ban követeket küldött Kaplitzba, hogy ott lessék el a hatékony népoktatás fortélyait. De más kisebb városok is követték a krummauiak példáját, sőt a szerviták gratzeni kolostorából és Linzből is érkezett

[648] Winter, 1926. 38-42.
[649] Kindermann, 1774. 51-53.
[650] Kindermann, 1774. 53-57.
[651] Kindermann, 1774. 78-82.

tanulni vágyó szakember. Kindermann alig leplezett büszkeséggel ír arról, hogy milyen sok helyről kapott dicsérő és elismerő szavakat. Igaz, azt sem hallgatta el, hogy a régi szokásokhoz és berögzülésekhez ragaszkodók, a túlságosan gyakorlatias tananyagtól óvakodók, az ifjakat a túl sok tanulnivalótól védők rendre bírálatuk tárgyává tették iskolakísérletét.[652]

A gyors sikerek dacára nemcsak az ellenszenv megnyilvánulásaival kellett megküzdenie, hanem egyéb nehézségekkel is. Hiába utazott el például Bécsbe és vizsgálhatta behatóan Felbiger ottani normaiskoláját, az ott tapasztaltakat a kaplitzi nyomor miatt nem tudta átültetni. Még az iskola iránt elkötelezett szülők sem voltak képesek mindig elküldeni a tanításra a gyermekeiket. Télen a hiányos öltözet, nyáron a mezőgazdasági munkákban való részvétel miatt maradtak sokan távol. A tandíj, sőt az éhség is több tucat gyereket fosztott meg a tanulás lehetőségétől – voltak, akik iskolaidőben házról-házra járva kenyeret koldultak. Ezeket a problémákat nem lehetett egy csapásra felszámolni. Igaz, szívhez szóló prédikációkban elérte a polgárok iskoláztatás iránti elköteleződését, s a magisztrátussal való hosszas egyeztetés révén sikerült a szegények tandíját a városi kasszára terhelni, továbbra is akadtak olyanok, akik önhibájukon kívül vagy pusztán dacból, idegenkedés miatt nem járatták a gyermekeiket iskolába.[653]

Kindermann nem sokáig maradt Kaplitzban. Tessedikkel ellentétben az ő törekvései nemcsak a szűk környezetben leltek nagy visszhangra, hanem Bécsbe is eljutott a híre. Felbigerrel való személyes ismeretségének és Buquoi gróf patronálásának köszönhetően személyesen győződhetett meg a bécsi normaiskola hatékonyságáról. Törekvéseit Mária Terézia is méltányolta, s így Kindermann 1774-ben meghívást kapott az újonnan alakult cseh tanügyi bizottságba. A kezdetektől a népoktatás megszervezésén fáradozott, ennek érdekében kétszer is beutazta a cseh és morva tartományokat, alaposan felmérve az egyes körzetek kisiskoláinak állapotát. Ahol kirívóan aggasztó problémákat talált, ott azonnali intézkedéseket kezdeményezett. Ennek köszönhetően már 1777-re közel félezer új népiskola alapítása fűződött a nevéhez, a jozefinus évtized elején pedig 1315-ről 2085-re nőtt a falusi és városi elemi intézetek száma. Ezt a mennyiségi növekedést még erőteljesebbé teszi, hogy a diákok száma ezzel párhuzamosan megháromszorozódott,

[652] Kindermann, 1774. 59-62.; 74-78.
[653] Kindermann, 1774. 62-74.

ráadásul az új iskolák mellett egyre több régi tanintézetben is sikerült a felbigeri módszereket elterjeszteni.[654]

Összességében 1775 és 1785 között 14 ezerről 117 ezerre nőtt azon tanulók száma, akik a felbigeri módszer szerint sajátították el az elemi ismereteket.[655] A mennyiségi növekedés dinamizmusára jellemző, hogy egy két esztendővel későbbi, 1787-ből származó adat szerint a cseh-morva vidéken 2253 kisiskolában közel 159 ezren tanultak – ebből mindössze 35 iskolát tartottak fenn a protestánsok, 34 működött lányiskolaként, s további 25 intézet magánkézben volt. Ugyanezen összesítés szerint a jozefinus évtizedben a cseh tartományban 150%-kal, Morvaországban és Sziléziában pedig a korábbinak a tízszeresére nőtt a kisiskolások száma.[656]

II. József idején egyébként is megnőtt Kindermann befolyása. Miközben az egyházi és szerzetesrendi vagyon elosztását irányító bizottság élére arisztokrata pártfogója került, ő maga is a testület tagjává vált. Később az egyházi bizottságba is delegálták, majd a prágai tanulmányi főigazgatóvá is őt nevezték ki. E megbízások egyértelműen jelzik, hogy II. József nemcsak Csehországot tekintette a szívügyének számító népoktatási reform mintatartományának, hanem Kindermannban is megbízott. Ebben az időszakban előbb Prágában, majd a tartomány más városaiban is normaiskolát nyitottak, s Kindermann felügyelhette az egykor jezsuita kezelésű normaiskolai nyomdát is. Így gondoskodhatott olcsó, tömeges méretekben kiadott–terjesztett tankönyvekről – biztosítva ezzel a felbigeri reform minden fontos elemének csehországi adaptációját.[657]

A már működő kisiskolák átszervezése mellett gyökeresen új kísérletek is a nevéhez fűződnek. Elsősorban a kamarai birtokokon nyílt lehetősége új ötletek megvalósítására. Itt tudta kipróbálni a lelki gondozás és a tanítás egységét szolgáló terveit, a plébános fokozott bevonását az iskolai nevelői munkába. Ennek részeként különböző egyházi vezető tisztségeit felhasználva kiemelt figyelmet szentelt a papok szigorú ellenőrzésére, az állandó, az egyházközségek és az iskolák állapotát módszeresen feltáró és figyelemmel követő vizitációkra. Hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonított a tanítóképzés megszervezésének is.[658]

Kindermann külön figyelmet szentelt a gyakorlati gazdasági ismeretek közvetítésére. Ennek jegyében nyitotta meg a brandeisi kamarai birtokon 1779-ben az első

[654] Winter, 1926. 49-51.; 63-66.
[655] Wolf, 1880. 20-22.
[656] Wiechowski, 1906. 28-30.
[657] Winter, 1926. 38-68.
[658] Winter, 1926. 61-113..

ipariskolát (Industrieschule). Ebben az új népiskola-típusban a falusi gyermekeknek alkalmuk nyílt a szakszerű mezőgazdasági és ipari termelési eljárások elsajátítására. A normaiskolák mintájára – nem kevés ellenállással megküzdve – megszervezett iskolatípust speciális tankönyvekkel látta el, a tanulói munka elősegítésére iskolai kertet és műhelyt alakított ki. Noha a tanulók munkával való nevelése nem tekinthető teljesen új ötletnek, Kindermann kezdeményezése újabb átütő sikereket ért el: egyfelől ezzel tett szert igazán európai hírnévre, Vesztfáliából, Franciaországból, Württembergből és Oroszországból is érkeztek vendégek a módszer tanulmányozására.[659] Másrészt országszerte nem várt lelkesedéssel fogadták az ötletet a különböző iskolafenntartók. Városi magisztrátusok, földesurak, gyülekezetek kis túlzással egymással versengve kérték ki Kindermann véleményét, hogy miként szervezzenek ilyen munkaiskolát vagy hogyan alakítsák át meglévő iskolájukat. 1792-re a meglévő népiskolák közel egynegyede vállalkozott a termelési eljárások gyakorlatias megtanítására.[660]

Ugyancsak Kindermann nevéhez fűződik a szintén Európa-szerte egyedülálló mezőgazdasági továbbképző – vagy mintagazdasági – iskola (Schüttenitzben) az elemiből már kinőtt fiatalok számára, valamint a leányok magasabb népiskolája Leitmeritzben. Mindkét új iskolatípus II. József határozott támogatásával született meg, ám mindkettőről bebizonyosodott, hogy alapítójuk jócskán megelőzte velük a korát, hiszen a püspök halála után évtizedekig szünetelt a működésük.[661]

A csehországi népoktatási reformok rövid bemutatásának végén meg kell jegyeznünk, hogy mindez azáltal sikerülhetett, hogy Kindermann személyes kvalitásait szerencsésen egészítette ki egy a nép társadalmi helyzetével szemben immár érzékeny befogadói közeg. Kindermann ugyanis nem tévedt teljesen járatlan útra, amikor a vidéki gazdálkodás fellendítését és a vidék felvilágosítását határozta el. Az 1770-es évektől egyre több folyóirat, kalendárium jelent meg a vidéki lakosok számára, amelyben szőlőműveléssel, méhészkedéssel, gabonatermeléssel, állatorvoslással kapcsolatos praktikus tanácsokat osztottak meg a parasztokkal. Sőt a Wolfgang Gerle által az 1780-as években csehül és németül párhuzamosan kiadott Monatliche Beyträge zur Bildung und Unterhaltung des Bürger und Landmanns Volkslehrer című periodika eljutott a falusi

[659] A Kindermannt megelőző európai munka- és ipariskola-koncepciókról: Brödel, 1931-1932. 308-319. (1931.); 35-49. (1932.)
[660] Winter, 1926. 63-68.
[661] Winter, 1926. 90-94.

nyomor társadalmi okainak tárgyalásáig is, így a nemesi előjogok és a fennálló társadalmi különbségek bírálatáig is.[662]

[662] Angermann, 1973. 277-279. A szerző közel százra teszi a 18. század utolsó negyedében a vidéki Csehország számára megjelent, rövid életű lapok számát.

A bajor példa

- Szomszédság a kölcsönös egymásra hatás jegyében –

Az ausztriai viszonyok tárgyalásának az elején, a bevezető fejezetekben részletesen kitértünk arra, hogy milyen erőteljes ösztönző lökést fejtettek ki a bécsi szellemi diskurzusra, valamint a Habsburgok oktatáspolitikai törekvéseire az északnémet protestáns tanügyi–egyetemi és kulturális eredmények. Sőt Muratori, továbbá a janzenizmus eszméinek térhódítása kapcsán azt is láthattuk, hogy a katolikus térségekből eredő szellemi mozgalmak is számottevően befolyásolták a császári barokk-katolicizmus lebontását. Az alábbiakban az ausztriai oktatáspolitikai jellegű koncepciókra talán a legközvetlenebbül ható bajorországi példát mutatjuk be. Mivel a hazai történetírás kevéssé foglalkozik az újkori bajorországi eseményekkel, előbb röviden kitérünk azokra az általános politikai fejleményekre, amelyek korszakunkban alaposan felforgatták a térség mindennapjait. Ezt követően egy általános oktatás- és művelődéstörténeti alfejezetben a fontosabb tendenciákat különítjük el, majd pedig a tanügyek főbb területeit külön tárgyalva foglaljuk össze az oktatástörténeti reformtörekvéseket és azok eredményeit. Utolsó alfejezetünkben két sajátos határmenti, az osztrák és a bajor fejlődési sajátosságok által is megérintett város, egyházi városállam – Salzburg és Passau – példáján keresztül mintegy illusztráljuk a két szomszédos állam közötti intenzív kulturális kölcsönhatást.

Elhúzódó felvilágosult abszolutizmus: a modern bajor királyság születése

Bajorország a 18. század utolsó harmadában a közepes nagyságú német tartományok sorába tartozott. Közel 43 ezer km^2-nyi területével és alig több mint 1 milliós lakosságával szinte eltörpült a háromszor nagyobb Poroszországhoz és a még hatalmasabb Habsburg Birodalomhoz képest. Ugyanakkor e két nagy szomszéd közé ékelődve mind gazdasági, mind pedig kulturális téren komoly vívmányokat mondhatott magáénak. Olyanokat, amelyekre időnként Berlinből és Bécsből is elismerően tekintettek. Így például mindkét nagy német államalakulatot megelőzte Bajorország a jogi kodifikációs munkálatokkal: az 1756. évi Codex Maximilianus Bavaricus Civilis közel félévszázados előnyhöz juttatta ezen a téren a bajorokat. Ezáltal a 18. század közepén felszámolták a jobbágyságot, s a térségben szokatlanul erőteljes jogbiztonság szavatolta a társadalmi–gazdasági felemelkedést. A jobbágyság felszabadítását követően – a nagyobb német territóriumokhoz hasonlóan itt is – megjelentek az inkább még csak elszigetelt, rövidebb–hosszabb ideig

sikeres agrár-reformkísérletek. Mintagazdaságok alapításával, agrárbizottságok létrehozásával, új haszonnövények és –állatok elterjesztésével, az istállózás és egyéb intenzív gazdasági módszerek, eljárások propagálásával III. Miksa (1745-1777) aktívan igyekezett hozzájárulni a megújuláshoz. Igaz, a mezőgazdaság fejlesztése nem egészült ki az ipar különösebben hangsúlyos pártolásával.[663]

Katolikus állam lévén Bajorországban is megfigyelhetők a választófejedelem államegyház-politikai törekvései. Már az 1760-as évek végén pápai beleegyezés nélkül tizedelte meg az uralkodó a kolostorokat. Ezenkívül érvényesítette a placetum regium-elvet, kiterjesztette az állami felügyeletet a szerzetesek életére, a házasságkötésekre, csökkentette az egyházi ünnepnapok számát. A felvilágosult abszolutista uralkodó nyíltan hirdette szekularizációs terveit – amelynek megvalósításába ugyan ő fogott bele, de alább láthatjuk, a szekularizáció radikális kiterjesztésére már csak a századforduló után került sor.[664]

A bajor felvilágosult abszolutizmushoz is éppúgy hozzátartoztak a szegényügyi, tűzvédelmi vagy higiéniai rendtartások, mint a porosz vagy az osztrák változathoz. Münchenben is éles különbséget húztak meg a valóban munkaképtelen és a munkakerülő alattvaló között – szigorúan büntetve az utóbbit. A szegényügyet az uralkodó teljes mértékben állami felügyelet alá vonta, s így például komoly bírsággal sújtották a privát alamizsnaosztásban résztvevő feleket. Nyilvános kórházak nyitásával, orvosok, patikusok, bábák működését szabályozó előírásokkal, a bábaképzés megszervezésével, valamint tűzrendvédelmi előírásokkal és tűzkárbiztosító pénztárak alapításával egyaránt gondoskodni kívánt az uralkodó alattvalói biztonságosabb, nyugodtabb életéről.[665]

Érdekes utóélete volt a felvilágosult abszolutizmusnak a délnémet katolikus államban. A napóleoni háborúk árnyékában számos más német területhez hasonlóan az 1800-as évtizedben jobbágyfelszabadításra, a rendi nemesi előjogok eltörlésére, átfogó adóreformra, a közigazgatás központosítására, valamint az iparűzés szabadságának megteremtésére került sor.[666] A döntően a francia közigazgatási reform példáját követő rajnai államok sorába tartozott Bajorország is. Károly Theodor (1777-1799) 1799. évi halálát követően IV. Miksa (1799-1825) foglalta el a trónt, akinek az idején Montgelas miniszter szerzett meghatározó befolyást az állam ügyeire. Az egykori szabadkőműves Montgelas tudatosan készült radikális, több tekintetben a felvilágosult abszolutizmus

[663] Demel, 2002. 75-76.; 88-92.
[664] Demel, 2002. 96-98.
[665] Demel, 2002. 98-100.
[666] Klueting, 2002. 334-342.

hevességét idéző, a dinasztikus elvektől független, tisztán államracionális, a népszerűtlenséget is bátran vállaló reformjaira.[667]

E változtatások közül témánk szempontjából különös jelentőséggel bírt a németországi szekularizáció. A kontemplatív rendek felszámolásával, a kolostorok állami felügyeletének megszervezésével és nem utolsósorban vallási tolerancia biztosításával járó egyházpolitika fő célja az addig egyházi kezelésben lévő hatalmas ingatlanok állami kézbe vétele volt. Ezt a roppant anyagi erőt illusztrálja, hogy a szekularizáció előtt a bajor tartomány földbirtokainak 15%-át tartotta a kezében az uralkodó, míg az ingatlanok 56%-a az egyház tulajdonát képezte. Nem véletlen, hogy az elhúzódó bajor felvilágosult abszolutizmus politikájának gerincét épp ennek a radikális megváltoztatása adta.[668]

De a német történeti kutatás által igen intenzíven kutatott, könyvtárnyi szakirodalom által tárgyalt szekularizáció az egyes országokon belül végbement tulajdon- és feladat-átcsoportosításnál sokkal komolyabb következményekkel járt. A Talleyrand kifejezett ösztönzésére, a nagyobb német államok egyértelmű érdekközösségének köszönhetően lezajlott folyamat ugyanis 112 állam határait érintette, s összesen 65 egyházi territórum megszüntetését eredményezte. Ennek keretében 3 millió ember cserélt állampolgárságot és évi 21 millió gulden jövedelem került új, általában protestáns fejedelem kincstárába. A változások legfőbb nyertese – közel félmillió új alattvalóval – Poroszország volt.[669]

A francia forradalmi háborúkban a Rajnától nyugatra és Pfalzban több mint 700 ezer alattvalót veszítő Bajorország ezen akció révén 840 ezer polgárral gazdagodott. Ily módon az óbajor (Altbayern) területekkel lényegében egyenértékű nagyságban szerzett új befolyási övezeteket. Kisebb délnyugati (a Donauwörthtől délre és nyugatra eső), délkeleti (Burghausentől délre, beleértve Berchtesgadent és Tittmoningot, illetve rövid ideig Tirolt), továbbá Münchentől északra (Freisinggel) és Regensburgtól keletre fekvő részek mellett ekkoriban kerültek München befolyása alá olyan jelentős városok, mint Augsburg, Kempten, Lindau, Memming. Ezt egészítette ki az az északnyugati tömb, amely az új, nagy állam harmadára terjedt ki: az Alzenau-Hof – Nürnberg – Eichstätt – Rothenburg – Aschaffenburg határolta területen található Bamberg, Bayreuth és Würzburg is. E rövid leírásból is látható, hogy ez a nagy arányú területi növekedés egyúttal egészen jelentős szellemi cemtrumok (Augsburg, Bamberg, Passau, Würzburg stb.) megszerzését jelentette

[667] Boehm, 1992. 188-190.; Liedtke, 1993. 15-16.
[668] Heim, 2002. 107-109.
[669] Lanzinner, 2003. 1-3.

Bajorország számára.[670] A szekularizáció eredményeként ráadásul összesen 161 kolostort és gazdaságát szerezte meg a választófejedelemség.[671]

Az újonnan szerzett területek általában stabil társadalmi berendezkedéssel, viszonylagos jólétben élő lakossággal bírtak. Ugyanakkor a kortársak heves bírálatait legalább részben joggal váltotta ki a túlzottan az agráriumra alapozódó, a kereskedelmet és az ipari termelést háttérbe szorító gazdasági struktúra, illetve a rengeteg – helyenként évi 60-70 – katolikus egyházi ünnepnap, s a „haszontalan", gazdaságilag inproduktív szerezetesek nagy száma. Ezenkívül a nepotizmus és a főpapok fényűzése, továbbá a felvilágosodás századában a vallási intolerancia is támadási felületet nyitott ezen államocskákkal szemben.[672] Meg kell azonban jegyezni, hogy az újabb történeti kutatások jelentősen árnyalták e sokáig egyeduralkodó, negatív képet. Wolfgang Wüst 1991-ben Augsburg és a szomszédos világi territóriumok részletes összehasonlító elemzésével arra jutott, hogy a lényeges gazdasági–társadalmi kérdésekben nem kimutatható az egyházi tartomány elmaradottsága. Peter Hersche pedig olyan szempontok felvetésével kérdőjelezte meg az egyházi fejedelemségek hátrányos helyzetét, mint az alacsonyabb fokú – és így jóval olcsóbb – katonai készültség, az alacsonyabb állami adók, a dolgozó tömegek biztonságát védő, kiszámítható konzervatív társadalompolitika vagy a nívós kulturális teljesítmény.[673]

E belső működési sajátosságok mellett a szekularizációs folyamatot nagy mértékben erősítette az, hogy az egyházi fejedelmek rendre konfliktusba kerültek a pápával. Az esetenként a legapróbb gazdasági vagy tisztviselő-kinevezési ügyekben kialakuló ütközések mind a franciákat, mind pedig a saját államegyház-törekvésük sikerében érdekelt Habsburgok és Wittelsbachok ügyét hatékonyan szolgálták. A Párizst, Bécset, Berlint, Münchent, Stuttgartot koalícióba tömörítő hatalmi helyzet végül menthetetlenné tette a megosztott, a külső–belső kihívásokkal egyenként szembenéző kicsiny fejedelemségeket.[674]

Montgelas az új területi összetételű államban azonnal felszámolta az Ausztriából is ismerős régi közigazgatási struktúrát (amelynek szerves részét képezték a dikasztériumok, a tartományi kormányok, az udvari tanács és az udvari kamara). Ennek helyére a négy szakminisztériumból (külügyek, pénzügyek, igazságügy, szellemi–kulturális), valamint a

[670] Herre, 1988. 8-9.
[671] Lanzinner, 1993. 3.
[672] Lanzinner, 1993. 3-6.; Müller, 1993. 239-240.
[673] Hartmann, 2003. 23-24.
[674] Lanzinner, 1993. 6-8.

felső szintű Generallandesdirektion-ból és a középszintű Landesdirektion-okból álló kormányzati rendszert rendezett be.[675] Ezeknek a társadalom egészére kiható, az igen jelentős területi gyarapodás kezelésére is alkalmas, mély strukturális változtatásoknak az okán Montgelast a modern bajor állam alapítójának tekintik.

Ezen előzmények fényében persze nem meglepő, hogy a nagy bajor állam kulturális értelemben sem volt egységes. Sőt szemben a poroszországi vagy ausztriai viszonyokkal, a 19. század elején felekezetileg is heterogénné vált a tartomány.[676] Az óbajor térségben a 18. század közepéig az ausztriaihoz hasonlóan meghatározó volt a jezsuiták szellemi befolyása. Ebben a kérdésben az áttörés III. Miksa idején következett be – az alább még részletesebben bemutatandó Ickstatt és Lori egyetemi, illetve akadémiai reformja mellett szimbolikus jelentőségű fejleménynek számít Peter von Osterwald feltűnése. Osterwald 1761-től az első világi szakemberként töltötte be az 1570-ben alapított fejedelmi kulturális tanács (Geistlicher Rat) elnöki posztját. Az előző esztendőben kerültek többségbe a grémiumban a világiak, majd Osterwald elnökké emelése tovább gyorsította a jezsuiták térvesztését.[677] A müncheni Udvarban komoly befolyással bíró Osterwald ráadásul fölöttébb aktívnak bizonyult a klérus megadóztatásának, a kolostori és a világi egyházi vagyon fölötti állami kontroll kiterjesztésének, a kolostori joghatóság markáns korlátozásának, a placetum regium-elv megerősítésének és az ünnepek száma csökkentésének kiharcolásában.[678]

Szintén erős befolyással rendelkezett a Jézus Társasága a frank régiókban, ám ennek ellenére Ansbach és Bayreuth egykori őrgrófság hagyományai mégis markánsan különböztek az önálló egyházi territóriumoknak számító, egymással perszonálunióban lévő Bamberg és Würzburg viszonyaitól. A legkevésbé erős pozíciókat sváb földön tudhattak a magukénak a jezsuiták – Augsburg például felekezetileg heterogén város volt.[679] Ennek köszönhetően is a térségben nem volt olyan éles a fordulat, mint a fentebb tárgyalt országrészekben.[680] A 19. század elején területileg megnövő Bajorország egyre határozottabban heterogénné vált vallásilag: immár a lakosság negyede követte a lutheri hitelveket. Ez elegendő volt a kései felvilágosult Montgelas idején arra, hogy az óbajor területeken is polgárjoghoz jussanak a protestánsok.[681] Ugyanakkor a Napóleon kegyéből

[675] Klueting, 2002. 342-243.
[676] Boehm, 1992. 186-187.
[677] Fürnrohr, 1991. 640-642.
[678] Heim, 2002. 110-113.
[679] Nießeler, 1985. 578-579.
[680] Fürnrohr, 1991b. 665-669.; Niesseler, 1991. 680-682.
[681] Liedtke, 1993. 11-13.

1806-ban királysággá emelt ország társadalmi–kulturális elitje számos töréspont mentén tagozódott. Az északnémet felvilágosultak és a konzervatívabb óbajorok, a Naplóeon-ellenes protestánsok és az inkább Napóleon-párti katolikusok, a Schellinget követő romatikusok és a kantiánusok egyaránt szembenálltak egymással.[682] Ez az 1810-es évek gazdasági nehézségeivel kiegészülve fokozatosan Montgelas háttérbe szorulásához vezetett. Így veszítette az 1810-es évek közepétől korábbi hatalmát, ami 1817-ben a bukásához is vezetett.[683]

Bajorország külső politikai és kulturális orientációját illetően, katolikus állam lévén szoros kapcsolatban állt a Habsburg Birodalommal. Látni fogjuk, a nevelési és tanügyi elképzelések kapcsán kétirányú, intenzív kölcsönhatásban állt egymással a két szomszédos állam. Ugyanakkor a felvilágosodás korában felértékelődtek a protestáns német kapcsolatok, mindenekelőtt Poroszországgal vált erősebbé a bajorok kapcsolata. A befolyást gyakorló közeli területek közül mindenképpen kiemelendő Würzburg és Salzburg jelentősége, hisz e két egyetemen keresztül érkeztek Ingolstadtba, majd Münchenbe a wolffi filozófia tanításai.[684]

Oktatáspolitikai törekvések a felvilágosodás és a neohumanzimus jegyében

A bajor állami (uralkodói) oktatáspolitika egy sajátos kettősség jegyében bontakozott ki. Szinte végig jelen voltak ugyanis egymással párhuzamosan a radikális felvilágosult törekvések és a hagyományokat jobban tisztelő neohumanista nevelési és tanügyi programok. A reformok III. Miksa idején vették kezdetüket. Az uralkodó egykori házi tanárát, a würzburgi egyetem kameralisztikaprofesszorát – s így a kameralisztikának a katolikus térségben való meghonosítóját –, Ickstattot hívta meg az ingolstadti egyetem köz-, természetjogi és kameralisztika katedrájára. A Wolff és Thomasius szellemét követő, Sonnenfelsre erősen emlékeztető gondolkodású Ickstatt előbb az egyetemen vezetett be új tantárgyakat, majd az alsóbb oktatási szektorokra is kiterjesztette figyelmét.[685] Ickstatt koncepciójának alapelve a hasznos, szorgalmas, képzett állampolgár nevelése volt. Átfogó modernizációs programja arra épült, hogy minden alattvalónak joga van a tanulásra, amelynek biztosítása az uralkodó kötelessége. Ehhez egy tagolt iskolaszerkezetet gondolt ki. Ennek alapja a háromosztályos elemi iskola, aminek látogatását Ickstatt lényegében tankötelesség-szerűen előírta. Erre épült volna a négy osztályból álló, kisgimnáziummal

[682] Boehm, 1992. 209-211.
[683] Liedtke, 1993. 28-29.
[684] Fürnrohr, 1991. 633-639.
[685] Ickstattról és ingolstadti egyetemi reformjáról részletesen: Hammerstein, 1977. 74-131.

összekötött reáliskola. A következő szintet alkotó tudós iskolák, főgimnáziumok számának a drasztikus csökkentését tervezte, s az ide való bekerülést jelentősen nehezíteni szándékozott. Ennek megfelelően az ötosztályos gimnáziumba csak sikeres felvételin keresztül engedte volna – meglehetősen korlátozott számban – az ifjakat. Ugyanakkor a gimnáziummal össze kívánta kötni a kétéves líceumot, amely a filozófiai fakultás helyett, egyfajta egyetemi előkészítő intézményként működött volna. Erre épülhetett volna az egyetem, amelyben hároméves szaktanulmányokat folytathattak volna a hallgatók – a hagyományos teológiai, jogi és orvosi kar mellett immár külön gazdasági fakultáson is.[686]

Ickstatt tervezete több tekintetben is nagyon hasonlít Sonnenfels koncepcióira. Ő is fontosnak tartotta – ráadásul koedukált iskolákban – a lányok alapfokú oktatását, a reáltárgyak tantervi arányának jelentős megnövelését, vagy az oktatáshoz közvetlenül kapcsolódó heti- és havilapok kiadását. Ugyancsak hasonlóság fedezhető fel kettejük nézetében a vidéki gyermekek tanulmányi továbbhaladását illetően. Mindketten azt tartották ugyanis ideálisnak, ha a falusi gyermekeket a kétkezi munkára készíti fel az iskola (ehhez Ickstatt lényegében a munka melletti szakképzés alapjait is lefektette azzal, hogy 12 éves kor fölött napi két órányi gyakorlati oktatást írt elő az iskolából kilépők számára). De Sonnenfelshez hasonlóan kiemelte, a tehetséges ifjaknak mindenképpen biztosítani kell a városba kerülés, a továbbtanulás lehetőségét.[687]

Ickstatt leghíresebb tanítványa Lori volt.[688] Az ő nevéhez fűződik a müncheni tudományos akadémia 1759. évi megalapítása. A természettudományi és történeti–bölcseleti osztályra osztott, megalakulásától kezdve önálló folyóiratot kiadó tudós társaság vált a tanügyi reformintézkedések központjává. A müncheni törekvéseket aztán hatékonyan segítették az altöttingi és a burghauseni felvilágosult egyletek – ezek a szervezetek biztosították az első társadalmi bázisát az oktatási modernizációnak.[689]

Az állami (uralkodói) oktatáspolitika megszületésének Bajorországban is fontos feltétele volt a roppant kolostori befolyás és vagyon visszaszorítása. A már röviden bemutatott németországi szekularizáció a délnémet régióban is központi jelentőségű kérdés volt. Ickstattnak 1764-ben sikerült egy olyan reformcsoportot létrehoznia, amelynek a szerzetesrendek jövőbeni szerepének szisztematikus átgondolása volt a feladata. A bizottság fellépésének eredményeként már az első évektől kezdve korlátozták a kolostori bíráskodás kiterjedtségét és jogkörét, állami felügyeletet vontak az összes kolostor fölé, s

[686] Buchinger, 1991. 691-693.; Grimm, 1995. 159-169.
[687] Fürnrohr, 1991. 643-646.
[688] Szerepét különösen kiemeli: Lurz, 1903. 275-280.
[689] Fürnrohr, 1991. 638-639.

mindezekkel párhuzamosan megkezdődött a kolostorok számának és vagyonának jelentős csökkentése.[690]

A Habsburg Birodalomhoz hasonlóan itt is a jezsuita rend felszámolása adta meg a döntő lökést a szekularizációs folyamatnak. Nem véletlen, hiszen Ingolstadt egyetemén már 1549-ben, Kölnben 1556-ban, Trierben és Mainzban pedig az 1560-as évek legelején tanügyi monopóliumhoz jutottak a jezsuiták. De a Jézus Társasága tudhatta magáénak a dillingeni egyetemet, a bambergi akadémiát, s a legnagyobb líceumokat és gimnáziumokat (pl. Augsburgban, Eichstättben, Landshutban, Münchenben, Passauban és Regensburgban). Ezt a hatalmas erőfölényt a felsőbb oktatásban ugyanazon – egyenként is súlyos – kritikus pontok mentén támadták, mint bárhol Európában. Így egyszerre tették felelőssé a bírálók a jezsuitákat a népoktatás elhanyagolása, az elavult tantervek és tankönyvek, a mechanikus oktatási módszerek, egyes tantárgyak (pl. a történelem) mellőzése, a reformok előli teljes elzárkózás, a teológiai ortodoxia miatt, valamint azért, amiért mintegy állam az államban viselkedve önálló politikai pólust képeztek. A bajorországi kritikusok közül kiemelkedett Ickstatt, Lori, Osterwald, valamint a würzburgi teológus Oberthür. Ennek megfelelően egyértelműnek tűnt 1773 után, hogy – osztrák mintára – főként oktatási célokra fordítják a Jesuitenfondba kerülő mintegy 8 ezer guldent.[691]

Az első szekularizációs hullám csúcspontját az 1774. évi – ausztriai mintára elkészített – Schulordnung jelentette, amely szavatolta a fejedelem tanügyi főhatóságát. A felvilágosodás ezen oktatáspolitikai diadala azonban hamarosan – az említett kettősség jegyében – bizonyos visszarendeződéshez vezetett. Az Ickstatt fellépéséhez köthető radikális, kifejezetten gyakorlati célokat követő, utilitarista alapelvekre épülő oktatáspolitika ugyanis hamarosan visszaszorult. Hosszú évszázadok mozdulatlansága után hirtelen egészen ellentmondásos koncepciók támogatóiként legalább féltucatnyian kapcsolódtak be intenzíven a munkálatokba, miközben a tanárok kétharmada még az 1780-as évek legelején is exjezsuita volt. Ennek részben az Ausztriában is megismert okai voltak: a tanárhiány mellett a fizetési problémák áthidalását segítette az a tény, hogy az egykori szerzetesek nyugdíjat kaptak, s így kevesebbet kellett fizetni nekik, mint világi társaiknak. Ezenkívül fontos szempont, hogy a közvélemény egyáltalán nem volt ellenséges velük szemben – pusztán a nagy hatalmú szervezetüket támadták, a szerzetesek

[690] Fürnrohr, 1991. 638-639.
[691] Müller, 1991b. 711-717.

személyét viszont általában tisztelet övezte.[692] Ennek megfelelően nem véletlen, hogy Lori kivételével nem akadt olyan befolyásos tanügyi szakember, aki az exjezsuiták teljes mellőzését követelte volna. Javarészt a tanárhiány veszélyétől megrettenve még Ickstatt sem látta ezt kivitelezhetőnek.[693]

Mindezek fényében nem meglepő, hogy a meglehetősen radikális Ickstattnak még az életében egyre nagyobb jelentőségre tett szert a visszafogottabb Heinrich Braun. Sőt az ingolstadti professzor 1776. évi halálával néhány év erejéig kizárólagossá is vált a tanügyekben Braun szava. A bajor oktatáspolitikai csatározások második szakaszának meghatározó vezetője a salzburgi bencés egyetemen szerzett diplomát, majd teológiai doktorátust. Előbb Tegernsee kolostorában szerzetesként, majd a freisingi líceumban a német költészettan tanáraként szolgálta a bencés rendet. Alapítója volt a bajor tudós társaságnak, s a filozófiai–bölcsészeti osztály tagjaként a német nyelvújítás, valamint a pedagógiai reformtörekvések meghatározó alakjává vált. Munkásságában egyre szorosabban összefonódott a német nyelvi műveltség és az iskolakultúra kérdésköre – ezt illusztrálja a 6-11 éves korosztály számára kidolgozott tekintélyes német nyelvi tankönyvsorozata.[694]

A hamarosan a tartomány gimnáziumi és líceumi ügyeinek direktorává kinevezett Braun önmagában is a már említett kettős szellemiség megerősödését segítette elő. Ezt kiválóan példázza a középfokú oktatás vertikális struktúrájának alább még részletezendő átalakítása, amely egyszerrre vezette be Európában elsőként a felvilágosult kortársak által csodált iskolatípust, a reáliskolát, s ezzel párhuzamosan egyszerre biztosította az elkülönülő elitoktatást az ötosztályos gimnáziumban. Ugyanígy a kettősség jegyében egészítette ki Braun a líceumok tananyagát a jezsuiták idején elhanyagolt természettudományokkal és metafizikával, miközben hagyta, hogy néhány átmeneti esztendő után az 1780-as évek elejére ismét megerősödjenek a szerzetestanárok pozíciói.[695]

Az új uralkodó, Károly Theodor idején a bencés, ciszterci, ágostai, premontrei rendek irányíthatták a felsőbb tanügyeket. Miközben tehát az exjezsuiták fokozatosan leszorultak a katedrákról, a szerzetesek dönthettek minden tartalmi és személyzeti kérdésben. Ugyanakkor a gimnáziumi és líceumi szektor kapacitását anyagi megfontolásokból korlátozták, a reáliskolák számát pedig növelték, s így nagyobb tér jutott

[692] Müller, 1991b. 717-724.
[693] Boehm, 1992. 197-198.
[694] Schmaderer, 1984. 6-7.; Rettinger, 1991. 701-705.
[695] Grimm, 1995. 173-178.

a természetismereti tárgyaknak. Amint alább még látni fogjuk, ugyancsak a felvilágosult tanításokkal összhangban átfogó változtatások bevezetésére került sor a primer szektorban is. Összességében kijelenthető, hogy Bajorország a katolikus országok közül elsőként tudott szakítani a jezsuita tradíciókkal, s főként szervezeti tekintetben fontos példaképéül szolgált az ausztriai reformoknak.[696]

A modern bajor állam megalapozójának tekintett Montgelas a tanügyek terén is újabb fordulatot idézett elő – általa mintegy megkezdődött a bajor felvilágosult oktatáspolitika történetének második intenzív szakasza. Említettük, IV. Miksa támogatásával ő vezényelte le a bajorországi szekularizációt, amely alapvető változtatásokat hozott az iskolázásban. A megelőző másfél-két évtizedben döntő jelentőséghez jutó szerzetesek kezéből kikerült a gimnáziumügy, s ismét állami tisztviselők döntöttek a középiskolák sorsáról, mint ahogyan a tanügyigazgatás egész szervezete is rövid időn belül többször átalakult. Az 1810-es évek végére azonban számottevő eredményt értek el a Montgelasszal szembeni erők. Az egyházellenes támadások visszaszorultak, s a valóságban ismét felekezeti alapon különültek el a kisiskolák. A Szent Székkel 1817-ben kötött konkordátum jogi alapot teremtett a kolostorok restaurációjára, a püspökök pedig ismét beleszólási jogot nyertek az iskolázás felügyeletére. A radikális felvilágosodás ily módon a pedagógia terén is törést szenvedett, s a következő évtizedekben, I. Lajos király (1825-1848) idején nagyon felerősödtek.[697]

A tanügyigazgatás fordulatai

A szekularizációs folyamatok első csúcspontja az 1774. évi Schulordnung volt, amely rögzítette az állami felügyelet szervezeti kereteit. A központi szerv, az immár világi elnök alatt működő, többségében világiak alkotta Geistlicher Rat mellett ekkortól komoly szerepet töltöttek be az állami–uralkodói érdekek érvényesítésében a helyi kontrollt biztosító professzorok és gimnáziumi rektorok. Ezeknek a vezető tanároknak havi rendszerességgel kellett tanácskozniuk (a Collegialversammlung keretei között) és megvitatniuk a helyi iskolai ügyeket. A Schulordnung egyébként minden kisiskolára kötelező, részletező előírásokat fogalmazott meg a tanítási és vizsgarendre vonatkozóan.[698]

Az egyetemek irányításában a kezdetekben csak egy-két elhivatott személyhez – leginkább Ickstatthoz és Lorihoz – kötődő, az állam pozíciójának erősítését szolgáló törekvések 1776-ban kaptak először intézményi formát: Ickstatt halálát követően hozták létre az Universitäts Kommissiont. A központi egyetemi bizottságba az ingolstadti egyetem négy karának deirektorai kerültek be. Az alapítótagok között volt Lori, aki a jogi, és Braun,

[696] Grimm, 1995. 181-184.
[697] Liedtke, 1993. 26-29.
[698] Fürnrohr, 1991. 646-648.

aki pedig a teológiai fakultást képviselte. Ezzel egy stabil, mindenkor a szakértői jelleget sugárzó szervezet kezébe került a felsőoktatás irányítása a bajor felvilágosodás első szakaszában.[699] Ez Montgelas idején változott meg, amikor 1808-tól az egyetemek felügyeletét is besorolták a belügyminisztériumon belüli tanügyi hivatal alá.[700]

Az Ickstatt halálát követően végbement részleges visszarendeződés jegyében 1783-tól ismét az egyháziak kerültek többségbe a Geistlicher Ratban, s a testület elnöki posztját is megszerezték maguknak. Sőt ekkortól a népiskolázás fölött is visszavették az egyháziak a felügyeletet. Mindez Braun tanügyi hatalmának megroppanását is jelentette: amíg az 1770-es években megkerülhetetlen volt az álláspontja, az évtized végétől fokozatosan háttérbe szorult.[701]

A következő nagy változás a Montgelas-féle modernizációs kísérlethez kapcsolódott. Montgelas egyszerűen felszámolta a középkori eredetű, az egyháziak döntő befolyását időről időre biztosító Geistlicher Ratot, s a helyére a többször átszervezett és átnevezett, de mindvégig a belügyminisztérium alá rendelt tanügyi főhivatal került. Ez a felső szintű igazgatási szerv fogta össze a középső és az alsó szintű, szintén állami ellenőrzést szavatoló szervezeteket. A papok kisiskolák feletti felügyeletét 1808-ra tudta nélkülözni a rendszer, ekkortól nemcsak teljes körű, hanem kizárólagos is volt az állami kontroll. A szekularizációs és a felekezeti érdekek felettiség jegyében általában vallásilag heterogén tankörzeteket alakítottak ki.[702]

Montgelas idején fordulat következett be azzal, hogy teljes körűen állami irányítás alá került az oktatásügy. Bajorország 33 nagyobb városában Stadtschulkommission állt fel, máshol pedig körzeti tanügyi bizottság (Distriktsschulinspektion) felügyelte az iskolázást. Ugyanakkor megmaradt a helyi felügyeleti szervekben (Lokalschulinspektion) az egyházi részvétel – itt a pap és a polgármester mellett 2-3 községi vagy városi küldött végezte a heti két vizitációt. Erre épült az évenkénti iskolalátogatásra kötelezett körzeti felügyeleti szerv (Distriktsschulinspektion), amely legtöbbször egyetlen személyből állt, s a posztot többnyire egy pap töltötte be.[703]

A négy szintű tanügyigazgatás az 1800-as évek első két évtizedében a következő változásokon esett át. A legfelső szinten 1802-ig a Geistlischer Rat, azt követően 1808-ig – különböző névváltozatokban – a tanügyi direktórium irányította az oktatásügyet. 1808-

[699] Lurz, 1903. 268-270.
[700] Boehm, 1992. 202.
[701] Fürnrohr, 1991. 641-643.
[702] Liedtke, 1993. 17-21.
[703] Liedtke, 1993. 81-82.

1825 között a belügyminisztérium oktatás- és nevelésügyi hivatala, 1825-1847 között pedig a legfelsőbb egyház- és tanügyi hivatal töltötte be ezt a központi szerepet. A második, körzeti szintet 1803-ban szervezték meg. Ekkor hat kerületben jelöltek ki tanügyi főbiztost (Kommissariat), akiket 1825-től tanügyi referensnek neveztek. A harmadik, kerületi szinten 1818-ig iskolai biztosok (Schulkommissariat) tevékenykedtek. Utána vidéken kerületenként inspektorok, a városokban városi iskolai bizottságok kaptak jogot felügyeletre. A legalsó szinten 1818-ig egyházi és/vagy világi iskolai inspektorok, 1818-tól pedig vidéken és a városokban egyaránt világi inspektorok tartották szemmel a tanítókat.[704]

Alsófokú oktatás Felbiger jegyében

Bajorország szinte minden fontos részében Felbiger metódusa szerint szervezték újjá a népoktatást az 1770-80-as években. Felbiger tekintélyére jellemző, hogy már 1768-ban tagjai közé emelte a müncheni tudományos akadémia. A bajor választófejedelemségben Braun nyomán terjedtek el Felbiger bizonyos megoldásai, jóllehet Braun elutasította a betűztetést és a tabella-módszert. Továbbá nála a normaiskola nem az elemi iskolával, hanem a gimnáziummal volt egybekötve, s ennek megfelelően erősen latin jellegű volt a tananyag. De München mellett normaiskola létesült a későbbi bajor, ám a 18. század végén egyelőre még önálló területeken: Fuldában (1781), Würzburgban, Mainzban (1774), Freiburg im Breisgauban (1774), Augsburgban és Dillingenben (1774), Trierben (1776) és Eichstättben (1783).[705]

Braun térnyerésének leghevesebb ellenzője az Ickstatt-tanítvány Lori volt. Következetes fellépésének eredményei leginkább alsó fokon mutatkoztak meg. Épp az osztrák elemi és normaiskolai példára hivatkozva hangsúlyozta a Bajorországban szinte teljesen elmaradt szekularizáció szükségességét. Az alsófokú iskolák számának szükséges gyarapításával párhuzamosan a líceumok és a gimnáziumok megritkítását javasolta.[706] E kérdésben egyébként Braunnal azonos platformra került: Braun is egyértelműen egy Felbiger példáját követő szisztémát javasolt a kisiskolázás szervezeti és módszertani megújítására.[707]

Ugyanakkor viszonylagossá tette a számtalan nehézség az alsófokú oktatásban elért eredményeket. A képzett tanítók, a megfelelő épületek és taneszközök hiánya, továbbá – kiváltképpen a katolikus – népesség ellenállása hosszú évtizedeken át lehetetlenné tette a teljes körű iskolázás megvalósítását. Közvetlenül a tankötelesség 1802. évi bevezetését követően hatalmas különbségek mutatkoztak az egyes települések között – 15 és 100% között mozgott, átlagosan pedig 60-70% körül alakult az iskolába valóban járó iskoláskorúak aránya. Felső-Bajorországban vette kezdetét intenzívebb fejlődés, a következő évben már 84, tíz év múlva pedig

[704] Bachmann, 2005. 144-145.
[705] Laudenbach, 1993. 94-98.
[706] Grimm, 1995. 178-181.
[707] Fürnrohr, 1991. 641-643.

89% volt ugyanez a ráta. A teljes körű iskolázást 1851-ben érték el. A meglehetősen magas iskolalátogatási arány azonban semmiképpen nem túlbecsülendő, hiszen továbbra is megmaradtak a kisiskolázás minőségét rontó hagyományos jellemzők. A tanulók gyakori és hosszas távolmaradása, a rengeteg ünnepnap, az iskolák túlzsúfoltsága mellett megmaradt a kisiskolák felekezeti jellege, illetve a téli és nyári iskolák megkülönböztetése és nagyfokú rugalmassága a szülők iskolához való viszonyához.[708] S bár az 1830-as években felerősödött a kötelező iskolalátogatásról szóló vita, csak 1856-ban sikerült elérni, hogy 6-ról 7 évre növekedjen a kötelező tanulmányi idő, s 6-ról 3-ra csökkenjen a vasárnapi oktatásban való részvétel ideje.[709]

A bajorországi oktatástörténet felvilágosodás kori szakasza nem tárgyalható a 18. század végén a még önállóságukat őrző, ám az óbajor területekkel szoros szellemi kölcsönhatásban lévő kisebb territóriumok fejleményeinek felidézése nélkül. Az 1757-től perszonálunióban lévő két egyházi fejedelemségben, Würzburgban és Bambergben az 1760-as években ismerték fel a népiskola és a tanítóképzés fejlesztésének fontosságát. Würzburgban 1765-ben 30 ezer guldenes alapot különítettek el a kisiskolázás támogatására, öt év múlva pedig Michael Ignaz Schmidt tanítóképző szemináriumának a megalakulása jelentett újabb előrelépést.[710] Kijelenthető, hogy Würzburgban ezzel zárult le a kor színvonalát mindenben megütő iskolahálózat kialakulása – hiszen így az alapoktól az egyetemig egészen nívós oktatásban részesülhettek az itteni fiatalok. Olyannyira, hogy az 1790-es évek legelején már tucatnyi városi iskola fogadta a tanulni vágyó lányokat. Ennek a vertikálisan és horizontálisan egyaránt tagolt és kiterjedt iskolarendszernek szerves részét képezték az ipariskolák. A felvilágosodás pártján álló uralkodó, Franz Ludwig von Erthal (1779-1795) érsek által lelkesen támogatott iskolatípus würzburgi meghonosításához Kindermann útmutatásait követték, a cseh bencés szerzetes több művét ki is adták. S bár az orsolyiták és a plébániai iskolák is sokáig ellenálltak, végül 1789-ben minden kisiskolában kötelezővé tették a praktikus ismeretek (lányoknak kézimunka, továbbá gyümölcstermesztés, kertészet, méhészet, helyi jelentőségű iparágak) oktatását. A kisiskolák felügyeletét pedig kivonták a lelkészek kezéből, s helyi hivatalnokok kötelességévé tették. Bambergben a norma-módszer alapján 1776-ban kezdődött az elemi iskola reformja. Az ekkor létrehozott tanítóképezde másfél évtizedig hat hónapos, majd egyéves képzést kínált a leendő pedagógusok számára.[711]

Hasonlóan izgalmas, Felbiger szellemét követő reformok zajlottak le Mainzban. Megjegyezzük, hogy a kicsiny Castell és Castell-Rüdenhausen grófságok

[708] Sonnenberger, 1984. 49-58.
[709] Liedtke, 1993. 57-58.
[710] A bajor–osztrák szellemi kölcsönhatás intenzitására jellemző, hogy a népiskolai reformjában osztrák mintát követő Schmidtet 1780-ban Bécsben udvari levéltárnokként alkalmazták. Dettelbacher, 1991. 672-673.
[711] Dettelbacher, 1991. 672-675.

udvarmestereként ekkoriban tűnt ki először az iskolázás iránti érdeklődésével a később oly meghatározó tanügyi reformerré vált Heinrich Stephani.[712]

Végül az augsburgi viszonyokról szólunk röviden. Itt némi megkésettség figyelhető meg: csak 1773-ban vette kezdetét egy óvatos reform az evangélikus St. Anna gimnáziumban. Az új rektor, Mertens ekkor vívta ki a hatosztályos középiskolában a humaniórák arányának jelentős csökkentését, s az intézmény általános polgári iskolai funkciókkal való bővítését. Az 1802. évi tantervben tovább erősödő tendencia révén a St. Anna lényegében csak az 5-6. osztályban foglalkozott az egyetemre való felkészítéssel, a korabeli gimnáziumok klasszikus feladatával, a tudós-utánpótlás megalapozásával. Szintén Mertens létesítette a város első tanítóképző szemináriumát.[713] A katolikus oldalon ugyancsak az 1770-es évek közepe hozott némi áttörést. Klemens Wenzeslaus érsek Joseph Anton Schnellert nevezte ki a dillingeni tanulmányi direktorrá, aki főként a norma-módszer meghonosítása kapcsán bizonyult eredményesnek. A széles tantárgyi palettát kínáló, a leendő tanítókkal szemben egészen részletes követelményrendszert támasztó dillingeni normaiskola 1774-ben kezdte meg működését. Ennek példájára Augsburgban hamarosan tíz hasonló intézmény nyílt meg. Ám az időközben az érsek titkos tanácsosa címig jutó Schneller már 1787-ben kegyvesztett lett, s néhány év múlva dillingeni normaiskolája egyszerű elemi iskolává süllyedt. Ez a visszarendeződés a teljes territórium tanügyi fejleményeire negatív hatással volt.[714]

A tanítóképzésben a 19. század elsősorban oly módon hozott előrelépést, hogy az óbajor és az újonnan szerzett területek gyakorlatát egységesítették. Miközben Dillingenben, Eichstättben normaiskolák, Würzburgban, Salzburgban és Bambergben pedig tanítóképző szemináriumok működtek már az 1770-80-as évektől, az egységes intézményi forma 1809-ben alakult ki. Ennek alapján felvételi vizsgán kellett átesniük a jelentkezőknek, s az elemi iskolára épülő kétéves képzés végén képesítő vizsgát is teljesíteniük kellett.[715]

Elitgimnázium és reáliskola – a középfokú oktatás

A középfokú oktatás struktúrájában rögtön az 1770-es véekben számottevő változás következett be. Ennek megfelelően Európában elsőként 1774-ben itt vezették be a többi iskolatípustól elkülönülő reáliskolát. Bár Ickstatt radikális elképzelései csak csonkán érvényesültek, Braun háromosztályos reáliskolát harcolt ki azok számára, akik utána rögtön a munka világába léptek ki. Emellett megteremtették a reáliskolai tanulmányoknak azt az alternatíváját is, amely a továbbtanulást is lehetővé tette: ekkor a praktikus ismeretek kétévnyi oktatását egyévnyi gimnáziumi előkészítő

[712] Az említett kicsiny államokban tankötelezettséget vezetett be (miközben fenntartotta a tandíjat), részletes tantervet dolgozott ki és központi tankönyvkiadót alapított. Dettelbacher, 1991. 676-677.
[713] Nießeler, 1985. 578-579.; Niesseler, 1991. 680-682.
[714] Niesseler, 1991. 682-684.
[715] Liedtke, 1993. 77-78.

osztály követte. Ez a struktúra az elkülönülő szakképzés megalapozásával egy időben a felsőbb polgári iskola típusának az alapjait is megteremtette.[716]

Ugyanakkor hiába vezették be a reáliskolát, a másik oldalon érintetlenül hagyták az ötéves gimnáziumot. Ily módon továbbra is lehetséges volt az elemi iskola után azonnal gimnáziumban továbbtanulni – kihagyva az Ickstatt által oly fontosnak tekintett reálismereteket. A jezsuita rend vagyonára alapozva Braun megszilárdította a gimnáziumok latin jellegét. Sőt három gimnáziumban egy évvel meg is hosszabbították a középfokú tanulmányokat, így az ambergi, landshuti és a müncheni gimnázium líceummá vált. Ez jelentősen eltért Ickstatt eredetileg hét darab, kétesztendős líceumi javaslatától, s ezek az új képződmények nem módosították érdemben az egyetemek felépítését.[717]

A 19. század legelején, amikor a kulturális ügyek minisztere Morawitzky, a tanügyi bizottság elnöke pedig Fraunberg volt, Ickstatt koncepciójához visszanyúlóan hirdették meg a latin iskolázás átfogó kritikájára és visszaszorítására, valamint a reáliskolák kiterjesztésére alapozódó programot. Az ennek szellemében készült, 1804-ben szentesített Wiesmayr-féle tanterv, valamint az 1802-ben bevezetett tankötelezettség hozta el Bajorországban a világi, felvilágosult alapokra épülő neohumanizmus győzelmét.[718] A latin iskolázás visszaszorításának jegyében több líceum mellett bezárták az ingolstadti gimnáziumot, a burghausenit pedig reáliskolává alakították át. Amint alább még tárgyaljuk, szimbolikus jelentőségű volt, hogy Ingolstadt elveszítette az egyetemét is, amelyet átalakított képzési struktúrával Landshutba költöztettek.[719]

A teológus–pedagógus Wiesmayr kései felvilágosult elaborátumának köszönhető egyébként a szaktanári rendszer 1802. évi kísérleti és 1804. évi végleges bevezetése – szinte teljes párhuzamban az ausztriai fejleményekkel. Wiesmayr egyébként eredetileg teljesen átalakította volna az iskolázás vertikális struktúráját. Így a korszakban sajátos módon négy, egyenként három évből álló szakaszra bontotta volna a tanulmányi időt: az elemire előbb egy reáliskolai, majd egy gimnáziumi, végül egy líceumi fázis épült volna. Ezáltal lineáris, több helyen is megszakítható, tagozatonként markáns funkcionális különbségeket kínáló iskolarendszer alakulhatott volna ki – mindez azonban összességében alapvetően utilitarista szellemben.[720] Ekkortól az eredeti elképzelések szerint a következőképpen nézett volna ki a bajor iskolarendszer vertikális szerkezete: az alsófokú képzés a 6-9 éves korig tartó elemi és a 9-12 éves korig tartó reáliskolából állt.

---

[716] Buchinger, 1991. 693-696.
[717] Grimm, 1995. 169-173.
[718][718] Fürnrohr, 1991. 652-654. Igaz, Max Liedtke szerint az 1802. évi dátum téves adat, hiszen az iskolakötelezettség az óbajor területeken 1771-től, Würzburgban pedig 1774-től érvényben volt – ezeket a rendelkezéseket 1802-ben csak megismételték. Liedtke, 1993. 52-54.
[719] Liedtke, 1993. 17-18.
[720] Grimm, 1995. 442-449.

Középfokon a továbbtanulóknak szintén a reáliskola állt rendelkezésre 9-12 éves korig, majd 12-15 éves korig a gimnázium, 15-18 éves kor között pedig a líceumban tanulhattak.[721]

A korábbi bajor tanügyi innovációk legfontosabbika, az Európában elsőként itt bevezetett reáliskola jelentősége ezzel tovább nőtt. Niethammer 1808-ban érte el azt, ami már Ickstatt és Braun eredeti terveiben is szerepelt: a mindenkire kiterjedő polgári reáliskola bevezetését. Az 1808. évi tantervi reform eredményeként a háromosztályos triviális iskola után minden továbbtanulónak kötelező volt a kétéves reáliskolai képzést teljesíteni. Ezzel megszűnt a tanulmányok „királyi útja", azaz a gimnáziumi elitoktatás immár nem kezdődhetett 9-10 éves korban, s az oda beiratkozók nem különülhettek el a többiektől idejekorán. A bajor reáliskola tanárai egyébként gimnáziumi társaikkal azonos fizetésben részesültek – ez is növelte az iskolatípus presztízsét. A heti 26-28 órában tanító reáliskola egyébként a vallás- és erkölcstan mellett német nyelvtant, szépírást, földrajzot, számtant, mezőgazdasági és ökonómiai alapismereteket, tovább természetrajzot oktatott.[722]

Ám végül ez a radikális elképzelés háttérbe szorult. Idővel a mindent felforgató reformok és a század eleji gazdasági nehézségek miatt egyaránt növekvő társadalmi elégedetlenség megerősítette a klérus pozícióit. Így előtérbe kerültek a katolikus felvilágosodás azon képviselői (például a Basedowra és Pestalozzira hivatkozó, de a reáliskolai program ellen fellépő Sailer), akik a következő esztendőkben biztos bázisát képezték a neohumanista fordulatnak. Ennek következményeként, a filantropisták és a katolikus–humán erők összebékítésének a jegyében dolgozta ki koncepcióját Niethammer. Niethammer, az egykori würzburgi professzor, a tanügyi bizottság protestáns tagja a Montgelas-féle reformok kritikusának számított, s így a korábbi szisztéma korrekcióit javasolta.[723] A klasszikus–humán orientációjú gimnázium az 1804-es tanterv három esztendejével szemben 1808-tól ismét négy osztályból állt. A Wiesmayr-féle tanterv szerint még minden tanévben tanították a történelem, földrajz, népismeret, természetismeret, technológia, számtan és mértan tantárgyakat. Az 1808-ban bevezetett tanterv heti 19-ről 27-re emelte az órák számát, s miközben a természetismeret, a technológia, az általános népismeret tantárgyakat mellőzte, olyan tárgyak kerültek bevezetésre, mint a kozmográfia, logika, mitológia-archeológia, német klasszikus stúdium. A tananyag változásával párhuzamosan alakult az alkalmazott pedagógiai módszerek sorsa is: 1804-1808 között a filantropista alapelvek domináltak, amelyek ezt követően a régi módszerekkel szemben fokozatosan visszaszorultak.[724] Ezt a tendenciát erősítette, hogy a

[721] Liedtke, 1993. 86-87.
[722] Buchinger, 1991. 696-698.
[723] Liedtke, 1993. 21-26.
[724] Liedtke, 1993. 90-94.

tanárok nagy része a teológusok köréből került ki – s csak a 19. század folyamán vált fokozatosan önálló, a teológiától elkülönülő professzióvá a tanári hivatás. Ennek első részeként már 1809-től részletes instrukciók készültek a felveendő tanárok megvizsgálására, amely mintegy megelőlegezte az 1830-as években bevezetett tanári képesítő vizsgát.[725]

A szektor kapacitása egyébként korszakunkban még meglehetősen szerény volt: 1802/03-ban Müchenben mindössze 311, Ambergben 222, Passauban pedig 209 gimnazista tanult. Húsz év múlva Passauban már 486 főt számlált a helyi gimnázium.[726] 1819-ben egyébként 21, tíz év múlva pedig 23 gimnázium működött Bajorországban.[727]

A 19. század elején, az indusztralizáció eremdényeként egy új iskolatípus is megjelent. Először 1811-ben Augsburgban, majd öt év múlva Nürnbergben nyílt meg az első reálgimnázium. Ám a klasszikus humán gimnázium támogatói olyan erősen ellenálltak az új, a gimnáziummal párhuzamos intézménytípus terjedésének, hogy még 1864-ban is mindössze hat ilyen iskola létezett. A reálgimnáziumok négyéves képzést biztosítottak, s olyan tantárgyakat tanítottak, mint rajz (heti 5-6 órában), botanika, zoológia, fizika, kémia, mineralógia, angol nyelv és algebra.[728]

Végül röviden a felsőbb leányiskolákról szólunk. Ezek a vagy kolostori vagy magánkezelésben lévő intézmények még nagyon kezdetleges állapotban voltak, egymástól is nagyon eltérő tanterv alapján működtek. Az állami felügyeletet csak 1806-ban terjesztették ki e lányiskolákra, s az első állami alapítású intézmény 1813-ban nyitotta meg a kapuit Münchenben.[729]

Gyarapodás intézmények bezárásával – a felsőoktatás-politika fordulatai

A bajor egyetemek világában is az 1750-60-as évekre tehető az első reformhullám. Ebben Ickstatt, Lori és az alkancellár Kreittmayr szerepe volt kiemelkedő – mindannyian az ingolstadti jogi kar megújításával kezdték az átfogó modernizációt.[730] A teológiai fakultás megújítása kapcsán a kronológiai párhuzam mellett ugyancsak egyértelműen megjelennek a közvetlen osztrák–bajor egymásra hatás nyomai. Az ingolstadti teológusképzés Braun vezette reformja ugyanis szorosan követte Rautenstrauch elveit. A tipikusan a felvilágosodás tanait idéző változtatássorozat a dogmatika és a polemika

[725] Liedtke, 1993. 94-95.
[726] Buchinger, 1993.158-159.
[727] Liedtke, 1993. 89-90.
[728] Liedtke, 1993. 98-100.
[729] Liedtke, 1993. 112-117.
[730] Heim, 2002. 109-110.

visszaszorulásához, s a gyakorlati teológiai tárgyak, a morál- és pasztorálteológia előtérbe kerüléséhez vezetett. Ez a gyakorlatra koncentráló felfogás ráadásul nemcsak Ingolstadtban érvényesült, hanem hamarosan a tartomány összes líceumára is kiterjedt. Braun egyébként 1776-ban átvette a teológiai fakultás vezetését, s így személyesen őrködhetett a vívmányok sorsán.[731] Ezekkel az intézkedésekkel Bajorországban is kezdetét vette az a folyamat, amely a régi, rendi alapú privilégiumokra épülő egyetemeket állami (tartományi) oktatási intézetté alakította.[732]

Igaz, a felvilágosodás és a felvilágosult abszolutizmus második szakaszában, Károly Theodor idején bizonyos visszarendeződés jelei is észlelhetők. Így például a súlyos szakemberhiány miatt egyfajta „exjezsuita éra" bontakozott ki Ingolstadtban. A botanikáig a történelmen át az etikáig több tudományág oktatását csak a Társaság egykori szerzetes professzorával tudták biztosítani. A visszalépésben komoly szerepe volt az államra veszélyesnek minősített ingolstadti szabadkőműves páholy 1784. évi leleplezése. Az Ickstatt és Lori hívének számító Weishaupt morálteológia-professzor által vezetett egyesület felszámolását követően a leghaladóbb tudósok – köztük Montgelas is – Ansbachba, Regensburgba vagy Salzburgba települtek át, a központi bajor egyetemen pedig a bigottságig fajuló erkölcsi szigor lett mérvadó.[733]

Ezekkel párhuzamosan ráadásul fokozatosan megerősödött a müncheni tudományos akadémia, s így egyfajta hangsúly-eltolódás ment végbe Ingolstadt és München szellemi befolyását illetően. Az akadémia ekkoriban alkalmasabbnak bizonyult a prakticista udvar újabb igényeinek kielégítésére, s így a fejedelem klímakutatásra, topográfiai vizsgálatokra, mezőgazdasági és geológiai, illetve állattani kutatásokra vonatkozó pályázatait rendre az akadémia nyerte el.[734]

A 19. század legelejének reformjai alaposan felforgatták az egyetemi szektort is – jóllehet ez a szerény műveltséggel bíró, a „bajor Richelieu", azaz Montgelas által háttérbe szorított I. Miksa kései felvilágosult abszolutizmusának az idején nem sok jóval kecsegtette a tudósképzésért aggódókat. Az volt várható, hogy az állam még inkább rajta tartja majd a szemét az univerzitásokon, s miközben tovább korlátozza az intézmények felekezeti és rendi jellegét, még határozottabban megfogalmazza majd a velük szembeni igényeket.[735]

---

[731] Heim, 2002. 115-116.
[732] Boehm, 1992. 187.
[733] Boehm, 1992. 198-201.
[734] Boehm, 1992. 200-201.
[735] Boehm, 1992. 187-188.; 201.

A területi gyarapodás révén hét régi főiskola (Altdorf, Bamberg, Dillingen, Erlangen, Würzburg – és néhány év erejéig Innsbruck és Salzburg) került Bajorországhoz. Ezek mellett további hét líceum is gyarapította az intézményhálózatot, jóllehet, ezek közül ötöt egy-két éven belül fel is számoltak.[736] Így összességében a század első évtizedében kilenc egyetem működött Bajorországban: Altstadtban, Aschaffenburgban, Bambergben, Dillingenben, Erlangenben, Innsbruckban, Landshutban, Salzburgban és Würzburgban. Ez az eltúlzott intézményi kapacitás állandóan napirenden tartotta az intézménybezárások és –összevonások kérdését. Montgelas – összhangban Ickstatt egykori programjával – egy nagy müncheni egyetemet tervezett, arra hivatkozva, hogy a nagy gyűjtemények (könyvtár, levéltár, múzeumok, kertek) mellett az uralkodó közvetlen közelsége is jótékonyan szolgálná az egyetem fejlődését. Ezzel szemben Zentner, az 1810-es évek meghatározó tanügyi szakembere, „oktatási minisztere" az erlangeni és a landshuti univerzitás megtartását és egy müncheninek az alapítását, s mindhárom intézmény számára egymástól eltérő, speciális képzési kínálat kialakítását javasolta. Niethammer is inkább ez utóbbit támogatta, méghozzá a landshuti egyetem felszámolásával. Végül Würzburg, Landshut és Erlangen is megtarthatta intézményét – ám egyúttal végbement a korábbi katolikus würzburgi egyetem szekularizációja. Ennek eredményeként egyébként I. Lajos konzervatív fordulatát követően Würzburg lett a liberális ellenállás központja, itt született meg az 1830-40-es években oly fontos szerepet játszó „politizáló professzorátus" kategóriája.[737]

Landshut úgy maradhatott egyetemi város, hogy Ingolsadt elveszítette ezt a kora újkori eredetű címét–presztízsét. Mindez egy nagy, össznémet egyetemi krízis egyik fontos fejleményeként is értékelhető, hiszen 1792-1818 között összesen 22 egyetem szűnt meg létezni, köztük olyan tekintélyesek is, mint a strassburgi, mainzi, a középkori alapítású kölni vagy a vadonatúj bonni és münsteri univerzitás. A 18. század elején a karteziánus racionalizmus egyik központjának számító Ingolstadtra Montegelas szekularizációs programja mellett az is váratlan csapásként hatott, hogy Bajorország megszerezte Bamberget, Dillingent és Würzburgot is.[738] A landshuti áthelyezéssel párhuzamosan tizenegy katedrán cseréltek professzort – lényegében elvégezve ezzel a professzori kar személyi állományának teljes felülvizsgálatát.[739] Landshut egyébként egy klasszikus kompromisszum eredményeként juthatott ideig–óráig jelentős szerephez. Miközben Ickstattól Lorin át Montgelasig az állami befolyás növelésén fáradozók mindvégig

[736] Boehm, 1992. 206-207.
[737] König, 1977. 19-28.
[738] Boehm, 1992. 190-195.
[739] Boehm, 1992. 202-204.

Münchent favorizálták, az egyház, s külön tábort alkotva az exjezsuiták minél inkább igyekeztek távoltartani az egyetemet az ország közigazgatási és gazdasági központjától. Így döntöttek Landshut mellett – aminek azonban nem örülhettek határtalanul az egyháziak sem, mivel a majdnem duplájára növelt költségvetésű egyetemet jórészt a helyi szerzetesrendek vagyonából finanszírozták. Ez az eljárás egyébként az egész katolikus Európában felháborodást váltott ki – a bécsi nuncius is tiltakozott ellene.[740]

Ennek az időszaknak a végén így mindössze három egyetemi város maradhatott meg, míg Bamberg és Dillingen a továbbiakban líceummal rendelkezhetett. A würzburgi egyetem nemzetközi tekintélyének köszönhetően élhette túl az egyetemi krízist, hiszen a 18. században a katolikus felvilágosodás egyik központjává lett ez az egyetem: a bécsi tapasztalatait átültető Schönborn 1729-től kezdte megreformálni az ottani tantervet, s ennek nyomán néhány év alatt túlsúlyba kerültek a világi tantárgyak. Igazán jelentős lépésként pedig Ickstatt meghívása szolgált, aki a természet-, a nép- és a magánjog bevezetésével egy csapásra Hallét követő univerzitássá változtatta a würzburgi intézményt.[741] Hasonlóan korábbi érdemeinek köszönhette Bamberg és Dillingen is, hogy – ha funkcióváltozással és tekintélyveszteséggel is – megtarthatta felsőoktatását. Szintén Schönborn 18. század közepi reformjai nyomán Bambergben is viszonylag hamar visszaszorult a jezsuiták befolyása, s a jogi karon számottevő reformok mentek végbe. A bambergi professzorok nagy része Göttingában vagy Jénában tanult, míg az itt végzett hallgatókat Ingolstadtban és Bécsben is szívesen látták. Kevésbé látványos változtatásokkal ugyan, de hasonló volt a helyzet a dillingeni univerzitás esetében is.[742]

Még az altdorfi egyetemet is bezárták, noha ez volt a legrégebbi bajor univerzitás. A középkori eredetű privilégiumok mindegyikétől megfosztották az intézményeket, így bevételeik felett sem rendelkezhettek többé szabadon. Az intézményi szanálás–reorganizáció a professzori karok jelentős kicserélődésével is együtt járt. 22-35 éves professzorok egész sorát hívták meg, általában Göttingából, Jénából és Marburgból. Különösen az 1807. évi würzburgi tantervi újítás nyomán vált a bajor egyetem egy szakspecifikus, állami célokat maximálisan kielégítő, magasan képzett, ám szorosan ellenőrzött professzorok által alkotott intézménnyé.[743]

A felvilágosodás eszméitől, a tudományok szabadságának elvétől ily módon egészen távol került szektorban megerősödött a neohumanizmus. Ennek jegyében hívták

[740] Boehm, 1992. 207-208.
[741] Hammerstein, 1977. 41-53.
[742] Hammerstein, 1977. 153-164.
[743] Boehm, 1992. 208-209.

Jénából Würzburgba Niethammert, majd szintén Jénából Landshutba a híres Platón-fordító filológus Astot, illetve a német jogtörténeti iskola alapítóját, Franz Karl von Savignyt. Az egyetempolitika szempontjából Niethammer meghívásának a jelentősége emelkedett ki. Ő ugyanis aktívan bekapcsolódott az egyetemek francia mintájú állami irányításáról és centralizációjáról szóló vitába. E diskruzus eredményeként aztán egy meglehetősen sajátos fejlődési pályára állt a bajor felsőoktatás: miközben egyre rigorózusabban követelte meg az állam a saját érdekeit, az egyetemi szektoron belül egyre inkább érvényesült az egyfajta szellemi szabadságot, mozgásteret biztosító neohumanista felfogás.[744]

Szellemi centrumok a határvidéken – Salzburg és Passau

Salzburg és Passau, e két komoly egyházi központ, sajátos szerepet játszott korszakunk osztrák–bajor szellemi kapcsolatainak alakulásában. A 18. században még mindkét város egy-egy olyan egyházi territórium központja volt, amelyek fekvésüknél és a Német-római Császársághoz való tartozásuknál fogva egyaránt ezer szállal kötődtek Bécshez és Münchenhez is. S mivel a felvilágosult abszolutizmusok államegyház-politikája, valamint a szekularizációs folyamatok többek között épp a salzburgi érsekséghez vagy a passaui püspökséghez hasonlóan tekintélyes főpapi kinevezések kapcsán vezettek intenzív csatákhoz, a kötődésnek még erőteljesebb megnyilvánulási formái tapasztalhatóak a korszakunkban.

Salzburg kulturális jelentőségéről egy korábbi fejezetben, kifejezetten a bécsi vitákra gyakorolt hatása kapcsán röviden már szóltunk. Ezúttal kissé részletesebben próbáljuk bemutatni sajátosságait – arra koncentrálva, hogy milyen közvetítő szerepet töltött be a város és környéke a bajor-osztrák kölcsönhatásban. Salzburg annak köszönhette egyedülálló szellemi integritását, hogy a 17. század elejétől szilárd pozíciókat építhettek ki a térségben a bencések. A 18 akkori német katolikus egyetem közül egyedül a salzburgi nem került jezsuita kezelésbe, a bencés rend végig megőrizhette itteni pozícióit. Az 53 bencés monostort egyesítő kongregáció-konföderáció ráadásul a harmincéves háború idején a béke szigetének is bizonyult, a térséget nem dúlták háborúk. Így az egyetem gyorsan felvirágozhatott: az 1617. évi alapítású univerzitás száz év múlva már 2000 hallgatót számlált. Népszerűségét annak köszönhette, hogy egyedülállóan rugalmasan viszonyult a felvilágosult tanokkal – legyen szó a karteziánus filozófia, a kísérleti fizika, a kémia, a botanika, az ökonómia vagy az egyre gyakorlatiasabb irányba, a pasztorálteológia és az egyházjog felé forduló teológia oktatásáról. Az 1730-40-es években Muratori

[744] Boehm, 1992. 211-214.

szellemében virágzó Salzburg a következő évtizedekben egyre inkább a jozefinista reformkatolicizmus vidéki fellegvárává vált.[745]

Ennek jegyében tűnt ki Vierthaler pedagógiai tevékenysége. Vierthaler koncepciója leginkább az erkölcs, a hit, a tízparancsolat és a kegyesség jelentőségét hangsúlyozó felbigeri valláspedagógia és az igazságkeresésre és nem utolsósorban iróniára épülő szókratészi filozófia ötvözetének tekinthető. Elemi iskolásoknak szánt katekizmus-tankönyvei az egész 19. századi német katekétatradíciók meghatározó forrásaivá lettek. Vierthalernek köszönhetően a salzburgi érsekségben is bevezették a felbigeri iskolareformot: 1775-ben létesült a Schulkommission, két év múlva pedig megnyílt az első minta-népiskola is. Ekkor Vierthaler felügyelte az egyetem kivételével a tartomány teljes iskolázását. Egyes kolostorok külön pedagógiai koncepciót kikísérletezve is erősítették a reformokat: Ensdorfban tanítóképzőt létesített Diepold Ziegler apát, Neresheim pedig azzal emelkedett ki a többi kolostor közül, hogy a legtöbb sváb és svájci kolostorba kerülő apátot itt képezték ki.[746]

A Muratori szellemét Bécsbe közvetítő, ugyanakkor a felbigeri iskolareformot Bécsben megismerő és onnan adaptáló Salzburg komoly hatást gyakorolt Bajorországra. Mondhatjuk, Vierthaler tanítványai gondoskodtak a következő évtizedek bajor oktatásügyének legfőbb változásairól, hiszen Braun és Wiesmayr is nála tanult. De a salzburgi kolostorok számos bajor bencés apátság szerzeteseit nevelték – ami azért különösen fontos tény, mert a jezsuita rend feloszlatása után többnyire Salzburgban tanult bencések lettek az ingolstadti és a dillingeni egyetem professzorai, továbbá a bajor tudományos akadémia tudós tagjai. De fordított irányban is erős maradt az egymásra hatás: bajor származású apátok is szép számban jelentek meg a salzburgi kolostorokban.[747]

Salzburg virágkora a teréziánus–jozefinus államegyház-törekvésekkel szakadt meg. Az önálló érsekséget egyre több bírálat és támadás érte, s a különböző egyházi átszervezések révén folyamatosan csökkent a befolyási övezete. Stájerországi érdekeltségeit 1782-ben a seckaui, karintiai területeit pedig 1787-ben a gurki püspökséghez csatolták. Mindezt az 1802/03. évi szekularizáció tetőzte be. Ekkor ugyan Salzburg még mindig megmaradt önálló terrénumnak, de a székhely szűk szomszédságára korlátozódott le az érsek közvetlen hatalma. Salzburgot 1816-ban csatolták végül a Habsburg Birodalomhoz.[748]

---

[745] Keck, 1991. 727-733.
[746] Keck, 1991. 733-737.
[747] Keck, 1991. 737-741.
[748] Hartmann, 1988. 23-24.

Ami az alsófokú oktatást illeti, a látszólagos teljes osztrák befolyás dacára Würzburgból érkezett az érsekségbe olyan szakember – Johann Michael Bönicke –, aki a teréziánus reformokat adaptálta a térségben. Bönicke állította aztán fel 1775-ben a Schulkommissiont, a következő évben pedig megalapította a salzburgi normaiskolát – a Bécsben Felbigernél tanult Neukumot megbízva az intézmény vezetésével. Szintén az egyházi territórium egyfajta különállásaként értelmezhető az 1790-ben Vierthaler vezetésével meginduló tanítóképző amely teljesen új alapokra helyezte a felbigeri módszertant.[749]

Passau Salzburghoz hasonlóan hagyományosan virágzó iskolakultúrával rendelkezett. A jezsuiták 1622-től tartottak fenn itt kollégiumot, amely 1732-ben a filozófiai tagozaton 110, a teológiain pedig 108 hallgatót oktatott. 1767-től jogi kar is működött az alig 7 ezres városban (és az alig 30 ezres tartományban).[750] Mindennek alsó fokon is szilárd alapjai voltak: 1761-ben hat kisiskola működött a városban – igaz, a folyók által szétszabdalt településen még ez az iskolamennyiség sem biztosította minden városrész iskolázását.[751] Passau 18. századi virágzásához tevékenyen hozzájárultak a kiemelkedő fejedelmi főpapok: az elpusztult dóm újjáépítője, Johann Philipp von Lamberg (1669-1712), a bibliafordító és gazdaságpártoló, a világi papok képzésére alumnátust szervező Josef Maria von Thun (1761-1763) és a katolikus felvilágosodás fontos képviselője, Auersperg.[752] E kiemelkedő püspökök sorába tartozott a barokk és a felvilágosodás határán mozgó, fontos műve, a Promemoria kapcsán korábban már említett Leopold Ernst Kardinal von Firmian is. A közel negyedszázadon át, 1739-1763 között Seckau püspöke címet betöltő, s Stájerországban a katolikus felvilágosodás szellemében tényked Firmian 1763-ban került Passauba. Itt azonnal radikális változtatásokat vezetett be. Jelentősen visszafogott a székhelyet jellemző barokk pompából, merkantilista alapokon szervezte újjá a püspökség gazdaságát és kiterjesztette az állam szociális gondoskodását.[753]

Firmiant már Seckauban is behatóan érdekelte a lelkészképzés átalakítása. Ugyan nem volt jezsuitaellenes, de a Jézus Társaságának tanügyi monopóliumát az egyházi megújulásra nézve végzetes hibának tartotta. E nézetével összhangban Passauban is a világi egyháziak kezébe adta a szemináriumot, s teret engedett bizonyos janzenista tendenciáknak. Ezt a szemináriumot 1773-ban érseki akadémiai rangra emelte, miután pár

[749] Laudenbach, 1993. 99-102.
[750] Hartmann, 2003. 24-25.
[751] Laudenbach, 1993. 36-38.
[752] Liedl, 1971. 5-7.
[753] Liedl, 1971. 10-11.

évvel korábban a filozófiai és teológiai kart kiegészítette a jogi stúdiumokkal is.[754] Ugyanakkor a bécsi államegyház-politikai nyomásnak ellenszegülve nem engedte az exjezsuiták kizárását az oktatásból – s így egy sajátos püspöki–jezsuita kettős befolyás érvényesült a püspökségben. A líceum filozófiai karán például két professzor megmaradhatott a jezsuita rend megszüntetését követően is, de 1773 nem jelentett fordulópontot a jogi és a filozófiai kar tanrendjében sem. Rautenstrauch teológiai reformját itt csak 1782-ben vezették be – igaz, ennek elsősorban nem Firmian vonakodása volt az oka, hanem az, hogy nehezen talált az új tanterv szerinti tanításra alkalmas professzorokat. Firmian fontos intézkedése volt, hogy diverzifikálta a püspökség papképzését is: a felső-ausztiai Ennsben és az alsó-ausztriai Gutenbrunnban nyitott papi alumnátus (Priesterhaus) bár nem számított a szemináriummal egyenrangú, tudományos alapokon nyugvó intézménynek, nagyban hozzájárult a vidéki alsópapság lelkipásztori gyakorlatához.[755]

Mivel Firmian a katolikus felvilágosodásnak inkább a mérsékeltebb, fontolva haladó szárnyához tartozott, a passaui fejlemények az 1770-80-as években elmaradtak a környező kisebb-nagyobb délnémet, később Bajorország részét képező territóriumok fejlődéséhez képest. Az alapvetően kedvező kiinduló helyzet dacára nem sikerült például meghonosítani az ő idejében a felbigeri módszert és a normaiskolát, s összességében sikertelennek bizonyult a püspük a kisiskolák megújításának, az iskolalátogatás mértéke növelésének a terén is. Olyannyira, hogy püspöksége alatt az egyik kisiskola érdeklődés hiányában egyenesen be is zárt.[756]

Firmian utódja Auersperg volt, aki 1783 és 1795 között vezette a püspökséget. Az előzőleg lavanti, majd gurki püspök Auersperg eleinte a felvilágosodás pártján állt, ám a francia forradalom hatására visszakozott, s 1792/93 markáns cezúra lett a passaui iskolareformok történetében is. Auersperg ausztriai tanügyi szakemberekkel vette magát körül, köztük olyanokkal, akik közvetlenül Felbigernél tanultak. Sorukból emelkedett ki Aicholt, akit a püspök a helyi kisiskolák főfelügyelőjévé nevezett ki, s fokozatosan az elemi oktatás teljhatalmú vezetőjévé vált. Ekkor négy körzetet alakítottak ki a városban, összeírták az iskolaköteles korú gyermekeket, továbbá a tandíjbevételek, a tőkejövedelmek és a szerzetesrendek által fizetendő hozzájárulás egyesítésére megalapították a Schulfondot, megteremtve ezzel a település kisiskolázásának biztos anyagi alapjait. 1784-ben bevezették a városban az osztrák Allgemeine Schulordnungot – mindössze kilenc saját

[754] Laudenbach, 1993. 31-35.
[755] Liedl, 1971. 12-15.
[756] Laudenbach, 1993. 117-121.

ponttal kiegészítve azt. Ennek megfelelően bevezették a tankötelezettséget és a normamódszert. További meghatározó eredményként három új leányiskolát létesítettek, a 1785-ben szakmai előkészítő kurzussá alakították át a vasárnapi iskolát (amelyben így például rajzot, könyvelési ismereteket és levélírást is tanítottak), 1790-től pedig az elemi iskolákban is tanítottak földrajzot és történelmet. A passaui tanítóképző szeminárium – két évvel követve a salzburgit – 1792-ben nyílt meg.[757]

A századforduló komoly visszaesést hozott Passau tanügyeire vonatkozóan. Ennek részint belső okai voltak: sem Thomas Johann von Thun (1795-1795), sem pedig Leopold Leonhard von Thun (1796-1803) nem számított felvilágosult főpapnak, az utóbbi püspök pedig – jóllehet az alsófokú oktatást illetően Auersperget kívánta követni – uralkodóként kifejezetten gyengének bizonyult. Ekkoriban oszlatták fel az akadémia jogi karát, ismét a Geistlicher Rat lett a legfőbb tanügyi szerv, ami Aicholt mellőzését is jelentette egyben. A város mindeközben a francia és osztrák seregek ütközőzónájába kerülve folyamatosan ki volt téve idegen katonák tömegei kényszerű beszállásolásának és pusztításának. Ily módon vészesen legyengült állapotban érte a várost a szekularizáció.[758]

A 600 éves múltra visszatekintő egyházi állam a szekularizációs hullámban veszítette el az önállóságát. Ám semmiképpen nem nevezhető előzmény nélkülinek vagy váratlannak ez a fordulat. A jozefinista egyházpolitikai intézkedések már a bukás előtt két évtizeddel közvetlenül megelőlegezték a passaui püspökség jelentőségének megszűnését: a linzi és a st. pölteni tartományi püspökségek megszervezésével, valamint egyes területeknek a salzburgi érsekséghez való csatolásával egyetlen esztendő leforgása alatt, 1785-ben a Német-Római Császárság egyik legnagyobb területű egyházigazgatási egységéből az egyik legkisebbé lett. Ezekkel a politikai fejleményekkel párhuzamosan folyamatosan láttak napvilágot olyan publicisztikák, amelyek Passau önállóságát is a szokott érvekre (ipari–kereskedelmi fejletlenség, főpapi nepotizmus, barokk fényűzés, inproduktív szerzetesek sokasága) támaszkodva támadták.[759]

Passaut a szekularizáció természetesen hátrányosan érintette. Ennek tanügyi vonatkozásai szintén nem voltak előnyösek a városra nézve. Két elemi iskolát és a papképző szemináriumot bezárták – 1833-ig nem volt papképzés a városban. Emiatt számos tudós szerzetes elvándorolt a Passauból, a környék kolostori könyvtárainak egy része elpusztult–széthullott, miközben az épületeket többnyire mindössze kaszárnyának

[757] Laudenbach, 1993. 321-331.
[758] Laudenbach, 1993. 333-366.
[759] Hartmann, 2003. 21-23. Ennek a publicisztikai termésnek egyik legfontosabb darabja: Friedrich Varl Freiherr von Moser: Ueber die Regierung der geistlichen Staaten in Deutschland (1787).

vagy börtönnek használtak fel.[760] A kisiskolázás némileg más fejlődési utat járt be: ez leginkább a helyi kisiskolák felügyeletével megbízott Obermaiernak köszönhető, aki elhivatottan végezte munkáját. Kinevezését követően Pestalozzi pedagógiai tevékenységének tanulmányozására Burgdorfba utazott, s az ott ellesett megoldásokat átültette a passaui viszonyokra: a 12 elemi és a két vasárnapi, továbbá az ipar- és a rajziskola pestalozziánus megreformálása mellett további négy ipariskolát létesített, a Pestalozzi-módszer alapján megszervezte a tanítóképzést, az özvegyek és árvák megsegítésére pedig egyletet alapított. Az 1803-ban megnyitott tanítóképző megszervezésekor ráadásul Salzmann schnepfenthali és Campe dessaui intézetét is alapul vette.[761]

[760] Lanzinner, 2003. 12-14.
[761] Buchinger, 1984. 79-82.

A magyar példa

- Követő és tartózkodó magatartás a két Ratio korában -

Utolsó fejezetünkben a magyarországi tanügyi és pedagógiai fejleményeket mutatjuk be röviden. Mivel – szemben a csehekkel és a bajorokkal – ezúttal nem feltételezhető, hogy Béccsel egyenrangú, valóban kétirányú szellemi kölcsönhatás alakult volna ki, szakítunk az eddig megszokott, jobbára az oktatási rendszer egyes szektorainak sorrendjét követő tagolással. Részint az eddiginél nagyobb hangsúllyal szólunk az állami (uralkodói) oktatáspolitika kialakulását segítő és gátoló politikai, társadalmi és gazdasági körülményekről, sajátosságokról, azaz leginkább az elmaradást okozó tényezőkről. Ehhez kapcsolódóan külön alfejezetben foglaljuk össze a kulturális környezet, mint a megszülető oktatáspolitika közvetlen környezetének jellemzőit. Ezt követően a két Ratio korának oktatáspolitikai törekvéseit tekintjük át – megkülönböztetve az állami (uralkodói) és a nemzeti (nemesi) igényeket, s azok érvényesülését. Majd fejezetünk végén külön taglaljuk a kései felvilágosodás magyarországi pedagógiai nézeteit és törekvéseit, mivel úgy tartjuk, a magyar megkésettség bizonyos, az egyszerű elmaradottságon túlmutató sokszínűséggel is kiegészült.

A polgárosult alapok hiánya

A 17. század végén, a török uralom alóli felszabadulás körülményeinek nyomán a nemesség fontos jogairól lemondva (szabad királyválasztás, ellenállási jog) beleegyezett, hogy az ország a Habsburg Monarchia szerves részévé váljon. De számos biztosíték megerősítésével (koronázás, országgyűlés, adómegajánlás, országos főtisztségek magyarokkal való betöltése, vármegyei közigazgatás) elérte, hogy Bécs Magyarországot ne tartományként, hanem külön irányítandó országként kezelje. Így párhuzamosan működött tovább a Magyar Királyság és a monarchia bürokráciája. A hazai közigazgatásban fontos maradt a végrehajtó, de a döntések előkészítésében is részes Magyar Királyi Udvari Kancellária, az adó- és vámbevételeket beszedő és a korona vagyonát igazgató Magyar Királyi Kamara, valamint az 1724-ben felállított, főnemesi túlsúlyú Magyar Királyi Helytartótanács. Ezen országos hatáskörű, királyi intézmények mellett megmaradt a rendi jellegű közép- és az alsószintű hivatalok jelentősége is. A legfőbb középszintű intézmény a feudális adminisztráció, a nemesi önkormányzat alapja, a vármegye volt, ennek élén a

főispán állt – ő képviselte a királyt a regionális igazgatás és bíráskodás terén. Alsóbb szinten a szabad királyi városok és a községek vezetése határozta meg a települések mindennapjait. A szabad városok közvetlen uralkodói fennhatóság alá estek, s önigazgatási joggal, saját tanáccsal rendelkeztek. A községek a földesúr hatósága alatt álltak, de az idetartozó mezővárosok szintén fontos jogokkal bírtak, köztük saját tanács tartásának a jogosultságával is.[762]

Korszakunk elejére zárult le a hazai népesség összetételének nagy arányú és gyors ütemű megváltozása. A 18. század elejére az ország nagy területei (az egykori hódoltság vidékei) ugyanis kihaltak, vagy gazdasági és reprodukciós szempontból vészesen elnéptelenedtek. Ezért a Habsburgok idegen nemzetiségűek betelepítését határozták el és egy ideig támogatták az önkéntes belső migrációt. Így – miközben a mohácsi vész és a szatmári béke közötti majd' két évszázad során alig növekedett, sőt egyes vélemények szerint csökkent hazánk népessége[763] – a 18. század eleji 5 millió körüli lakosság nyolc évtized alatt, a II. József-kori népszámlálás idejére 9 millió körülire növekedett.[764] Ez számos népességcsökkentő tényező (járványok, kevés orvos, egyenetlen település- és városhálózat stb.) konzerválódásának ismeretében, a nem elhanyagolható belső fejlődés ellenére, csak a telepítés eredményeként mehetett végbe: a magyarok összlakosságon belüli aránya egy évszázad alatt több mint 10%-kal csökkent és 50% alá esett.[765]

Az „új honfoglalás" a legsúlyosabb károkat elszenvedő Alföldre összpontosult. Részben az eredeti lakhelyéről elmenekült lakosság bátorkodott vissza, részben a kevesebbet szenvedett északi országrész lakosságfeleslege húzódott délre, a belső migráció a 18. század első harmadára tehető.[766] Harmadrészt pedig a külföldiek, elsősorban németek és esetleg szerbek szervezett betelepítése révén váltak néptelen vidékek lakottá. Így a század végére 3.2 millió magyar, 1.5 millió román, 1.25 millió szlovák, 1 millió német, hét-nyolcszázezer horvát, öt-hatszázezer szerb és mintegy háromszázezer rutén, s további

[762] Csizmadia, 1976. 31-63.; Ember, 1989. 437-476.
[763] Egyes becslések szerint a 16. század végi 4.6 milliós lakosság 4 millióra csökkent; újabban viszont szerény, kb. 0.5 milliós gyarapodással számolnak a 16-17. századra vonatkozóan. Kaposi, 1997. 161-175. (A téma fontos szakértője a 4 milliós adattal számol. Ács, 1984. 142-147.)
[764] Az adatok itt is bizonytalanok, Wellmann Imre II. József korát érintő becslése például már inkább a 10 millióhoz közelít. Poór, 1992. 86-89.
[765] Heckenast, 1985. 191-205.
[766] Ezután már nemcsak a jobbágyaik szökését akadályozó földesurak léptek föl az elvándorlás ellen, hanem – érzékelve a népsűrűségi viszonyok kiegyenlítődését és egyes vidékek elnéptelenedését – az állam sem segítette az áttelepülést. Északabbról Gömörbe, Abaújba, a Nyírségbe és Békés megyébe főként magyarok és szlovákok költöztek. A 18. század elején mintegy 300 ezres románság száz év alatt megháromszorozódott, s a Temesközben és a Királyföldön vertek gyökeret. De számottevő még a ruténok zempléni, szabolcsi és csongrádi megjelenése is, sőt Ugocsa magyar helységeinek nagy részében már ők kerültek többségbe a magyarokkal szemben. Ács, 1984. 142-177.

háromszázezer egyéb nemzetiségű (bolgár, görög, örmény, zsidó) lakta az országot. A 19. század elején tizenhét megyében kisebbségbe kerültek a magyarok.[767] E fejlemények a felekezeti arányokat is megváltoztatták. Mert bár szervezetten kizárólag katolikus németek települhettek be nagy tömegben, a migráns szlovákok a katolikusok és az evangélikusok, a románok a görög katolikusok, a szerbek és a rutének a görögkeletiek itteni pozícióit erősítették – tovább fokozva a magyar társadalomnak az Európában egyedülálló felekezeti heterogenitását.[768]

1804-ben a népesség korösszetétele egy fejletlen, az emberek hosszú életét a legkevésbé sem garantáló társadalmat tükrözött: a 17 év alattiak 46%-os, a 18-40 év közöttiek 33%-os, a 41 év fölöttiek pedig 21%-os részesedéssel bírtak. A népsűrűsség még rövid időn belül is növekedett valamelyest: az 1790. évi 29 után 1804-ben már 31 fő/km^2 lett az átlagos értéke, s folyamatosan csökkent a szélsőségek közötti különbség. A lakosság jogi és vagyoni alapú rétegződése azonban csak sokkal lassabban módosult, s hosszan megőrizte a feudális társadalom jegyeit. Túlnyomó, 90%-os súlyt képezett a teljes paraszti réteg, s ennek kevesebb mint a harmada tartozott a viszonylag jómódú telkes jobbágyok közé. A másik nagy jogi csoportot a nemesség alkotta, amely európai viszonylatban igen nagy, 4-4.2%-os hányadát tette ki a népességnek. A városi polgárság 1.5%-os, a klerikusok 0.47%-os aránya, illetve a falusi mesterek és a máshova nem sorolhatók száma mindezek mellett elenyésző maradt.[769] Ezek a rétegek korántsem voltak homogének. Vagyon és jövedelem alapján komoly különbségek alakultak ki a parasztságon, a nemességen és a városi polgárságon belül is. Kósa László adatai szerint a nemesség 86-88%-a például 1809-ben nem volt képes saját maga gondoskodni a felszereléséről, s csak mintegy 5%-nyian tudtak évi 3000 Ft fölötti jövedelemről számot adni. Ugyanő közöl egy 1834-ből való zempléni adatsort is: e szerint a nemesek 70%-a törpebirtok (0-1 telek); 25%-a kisbirtok (1-20 telek); 3.2%-a középbirtok (20-100), 1.1%-a jómódú középbirtok (100-300), s csak 0.6%-a valódi nagybirtok tulajdonosa volt.[770]

E különbségek földrajzilag is nagy eltérésekkel jártak: a zempléni nemesi birtokok például nagyon felaprózottak voltak.[771] Hasonlóan nagy, az életmódban és a mentalitásban is lecsapódó feszültségek érzékelhetők a kevés jómódú és a számtalan nincstelen (valamint a két véglet között valahol elhelyezkedő) paraszt között. A 61 szabad királyi város

[767] Ács, 1987. 115-121.
[768] Ács, 1984. 223-249.
[769] Benda, 1978. 13-63.
[770] Kósa, 2001. 15-45. A nemesség tagolódásáról átfogóan: Pálmány, 1997.
[771] Kaposi, 2002. 59-68.

nagysága és jellege alapján is változatos képet mutat: a legkisebb, a mindössze ezer lakosú Ruszt inkább egy nagyobb községre, illetve egy átlagos, falusias jellegű mezővárosra hasonlított, míg a 30 ezer fős Debrecen és Pozsony, a 20 ezer fős Pest és Szeged pedig már komoly nagyvárosoknak számítottak.[772] Döntően ez utóbbiakban jelent meg a szűk körű modern értelmiség.

A hosszú megosztottság és a török uralom alóli felszabadulás körülményei miatt a magyar gazdaság kedvezőtlen helyzetbe került. Az udvar a kameralizmus programja szerint birodalmi munkamegosztásra törekedett, amely a magyaroktól jobbára az élelmiszer-nyersanyag termelését követelte meg. A központi gazdaságpolitika az osztrák és a cseh iparral szemben a magyart kevéssé támogatta. A termelési ágazatok fejlődését és a kereskedelem alakulását meghatározta az 1754. évi kettős vámrendelet, amely – a magyar ipari termékeket belső vámokkal is sújtva – konzerválta az ország agrárjellegét. Ez a gazdaságpolitika korszakunkban sem változott számottevően.[773]

Hazánk gazdaságának gerincét a viszonylag fejletlen, de egyre hangsúlyosabban árutermelő mezőgazdaság jelentette. A fejletlenséget több összetevő is tükrözi. A majorság és a paraszti földbirtok teljes elválása még nem ment végbe, nagyok voltak a kettő közötti átfedések (robot, közös haszonvételű birtokok, úrbéres jövedelmek stb.). Csak a század utolsó negyedében vett komoly lendületet az új területek művelés alá vonása (irtás, mocsarak lecsapolása stb.), s csak a földterület 30-40%-át művelték. A termelés továbbra is az alacsony hatékonyságú, robotra alapozott szakképzetlen emberi munkaerőre épült, a gépesítés, illetve munkaeszközökkel való ellátottság szintje alacsony maradt. Az agrártermelés főként a háromnyomásos, az 1810-es évektől már a vetésforgót is alkalmazó szántóföldi gabonatermesztésre, az állattartásra (juh-, marha-, sertéstenyésztés, lótartás) és a bortermelésre összpontosult. Nőtt a kertgazdálkodás, a dohánytermesztés és a méhészet, s csökkent a hagyományos erdőgazdálkodás jelentősége.[774]

---

[772] Thirring, 1908. 130-162.; Benda, 1978. 13-63.; Számottevő változás Pest-Buda (sőt Pozsony) esetében, hogy a lakosság német részéből egyre többen vallották magukat magyarnak, s így hozzájárultak az ország szívében összpontosuló magas színvonalú kulturális kezdeményezésekhez és a nemzeti törekvésekhez. Sziklay, 1991. 38-47.

[773] Az egységes birodalmi gazdaságpolitika alapjait a kameralista von Hörnigk fektette le. Korábban, közvetlenül Buda felszabadulása után írta Kollonich Lipót „Einrichtungswerk des Königreich Hungarn" című művét, ebben a központosítás mellett fejlesztéseket (országos hitelnyilvántartás, mértékegységek összehangolása, iparosok betelepítése stb.) is javasolt. Varga J., 1991. 449-488.; Kaposi, 2002. 50-59. A birodalmi munkamegosztás hazánk fejlődését gátoló alakulását sokan még a XX. században is Bécs gyarmatosító törekvéseként értelmezték. E véleményeket azonban már Marczali is komoly fenntartásokkal kezelte. Marczali, 1880-1888. I. k. 107-138. Valójában a birodalmi gazdaságpolitika hazánk számára egyszer előnyös, másszor káros módon alakult, de semmiképpen nem kizárólag az ország kiszipolyozását célozta. Ember, 1989b. 501-507.

[774] Kaposi, 1997. 161-241.; Kaposi, 2002. 73-120.

A tradicionális ipar keretei csak lassan bomlottak, a 18-19. század fordulóján egy-két modern tőkés vállalkozásnak legfeljebb a csírái látszottak. Az emberek kevesebb mint 7%-a élt ipari termelésből, s csak 0,3%-a dolgozott manufaktúrákban. Túlnyomó maradt az önellátó háziipar, illetve a nagyon kicsiny, sokszor naturálékban fizető céhek aránya. A céhrendszer válságát, s a monopóliumok terjedését itt is siettették Mária Terézia, majd II. József intézkedései, ám a gyötrő tőkehiány nyomán 1800 körül hazánkban és Horvátországban együttesen mindössze 116 tőkés vállalkozót tartottak nyilván, s ez a szám az 1810-es évek válságakor még csökkent is. A legfőbb iparágak közé a textil-, malom-, cukor- és vasipar, valamint a dohányfeldolgozás, a réz-, ezüst- és sóbányászat tartozott.[775]

E fejletlen gazdasági szerkezetnek megfelelően alakult a belső kereskedelem, amelyet a közel 300 piacközpont tartott életben. Az ország agrárjellegű berendezkedésére és infrastrukturális nehézségeire (rossz szállítási eszközök, utak) jellemző, hogy az erős, nagy jelentőségű piacközpontoknak csak a fele volt szabad királyi város, a többi uradalmi központokban (pl. Kaposvár), vagy a termelés közelében (Miskolc, Libetbánya, Vác stb.) alakult ki. Az országos vásárok egyszerre szolgálták a kivitelt, a hazai fogyasztási szükségletek kielégítését és az alapanyag-ellátást, a heti és havi vásárok pedig inkább a kisebb regionális csere fórumaiként működtek. A mezőgazdasági nyersanyag exportja, a fejletlen ipar kicsiny nyersanyag-szükséglete, továbbá a nagyfokú önellátás miatt a külkereskedelmi mérleg mindig aktív maradt. Az export nagy része marha, gabona és dohány kiviteléből állt, s a fő megrendelőnek az állam számított. E termékek konjunktúrafüggő ára okozta a napóleoni háborúk után – a hadi megrendelések megszűntével – beállt, az általánosnál itthon jóval súlyosabb pénzügyi nehézségeket.[776]

A gazdasági előrelépést a pénz- és hitelrendszer fejletlensége is nehezítette. Rengeteg valuta volt forgalomban, Észak-Magyarországon még rubelt is használtak. Bár a 18. század közepétől folyamatos volt Bécs monetáris egységesítésre való törekvése, de teljes sikert sohasem ért el. 1816-ban kezdte meg működését Magyarországra is kiterjedően az Osztrák Nemzeti Bank, amely bankjegykiadási monopóliummal rendelkezett, ennek ellenére számtalan pénznem maradt forgalomban. Korszakunk legsúlyosabb pénzügyi döntését az udvar az 1810-es években kényszerült meghozni: az 1811-es devalváció után öt évvel újabb 40%-kal értékelte le az ezüsttallér és a váltóforint értékét. A hazai „hitelrendszer" arisztokraták, középbirtokosok, polgárok és egyháziak bonyolult családi – familiárisi segítségnyújtásán alapult: a gyengén ellenőrzött rendszerben

[775] Kaposi, 1997. 161-241.; Csorba–Velkey, 1998. 53-55.; Kaposi, 2002. 121-145.
[776] Kaposi, 2002. 33-59.

azonban a törvényes 6% helyett előfordultak 10-20%-os kamatok is. Mivel a nemesi tulajdont nem lehetett jelzáloggal terhelni, a zálog- és elbirtoklás joga (32 évnyi zálog után elidegeníthető birtokok) szolgált biztosítékul. Kaposi Zoltán kiemeli, a hiteleknek csak elenyésző hányadát fordították valódi fejlesztésre, így ez sem fokozta számottevően a gazdasági fejlődést.[777]

A barokk maradványai és a felvilágosodás kezdetei

„Szimbolikus jelentőségű, hogy az első magyar lexikon 1830-ban jelent meg, jó néhány évtizeddel a francia enciklopédia után. Ugyancsak nagy időkülönbség van az első magyar hetilap és az első német kiadású között. Mindez mutatja, hogy a mi fejlődésünk csak később ért arra a fokra, amelyre a szoszédos németség feljutott. Közönséges szóval ez elmaradottságot jelent."[778] Mályusz Elemér e mondatai találóan összegzik nemcsak a „követő magatartás" lényegét, hanem annak tüneteit is. S bár az újabb történeti kutatások jelentősen árnyalták azt a felfogást, miszerint a 18. század Magyarországon a hanyatlás, a vészes elmaradás kora lett volna, tény, hogy a hazai felvilágosodás kezdetét Bessenyei György Ágis tragédiája című művének megjelenésére, 1772-re tehetjük. Akkorra, amikor már nemcsak Nyugat-Európában áldozott lefelé a felvilágosodás csillaga, hanem amikor az már a közép-európai katolikus államokban is csúcspontjára jutott. Ez a megkésettség szükségszerűen további torzulásokkal járt együtt, amelynek eredményeként alapvetően más jellegzetességek érvényesültek, mint nyugatabbra.[779]

A barokk továbbélését garantálta az egyházak, s azon belül is a katolikus klérus hosszan tartó hatalma. Nem egyetlen egyházról beszélhetünk azonban, hiszen a felekezeti sokszínűség az egész században sajátos színt adott a magyarországi és erdélyi kulturális fejlődésnek. S minden egyház rendelkezett – esetenként egyszerre akár több – olyan belső törésvonallal, amelynek a mentén a továbblépést előmozdító feszültségek generálódtak. A katolikusokat megosztotta az, hogy az uralkodó főleg a század első felében idegeneket juttatott a legfőbb főpapi tisztségekbe. Emellett az itthon is roppant hatalommal bíró jezsuiták, valamint a vidéken befolyásos ferences rend is olyan hatalmi pólust alkotott, amelyekkel szemben a vidéki világi alsópapság rendre konfliktusba került. S ha korlátozott mértékben is, de a hazai katolikusok körében itt is megjelentek a janzenista tanok, amelyek tovább tagolták a katolikus szektort. A protestáns egyházakban az ortodox erőkkel

[777] A 1750-1811 közötti somogyi kölcsönök 6%-át a gazdaság fejlesztésére, 27%-át birtokvásárlásra, 60%-át zálogbirtok kiváltására vagy adósságtörlesztésre vették föl. Kaposi, 2002. 33-50.
[778] Mályusz, 2002. 127.
[779] Kosáry, 1996. 28-37.

szembeni fellépés, az evangélikusok esetében a győri és pozsonyi központú pietizmus, a kálvinistáknál pedig a század közepén Debrecenben, majd a század végén inkább Sárospatakon összpontosuló felvilágosult erők megjelenése vezetett komolyabb tudományos eredményekhez és teológiai fejleményekhez.[780]

A 18. század ráadásul Magyarországon még az intenzív rekatolizálás idejének is tekinthető, így a felekezetek közötti konfliktusokkal is számolnunk kell. A Habsburgok által ösztönzött „vértelen ellenreformáció" a protestánsok súlyos érdeksérelmével járt. Miközben két évtized alatt az összes püspökség és fontos székeskáptalan újjászerveződhetett, s a plébániák száma 20-30%-kal gyarapodott e rövid időszakban, a protestánsokat még mindig fenyegethette börtön, kényszerű száműzetés, a vegyes házasságok erőszakos, utólagos felbontása vagy a katolikus eskü kikényszerítése. Az 1731. évi Carolina Resolutio több fontos ponton is rendezte a vallási sérelmeket, s az artikuláris helyek jogainak megerősítésével, valamint a protestáns püspökválasztás jogának biztosításával az egyházi élet legalapvetőbb kereteit biztosította. Ám számos kényes ponton erőteljesen a katolikusok javára kedveztek az új előírások, s II. József türelmi rendeletéig tovább folytatódott a protestánsok üldözése. Ennek megfelelően 1731-1781 között például közel annyi templomot veszítettek el az evangélikusok és a reformátusok, mint amennyit a szatmári béke és a Carolina Resolutio közötti két évtizedben.[781]

A szatmári béke utáni politikai helyzetnek, valamint a vallási sokszínűségnek köszönhetően nem alakult ki hazánkban igazán erőteljes kulturális központ. Az elvileg erre a szerepre alkalmasnak tűnő városok különböző okokból estek el a valóban országosan meghatározó befolyástól: Pozsony felekezeti megosztottsága, az egyetlen egyetem székhelyéül szolgáló Nagyszombat kedvezőtlen fekvése, Pest és Buda vagy az újonnan alapított püspökségek székhelyei pedig a török kor viszontagságai miatt voltak képtelenek Prágával, netán Béccsel felvenni a versenyt. Ennek megfelelően a kulturális élet bármely fontosabb szegmensét (sajtó, könyvkiadás, olvasóegyletek, tudós társaságok, irodalmi közélet stb.) vizsgáljuk is, legfeljebb ideiglenesen virágzó, többnyire lokális keretek között megmaradó szellemi pezsgés nyomaira bukkanhatunk.[782]

Hasonlóan a kései barokk nyomai fedezhetők fel a tudományos gondolkodás irányultságában. A 18. század első fele még a teológia tudományos uralmának jegyében telt, az egyes diszciplínák differenciálódása még mindig nagyon kezdetleges volt,

[780] Kosáry, 1996. 69-77.; 83-87.
[781] Kosáry, 1996. 79-83.
[782] Igaz ez a megállapítás a Bél Mátyás-kori Pozsonyra vagy Maróthi György Debrecenére éppúgy, mint a Barkóczy György érseksége által fémjelzett Egerre. Kosáry, 1996. 129-144.

miközben a klasszikus tudósnak a mélyen vallásos, jobbára eredetileg teológiát végzett polihisztor számított. Épp ezért akár a történet-, akár a jogtudomány bármely előrelépése annak volt köszönhető, hogy a korábbiaknál alaposabban kezdték kutatni az adott kérdéskör egyházi vonatkozásait. A vallásközpontú tudós kutakodás dominanciáját csak az átlagosnál fejlettebb orvostudomány, illetve a bányászat képviselői törték meg. A peregrinációnak köszönhetően különösen a protestánsok körében vált intenzívvé a gyógyászati érdeklődés, míg a bányászat hagyományosan erős gyökerekből táplálkozott hazánkban.[783]

A 18. század közepén a felvilágosult abszolutizmus akarva–akaratlanul elősegítette a magyar kultúra fejlődését, s egyértelműen felgyorsította a felvilágosodás eszméinek itteni elterjedését. Nagy hatást gyakorolt az oktatási reform időszerűségének felvetésével, s egyes tanügyi intézkedéseivel – például az egyetem Pestre helyezésével. A világi szakigazgatást és a modern gazdaságot ösztönző törekvései jótékonyan hatottak a természettudományos kutatásokra. A pesti egyetemen összpontosuló munkálatok eredményeként már az 1800-as évek első évtizedeiben kitűnő statisztikai (Magda Pál, Schwartner Márton), földrajzi (Benkő Ferenc), növénytani (Kitaibel Pál, Diószegi Sámuel) és állattani (Földi János) eredmények születtek. Külön kiemelendő az orvostudomány (Rácz György, Bene Ferenc) előrelépése, amelyet az állam közvetlen „megrendelésekkel", például a himlőoltás terjesztésével is serkentett.[784] A felvilágosult abszolutizmus másik hosszan ható törekvése az egyházi–jezsuita kultúra mindenhatóságának megtörésére irányult. Jól nyomon követhető ez a történettudomány változásán, amelynek újabb képviselői különös súlyt helyeztek a forráskiadásra (Hajnóczy István, Aranka György, Schönwiener István); s az egyháztörténeti munkák mellett szaporodott a magyarok históriáját bemutató könyvek száma (Katona István, Budai Ézsaiás stb.). Az egyházi keretek alóli felszabadulás jegyében kapott új lendületet a hangszeres zene vagy a színházművészet.[785]

Végső soron II. József nyelvrendelete is jó szolgálatot tett a magyar kultúra ügyének. A kizárólag a feudális előjogaikat féltő nemesek álnemzeti felháborodásán – amely gyakorta egy jóízű, majd büszkén emlegetett káromkodásban nyilvánult meg[786] – túl valóban jeles kezdeményezések is születtek. Aranka György kolozsvári nyelvművelő társasága (1791), Széchényi Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeumot megalapozó adománya

[783] Kosáry, 1996. 137-185.
[784] Benda, 1978. 13-63.; Kókay, 1983. 62-72.
[785] Sziklay, 1991. 140-162.
[786] Barta, 1986. 338-340.

(1802), a magyar nyelvű sajtó kibontakozása, s megszilárdulása (pozsonyi Magyar Hírmondó, Magyar Kurír, Hadi és Más Nevezetes Történetek stb.); a nemzeti színjátszás pesti, kolozsvári, debreceni, szegedi megjelenése az 1790-es években egyaránt egy igen szűk, de folyamatosan gyarapodó művelt és művelődő réteg szilárd kulturális hátországához járult hozzá.[787]

Bessenyei György 1772. évi fellépése utáni évtizedekben meghatározóvá vált az irodalmi közélet pezsgése. Előbb, 1790-ig az Uránia című folyóirat és Kármán József, majd 1810-től a Sárospatakhoz közeli Széphalom és Kazinczy Ferenc köré szerveződtek az írók, költők, lapszerkesztők. Ekkoriban Berzsenyi Dániel, Batsányi János, Fazekas Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Kisfaludy Sándor művészete segítette elő a magyar nyelv, s az antifeudális reformgondolatok terjedését.[788] Mindezek természetes következménye a nyelvújítási harc, amely kialakított egy a modern tudományos és irodalmi követelményeknek megfelelő, grammatikájában és szókincsében csiszolt magyar nyelvet. Az irodalmi és a köznyelv, továbbá a nyelvi normák egységesítésén, s a tudományos és szaknyelv magyarosításán kívül a nyelvújítás ellenzői és követelői közötti ellentétek a társadalmi–politikai viták kiéleződéséhez is vezettek, s így közéleti vitákat – köztük a magyar nyelv hivatali életben való alkalmazásának igényét – is maga után vontak.[789]

Az írott szó gyarapodása a könyvkultúra fellendüléséhez vezetett. Pesten az 1780-as években öt-hat új nyomda létesült, a könyvárusok pedig a vallási kiadványok és a lovaghistóriák mellett a kalendáriumok, ponyvák, víg- és szomorújátékok, orvosi ismeretterjesztő kötetek terjedése révén tehettek haszonra szert.[790] A periodikák szolid előfizetői állománya ellenére az olvasókörök, -egyletek, az 1820-as években létrejövő első kaszinók és újjászerveződő diáktársaságok révén fokozatosan tágult az a kör, amelyhez rendszeresen eljutottak a kiadványok. Az izmosodó értelmiségi réteg mellett különösen az arisztokraták forgatták szívesen a lapokat, könyveket.[791] A könyvkultúra fejlődését jelentősen befolyásolta II. József korában az udvar enyhülő cenzúrapolitikája.[792] A cenzúra

[787] Kókay, 1983. 9-62.; 98-114.
[788] Winter, 1971. 219-251.; Benda, 1978. 13-63.
[789] Kornis, 1927. I. k. 408-441.; Bényei, 1998. 8-9.
[790] Sziklay, 1991. 91-94.
[791] Fülöp. 1978. 24-143.; 170-261.
[792] *„Egészben véve a komor josephinus éghajlat sokkalta kedvezőbb volt a művészi alkotásra, mint a nagy Terézia derültebb korának levegője."* Idézet: Fejtő, 1938. 247. II. József cenzúrapolitikájáról: Donáth, 1955. 307-312.; Sashegyi, 1958. 88-118.

aztán I. Ferenc idején nyerte vissza régi funkcióját, s vált a gondolkodás gyakran megalázóan méltánytalan helyzetekben felhasznált fenyegető- és büntetőeszköze.[793]

A két Ratio – az állami (uralkodói) és a nemzeti (nemesi) oktatáspolitika kibontakozódása

Bár az uralkodó az 1715:74. tc. alapján főkegyúri jogot gyakorolt a katolikus egyház és intézményei fölött, majd több tanügyi intézkedést is sürgetett a következő években, valójában jogai deklarálásán sokáig nem jutott túl. Hiába sürgette többször is a köznevelés reformját, a rendek és az egyházak saját útjukat járták, s 1760-ig kevés figyelem összpontosult a helyzet megváltoztatására.[794] Így az oktatás arculatát a felvilágosult abszolutizmusig az állami irányítás hiánya és a fenntartó felekezetek szervezeti különállása határozta meg. A legtöbb iskola a jezsuiták gondozásában működött, 1765-ben 31 gimnáziummal rendelkeztek, a piaristák 22-vel, a többi szerzetesrend összesen 11-gyel.[795] Az evangélikusok 5 teljes líceumot és 8 gimnáziumnak megfelelő magasabb szintű iskolát irányítottak, a reformátusok pedig – Erdély nélkül – 2 kollégiumot és 12 teljes szervezetű gimnáziumot tartottak fönn.[796] 1740 körül mintegy 13.5 ezer fő járt középiskolába, háromnegyedük valamelyik katolikus gimnáziumot látogatta.[797] A felsőoktatás lényegében egyetlen intézményből, a nagyszombati jezsuita egyetemből állt, az uralkodó más iskolának nem engedélyezte az egyetemmé szerveződést. Ezért a 18. században a katolikusoknál és protestánsoknál is fontos maradt a külföldi tanulmányút, a peregrináció.[798]

A kicsiny, ráadásul szétforgácsolt hazai iskolarendszer szektorai és elemei különböző módon működtek. A katolikus szektorban a piarista intézmények követték leginkább a szellemi, tudományos eredményeket, legkevésbé pedig az 1599. évi Ratio Studiorumhoz szigorúan ragaszkodó jezsuiták. A protestánsok egyes intézményei között – nagy eltérések lehettek: a legjelentősebb reformtörekvések Bél Mátyás idején Pozsonyban

[793] 1803-ban megalakult a II. József által „felszabadított" kötetek felülvizsgálatára hivatott újracenzuráló bizottság. A századforduló gyakorlatának egyik legszélsőségesebb, kegyeletsértő rendelete a hagyatéki könyvállományok átvizsgálását írta elő. Ám minden ellenintézkedés dacára folyamatosan erősödött az indexre tett könyvek beáramlása, s nőtt is e művek olvasótábora. Fülöp, 1978. 69-77.

[794] Imre, 1908. 159-174. A legfontosabb tanügyi intézkedések a század elejéről: az 1723: 70. tc. utasította a Helytartótanácsot az összes iskolai alapítvány összeírására és az oktatás megszervezésére – mihelyst a karok és rendek előterjesztik javaslataikat. Az 1723: 105. tc. pedig szintén elvi parancsot adott a végrehajtó hatalom intézményének, hogy egyetlen szülő se hanyagolja el gyerekei taníttatását. Bényei, 1994. 33-37.

[795] Kosáry, 1996. 95-111. A források hiányosságai és a gyakori változások miatt az alsófokú iskolák hasonló számbavétele egyelőre nem lehetséges.

[796] Kosáry, 1996. 111-126. A kisiskolák száma a protestáns szektorban is sűrűn változott, ezért számuk pontos meghatározása a későbbi kutatások feladata.

[797] Ambrus-Fallenbüchl, 1966. 182-199.

[798] Kosáry, 1996. 126-129.

valósultak meg a század elején; Debrecenben pedig Maróthy György és Hatvani István professzorok újításai számottevőek az 1750-70-es években.[799]

A központi kormányzat az 1760-as évek elejétől minden addiginál komolyabb igényt formált a tanügyekbe való beleszólásra. Eleinte ugyan még Mária Terézia politikájának képviselői (gr. Barkóczy Ferenc, majd gr. Esterházy Károly) a késő barokk jegyében konzervatív, a főpapság érdekeit érvényesítő intézkedéseket hoztak (pl. a protestáns peregrináció korlátozása; „hagyományos" egyetem terve Egerben). Ám az évtized közepétől már kifejezetten haladó törekvések is kimutathatók: közvetlenül a bécsi kincstár fedezte a szempci gazdasági iskola létesítését és a selmecbányai bányászati tanintézet akadémiává emelését; 1769-ben az uralkodó ösztönzésére megkezdődött a nagyszombati egyetem korszerűsítése, átszervezése; 1766-ban pedig a hazai iskolarendszer központi felmérése. A monarchiabeli fejleményekkel párhuzamosan, a jezsuita rend feloszlatása után itthon is megkezdődött az első átfogó oktatási reform előkészülete.[800]

„Mária Teréziának egyik legfontosabb, tán legmaradandóbb értékű műve: a közoktatásügy szervezése."[801] Bár a Ratio Educationis konkrét előírásai kevéssé érvényesültek, az első iskolaügyi kódex elvi megállapításai valóban a későbbi reformok alapjául szolgáltak, s egy olyan folyamat kiinduló pontjaként értékelhető, amely az állami befolyás növelését és az iskolaügy korszerűsítését célozta meg. A szillabus kidolgozása elsősorban Ürményi József nevéhez köthető.[802] Ő nagyszombati, bécsi és egri jogi tanulmányok után az 1760-as évek közepén állt az udvar szolgálatába, a tanulmányi ügyek előadójaként jelentős befolyásra tett szert Bécsben. Jezsuita neveltetése ellenére a felvilágosult abszolutizmus őszinte híve volt, akinek érdemeit Mária Terézia és II. József egyaránt honorálta.[803] Ürményi kiemelt szerepe egyben azt jelentette, hogy az uralkodó tiszteletben tartva Magyarország közjogi különállását igyekezett az állami és a nemesi–nemzeti törekvéseket összehangolni.

---

[799] Imre, 1908. 96-103.; Kármán, 1911. 218-239.
[800] Kosáry, 1996. 406-411.
[801] Idézet: Marczali, 1891. 294-295.
[802] Hosszú vita folyt a Ratio szerzőjének személyéről. Az Ürményi képviselte állami–bürokratikus hozzáállás mellett a nyugat-európai, modern felfogást a felvilágosult bécsi kamarai levéltárigazgató, Tersztyánszky Dániel; míg a jezsuita hagyományokat a budai egyetem tanára, a fizikus és matematikus Makó Pál testesítette meg a Ratiót kidolgozó bizottságban. Finánczy, 1902. II. köt. 244-250. Csóka J. Lajos szerint Kollár Ádám Ferenc nemcsak a középiskolai reform kidolgozásában vett részt, hanem – kihasználva a Mária Teréziánál a befolyását – kiharcolta az önálló, független magyar tanulmányi rendszer engedélyezését. Csóka, 1977. 403-408. De számos ellentmondásra hivatkozva például Ján Tíbenský nem osztja Csóka véleményét. Tibenský, 1983. 98-106. Kosáry így jellemzi az Ürményi, Tersztyánszky, Kollár, Makó alkotta társaságot: sokszínűsége ellenére mégiscsak *„a felvilágosult abszolutizmus hazai híveinek első együttese."* Idézet: Kosáry, 1996. 413.
[803] Pruzsinszky, 1990. 7-12.

A Ratio az uralkodói irányítás elvét biztosítandó kilenc tankerületre osztotta az országot, élükre kivétel nélkül világi, ám a pedagógiától messze álló, a Helytartótanács tanulmányi bizottsága alá tartozó főigazgató került. A tankerületi beosztás alapelvei közé tartozott, hogy az egyetem az ország központjában legyen; a jezsuiták helyébe más szerzetesrendeket vonjanak be; természetes földrajzi–közlekedési viszonyok segítsék a központok együttműködését.[804] Az új, világosan tagolt, alulról felfelé építkező rendszer először húzott éles határt az alsó- és középfokú oktatás közé. A szerkesztők a felvilágosodás enciklopédikus felfogásával összhangban a tantárgyak szertelen sokaságát írták elő a tanulók számára. A hagyományos latin-görög, teológiai, filozófiai tárgyak mellé rendelték a korszerűbb tudományok (matematika, természetrajz, földrajz) tanítását, a testnevelést, s a gimnáziumban az újságolvasást is elengedhetetlennek tartották – ez még akkor is jelzi az összeállítók modern gondolkodását, ha az ilyen kiegészítő tárgyak anyagi fedezetére nem gondoltak. A Ratio meghagyta az iskolák túlzott latinitását, s a latin mellett speciális előnyökben részesítette a német nyelvet, míg a nemzeti nyelveket az alsóbb osztályokba szorította.[805]

Az új rendszer szelektív elképzeléseket vázolt fel: számos iskolatípust írt elő és deklaráltan mást követelt meg egy paraszt, s mást egy nemes, egy polgár vagy egy mesterember gyermekétől – nem az egyének, hanem az állam boldogulását tartotta szem előtt. Legfőbb értéknek az állampolgárok hasznosságát és engedelmességét tekintette. A Ratio nem szakadt el a vallásos világnézettől, továbbra is nagy súlyt helyezett a vallásoktatásra és a hittankönyvek szerkesztésére, ráadásul nem mutatott érzékenységet a felekezeti és a nemzetiségi különbségek iránt. (Erősítette a szabályzat uniformizáló jellegét, hogy részletesen előírta az egyes tárgyak tankönyveit.)[806] Viszont törekedtek a szerzők a nemzeti sajátosságok legalább részbeni figyelembe vételére (pl. hazánk földrajzának, történelmének tanításával), s az aktuális gazdasági és tudományos fejlődéshez való igazodásra.[807]

A Ratio előírásai több okból sem érvényesülhettek maradéktalanul. A tankerületi főigazgatók, az alsó- és középfokú intézmények rendszeres, szigorú ellenőrzői

---

[804] Ennek megfelelően Pozsony, Besztercebánya, Buda, Győr, Pécs, Nagyvárad, Kassa, Ungvár és Zágráb központokat jelölték ki. Ungvár és Nagyvárad helyett az eredeti javaslat Debrecennel számolt, de a kálvinisták fővárosába végül nem engedélyezte az udvar tanügyi központ helyezését. Győr helyett először Sopron szerepelt a tervekben, de a bécsi egyetem közelsége miatt ide sem helyeztek tanulmányi főigazgatói székhelyet. Madzsar, 1922. 97-108.

[805] A Ratio Educationis legújabb fordítása Mészáros Istvántól: Ratio, 1777, 1806. A dokumentum összegző elemzése: Kármán, 1911. 398-415.; Kosáry, 1977. 379-386.

[806] Ratio, 1777, 1806. 350-369.

[807] Kornis, 1927. I. 3-35.; Kosáry, 1996. 415-418.

megoldhatatlan gondokat tapasztaltak: a tanárhiány, a rossz állapotú épületek és eszközök, s az akár kirívó esetekkel is járó alacsony tanulási kedv és erkölcsi színvonal gátolta a hatékony munkát. A csak az egyedi bajokat orvosolni képes vizitációk módszeresen nem kontrollálták a képzés színvonalát, nem szoríthatták tanulásra a vonakodókat, nem számolhatták fel a finanszírozási nehézségeket. Ráadásul a tankerületek nagynak bizonyultak, s ez fokozta a felügyelet nehézkességét, esetlegességét.[808] A kudarc másik oka a protestánsok elutasító magatartása volt. Nem fogadták el a tankerületi főigazgatók felsőbbségét és tankönyveik királyi egyetemi cenzúrázását. Az egységesítéssel szembeforduló felekezetek folyamodványokkal, időhúzással és a rendelkezések apróbb megsértéseivel gátolták a végrehajtást.[809] Mindezek ellenére a Ratio oktatásra és művelődésre gyakorolt hatása – azzal, hogy először összegezte egy viszonylag korszerű iskolarendszerrel szembeni követelményeket – felbecsülhetetlen.

II. József megerősítette a Ratiót, de elfogadta az annak rendelkezéseit elutasító protestánsok tartózkodását is.[810] Fő feladatának a tanárhiány felszámolását és leginkább a népnevelés kiterjesztését tekintette. A népnevelés fejlesztése és a felekezeti szempontok mellőzése egyszerre jelent meg a vegyes iskolák létesítését ösztönző tervében: ott, ahol egyik egyház sem volt elég erős iskola fenntartására, felekezeti hovatartozástól független intézmények felállítását rendelte el. E közös iskolákban csak a vallástant oktatták külön. Ezzel számottevő eredményeket ért el, még az 1788-as háborús évben is közel 500 új iskola létesült. A normaiskola felállítását minden tankerületi székhelyen megkövetelte, itt kellett megszervezni a tanítóképzést. A közös iskolák főként a katolikusok állandó ellenkezését váltották ki, akiknek II. József halála után sikerült is elérniük a felekezeti különválás megszilárdítását.[811] Az évtized közepén az uralkodó újabb intézkedéseket hozott: megszüntette az elavult nemesi konviktusokat, a tankerületek számát ötre csökkentette, valamint bevezette a tandíj- és ösztöndíj-rendszert. A hatalmas felháborodást kiváltó nyelvrendelet az oktatáspolitikának is ártott: nemcsak az ellenálláson, hanem a rövid átmeneti idő alatt felszámolhatatlan nyelvtanárhiányon sem tudott úrrá lenni.[812] 1784-ben Budáról Pestre helyezte az egyetemet, s a feladatát kiegészítette állatorvos- és

[808] Hajdú, 1986. 3-20.
[809] Kosáry, 1996. 426-428.
[810] Az általában centralizáló császár a Norma kiadásával elismerte Erdély különállását. A Ratióhoz képest az irodalmi–retorikai műveltséget lényegesen hangsúlyosabban megkövetelő Norma egyik legnagyobb erénye a népoktatás fontosságának és laicizálásának kiemelése. Kornis, 1927. I. k. 36-53.
[811] Szántó, 1978. 275-287. A kassai kerület közös iskoláinak felügyelője Kazinczy Ferenc lett, ő működése négy évében 6 katolikus iskolát tett közössé és 13 létrehozását segítette elő. Czeizel, 1903. 160-171.; Szántó, 1978. 283-286.
[812] A rendelet előtt hiába mérték fel a katolikus népiskolai tanítók német nyelvtudását, a vártnál sokkal nagyobb nehézségekkel kellett szembesülnie az uralkodónak. Kosáry, 1996. 433-436.

mérnökképzéssel.[813] A tanulmányi bizottságban és a kerületi főigazgatók sorában is helyet biztosított a protestánsoknak (pl. gr. Teleki József lett a pécsi kerület vezetője). Az 1785-től Budán székelő tanulmányi bizottság tagságának java részét pedig már szaktudósok és pedagógusok alkották.[814]

A jozefinizmus idején súlyos gondok nehezítették az oktatási elképzelések megvalósítását. Bár a főigazgatók immár fizetést kaptak, a tankerületek számának csökkentésével tovább súlyosbodtak az ellenőrzés körüli nehézségek.[815] A napi munkát gátolta a katolikusok sértettsége, amely az egyházi vagyon elidegeníthetetlenségének megsértéséből és a császár türelmi politikájából táplálkozott. Sokan sérelmezték az egyetemi tanács felfüggesztését, az egyetem bécsi mintára való átszervezését, s általában a nemzeti és felekezeti sajátosságokkal nem sokat törődő központosító szándékot.[816] A nemesi konviktusok megszüntetésével a császár a megyei adminisztráció legbefolyásosabb társadalmi csoportjainak az érdeke ellen cselekedett. II. Józsefet gyakran bírálták, mert elhanyagolta a középfokú iskolaügyet és mert oktatási koncepciójában *„nem állít egy magasabb, tudományos, műveltségi ideált, hanem a czélszerűség és routine sekélységét.”*[817] Ám anya és fia kétségtelenül ellentmondásos elképzelései jelentős újításokkal és ösztönző hatásokkal gazdagították a magyar nevelésügyet, amely ettől alacsonyabb szintről indulva ezen átmeneti – már a világi életben hasznosítható, felekezeti különbségektől mentes képzést célzó – állomás segítségével *„a főnemesi magánnevelés problémáitól (...) a felvilágosult rendiség oktatásügyi programjához ért. S egyben arra a pontra is, ahol a pedagógia már mint elmélet, tudomány nyert elismerést.”*[818]

II. Lipót visszaállította a II. József előtti állapotokat: megszüntette a tandíjat, a német rovására rehabilitálta a latint, megerősítette a Ratiót, eltörölte a vegyes iskolákat, s megértőbben viszonyult a nemzeti törekvésekhez. Ám a felfokozott várakozásnak az 1790/91. évi gyűlés a nevelésügy terén sem tudott megfelelni: nem sikerült lerakni az „educatio nationalis” alapjait, a passzusok továbbra sem biztosították a magyar nyelvű, szakszerű nevelést. A protestánsok autonómiája pedig meghiúsította az egységes, állami és nemzeti iskolarendszer kivitelezését.[819] Az 1791:15. tc. viszont életre keltett egy, a Ratio

[813] Az egyetemen sok német és horvát származású tanár is oktatott, akiknek egy része viszonylag gyorsan asszimilálódott. Ennek ellenére az egyetem elmagyarosodása csak az 1800-as évek közepére tehető, a magyar nyelv 18-19. század fordulóján csak rendkívüli tárgyként szerepelt a tantervben. Sziklay, 1991. 66-79.
[814] Kosáry, 1996. 428-447.
[815] Hajdú, 1986. 3-20.
[816] Marczali, 1880-1888. III. k. 297-312.
[817] Idézet: Marczali, 1880-1888. III. 326.; a középfokú képzés hanyagolásáról: Kármán, 1911. 394-429.
[818] Idézet: Kosáry, 1996. 450.
[819] Kornis, 1927. I. k. 141-175.

hibáinak az összegyűjtésére és a nemzeti nevelés alapjainak a kidolgozására hivatott, Ürményi vezette bizottságot. A deputatio egy egységes, általánosan kiterjedt és ingyenes, állami felügyeletű, felekezetileg semleges, demokratikus, közigazgatásilag független iskolarendszert tervezett el, amely a szakképzésre, az általános művelődésre, az egészség- és az erkölcsi nevelésre egyaránt nagy hangsúlyt fektet, a nemzeti értékeket előtérbe helyezi és a magyar nyelvet rendes tárgyként tanítja. Ez a tervezet szerencsésen ötvözte a gyakorlati haszonelvűség és a neohumanizmus jegyeit: „A törvényjavaslat úgyszólván minden modern közoktatásügyi alapelvet világosan és tudatosan beleilleszt a maga kultúrpolitikai keretébe."[820] De az 1793 elején elkészült javaslatok lekerültek a napirendről.[821] Sőt, Sándor Lipót nádor „Magyarország állapotáról..." című 1795. évi terjedelmes emlékiratában károsnak tartotta a magyar tanügy függetlenségét, a népoktatás kiterjesztését, a továbbtanulók számának növekedését és az iskolai fegyelem lazulását.[822]

A „haladó törekvések hullámvölgyének" idején került légüres térbe Tessedik Sámuel szarvasi gazdasági gyakorlati iskolája. Az alföldi település evangélikus lelkésze 1780-ban alapította az egyetemes pedagógiatörténetben is jelentős, több nyelvet (latin, magyar, német, cseh, szlovák) tanító, a növendékek aktív tevékenységén, munka közbeni tanulásán és a tanítók folyamatos önképzésén alapuló gazdasági iskoláját. A jozefinizmussal megegyező célokat — Istenben hívő, uralkodónak engedelmeskedő, értelmesen gondolkodó és önállóan dolgozó ember ideálját — hirdető egyedülálló tanintézet külföldi tudós társaságok elismerését is kivívta. Ám az iskola a század legvégén a közvetlen környezet irigységgel és tudatlansággal társuló közönye nyomán tönkre ment. Bár a következő évben újra megnyitotta kapuit, a segítőkészség hiánya, a társadalmi elit hanyagsága és a megígért, de elmaradó központi támogatás miatt régi fényét már nem tudta visszaszerezni.[823]

A századforduló táján az udvar és a hazai rendek részéről is erősödött az igény az oktatási kérdések rendezésére. Az udvar 1802-ben adott parancsot a Helytartótanácsnak a Ratio egyes alapelveivel összhangban álló, ám a felvilágosodással szembehelyezkedő és a vallásosságot védelmező új oktatási törvényt kidolgozására. Az 1806-ban érvénybe lépett II. Ratio Educationis ismét kimondta az állami irányítás elvét, a közoktatásügy fontosságát

[820] Idézet: Kornis, 1927. I. k. 239.
[821] A deputatio számos felvilágosult rendi elképzelés alapos megfontolására is sort kerített. Az 1790-es évek elején készült például Tichy Ferenc kassai mérnök és matematikaprofesszor, illetve Prónay Gábor felvilágosult protestáns politikus nevelési koncepciója. Kornis, 1927. I. k. 179-239.; Kosáry, 1988. 211-219.; Pruzsinszky, 1990. 173-219.
[822] Kornis, 1927. I. k. 240-251.; Poór, 1988. 18-30.
[823] Tessedik tevékenységéről a legfontosabbak: Wellmann, 1954. 94-134.; Tóth, 1980.

a közjó elérése érdekében, a vallási megkülönböztetés tiltását, a szilárd erkölcsök és a tudományok tanításának fontosságát. Ám az I. Ratióhoz képest csökkentette a reáltanórák számát, növelte a tanítás irodalmi-retorikai jellegét és az iskolákban alkalmazandó szigort. Ráadásul még inkább elhanyagolta a tanárképzés ügyét. Továbbra sem állt be fordulat a magyar nyelv tanításában: nem adott részletes utasításokat a magyar nyelvtan oktatására és nem szorgalmazta anyanyelvű tankönyvek megjelentetését. Egy tömörebb, szabatosabb, áttekinthetőbb, ám egysíkúbb, konzervatívabb iskolarendszert képzelt tehát el — kizárólag a katolikusok számára. A II. Ratiót leginkább épp Ürményi bírálta, aki a tanárképzés reformját, a tanári fizetések megemelését és az egyetem önállósítását sürgette.[824] A II. Ratio a reformkor végéig meghatározta a magyar oktatás rendszerét, s az 1830-as évek közepéig jelentősebb nevelésügyi diskurzusra sem került sor – ez az 1825/27. évi országgyűlésre is igaz.[825]

Az évtizedes egyensúlyi állapotban az iskolahálózat élén a protestánsok által is látogatható, de a nem katolikus teológiai feladatokat nem ellátó pesti egyetem állt, ahol egyes tanszékek (pl. az orvosi karon önálló szemészeti, botanikai élettani tanszék; a bölcsész karon az 1814-től önálló felsőbb neveléstani, valamint számviteli tanszék) ugyan a XIX. század elején is fejlődtek, a képzés nagy része azonban megsínylette a kicsinyes rendőrségi ellenőrzéseket és a tanárok szakmai kvalitást nem sokra tartó kiválasztását. A pozsonyi, pécsi (majd 1802-től Pécs helyett győri), zágrábi, kassai, nagyváradi, filozófiai és jogi stúdiumokat meghirdető királyi akadémiák általában erős bástyaként szolgálták I. Ferenc rendszerét. (A katolikus felsőoktatás térnyerésének jegyében gyakorlatilag akadémiaként működött az egri líceum is, holott ilyen címet nem kapott.) Az európai hírű selmeci bányászati akadémia a századforduló megtorpanásának (betöltetlen tanszékek) dacára bővüléssel vészelte át a nehéz időket: a később az akadémiába beolvadó helyi erdészeti intézetet 1807-ben alapították.

Az alsóbb szinteken felekezeti alapon élesen elkülönült az oktatás. Kosáry – Schwartner Márton egykorú statisztikáját idézve – szerint a katolikusok kezén a szűkebb Magyarországon 6 főgimnázium, 44 gimnázium, 8 grammatikai iskola, 84 többtanítós és 2689 egytanítós kisiskola volt – a következő évtizedekben pedig még nőtt is a jelenlétük.[826] Az evangélikus iskolahálózatot 5 líceum, 10 kisebb gimnázium, a reformátust 3-3 magyarországi és erdélyi kollégium, s 10 körüli kisebb gimnázium

[824] Kornis, 1927. I. k. 277-309.; Mészáros, 1968. 63-89.; Kosáry, 1988. 219-226.
[825] Az 1825/27. évi országgyűlés szerény közoktatási vonatkozásairól: Kornis, 1925. 81-95.
[826] A legnagyobb katolikus gimnáziumok Pozsonyban, Egerben, Nagyszombatban, Nyitrán, Pesten, Pécsett, Győrött, Kassán, Szegeden és Nagyváradon működtek.

alkotta.[827] Az evangélikus intézmények számára (Eperjes kivételével) az 1790-1820-as évek visszaesést hoztak, a református kollégiumok viszont eredményesen működtek ekkoriban (például több évtized után 1796-ban települhetett vissza Pápára a dunántúli anyaiskola). A protestáns kisiskolák száma állandóan változott, a századforduló körüli évtizedekben az ingadozást részben az átmenetileg erősödő katolikus nyomás, részben pedig a tanügyi autonómia adta lehetőségek ellentétes irányban erősítették. Az unitáriusok jelentősebb intézményekkel csak Erdélyben bírtak.[828]

A királyi felügyeletet és a végrehajtó hatalmat a Helytartótanács mindkét szektor (és a görögkeleti iskolák) fölött gyakorolta, alsóbb szinten azonban felekezeti alapon elvált a tanügyigazgatás. (A protestáns tanügyigazgatást az alábbiakban részletesen elemezzük.) Az akadémiák és a gimnáziumok a Helytartótanáccsal a tankerületi főigazgatón keresztül érintkezhettek; az anyanyelvi (és az izraelita) iskolákra a tankerületi főigazgató beosztottja, az elemi iskolai felügyelő vigyázott. A Helytartótanáccsal a prímáson segítségével tarthattak kapcsolatot a papneveldék és a filozófiai-teológiai stúdiumú líceumok, illetve a központi papnevelő intézet. A kisgimnáziumok, a tanítóképzők és a falusi kisiskolák felügyeleti hierarchiája a katolikus egyház felépítését követte. A magániskolák (pl. a Georgicon) közvetlen helytartótanácsi felügyelet alá tartoztak. A selmeci akadémia az Udvari Kamara, s ennek útján a Magyar Udvari Kancellária fennhatósága alá tartozott.[829]

Pedagógiai koncepciók a felvilágosodás jegyében

Kosáry Domokos érzékletes példákkal, Fehér Katalin pedig több fontos résztanulmánnyal egyaránt meggyőzően cáfolta a Finánczy óta sokáig egyeduralkodónak számító nézetet, miszerint a 18. század végén hazánkban még nem létezett önálló pedagógiai gondolkodás, legfeljebb a fordítások, a külföldről átvett egyszerű kompilációk szintjén mutatkozott meg valamiféle érdeklődés a nevelés kérdései iránt.[830] Fehér Katalin szerint Molnár János nevelésről szóló 1776. évi leveleivel, a magyar nyelvű neveléstudomány első művével kezdődik a hazai pedagógiai felvilágosodás, s 1827-ig, Szilasy Jánosnak az első tudományos igénnyel megírt rendszerező neveléstani írásáig tart. Ez a kibontakozás

[827] Evangélikus líceumok működtek Sopronban, Pozsonyban, Késmárkon, Lőcsén és Eperejesen; református kollégiumok Debrecenben, Sárospatakon, Pápán, Erdélyben pedig Kolozsvárott, Marosvásárhelyen és NagyenyedenMások főként a népoktatásra vonatkozóan szerényebb adatokkal számolnak: 1825-27-ben összesen 4276 népiskola működhetett, ebből 1333-at a katolikusok, 1405-öt a reformátusok működtettek. Ezekben összesen közel 350 ezer tanuló tanult, majd' 167 ezren katolikusok, 105 ezren pedig reformátusok. Tóthné, 1971. 296-301.
[828] Kosáry, 1988. 226-240.
[829] Bényei, 1994. 33-64.
[830] Kosáry, 1996. 447-450.; Fehér, 1999.

időszaka, amelynek eredményeit több fórum egymással párhuzamos működése tette lehetővé. Egyfelől a nagy főúri könyvtárak, amelyek a 18. században már rendre szép számban tartalmaztak pedagógiai témájú könyveket, közöttük a legújabbakat, a Locke-fordítást éppúgy, mint az Emilt. Másrészt – Fehér alapos mélyfúrásainak köszönhetően immár részletekbe menően is – tudjuk, hogy az egyszerre kibontakozó sajtó és pedagógiai gondolkodás kölcsönösen fontos impulzusokkal szolgálták a másik fejlődését. Ahogy a szerző fogalmaz, a kor pedagógiai idealizmusára jellemzően akár egy gyilkosságról szóló tudósítás is az iskoláztatás fejletlenségét ostorozó végkövetkeztetéssel zárulhatott. A tanügyi kérdések megvitatásának harmadik színterét a kifejezetten pedagógiai tárgyú művek alkották – beleértve a főurak leveleit és utasításait, az egyházi beszédeket, prédikációkat, valamint a neveléstani előadások jegyzeteit, a kézi- és tankönyveket.[831]

A pedagógiai diskurzusnak nemcsak az intenzitása nőtt jelentősen, hanem a tematikája is komoly változáson esett át. A kezdetben néhány, társadalmi és anyagi pozíciója, valamint világlátása, külföldi tapasztalatai és kapcsolatai nyomán kiváltságos helyzetben lévő arisztokrata által tárgyalt nevelési kérdések fokozatosan gyarapodtak és bonyolódtak. Joggal írja Kosáry: *„A hazai pedagógia két és fél évtized alatt a főnemesi magánnevelés problémáitól – nagyrészt a jozefinizmus ösztönző, illetve néha ellentmondásra ösztönző hatása alatt – a felvilágosult rendiség oktatásügyi programjához ért. S egyben arra a pontra is, ahol a pedagógia már mint elmélet, tudomány nyert elismerést.”*[832] Mindez a falusi iskolázás szempontjából különösen fontos, hiszen amíg szinte kizárólag a szűk társadalmi elit foglalkozott a neveléssel, addig a legritkább esetben merültek fel a legalsó rétegek iskolázásával kapcsolatos kérdések. A vitákban résztvevők és a felvetődő kérdések körének tágulásával párhuzamosan azonban egyre meghatározóbb helyet követelt magának az elemi vagy népoktatás problémája. Nem állítható ugyan, hogy a következő évtizedekben ez lett volna a magyar sajtó legfontosabb neveléstani témája – hisz olyan fajsúlyos kérdések mindenképpen többször kerültek megvitatásra, mint a magyar nemzeti műveltség és nyelv terjesztése, a közoktatás versus házi nevelés, illetve általában az emberi természet és a nevelhetőség –, mégis időről időre felmerült a vidékiek felvilágosításának problémája.

A falusiak iskolázását tárgyaló korabeli sajtóorgánumok közül kiemelkedő a Péczeli József által szerkesztett komáromi Mindenes Gyűjtemény jelentősége. Rousseau elvei vagy a nőnevelés kérdései mellett ugyanis ez a lap adott helyt először olyan

[831] Fehér, 1999. 15-36.
[832] Kosáry, 1996. 450.

recenziónak, amely kifejezetten az alapismeretek és a mezőgazdasági, termelési eljárások közvetítésének újszerű pedagógiai módjáról, egész pontosan a Tessedikre is ösztönzőleg ható Rochow népnevelési elképzeléseiről számol be. Ugyancsak a népnevelésről szólt Kovács Ferenc mérnök írása, élesen bírálva az életszerűtlen tananyagot, a képzetlen tanítókat és a szegény gyermekek iskolától való tömeges távolmaradását. Péczeli személyesen is állást foglalt a felbigeri normamódszerrel kapcsolatban: Kazinczyhoz hasonlóan elvetette az Ausztriában oly gyors sikereket elért metodikai újítást, igaz, elsősorban nem pedagógiai okokból, hanem annak a nemzeti műveltséget veszélyeztető jellege miatt.[833]

A 19. század első negyedében már egyre terjedelmesebb pedagógiai tanulmányokat publikáló magyar tudományos sajtó több közlemény erejéig is lehetőséget biztosított Pestalozzi nézeteinek megvitatására, s elterjesztésére. Az érdekes eszmecserében a hozzászólók nemcsak Pestalozzi elvi vagy gyakorlati újításairól mondtak véleményt, hanem egyben egy tágabb kontextusba helyezhető, hosszan elhúzódó polémia részeseivé is váltak. A budai leánynevelő intézet tanára, Folnesics Lajos által felvetett Pestalozzi-ellenes érvek ugyanis más összecsapásokban is megjelentek. Szerinte a nevelés terén a hétköznapi, gyakorlati célok és szempontok nem egyeztethetőek össze az erkölcsiséggel, s nem lehetséges az igaz hit és a tiszta erkölcs megvédése akkor, ha kiiktatják a külső tekintélyt, mint a tudás forrását, és minden tanítványt rászoktatnak arra, hogy csak a saját maga által megtapasztaltat higgye el. Függetlenül attól, hogy a Pestalozzi pártján vitába szállók — így Schedius Lajos egyetemi tanár, az Erdélyi Muzéumot szerkesztő Döbrentei Gábor vagy Kazinczy Ferenc — joggal vethették Folnesics szemére, hogy pusztán azért nevezi Pestalozzit vallástalan *„materialistának”*, mert nem ismeri kellően a nevelési elveit, a bíráló – tagadó észrevételek figyelemreméltóak. A budai tanár támadásában és az arra adott válaszokban ugyanis egy hosszú küzdelem viszonylag rövid, ám annál szenvedélyesebb összecsapását fedezhetjük fel. Az egyházi – javarészt a több évszázados jezsuita – tradíciók és a vallásra, a latinra, a tekintélyre épülő „könyviskola” híveinek, illetve a haszonelvűséget, a gyakorlatiasságot, az egyéni tapasztalatszerzést fontosnak tartó felvilágosult pedagógiai törekvések támogatóinak küzdelme jelent meg a Pestalozzi fogadtatása körüli sajtóvitában. Ez a határvonal pedig a gyakorlatias, sokakra kiterjedő népiskolázás támogatói és ellenzői között is markánsan és hosszan érvényesült.[834]

[833] Fehér, 1999. 24-27.
[834] Fehér, 1999b.

A falusi nevelés modernizálásának fontosságát, s a nyugati minták követésének szükségszerűségét vetette fel a kifejezetten ebben a témában írt munkájában Váradi Szabó János is. A Rochowra és a népei – nemzetei végzetes lemaradását felismerő, *„elfelejthetetlen kegyességű”* II. Józsefre, de a későbbiekben számos svájci példára és Tessedikre is hivatkozó szerző kifejti, a meglévő falusi iskolák megújítása mellett az eddig iskola nélkül maradt helységekről is gondoskodni kell, hogy *„a neveletlenség káros következéseitől”* mihamarabb és minél teljesebb körben meneküljön meg hazánk.[835] Mivel az industrialis iskolák berendezkedését felvázoló műve elsősorban a protestánsok intézményeivel foglalkozik, s a szerző sárospataki kötelékei is erősek voltak, a kötet alaposabb bemutatására a következő fejezet végén kerítünk sort. Ezen a helyen csak két megállapítását emeljük ki. Véleménye szerint a teljes magyarországi iskolázás megújításra szorul, s mindez csak akkor lehet sikeres, ha a munkát a felépítmény alapjainál, a falvakban kezdik. A szerző így – határozottan a közérdekre hivatkozva – kiáll a köznép nevelése mellett: *„A neveletlen szegények a legveszedelmesebb tagjai közé tartoznak a társaságnak: mert némelyek közülük erkölcstelen gonosz életek által nyughatatlankodtatják a társaság csendességét. Mások ismét koldusbotra szorulván a munkás lakosok keresményéből élnek, a társaság vagyonát emésztik anélkül, hogy azt valami részben nevelni segítenék. Midőn a könyörülő emberi szív ezeket táplálván és ruházván állapotjokat könnyebbíti, azt cselekszi, hogy azok tűrhető állapotjokban annál örömestebb megmaradnak, sőt sorsok még más több dologtalanokat is magához vonz.”*[836]

Váradi izgalmas érveléssel szolgál annak eldöntésére, vajon a köznevelés egyben homogén nevelést – oktatást jelentsen-e. Elméletben elfogadja ugyanis azt az alapelvet, miszerint minden ember egyforma, ezért azonos méltóság, s ugyanolyan nevelés is illeti. Egyetért azzal, hogy a nevelési cél, a testi – lelki tehetség kifejtése és gyakoroltatása minden gyermeknél azonos súllyal jelenjen meg, s rangra és nemre való különbségtétel nélkül érjék el a tanítók. Ezt azonban csak úgy lehet maradéktalanul érvényesíteni, ha ki – ki a saját élethelyzetének megfelelő eszközökhöz jut hozzá a nevelési folyamat során. A cél szintjén ugyan nem, de az eszközén tehát Váradi is osztja a restriktív elképzeléseket. Ennek megfelelően úgy lehet a legjobban szolgálni a falusi gyermekek testi – lelki tökéletesedését, ha munkára, gyakorlatiasságra, mértéktartásra, alázatra nevelik őket. Ki is mondja: ezek az ő sorsukhoz mért, az ő életük céljával megegyező nevelés pillérei.[837]

---

[835] Váradi, 1817. 8-10. Idézet: 9.; 10.
[836] Idézet: Váradi, 1917. 13.
[837] Váradi, 1817. 16-17.

A falusi nevelés modernizálásában a lapokhoz vagy a különálló kötetekhez képest jóval nagyobb szerepük volt a lelkészeknek. Hiszen az alfabetizáció alacsony fokán a folyóiratok nevelésügyi cikkei azt garantálták, hogy az értelmiség érdeklődjön, majd elköteleződjön a tennivalók iránt. A közéjük tartozó lelkipásztoroknak viszont napi rendszerességgel volt alkalmuk közvetlenül is hatni azokra, akiknek a felvilágosításáról folyt az eszmecsere. Épp ezért felbecsülhetetlen értékűek a gyermeknevelésről, az iskolai tanítás fontosságáról szóló prédikációk. Ennek a műfajnak ugyanis szinte természetes velejárója, hogy nem elvont elméleti vagy iskolaszervezési kérdéseket boncolgat, hanem könnyen érthető, a széles tömegek számára is világos, a hétköznapokban megvalósítható üzeneteket juttat el a célközönséghez. Fehér Katalin módszeres feltáró munkával jó néhány ilyen művet talált: a kolozsvári református prédikátor, Gombási István vagy a kiskundorozsmai plébános, Dianovszki János a szülői nevelés felelősségéről, valamint a nyilvános iskoláztatás fontosságáról, a szintén kolozsvári lelkész Herepei János a leánynevelésről, a pesti Fábián József pedig a tanítói mesterséggel járó kötelességekről szólt rendszeresen híveihez. Fehér hosszabban taglalja az erdélyi unitárius pap, Kozma Gergely 50 oldalas alkalmi halotti beszédét, amelynek nagy része – a halott személyes tulajdonságainak gyors felsorolása után – nem más, mint a korabeli iskolázás tragikus viszonyaira való szenvedélyes felhívás. A kortársak körében pozitív visszhangra talált, állítólag Kazinczy által több címzetthez is eljuttatott szöveg a női egyenjogúságról, a nőnevelésről éppúgy haladó nézeteket tartalmaz, mint a falusi kisiskolák megkívánt gyakorlatiasságáról vagy a középiskolai magyar tanítási nyelv jelentőségéről.[838]

Végül a pedagógiai tankönyvről, mint Magyarországon is megjelenő új műfajról kell szólnunk. Amíg a különböző lapok az újságolvasó társadalmi elit, a prédikátorok pedig az alsóbb rétegek körében keltették fel a pedagógiai érdeklődést, a tanítás mesterségét boncolgató iskolai jegyzetek, kézi- és tankönyvek a tanítás mikéntjének problémájára keresték a választ. Az első hazai pedagógiai tankönyvnek tekinthető, a győri pap Molnár János által írt levélgyűjtemény mellett előbb Vályi Andrásnak a felbigeri módszert népszerűsítő írása, majd az evangélikus lelkész Perlaki Dávid tanítóknak szánt gyermeknevelési kézikönyve emelhető ki. De Perlakihoz hasonlóan Szakonyi József pápai evangélikus esperes, illetve a szintén lutheránus, a késmárki líceumban, majd a bécsi egyetem protestáns hittudományi karán tanító Genersich János is döntően a német felvilágosodás pedagógiai nézeteit követte. Utóbbi kifejezetten a filantropizmus első hazai terjesztőjének tekinthető – noha több más szerzővel és irányzattal együtt egy esztendővel

[838] Fehér, 1999. 37-48.

korábban már Perlaki is részletesen beszámolt a filantróp nézetekről és módszerekről. De a református kollégiumok tanárai is hozzájárultak a didaktikai szakirodalom gyarapodásához, közülük a sárospataki Tóthpápai Mihály művéről alább részletesebben szólunk. Debrecenben előbb Zákány József, majd Kerekes Ferenc, Pápán Márton István, a máramarosszigeti kollégiumban pedig Hari Péter tollából került ki értékes, a falusi iskolákba kikerülő tanítóknak szóló útmutatás.[839]

[839] Fehér, 1999. 75-124.

Befejezés

A 18. század második felében Európa-szerte új megvilágításba került a nevelés és az oktatás kérdése. Számos, látszólag egészen különböző megfontolás ugyanabba az irányba mutatott: az egyén tervszerű nevelésének, tanításának felértékelődése felé. Ez a gyenge polgársággal bíró közép-kelet- és kelet-közép-európai országokban, a „perifériku Európa" fejlettebb régióiban elvezetett az állami (uralkodói) oktatáspolitika megszületéséhez. A javarészt, de tanulmányunk egyik fontos tanulsága szerint nem kizárólag a felvilágosult abszolutizmushoz köthető tanügyi törekvések nemcsak elérték az intenzitás egy meghatározó szintjét, hanem kiterjedtségük és szisztematikusságuk is olyan fokúvá vált, amely lehetővé teszi, hogy valóban átfogó, tartós, a terület minden részletére kiterjedő oktatáspolitikai törekvésekről beszéljünk. A vizsgálatba bevont országokban, tartományokban mindenhol az uralkodó közvetlen környezetében és az értelmiség – uralkodótól legalább részben független – különböző csoportjaiban állandó vitatémává váltak a pedagógiai és az oktatásszervezési, s ehhez kapcsolódóan a társadalomszervezési kérdések. Ezt a diskurzust egyrészt ösztönözte, másrészt pedig orientálta, irányára hatást gyakorolt az, hogy létrejöttek a tanügyek koordinálására hivatott udvari főtisztségek és bürokratikus szervezetek. Az oktatáspolitika születésének korában még nem léteztek szakminisztériumok és hozzá kapcsolódó kiterjedt apparátusok, még nem törvények szabályozták a szektort és a financiális alapok sem váltak sziklaszilárddá, mint ahogyan a pedagógusok, tanárok szakképzettsége is igen jelentős kívánnivalót hagyott maga után. Ám ezek, a modern oktatási rendszerek működéséhez alapfeltételül szolgáló tényezők vagy kezdetleges formában ugyan, de valóságosan, vívmányként megjelentek az adott országokban, vagy a diskurzus részeként, elérendő célként váltak a szakmai közbeszéd tárgyává.

Tanulmányunk gerincét az ausztriai tanügyi fejlemények áttekintése és elemzése alkotta. Választásunkat több tényező indokolta. A Habsburg Monarchiát a szakirodalom egyértelműen olyan politikai konstrukciónak tekinti, amely meglehetősen sokáig jutott a felvilágosult abszolutizmus törekvéseinek megvalósításában, vagy legalább napirendre tűzésében. S mivel a felvilágosult abszolutizmus tűzte zászlajára az iskolaügy állami (uralkodói) irányítású meg- és újjászervezését, ezt a megfontolást különösen fontosnak tartottuk. Ráadásul a Habsburg Monarchia kellően centralizált, s – ezzel szemben – mégis

meglehetősen sokszínű volt ahhoz, hogy érdemben lehessen vizsgálni a központi akarat tartományonkénti érvényesülését, illetve a helyi–regionális sajátosságok jelentőségét. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Bécs bizonyos kérdésekben – elsősorban a Felbiger-féle népiskolai reform, valamint az itáliai gyökerű reformkatolikus eszmék fogadásában és terjesztésében – élenjáró szerepet játszott, s így egyenrangú részese lett a közép-európai szellemi kölcsönhatásoknak. Írásunk utolsó részében az ausztriai viszonyokat mintegy kontextusba helyeztük: egyelőre hangsúlyozottan nem a tételes összehasonlítás érdekében, de igyekeztünk alaposan áttekinteni a csehországi, a magyarországi és a bajorországi fejleményeket. Az első két választás talán nem is szorul különösebb indoklásra, hiszen a Monarchia e két meghatározó súlyú, s eltérő helyzetű országának, tartományának az elemzése nagyban segítheti ismereteink gyarapodását, s akár a bécsi változások értelmezését. A bajor példa ki- és megragadását pedig azért tartottuk lényegesnek, mert a fentebb említett közép-európai szellemi kölcsönhatásban kiemelkedő jelentőség jutott az osztrák-bajor kapcsolatnak.

Az állami (uralkodói) oktatáspolitika megszületését szavatoló feltételek, körülmények közül mindenképpen ki kell emelnünk, hogy a 18. század közepére a Habsburg-ház egy modernizációs kihívás kereszttüzébe került. A katonai vereségek, a diplomáciai tévesztés, a nyugat-európai fejlődéssel szembeni lemaradás érzete, a sokszínű monarchiát szétfeszítő gazdasági–társadalmi feszültségek, s nem utolsósorban a műveltség fogalmának gyors átalakulásával járó frusztráció magától értetődően vezetett az uralkodók reformtörekvéseihez. Nem tűnt rövid ideig sem kétségesnek, hogy a felvilágosodás századában a közjóra hivatkozó felvilágosult abszolutizmus a nevelés megújítását és kiterjesztését, az oktatás megszervezését és állami felügyelét programja kulcsfontosságú elemének tekinti. A pedagógia és az iskola e kiemelt tekintélyét erősítették a francia gondolkodók, a német kameralisták vagy az itáliai és francia forrásokból táplálkozó európai katolikus felvilágosodás képviselői. És nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a roppant erővel bíró jezsuitákkal szembeni hatalmi harc részeként is megélénkült mind az egyházi, mind az állami érdekcsoportoknak az oktatás iránti érdeklődése.

Ennek az oktatási reformidőszaknak az elejét 1749-től számítjuk, amikor az első közigazgatási módosítások, valamint leginkább a Gerhard van Swieten nevéhez kötődő egyetemi reformok megindultak. A végét 1819-ben határoztuk meg. Ekkor vonták vissza a gimnáziumi szaktanári rendszer első bevezetésére irányuló kísérletet, s ezzel lezárult ezen időszak legprogresszívabb, leginkább előremutató törekvésének története. Ebben a hét évtizedben egészen változó irányultsággal, súlypontokkal, valamint változó elszántsággal

és eredményességgel ugyan, de szinte folyamatosak volt a tanügyi változások és változásokat előidézni szándékozó, az oktatási rendszer megteremtését szolgáló törekvések.

Az eredmények áttekintését érdemes a tanügyigazgatási fejleményekkel kezdenünk. Hiszen a felvilágosult abszolutizmus két fő célja a központosítás és a modernizáció szorosan összefüggött egymással, az utóbbi feltételezte az előbbit. Ennek megfelelően korszakunkban kialakultak az állami ellenőrzésű felső- és középfokú szintjei az oktatásirányításnak, s különösen komoly energiákat fektettek az uralkodók és az udvari tanügyi szakemberek az egyetemek, akadémiák irányításának átvételébe is. E pontokon a sokféle, időnként már-már követhetetlennek tűnő változtatások, átalakítások dacára maradandó eredmények születtek: akár az Udvari Tanulmányi Bizottság, akár a tartományi és körzeti szinten kialakított tanügyi referensi hivatalok megmaradtak vizsgált korszakunkat követően is, s kezdetlegességeik ellenére is fontos előképül szolgáltak a 19. század közepén megszilárduló bürokratikus szervezeteknek. A szakigazgatási funkciók megszervezése nem mehetett volna végbe az egyházi befolyás számottevő csökkentése, korlátozása nélkül. Igen érzékletes ebből a szempontból azoknak a korábban különböző célokból működő egyházi alapoknak a sorsa, amelyek az államosítást követően az oktatási költségek fedezésére lettek hivatottak. Végül megjegyezzük, hogy ritka kivételként jelentek meg az 1790-es évtizedben a szakmai korporációs autonómiatörekvések. Ezek esetleges sikere azzal járhatott volna, hogy sokoldalúvá, színesebbé válhatott volna az oktatáspolitika paletta – a kétségtelenül tagolt, megosztott egyházi érdekcsoportok és az Udvar köré szerveződő értelmiségi és szakbürokratikus körök mellett tartósan érvényesülhetett volna a szakmai kérdésekről gondolkodóknak egy nem kifejezetten az uralkodói jóindulattól befolyásos csoportja is. Ezen autonómiatörekvések elbukása egyszersmind az adott társadalom polgárosultságának fokát is érzékletesen jelzik.

Első ránézésre a korszak megfellebbezhetetlen sikertörténete a bécsi népoktatás-politika. Felbiger révén ugyanis olyan kiemelkedő szakemberre tett szert Mária Terézia, akinek a munkássága a Monarchia határain túl is ismertté és elismertté vált – egy ideig a katolikus Európa legtekintélyesebb pedagógiai szakembereként tisztelték, módszereit pedig sorra átvették az egyes territóriumok. Emellé járulnak azok az eredmények, amelyek a kisiskolák és a normaiskolák, az iskolába járók, továbbá a biztos jövedelemhez jutó, s többé-kevésbé dokumentálhatóan felkészült tanítók, iskolamesterek számában mutatkozott meg. Ugyanakkor hosszabb távon a primer szektorban tudta legkevésbé érvényesíteni a katolikus klérussal szemben a befolyását az állam, itt továbbra is leginkább az egyházi

alapokra épült az iskolafelügyelet. Ráadásul – szemben Poroszországgal és néhány kisebb nyugati tartománnyal – a Monarchiában nem sikerült érvényesíteni a tankötelezettséget sem, s a 19. század legelején egy az állami (uralkodói) oktatáspolitika visszahúzódását, önkéntes térvesztését szavatoló szabályzat született meg.

Látszólag a legkevesebb a középiskolák szintjén történt. Itt már az 1770-es évek közepén olyan tanterv váltotta fel a jezsuiták régi tanrendjét, amely hosszú időre feleslegessé tette a reformdiskurzust. Ráadásul a tanárképzés megoldatlansága, valamint a finanszírozási anomáliák miatt nem is alakult át számottevően a gimnáziumok tanári kara. Az egykori szerzetestanárok mindvégig nagy aránya, valamint a jezsuitától alig különböző 1776. évi Marx-féle tanterv szavatolta, hogy a középfokú oktatás egyházi befolyás alatt maradjon. Ennek ellenére mégis ez az a szektor, ahol a jövőre nézve az egyik legbiztatóbb, a modern oktatási rendszer felé való fejlődés szempontjából az egyik leglényegesebb törekvés lezajlott. A szaktanári rendszerről van szó, amelynek – egyelőre sikertelen – bevezetése egyaránt biztosította volna a szekularizációt és a neohumanista alapokon nyugvó, diszciplinák szerint elkülönülő, a polgári–gazdasági igényeknek a korábbiaknál jobban elkülönülő felsőbb iskolázást. Az utóbbinak feleltek volna meg a reáliskolák is, amelyek alapításában azonban Ausztria jócskán elmaradt a közvetlen nyugati szomszédaihoz képest is.

A leglátványosabb és valóban a legmaradandóbb változások a felsőoktatásban mentek végbe. A felvilágosodás tanításai – a cenzúra változó intenzitású és szigorúságú működése dacára – a 18. század közepétől szerves részévé váltak az egyetemi tananyagnak. Az orvos-, a jogász- és a teológusképzés anyaga is számottevően változott, miközben olyan új tudományok képviselői is oklevélhez juthattak, mint a mérnökök, állatorvosok vagy a pedagógiai gondolkodók. Bár a felsőoktatás kapacitása alig-alig nőtt a korszakban, az exkluzivitását megőrző szféra kifejezetten a nyugati, részben protestáns példákat követve megkezdte lassú felzárkózását a fejlett európai szintre. Más kérdés, hogy egyfelől ez döntően csak a bécsi egyetemre volt igaz, a vidéki univerzitások a sokszor jelentékeny előzmények dacára is elszürkültek. Másfelől szintén árnyalja a képet, hogy az egyetemek munkáját Ausztriában nem segítette akadémiai tudós mozgalom. Ennek nyomán egyelőre az esélye sem születhetett meg annak, hogy az egyháztól vagy az uralkodótól legalább részben független fórumon fejtsék ki tevékenységüket tudósok.

Az Ausztriával szomszédos három ország esetének áttekintése különböző, ám bizonyos pontokon egymást mégis keresztező, közössé váló tanulságokkal járt. A rendi különállását őrző, felekezetileg megosztott, társadalmát és gazdaságát tekintve viszont

fejletlen Magyar Királyság nem bizonyult ideális terepnek az állami (uralkodói) oktatáspolitika törekvései számára. A közeli bécsi impulzusok csak megkésve és erősen torzított változatban jelentek meg a hazai diskurzusban. A központi akaratot nemcsak a hagyományos anyagi nehézségek és az iskolázásban érdekelt felek alacsony száma írta felül, hanem a rendi autonómiáját előbb a latin, majd egyre inkább a magyar nyelv erősítésében szavatolni látó nemesség, illetve a széles körű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, s a Béccsel szembeni ellenállásban gyakorlott protestánsok ellenállása is. Ezzel szemben Csehország több tekintetben is az oktatáspolitika mintatartományává vált. A közeli protestáns hatások, valamint a nyugat-európai gazdasági vérkeringésbe való közvetlen bekapcsolódás kellő alapot teremtett arra, hogy intenzív és hatékony módon kezdődjön el a gondolkodás a pedagógiai és oktatásszervezési dilemmákról. A jobbára katolikus, a bécsi centralizáció által jobban érintett cseh, morva és sziléziai területek meglehetősen erősen kötődtek a Habsburg-kormányzathoz ahhoz, hogy a bécsi törekvések különösebb késedelem nélkül érvényesüljenek. Ugyanakkor Csehországban is fellelhetőek az uralkodótól legalább némileg független tudós és közéleti élet nyomai – amelyek ráadásul gyorsan és rendszeresen megtermékenyítőleg is hatottak a bécsi fejleményekre. A bajor példa áttekintése hasonló tanulsággal jár: az igen jelentős területi növekedésen áteső, épp vizsgált korszakunk végén modern állammá fejlődő bajor királyság szintén kellően polgárosult és sokszínű volt ahhoz, hogy az uralkodói akarat számottevő hányada megvalósuljon, miközben az uralkodótól független szereplők is érvényt szerezhettek elképzeléseiknek. Egy későbbi, kiterjedt kutatás tárgya lehet azonban annak eldöntése, hogy mindez miként hatott hosszabb távon az osztrák tanügypolitikára – amit most látunk az annyi, hogy rövid távon, közvetlenül egy igen élénk, a magyar szakirodalom által még le nem írt kétoldalú szellemi kölcsönhatás alakult ki e két ország között.

Az állami (uralkodói) oktatáspolitika megszületésének körülményeit részleteztük írásunkban Közép-Kelet-Európa négy országában. Arra jutottunk, hogy a 18. század közepétől már annyira szisztematikus és a legfőbb területek mindegyikére kiterjedő munka folyt a tanügyek át- és megszervezésére irányulóan, hogy nyugodtan kijelenthető: visszavonhatatlanul megjelentek a modern oktatási rendszerek kiépítését szolgáló törekvések. Ezek a fejlemények Ausztriában alig különíthetőek el az államegyházi funkciót betöltő egyház, illetve az állam, az uralkodó akaratától. Nem léteztek olyan befolyásos civil (polgári, esetleg arisztokrata) fórumok, amelyek huzamosabb ideig függetleníteni tudták volna magukat a bécsi Udvar akaratától. Paradox módon e fórumok létezésének lehetősége épp ott, Magyarországon állt a leginkább rendelkezésre, ahol a legkevésbé

jellemezhető a korszak az állami (uralkodói) oktatáspolitika meggyökeresedésével. Az osztrák és a magyar változat között mintegy félúton helyezkedik el a „cseh modell", amelynek sikeressége további kutatásokat érdemlően elgondolkodtató.

Források és szakirodalom

Források

Anonymischer Plan, 1775. = [Anonymischer Plan]: An die Extraordin. Hof-Commission unter Praesidio Sr. Excellenz Gr. Hatzfeld. D. 9ten 7bris 1775. Közli: Karl Schrauf: Des P. Gratian Marx ursprünglicher Entwurf für die Reform der österreichischen Gymnasien vom 7. Juli 1775. In: Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte. VI. 1896. 130-150.

Birkenstock: Entwurf. = Johann Melchior von Birkenstock: Entwurf zur Errichtung eines Ober-Schul- und Studien-Kollegiums oder Directorii, dann der Provincial-Kollegien und zu zweckmäßiger sowohl Organisation derselben als künftigen Behandlung der dahin gehörigen Geschäfte. Közli: Prof. Dr. Karl Wotke: Drei Arbeiten des Freiherrn v. Birkenstock. In: Beiträge zur Österreich. Erziehungs- und Schulgeschichte. 1914. (XV.) 157-188.

Birkenstock: Kurzgefaste. = Johann Melchior von Birkenstock: Kurzgefaste Geschichte der in den k. k. Erblanden im Schul- und Studien Wesen bisher gemachten öftern neuen Einrichtungen und Versuche, Entwicklung der Ursachen der bisherigen Mißgeschicks derselben und mancherley Fehler in der bisherigen Einrichtung insonderheit der erbländischen Universitäten vorzüglich der Universität zu Wien. Közli: Egglmeier, Herbert H. (Hrsg.): Retrosprektiven in sachen Bildung. Nr. 1. Klagenfurt, 1996.

Birkenstock: Münchhausen. = Johann Melchior von Birkenstock: Freyherr von Münchhausen, deßen Bemühungen, Vorbereitungen, Grundsätze und Anordnungen bey Gründung einer wohlbestellten Universität und anderer Lehranstalten. Közli: Herbert H. Egglmeier (Hrsg.): Münchhausen und Göttingen aus der Sicht eines österreichishcen Bildungspolitikers. Drei Gutachten Johann Melchior Birkenstocks. Klagenfurt, 1995.

Birkenstock: Uibersicht. = Johann Melchior von Birkenstock: Uibersicht des ganzen Schul- und Unterrichtswesens nach den verschiedenen grossen Hauptabtheilungen, und dann in genauer Zergliederung nach bestimmten Klassen der Einwohner im Staate. Közli: Herbert H. Egglemaier: Die Studienrevisionshofkommisssion und die Leitlinien des österreichischen Nationalbildung. Die Grundsatzdiskussion des Jahres 1797 im Spiegel der Gutachten. Klagenfurt 1995.

Cornova, 1804. = Die Jesuiten als Gymnasiallehrer, in fremdschaftlichen Briefen an den k. k. Kämmerer und Vizepräsidenten in Gallizien von Ignaz Cornova, Mitglied der Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Prag, 1804.

Felbiger, 1774. = Johann Ignaz von Felbiger: Die wahre Saganische Lehrart in den niedrigen Schulen. Wien, 1774.

Felbiger, 1775. = Johann Ignaz von Felbiger: Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlichen Erbländern… Wien, 1775. Közli: Johann Panholzer: Johann Ignaz von Felbigers Methodenbuch. Freiburg im Breisgau, 1892. 119-360.

Felbiger, 1776. = Johann Ignaz von Felbiger: Was sind die Trivialschulen? Ist es nützlich Schulen auf dem Lande besser einzurichten? Ist es möglich? Beantwortet von einem Kenner dieser Schulen. Wien, 1776. In: Beiträge zur Österreichischen Erziehungs- und Schulgeschicte. 1904. (V.) 185-222.

Felbiger, 1776b. = Johann Ignaz von Felbiger: Was sollen Normalschulen seyn, die man in den kaiserlich.-königlich. Erbländern errichtet hat? Eine Frage beantwortet von einem Kenner dieser Schulen. Wien, 1776. Közli: Anton Weiß: Beiträge zur Geschichte des österreichischen Elementarschulunterrichtes. In: Beiträge zur Österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte. 1904. (V.) 149-181.

Felbiger, 1777. = Johann Ignaz von Felbiger: Kern des Methodenbuches, besonders für die Landschulmeister in den kaiserlich-königlichen Staaten. Wien, 1777. (Reprint. Wien, é.n.)

Felbiger, 1780. = Johann Ignaz von Felbiger: Über die Beschaffenheit und Grösse der Wohltat der Verbesserung der deutschen Schule durch Maria Theresia. Közli: Anton Weiß:

Beiträge zur Geschichte des österreichischen Elementarschulunterrichtes. In: Beiträge zur Österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte. 1904. (V.) 223-287.

Felbiger, 1782. = Johann Ignaz von Felbiger: Vorlesung von der Schuldigkeit der Geistlichen in Absicht auf die Pfarrschulen gehalten am 9. December 1780. Wien, 1782. Közli: Anton Weiß: Beiträge zur Geschichte des österreichischen Elementarunterrichtes. In: Beiträge zur Österreichsichen Erziehungs- und Schulgeschichte. 1904. (V.) 109-137.

Hess, 1775. = Ignaz Mathias Hess: Entwurf zur Einrichtung der Gymnasien in k. k. Erblanden. Wien, 1775.

Hess, 1781. = Ignaz Mathes v. Hess: Uiber Gründlichkeit: Eine Rede beym Eintritte des zweyten Schuljahres im November 1775 gehalten. An die Hörer der Universal- und Litterargeschichte. In: Ignaz Mathes v. Hess: Kleinere Schriften über Schulwesen, Erziehung und Wissenschaften. Wien, 1781. 7-28.

Hess, 1781b. = Ignaz Mathes v. Hess: Beyträge zum Schulwsen. Fragmente. In: Ignaz Mathes v. Hess: Kleinere Schriften über Schulwesen, Erziehung und Wissenschaften. Wien, 1781. 61-112.

Kindermann, 1774. = Ferdinand Kindermann: Nachricht von der Landschule zu Kaplitz in Böhmen unter dem Schutze Sr. Excellenz des Herrn Grafen von ouquoi. Prag, 1774. Közli: Weiß, Anton: Ferdinand Kindermann und die Landschule zu Kaplitz. Ein Beitrag zur Schulgeschichte Böhmens. In: Beiträge zur Österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte. 1905. (VI.) 51-82.

Locke, 1914. = John Locke: Gondolatok a nevelésről. Fordította: Győri János. Budapest, 1914.

Maaß, 1951-1961. = Ferdinand Maaß: Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760-1790. Amtliche Dokumente aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Bd. I-V. Verlag Herold. Wien – (München), 1951-1961

Martini, 1791. = Karl Anton Freiherr von Martini: Nachricht von einigen Schul- und Studienanstalten in den österreichischen Erblanden. Wien, 1791.

Marx, 1797. = Marx, P. Gratian: Historica Enarratio Reformationis Studiorum humaniorum susceptae Anno Salut. 1775. scripta Anno Aerae Christianae 1797. Közli: Karl Wotke: Das Oesterreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias. Bd. 1. Monumenta Germaniae Pedagogica Bd. XXX. Berlin, 1905. 138-229.

Ratio, 1777, 1806. = Mészáros István (s.a.r.): Ratio Educationis. Budapest, 1981.

Schluga, 1806. = Anmerkungen zum heutigen Schulunterrichte Dem f.-b. Lavanter Ordinariat zu St. Andrä im Kärnten am 22. September 1806 vorgelegt vom Cillier Hauptschullehrer Vinzenz Schluga. Közli: Johann Schmut: Über das Volksschulwesen um 1800. Aus der Gedenkschrift des Cillier Hauptschullehrers Vinzenz Schluga. In: Beiträge zur Österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte. 1910. (XII.) 25-49.

Sonnenfels, é.n. = Joseph von Sonnenfels: Versuch über das Verhältnis der Stände. In: Politische Abhandlungen. Ed. I. de Luca. Wien, 1977.

Váradi, 1817. = Váradi Szabó János: A hazabeli kisebb oskoláknak jobb lábra állításokról, nevezetesen, hogy kellene azokat a szorgalom (industrialis) oskolákkal egybekötni. Különös tekintettel a protestánsok oskoláira. Pest, 1817.

Szakirodalom

Ács, 1984. = Ács Zoltán: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Kiadó. Budapest, 1984.

Ács, 1987. = Ács Zoltán: A harmadik honalapítás. Kozmosz Kiadó. Budapest, 1987.

Adler, 1917. = Sigmund Adler: Die Unterrichtsverfassung Kaiser Leopolds II. und die finanzielle Fundierung der österreichischen Universitäten nach den Anträgen Martinis. Wien-Leipzig, 1917.

Albrecht, 2002. = Wolfgang Albrecht: Gegenaufklärischer Absolutismus um 1800. In: In: Helmut Reinalter – Harm Klueting (Hrsg.): Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. Böhlau Verlag. Wien – Köln – Weimar, 2002. 291-299.

Ambrus-Fallenbüchl, 1966. = Ambrus-Fallenbüchl Zoltán: Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században. In: Történeti-statisztikai évkönyv. 1965-1966. Budapest, 1968. 175-239.

Angermann, 1973. = Norbert Angermann: Die erste böhmische Zeitschrift für den Landmann. In: Heinz Ischreyt (Hrsg.): Der Bauer Mittel- und Osteuropas im Sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts. Köln-Wien, 1973. 274-280.

Aretin, 2002. = Karl Ottmar Freiherr von Aretin: Europa im Spannungsfeld zwischen Aufklärung und Absolutismus. In: Helmut Reinalter – Harm Klueting (Hrsg.): Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. Böhlau Verlag. Wien – Köln – Weimar, 2002. 21-32.

Bachman, 2005. = Ralf Bachmann: Die Straubinger Volksschullehrer und ihre Geistliche Schulaufsicht (1790-1918). Passau, 2005. Kézirat. Universitätsbibliothek Passau.

Balázs, H. = H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen. Magvető Kiadó. Budapest, 1987.

Bangert, 2002. = William V. Bangert: A jezsuiták története. Osiris Kiadó – JTMR, Budapest, 2002.

Barta, 1978 = Ifj. Barta János: A nevezetes tollvonás. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978.

Barta, 1982. = Ifj. Barta János: A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és Hohenzollern-monarchiában. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982.

Barta, 1986. = Ifj. Barta János: Felvilágosodás és nemzetkép Magyarországon. In: Irodalomtörténet. 1986. (LXVIII.) 2. sz. 338-356.

Barton, 1964. = Peter F. Barton: Ignatius Aurelius Feßler. In: Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. 1964. (80.) 3-46.

Beales, 2002. = Derek Beales: Joseph II. und der Josephinismus. In: Helmut Reinalter – Harm Klueting (Hrsg.): Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. Böhlau Verlag. Wien – Köln – Weimar, 2002. 35-54.

Becher, 1951. = Hubert Becher: Die Jesuiten. Gestalt und Geschichte des Ordens. München, 1951.

Békés, 2001. = Békés Vera: A kutatóegyetem prototípusa: a XVIII. századi göttingeni egyetem. In: Tóth Tamás (szerk.): Az európai egyetem funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok. Professzorok Háza. Budapest, 2001. 73-94.

Benda, 1978. = Benda Kálmán: A magyar nemesi mozgalom. In: Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Gondolat Kiadó. Budapest, 1978. 64-104.

Benedikt, 1965. = Heinrich Benedikt: Der Josephinismus vor Joseph II. In: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Verlag Styria. Graz–Wien–Köln, 1965. 183-201.

Bényei, 1994. = Bényei Miklós: Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon. Csokonai Kiadó. Debrecen, 1994.

Bényei, 1998. = Bényei Miklós: A nemzeti és polgári kultúra felé. Tanulmányok a reformkori magyar művelődés történetéből. Csokonai Kiadó. Debrecen, 1998.

Boehm, 1992. = Laetitia Boehm: Bildung und Wissenschaft im Zeitalter Maximilian Josephs. Die Erneuerung des Universitäts- und Akademiewesens zwischen fürstlichen Absolutismus, französischem Reformgeist und deutscher Romantik. In: Hubert Glaser (Hrsg.): Krone und Verfassung. König Max I. Joseph und der neue Staat. Beiträge zur Bayerischen Geschichte und Kunst 1799-1825. Hirmer Verlag. München, 1992. 186-220.

Borzsák, 1955. = Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955.

Brandl, 1976. = Manfred Brandl: Der kanonist Joseph Valentin Eybel (1741-1805). Sein Beitrag zur Aufklärung in Österreich. Eine Studie in Ideologie. Verlag Wilhelm Ennsthaler. Steyr, 1976.

Brezinka, 2000. = Wolfgang Brezinka: Pädagogik in Österreich. Die Geschichte des Faches an den Universitäten vom 18. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts. Bd. 1. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 2000.

Buchinger, 1991. = Hubert Buchinger: Ansätze zu einer „Realschule". In: Max Liedtke (Hrsg.): Handbuch der Geschichte des Bayerischen Bildungswesens. Erster Band: Geschichte der Schule in Bayern. Von den Anfängen bis 1800. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn / Obb, 1991. 687-700.

Buchinger, 1984. = Hubert Buchinger: Zur Geschichte der niederbayerischen Volksschule im 19. Jahrhundert. In: Lenz Kriss-Rettenbeck – Max Liedtke (Hrsg.): Regionale Schulentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert. Vergleichende Studiennzur Schulgeschichte, Jugendbewegung und Reformpädagogik im süddeutschem Sprachraum. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn, 1984. 74-87.

Buchinger, 1993. = Hubert Buchinger: Niederbayern. In: Max Liedtke (Hrsg.): Handbuch der Geschichte des Bayerischen Bildungswesens. Zweiter Band: Geschichte der Schule in Bayern. Von 1800 bis 1870. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn, 1993. 148-164.

Chaunu, 1998. = Pierre Chaunu: Felvilágosodás. Osiris Kiadó. Budapest, 1998.

Čornejova – Svatoš, 1993. = Ivana Čornejova – Michal Svatoš: Die Universität Prag im 16. und 17. Jahrhundert. Eine Wende. In: Kurt Mühlberger – Thomas Maisel (Hrsg.): Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte 16. bis 19. Jahrhundert. Wien, 1993. 40-60.

Czeizel, 1903. = Czeizel János: Kazinczy Ferencz, mint a kassai kerületi normális iskolák kir inspectora. In: Magyar Paedagogia. 1903. (12.) 160-171.

Csizmadia, 1976. = Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1976.
Csorba–Velkey, 1998. = Csorba László–Velkey Ferenc: Reform és forradalom, 1790-1849. Csokonai Kiadó. Debrecen, 1998.

Csóka J., 1977. = Csóka J. Lajos: Kollár Ádám és az 1777-i Ratio Educationis. In: Magyar Pedagógia. 1977. (77.) 3-4. sz. 388-408.

Deák, 2001. = Deák Eszter: A tudományos élet és magyarországi kapcsolatai Cseh-Morvaországban a felvilágosodás korában. In: Aetas. 2001. /3-4. 29-45.

Demel, 2002. = Walter Demel: Der aufgeklärte Absolutismus in mittleren und kleinen deutschen Territorien. In: Helmut Reinalter–Harm Klueting (Hg.): Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. Böhlau Verlag. Wien–Köln–Weimar, 2002. 69-112.

Dettelbacher, 1991. = Schulreformen im Hochstift Würzburg, im Kurfürstentum Mainz, in den Grafschaften Castell und Castell-Rüdenhausen. In: Max Liedtke (Hrsg.): Handbuch der Geschichte des Bayerischen Bildungswesens. Erster Band: Geschichte der Schule in Bayern. Von den Anfängen bis 1800. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn / Obb, 1991. 672-679.

Diószegi, 1983. = Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada. História–MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1983.

Donáth, 1955. = Donáth Regina: Adalék a magyarországi cenzúra XVIII. század végi történetéhez. In: Magyar Könyvszemle. 1955. (71.) 4. szám. 307-312.

Egglmaier, 1990. = Herbert H. Egglmaier: Zwischen Aufklärung und Restauration. Der historische Fachbereich und die Studienrevisionshofkommission. Vorstellungen, Diskussionen, Ergebnisse. In: Herwig Ebner – Horst Haselsteiner – Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber (Hrsg.): Geschichtsforschung in Graz. Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz. Graz, 1990. 383-394.

Egglmaier, 1995. = Herbert H. Egglmaier: Am Beispiel Österreich: Die Wissenschaftspolitik eines aufgeklärten absolutistischen Staates. In: Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte. 1995. (15.) 101-125.

Ember, 1989. = Ember Győző: A kormányzati szervezet. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben 1686-1790. (5/1.) Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989. 438-499.

Ember, 1989b. = Ember Győző: A Habsburg birodalmi gazdaságpolitika és Magyarország. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben 1686-1790. (5/1.) Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989. 501-507.

Endl, 1898. = Friedrich Endl: Ueber die wissenschaftliche Heranbildung der Piaristen im 17. und 18. Jahrhunderte. Mit besonderer Rücksicht auf die deutsche (sc. Österr.) Ordens-Provinz. In: Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte. VIII. 1898. 147-177.

Engelbrecht, é.n. = Helmut Engelbrecht: J. I. Felbiger und die Vereinheitlichung des Primarschulwesens in Österreich. Bemerkungen zur pädagogischen Schrift „Kern des Methodenbuches, besnders für die Landschulmeister in den kaiserlich-königlichen Staaten" (1777). In: Johann Ignaz von Felbiger: Kern des Methodenbuches, besnders für

die Landschulmeister in den kaiserlich-königlichen Staaten. Wien, 1777. Reprint. É.n. 3-21.

Engelbrecht, 1974. = Helmut Engelbrecht: Das österreichische Gymnasium zwischen 1790 und 1848. In: Dr. Gerda Mraz (Hrsg.): Österreichische Bildungs- und Schulgeschichte von der Aufklärung bis zum Liberalismus. Eisenstadt, 1974. 99-117.

Engelbrecht, 1984. = Helmut Engelbrecht: Geschichte des österreichischen Bildungswesen. Bd. 3. Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz. Österreichischer Bundesverlag. Wien, 1984.

Engelbrecht, 2000. = Helmut Engelbrecht: Universität und Staat in Österreich. Historische Reminiszenzen. In: Stephan Haltmayer – Werner Gabriel (Hrsg.): Abschaffung der freien Universität? Lang. Frankfurt am Main, 2000. 9-48.

Erntsberger, 1963. = Anton Ernstberger: Zur Wiederherstellung des Jesuitenordens. Vorschläge an Kaiser Franz II. 1794, 1799, 1800. In: Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. 1962. (7.) 3-18.

Fehér, 1999. = Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest, 1999.

Fehér, 1999b. = Fehér Katalin: Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben. In: Magyar Könyvszemle. 1999. (115.) 1. sz. 97-103.

Fejtő, 1938. = Fejtő Ferenc: II. József és a szellem szabadsága. In: Szép Szó. 1938. (3.) 238-247.

Fejtő, 1997. = Fejtő Ferenc: II. József. Atlantisz Könyvkiadó. Budapest, 1997.

Ferihumer, 1958. = Heinrich Ferihumer: Das niedere Schulwesen im Zeitalter Maria Theresias und Josephs II. Mit Berücksichtigung oberösterreichischer Verhältnisse. In: Oberösterreichische Heimatblätter. 1958. (12.) 21-38.

Ficker, 1880. = Adolf Ficker: Der Unterricht in der Statistik an den österreichischen Mittelschulen und die damit zusammenhängende Literatur in den Jahren 1753-1875. In: Statistische Monatsschrift. 1880. 1-15.

Frank, 1871. = Dr. Gustav Frank: Die K. K. Evangelisch-theologische Facultät in Wien von ihrer Gründung bis zur Gegenwart. Wien, 1871.

Fuhrmann – Klippel = Martin Fuhrmann – Diethelm Klippel: Der Staat und die Staatstheorie des aufgeklärten Absolutismus. In: Helmut Reinalter – Harm Klueting (Hrsg.): Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. Böhlau Verlag. Wien – Köln – Weimar, 2002. 223-243.

Fülöp, 1978. = Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978.

Fürnrohr, 1991. = Walter Fürnrohr: Gesammtdarstellung. In: Max Liedtke (Hrsg.): Handbuch der Geschichte des Bayerischen Bildungswesens. Erster Band: Geschichte der Schule in Bayern. Von den Anfängen bis 1800. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn / Obb, 1991. 633-656.

Fürnrohr, 1991b. = Walter Fürnrohr: Franken. In: Max Liedtke (Hrsg.): Handbuch der Geschichte des Bayerischen Bildungswesens. Erster Band: Geschichte der Schule in Bayern. Von den Anfängen bis 1800. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn / Obb, 1991. 665-671.

Garber, 1988. = Jörn Garber: Recht und Utilitarismus: Joseph von Sonnenfels und das späte Naturrecht. In: Helmut Reinalter (Hrsg.): Joseph von Sonnenfels. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1988. 97-138.

Gestrich, 2002. = Andreas Gestrich: Die Grenzen des aufgeklärten Absolutismus. In: Helmut Reinalter – Harm Klueting (Hrsg.): Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. Böhlau Verlag. Wien – Köln – Weimar, 2002. 275-289.

Giesig, 1992. = Eleonore Giesig: Muratori und die Einflüsse der italienischen Aufklärung in Österreich. In: Michael Benedikt (Hrsg.): Verdrängter Humanismus – verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750-1820). Wien, 1992. 456-470.

Gnant, 2002. = Christoph Gnant: „Jede Diöces ist nichts anders als ein Teil des Landes…" Ausgewählte Fragen der josephinischen Diözesanregulierung und ihrer Auswirkungen auf Reich und Reichskirche. In: Helmut Reinalter – Harm Klueting (Hrsg.): Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. Böhlau Verlag. Wien – Köln – Weimar, 2002. 245-262.

Gonda–Niederhauser, 1987. = Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Egy európai jelenség. Gondolat Kiadó. Budapest, 1987.

Gönner, 1967. = Rudolf Gönner: Die österreichische Lehrerbildung von der Normalschule bis zur Pädagogische Akademie. Österreichischer Bundesverlag. Wien, 1967.

Gnant, 2002. = Christoph Gnant: „Jede Diöces ist nichts anders, als ein Teil des Landes…" Ausgewählte Fragen der josephinischen Diüzesanregulierung und ihrer Auswirkungen auf Reich und Reichkirche. In: Helmut Reinalter – Harm Klueting (Hrsg.): Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. Böhlau Verlag. Wien – Köln – Weimar, 2002. 245-262.

Grimm, 1992. = Gerald Grimm: Wege und Wendepunkte der Erforschung der Geschichte des österreichischen Gymnasiums. In: Elmar Lechner (Hrsg.): Zur Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Probleme und Perspektiven der Forschung. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1992. 79-116.

Grimm, 1995. = Gerald Grimm: Elitäre Bildungsinstitution oder „Bürgerschule"? Das österreichische Gymnasium zwischen Tradition und Innovation 1773-1819. p. Lang. Frankfurt am Main, 1995.

Grimm, 1995b. = Gerald Grimm: Modernisierung und Expansion. Die pädagogische Epoche der Spätaufklärung (1790-1819) als innovative Phasis in der Geschichte des

höheren Schulwesens in Österreich im Vergleich mit dem kontemporären Entwicklungen im Sekundarschulsektor in Bayern und Preußen. Abteilung für Historische Pädagogik, Universität Klagenfurt. Klagenfurt, 1995.

Gutkas, 1974. = Karl Gutkas: Österreich unter dem geistigen Einfluß von Aufklärung und Josephinismus. In: Gerda Mraz (Hrsg.): Österreichische Bildungs- und Schulgeschichte von der Aufklärung bis zum Liberalismus. Institut für Österreichische Kulturgeschichte. Eisenstadt, 1974. 9-28.

Hajdú, 1986. = Hajdú Lajos: A közép- és felsőfokú iskolák ellenőrzése Magyarországon a felvilágosult abszolutizmus időszakában (1776-1790). In: Levéltári Közlemények. 1986. (57.) 1. sz. 3-56.

Halász, 2001. = Halász Gábor: Az oktatási rendszer. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 2001.

Hammermayer, 1976. = Ludwig Hammermayer: Akademiebewegung und Wissenschaftsorganisation. Formen, Tendenzen und Wandel in Europa wahrend der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Heinz Ischreyt (Hrsg.): Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. Und beginnenden 19. Jahrhundert. Camen. Berlin, 1976. 1-84.

Hammerstein, 1977. = Notker Hammerstein: Aufklärung und katholisches Reich. Untersuchungen zur Universitätsreform und Politik katholischer Territorien des Heiligen Römischen Reichs deutscher Nation im 18. Jahrhundert. Duncker-Humblot. Berlin, 1977.

Hammerstein, 1985. = Notker Hammerstein: Besonderheiten der österreichischen Universitäts- und Wissenschaftsreform zur Zeit Maria Theresia und Joseph II. In: Richard Georg Plaschka et al. (Hrsg.): Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Wien, 1985. 787-812.

Hartmann, 1988. = Peter Claus Hartmann: Das Hochstift Passau und das Erzstift Salzburg, zwei geistliche Territorien zwischen Bayern und Österreich. In: Ostbairische Grenzmarken. 1988. (30.) 17-26.

Hartmann, 2003. = Peter Claus Hartmann: Das Ende des Fürstbistums Passau. In: Anton Landersdorfer (Hrsg.): Vor 200 Jahren. Die Säkularisation in Passau. Dietmar Klinger Verlag. Passau, 2003. 21-33.

Hassenpflug-Elzholz, 1982. = Eila Haasenpflug-Elzholz: Böhmen und die böhmischen Stände in der Zeit des beginnenden Zentralismus. Oldenbourg. München – Wien, 1982.

Havránek, 1998. = Jan Havránek: The university professors and students in nineteenth-century Bohemia. In: Mikuláš Teich (Ed.): Bohemia in History. Cambridge University Press. Cambridge, 1998. 215-228.

Heckenast, 1985. = Heckenast Gusztáv: A Habsburgok és Magyarország a XVIII. században. In: Makk Ferenc (szerk.): Fejezetek a régebbi magyar történelemből II. Tankönyvkiadó. Budapest, 1985. 191-205.

Heim, 2002. = Manfred Heim: Bildungspolitik im Zeitalter der Aufklärung. Heinrich Brauns „Entwurf einer systematischen Lehrart in der katholischen Theologie für die theologischen Studien in Bayern" von 1777. In: Konrad Ackermann – Alois Schmid – Wilhem Volkert (Hrsg.): Bayern vom Staat zum Staat. Festschrift für Andreas Kraus zum 80. Geburtstag. Bd. 2. Verlag C. H. Beck. München, 2002. 107-127.

Heindl, 1987. = Waltraud Heindl: Beamte, Staatsdienst und Universitätsreform. Zur Ausbildung der höheren Bürokratie in Österreich (1780-1848). In: Das achtzehnte Jahrhndert und Österreich. Jahrbuch des Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts. 1987. (4.) 35-53.

Herre, 1988. = Franz Herre: Montgelas. Gründer des bayerischen Staates. Stöppel. Weilheim, 1988.

Herrmann, 1991. = Ulrich Herrmann: Die Pädagogik der Philantropen. In: Hans Scheuerl (Hrsg.): Klassiker der Pädagogik. I. Von Ersamus von Rotterdam bis Herbert Spencer. Verlag C. H. Beck. München 1991. 135-158.

Hersche, 1971. = Peter Hersche: Erzbischof Migazzi und die Anfänge der jansenistischen Bewegung in Wien. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 1971. (24.) 280-309.

Hersche, 1971b. = Peter Hersche: Der österreichische Spätjansenismus. Neue Thesen und Fragestellungen. In: Elisabeth Kovács (Hrsg.): Katholische Aufklärung und Josephinismus. Oldenbourg. Wien, 1971. 180-192.

Hersche, 1972. = Peter Hersche: Gerard van Swietens Stellung zum Jansenismus. In: Internationale Kirchliche Zeitschrift. 1972. (61.) 33-56.

Horánszky, 1999. = Horánszky Nándor: 150 éves az Organisationsentwurf. A dokumentum és hatása gimnáziumi oktatásunkra. In: Új Pedagógiai Szemle. 1999. 9. sz. 61-72.

Hochgerner, 1983. = Josef Hochgerner: Studium und Wissenschaftsentwicklung im Habsburgerreich. Studentengeschichte seit Gründung der Universität Wien bis zum Ersten Weltkrieg. Österreichische Hochschülerschaft. Wien, 1983.

Im Hof, 1995. = Ulrich Im Hof: A felvilágosodás Európája. Atlantisz Könyvkiadó. Budapest, 1995.

Imre, 1908. = Imre Sándor: Az iskolai reformtörekvések történetéből. (Mozgalmak a Ratio Educationis előtt.) In: Protestáns Szemle. 1908. (20.) 96-103.; 159-174.

Kaposi, 2002. = Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Aula Kiadó. Budapest-Pécs, 2002.

Kapronczay, 1998. = Kapronczay Károly: Adatok Közép- és Kelet-Európa orvosképzésének átformálásához a 18-19. században. In: Orvostörténeti Közlemények. 1997-1998. Budapest, 1998. 249-260.

Kármán, 1911. = Kármán Mór: Közoktatásunk országos szervezésének nehézségei a XVIII. században. In: Budapesti Szemle. 1911. (145. k.) 410-411. sz. 218-239.; 394-424.

Karniel, 1978. = Karniel, 1978. = Josef Karniel: Josef von Sonnenfels. Das Welt- und Gesellschatsbild eines Kämpfers um ein „Glückliches Österreich". In: Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte. Universität Tel-Aviv. VII. 1978. 111-158.

Keck, 1991. = Rudolf W. Keck: Aufklärungspädagogik an der Salzburer benediktischen Universität und ihre Bedeutung für das bayerische Schulwesen. In: Max Liedtke (Hrsg.): Handbuch der Geschichte des Bayerischen Bildungswesens. Erster Band: Geschichte der Schule in Bayern. Von den Anfängen bis 1800. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn / Obb, 1991. 727-742.

Khavanova, 2005. = Olga Khavanova: Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni… Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején. In: Századok. 2005. (139.) 5. sz. 1105-1129.

Klein-Bruckschwaiger, 1950. = Franz Klein-Bruckschwaiger: Karl Anton von Martini in der Zeit des späten Naturrechts. In: Kurt Bussmann – Nikolaus Grass (Hrsg.): Festschrift Karl Haff zum siebzigsten Geburtstag. Universitätsverlag Wagner. Innsbruck, 1950. 120-129.

Klíma, 1959. = Arnošt Klíma: Über die größten Manufakturen des 18-ten Jahrhunderts in Böhmen. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 1959. (12.) 143-161.

Klingenstein, 1968. = Grete Klingenstein: Vorstufen der theresianischen Studienreformen in der Regierungszeit Karls VI. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. LXXVI. 1968. 327-377.

Klingenstein, 1970. = Grete Klingenstein: Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur in der theresianischen Reform. Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1970.

Klingenstein, 1976. = Grete Klingenstein: Despotismus und Wissenschaft. Zur Kritik norddeutscher Aufklärer an der österreichischen Universitäten 1750-1790. In: Friedrich Engel-Janosi – Grete Klingenstein – Hermann Lutz (Hrsg.): Formen der europäischen Aufklärung. Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1976. 126-157.

Klingenstein, 1983. = Grete Klingenstein: Universitätsfragen in der österreichischen Monarchie um 1800. In: Richard Georg Plaschka – Karlheinz Mack (Hrsg.): Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1983. 80-88.

Klueting, 2002. = Harm Klueting: Vom aufgeklärten Absolutismus zu den Reformen in Deutschland zu Beginn des 19. Jahrhunderts. In: Helmut Reinalter–Harm Klueting (Hg.): Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. Böhlau Verlag. Wien–Köln–Weimar, 2002. 331-360.

Kókay, 1983. = Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983.

Kornis, 1925. = Kornis Gyula: Az 1825/27-ik évi országgyűlés és a magyar közoktatásügy. In: Magyar Paedagogia. 1925. (34.) 81-95.

Kornis, 1927. = Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, 1777-1848. I-II. kötet. Budapest, 1927.

Kósa, 2001. = Kósa László: „Hét szilvafa árnyékában”. Osiris Kiadó. Budapest, 2001.

Kosáry, 1977. = Kosáry Domokos: A kétszáz éves Ratio Educationis. In: Magyar Pedagógia. 1977. (77.) 3-4. sz. 375-387.

Kosáry, 1988. = Kosáry Domokos: Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején, 1790-1830. In: Horváth Márton (főszerk.): A magyar nevelés története. I. kötet. Tankönyvkiadó. Budapest, 1988. 211-255.

Kosáry, 1996. = Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1996.

Kovács, 1975. = Elisabeth Kovács: Ultramontanismus und Staatskirchentum im theresianisch-josephinischen Staat. Der Kampf der Kardinäle Migazzi und Franckenberg gegen den Wiener Professor der Kirchengeschichte Ferdinand Stöger. Wiener Dom-Verlag. Wien, 1975.

Kovács, 1979. = Elisabeth Kovács (Hrsg.): Katholische Aufklärung und Josephinismus. Oldenbourg. Wien, 1979.

Kovács, 1980. = Elisabeth Kovács: Katholizismus und Protestantismus aus österrichischer Sicht. In: Robert A. Kann–Friedrich E. Prinz (Hrsg.): Deutschland und Österreich. Wien–München, 1980. 237-263.

Kovács, 1983. = Elisabeth Kovács: Beziehungen von Staat und Kirche im 18. Jahrhundert. In: Erich Zöllner (Hrsg.): Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Bundesverlag. Wien, 1983. 29-53.

Kovács, 1992. = Elisabeth Kovács: Aufklärung und Jansenismus im theresianischen Österreich. In: Michael Benedikt (Hrsg.): Verdrängte Humanismus – verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750-1820) Wien, 1992. 385-399.

Kovács, 2010. = Kovács Eszter: A jezsuita rend Csehországból való elűzését értékelő iratok 1618-1619-ből. In: Magyar Könyvszemle. 2010. (126.) 1. sz. 66-79.

Köllner, 2000. = Alena Köllner: Buchwesen in Prag: von Václav Matěj Kraemerius bis Jan Otto. Praesens Edition. Wien, 2000.

König, 1977. = Wolfgang König: Universitätsreformen in Bayern in den Revoutionsjahren 1848/49. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München, 1977.

Köpeczi, 1986. = Köpeczi Béla: A francia felvilágosodás. Gondolat Kiadó. Budapest, 1986.

Kraus, 1963. = Andreas Kraus: Vernunft und Geschichte. Die Bedeutung der deutschen Akademien für die Entwicklung des Geschichtswissenschaft im späten 18. Jahrhundert. Herder. Freiburg – Basel – Wien, 1963.

Kremers, 1988. = Hildegard Kremers: Das kameralistische Werk von Joseph von Sonnenfels. Einige neue Aspekte der Quellenforschung. In: Helmut Reinalter (Hrsg.): Joseph von Sonnenfels. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1988. 171-190.

Kröll, 1971. = Helmut Kröll: Die Auswirkungen der Aufhebung der Jesuitenordens in Wien und in Niederösterreich. Ein Beitrag zur Geschichte des Josephinismus in Österreich. In: Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte. 1971. (34.) 2. 547-617.

Kühnert, 1976. = Wilhelm Kühnert: Aus den Anfängen der späteren Wiener evangelisch-theologischen Fakultät: Friedrich Daniel Schimko. In: Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. 1976. (92.) 55-84.

Lanzinner, 1993. = Maximilian Lanzinner: Die Säkularisation 1802/03. Ursachen und Folgen einer Epochenwende. In: Anton Landersdrofer (Hg.): Vor 200 Jahren. Die Säkularisation in Passau. Dietmar Klinger Verlag. Passau, 2003. 1-19.

Laudenbach, 1993. = Margarete Laudenbach: Aufklärung und Schule. Die Reform des Elementarschulwesens im fürstbischöflichen Passau unter dem Einfluß zeitgenössischer Schulreformkonzepte. Wissenschaftsverlag Rothe. Passau, 1993.

Lechner, 1992. = Elmar Lechner: Die Klassiker der österreichischen Pädagogischen Historiographie – Karl Wotke und Gustav Strakosch-Graßmann. In: Elmar Lechner et al. (Hrsg.): Zur Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Probleme und Perspektiven der Forschung. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1992. 117-142.

Lesky, 1971. = Erna Lesky: Wiener Krankenunterricht, van Swieten und die Begründung der medizinischen Fakultät Tyrnau. In: Orvostörténeti Közlemények. 1971. (57-59.) 29-39.

Lhotsky, 1966. = Alphons Lhotsky: Ein Bericht über die Universität Göttingen für den Staatskanzler Fürsten Kaunitz-Rietberg (1772). In: Nachrichten der Akademie der Wissenschaften Göttingen. Philologisch-historische Klasse. 1966. (3.). 39-68.

Liedl, 1971. = August Liedl: Leopold Ernst Kardinal von Firmian (1708-1783), ein Kirchenfürst an der Wende vom Barock zur Aufklärung. In: Ostbairische Grenzmarken. 1971. (XIII.) 5-26.

Liedtke, 1991. = Max Liedtke: Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827). In: Hans Scheuerl (Hrsg.): Klassiker der Pädagogik. I. Von Ersamus von Rotterdam bis Herbert Spencer. Verlag C. H. Beck. München 1991. 170-186.

Liedtke, 1993. = Max Liedtke: Gesamtdarstellung. In: Max Liedtke (Hrsg.): Handbuch der Geschichte des Bayerischen Bildungswesens. Zweiter Band: Geschichte der Schule in Bayern. Von 1800 bis 1870. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn, 1993. 11-133.

Lindner, 1983. = Dolf Lindner: Der Mann ohne Vorurteil. Joseph von Sonnenfels, 1733-1817. Österreichischer Bundesverlag. Wien, 1983.

Lorenz, 1934. = Franz Lorenz: Karl Heinrich Seibt. In: Sudetendeutsche Lebensbilder. Reichenberg, 1934. 243-250.

Ludassy, 1979. = Ludassy Mária: Az ész államáig és tovább… XVIII. századi francia utópisták. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1979.

Lurz, 1903. = Georg Lurz: Zur Geschichte der bayerischen Schulreformation in Aufklärungsepoche. In: Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte. 1903. (13.) 261-287.

Madarász, 2002. = Madarász Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és az osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. In: Közgazdasági Szemle. 2002. (XLIX.) október. 838-857.

Madzsar, 1922. = Madzsar Imre: Első tankerületi beosztásunk keletkezése. In: Magyar Paedagogia. 1922. (32.) 97-108.

Mályusz, 2002. = Mályusz Elemér: Magyarország története a felvilágosodás korában. Osiris Kiadó. Budapest, 2002.

Marczali, é.n. = Marczali Henrik: Nagy Képes Világtörténet. ?. kötet. Budapest, é.n.

Marczali, 1880-1888. = Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. I-III. Budapest, 1880-1888.

Marczali, 1891. = Marczali Henrik: Mária Terézia. Budapest, 1891.

Mecenseffy, 1967. = Grete Mecenseffy: Evangelische Lehrer an der Universität Wien. Hermann Böhlau. Graz-Wien-Köln, 1967.

Meidřická, 1977. = Mejdřická Květa: Wirkungen der Französischen Revolution in Böhmen. In: Helmut Reinalter (Hrsg.): Jakobiner in Mitteleuropa. Inn-Verlag. Innsbruck, 1977. 417-431.

Meinhardt, 1977. = Günther Meinhardt: Die Universität Göttingen. Ihre Entwicklung und Geschichte von 1734-1934. Musterschmidt. Göttingen – Frankfurt am Main – Zürich, 1977.

Meister, 1963. = Richard Meister: Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens. Bd. I-II. Böhlau. Wien, 1963.

Menzel, 1969. = Beda Franz Menzel: Abt Franz Stephan Rautenstrauch von Břevnov-Braunau. Königsteiner Institut für Kirchen- und Geistesfeschichte der Sudetenländer. Königstein, 1969.

Mészáros, 1968. = Mészáros István: A magyar nevelés története, 1790-1848. Tankönyvkiadó. Budapest, 1968.

Meyer, 1937. = Friedrich Meyer: Die Idee des Volkes in den Volksschulreformen Preußen-Deutschlands. Vom Übergang der Kirchenschule zur Stadtschule 1736-94 bis zum ersten Durchbruch des völkischen Gedankens 1807-1819. In: Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts. 1937. (27.) 65-167.

Mihalovicsné, 2006. = Mihalovicsné Lengyel Alojzia: A filantropizmus pedagógiája. Johann Bernhard Basedow munkássága. In: Iskolakultúra. 2006. (XVI.) 4. 111-120.

Mikoletzky, 1951. = Hanns Leo Mikoletzky: Die Geschichte des Bundesgymnasiums Wien VIII. (Piaristengymnasiums) von seiner Gründung 1701 bis zur Gegenwart (1951). In: Festschrift zur 250-Jahr-Feier des Bundesgymnasiums in Wien VIII. (Piaristengymnasium) 1701-1951. Teil I. Verein der „Alt-Piaristner" Wien, 1951. 7-50.

Mortier, 1983. = Roland Mortier: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Gondolat Kiadó. Budapest, 1983.

Müller, 1991. = Winfried Müller: Altbayern. In: Max Liedtke (Hrsg.): Handbuch der Geschichte des Bayerischen Bildungswesens. Erster Band: Geschichte der Schule in Bayern. Von den Anfängen bis 1800. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn / Obb, 1991. 657-664.

Müller, 1991b. = Winfried Müller: Bildungspolitische Auswirkungen der Aufhebung des Jesuitenordens. In: Max Liedtke (Hrsg.): Handbuch der Geschichte des Bayerischen Bildungswesens. Erster Band: Geschichte der Schule in Bayern. Von den Anfängen bis 1800. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn / Obb, 1991. 711-726.

Müller, 1993. = Winfried Müller: Die Säkularisation und ihre Folge. In: Rainer Braun–Joachim Wild (Hg.): Bayern ohne Klöster? Die Säkularisation 1802/03 und ihre Folgen. Generaldirektionen der Staatlichen Archive Bayerns. München, 2003. 239-250.

Németh, 2003. = Németh András: Osztrák tanügyi reformok és a pedagógia egyetemi tudománnyá válásának kezdetei. In: Magyar Pedagógia. 2003. (103.) 2. sz. 189-210.

Neunlinger, 1981. = Ludwig Neunlinger: Kaiser Jospeh II. und die Toleranz. 200 Jahre Toleranzpatent, 1781-1981. Wiener Stadt- und Landesbibliothek. Wien, 1981.

Nießeler, 1985. = Martin Nießeler: Das Augsburger Elementarschulwesen (1750-1850). In: Rainer A. Müller – Michael Henker (Hrsg.): Aufbruch ins Inustriezeitalter. Aufsätze zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bayerns 1750-1850. Band 2. Oldenbourg Verlag. München, 1985. 578-583.

Niesseler, 1991. = Martin Niesseler: Schwaben. Beispiel: Augsburg. In: Max Liedtke (Hrsg.): Handbuch der Geschichte des Bayerischen Bildungswesens. Erster Band: Geschichte der Schule in Bayern. Von den Anfängen bis 1800. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn / Obb, 1991. 680-685.

Novotny, 1947. = Alexander Novotny: Staatskanzler Kaunitz als geistige Persönlichkeit. Ein österreichisches Kulturbild aus der Zeit der Aufklärung und des Josephinismus. Bruder Molinek. Wien, 1947.

Osterloh, 1970. = Karl-Heinz Osterloh: Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Matthiesen. Lübeck – Hamburg, 1970.

Otruba, 1979. = Gustav Otruba: Probleme von Wirtschaft und Gesellschaft in ihrer Beziehungen zu Kirche und Klerus in Österreich. In: Elisabeth Kovács (Hrsg.): Katholische Aufklärung und Josephinismus. Oldenbourg. Wien, 1979. 107-139.

Pálmány, 1997. = Pálmány Béla: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686-1815). In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.): Mágnások, birtokosok, címerlevelesek. KLTE. Debrecen, 1997. Rendi társadalom – polgári társadalom 8. 37-96.

Palme, 1987. = Rudolf Palme: Paul Joseph Riegger 1705-1775. In: Juristen in Österreich 1200-1980. ORAC. Wien, 1987. 67-70.

Panholzer, 1892. = Johann Panholzer: Johann Ignaz von Felbigers Methodenbuch. Mit einer geschichtlichen Einleitung über das deutsche Volksschulwesen vor Felbiger und über

das Leben und Wirken Felbigers und seiner Zeitgenossen Ferdinand Kindermann und Alexius Vinzenz Parzizek. Freiburg im Breisgau, 1892.

Paulinyi, 1972. = Ákos Paulinyi: Der sogenannte aufgeklärte Absolutismus und die frühe Industralisierung. In: Heinz Ischreyt (Hrsg.): Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Böhlau. Köln-Wien, 1972. 195-214.

Paulsen, 1896. = Friedrich Paulsen: Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Leipzig, 1896/1897.

Paulsen, 1902. = Friedrich Paulsen: Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium. Berlin, 1902.

Pichler, 1975. = Gerhart Pichler: Das Studienwesen des Erzherzogtums unter der Enns (Wien und Niederösterreich) (1740-1870.) Kézirat. Innsbruck, 1975. (Lelőhely: ÖNB.)

Poór, 1988. = Poór János: Kényszerpályák nemzedéke. Progresszió. Budapest, 1988.

Poór, 1992. = Poór János: A kompromisszumok kora. Magyarország krónikája 8. Adams Kft. Budapest, 1992.

Pražák, 1991. = Richard Pražák: A cseh nemzeti újjászületés felvilágosodás kori szakasza és Magyarország. In: Richard Pražák: Cseh–magyar párhuzamok. Tanulmányok a 18-19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról. Gondolat Kiadó, Budapest, 1991.

Preglau-Hämmerle, 1984. = Susanne Preglau-Hämmerle: Die politische und soziale Funktion der österreichische Universität. Historische Analyse und aktuelle Diskussion. Bd. 1. Kézirat. Innsbruck, 1984. (Lelőhely: ÖNB.)

Prohászka, é.n. = Prohászka Lajos: Johann Heinrich Pestalozzi (egyetemes pedagógia–neveléstörténeti előadás). Szerkesztette, sajtó alá rendezte: Orosz Gábor. http://mek.niif.hu/04100/04159/04159.pdf. Letöltés ideje: 2010. 12. 01.

Pruzsinszky, 1990. = Pruzsinszky Sándor: Ürményi József. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1990.

Pruzsinszky, 2001. = Pruzsinszky Sándor: Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthyány Alajostól Martinovicsig. Napvilág Kiadó. Budapest, 2001.

Raab–Köhler, 1970. = Heribert Raab–Oskar Köhler: Staatskirchentum und Aufklärung in den weltlichen Territorien des Reiches – Theresianismus und Josephinismus. In: Wolfgang Müller et al: Handbuch der Kirchengeschichte. V. Bd. Die Kirche im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung. Freiburg–Basel–Wien, 1970. 508-530.

Rang, 1991. = Martin Rang: Jean Jacques Rousseau (1712-1778). In: Hans Scheuerl (Hrsg.): Klassiker der Pädagogik. I. Von Ersamus von Rotterdam bis Herbert Spencer. Verlag C. H. Beck. München 1991. 116-134.

Reinalter, 1978. = Helmut Reinalter: Joseph von Sonnenfels und die französische Revolution. In: Innsbrucker Historische Studien. 1978. (1.) 77-92.

Reinalter, 1993. = Helmut Reinalter: Aufgeklärter Absolutismus und Josephinismus. In: Helmut Reinalter (Hrsg.): Der Josephinismus. Peter Lang Verlag. Frankfurt am Main, 1993. 11-21.

Reinalter, 1996. = Helmut Reinalter: Staat und Bürgertum im aufgeklärten Absolutismus Österreichs. In: Helmut Reinalter – Karl-Heinz Gerlach (Hrsg.): Staat und Bürgertum im 18. und frühen 19. Jahrhundert. Studien zu Fraknreich, Deutschland und Österreich. Ingrid Mittenzwei zum 65. Geburtstag. Peter Lang Verlag. Frankfurt am Main, 1996. 63-77.

Rettenwander, 2002. = Matthias Rettenwander: Nachwirkungen des Josephinismus. In: Helmut Reinalter – Harm Klueting (Hrsg.): Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. Böhlau Verlag. Wien – Köln – Weimar, 2002. 303-329.

Rettinger, 1991. = Michael Rettinger: Die Schulbücher Heinrich Brauns. In: Max Liedtke (Hrsg.): Handbuch der Geschichte des Bayerischen Bildungswesens. Erster Band:

Geschichte der Schule in Bayern. Von den Anfängen bis 1800. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn / Obb, 1991. 701-710.

Rosenstrauch-Königsberg, 1977. = Edith Rosenstrauch-Königsberg: Aloys Blumauer – Jesuit, Freimaurer, Jakobiner. In: Helmut Reinalter (Hrsg.): Jakobiner in Mitteleuropa. Innsbruck, 1977. 363-378.

Sager, 1978. = Eva Sager: Die Universität Wien unter Maria Theresia. Kézirat. Wien, 1978. (Lelőhely: WUB.)

Sashegyi, 1958. = Sashegyi Oszkár: II. József sajtópolitikája. In: Századok. 1958. (92.) 1. szám. 88-118.

Schmaderer, 1984. = Franz Otto Schmaderer: Heinrich Braun – ein bayerischer Schulreformer des 18. Jahrhunderts. In: Schulreport. Tatsachen und Meinungen zur Bildungspolitik in Bayern. 1984. 4. 6-7.

Schmidt, 1991. = Günther R. Schmidt: John Locke (1632-1704). In: Hans Scheuerl (Hrsg.): Klassiker der Pädagogik. I. Von Ersamus von Rotterdam bis Herbert Spencer. Verlag C. H. Beck. München 1991. 104-115.

Schrauf, 1896. = Karl Schrauf: Des P. Gratian Marx ursprünglicher Entwurf für die Reform der österreichischen Gymnasien vom 7. Juli 1775. In: Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte. VI. 1896. 130-150.

Schulteisz, 2004. = Schulteisz, Emil: A nagyszombati egyetem orvostanárai. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest, 2004.

Seidlerová, 1998. = Irena Seidlerová: Science in a bilingual country. In: Mikuláš Teich (Ed.): Bohemia in History. Cambridge University Press. Cambridge, 1998. 229-243.

Skalský, 1904. = Dr. G. Ad. Skalský: Zur Vorgeschichte der „evang.-theol. Lehranstalt" in Wien. In: Jahrbuch des Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. 1904. (25.) 105-151.

Sonnenberger, 1984. = Franz Sonnenberger: Studien zur Verwirklichung der allgemeinen Schulpflicht in Berbayern, 1802-1850. In: Lenz Kriss-Rettenbeck – Max Liedtke (Hrsg.): Regionale Schulentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert. Vergleichende Studiennzur Schulgeschichte, Jugendbewegung und Reformpädagogik im süddeutschem Sprachraum. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn, 1984. 45-63.

Spreitzer, 1960. = Hans Spreitzer: 200 Jahre oberste Schulbehörde in Österreich. Zur Errichtung der Studienhofkommission im Jahre 1960. In: Erziehung und Unterricht. 1960. (110.) III. 129-137.

Stanzel, é.n. = Josef Stanzel: Die Schulaufsicht im Reformwerk von J. I. Felbiger (1724-1788). Schule, Kirche und Staat in Recht und Praxis des aufgeklärten Absolutismus. Paderborn, é.n.

Stichweh, 1991. = Rudolf Stichweh: Der frühmoderne Staat und die europäische Universität. KIADÓ!! Frankfurt am Main, 1991.

Stichweh, 1994. = Rudolf Stichweh: Wissenschaft, Universität, Professionen. Soziologische Analysen. KIADÓ!! Frankfurt am Main, 1994.

Stoiber, 1979. = Elisabeth Stoiber: Die Universität Wien von 1780 bis 1802. Kézirat. Wien, 1979. (Lelőhely: WUB.)

Swieten, 1889-1891. = Egydius Freiherr von Swieten: Die Reform der Universitätsstudien in Oesterreich durch Gerhard van Swieten. In Oesterreichisch-Ungarische Revue. 1889/1890. (6.) 297-331.; 1890/1891. (7.) 21-37.

Szabo, 1997. = Franz A. J. Szabo: Ambivalenzen der Aufklärungspolitik in der Habsburgermonarchie unter Joseph II. und Leopold II. In: Gerhard Ammerer – Hans Haas (Hrsg.): Ambivalenzen der Aufklärung. Festschrift für Ernst Wangermann. Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1997. 21-32.

Szántay, 2005. = Szántay Antal: Regionalpolitik im alten Europa. Zur Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den Österreichischen Niederlanden 1785-1790. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2005.

Szántó, 1978. = Szántó Imre: A „közös iskolák" II. József korában. In: Magyar Pedagógia. 1978. (78.) 2. sz. 275-287.

Szijártó M., 2009. = Szijártó M. István: A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban I. In: Aetas. 2009. (24.) 3. sz. 83-111.

Sziklay, 1991. = Sziklay László: Pest-Buda szellemi élete a 18-19. század fordulóján. Argumentum Kiadó. Budapest, 1991.

Teich, 1976. = Mikuláš Teich: Ignaz von Born als Organisator der wissenschaftlichen Bestrebungen in der Habsburger Monarchie. In: Heinz Ischreyt (Hrsg.): Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert. Camen. Berlin, 1976. 195-205.

Thienen-Adlerflycht, 1975. = Christoph Thienen-Adlerflycht: Wandlungen des österreichischen Studiensystems im Übergang vom 18. zum 19. Jahrhundert. In: Karsten Bahnson et al. (Hrsg.): Student und Hochschule im 19. Jahrhundert. Göttingen, 1975. 27-46.

Thirring, 1908. = Dr. Thirring Gusztáv: Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. 1908. (VIII.) 130-162.

Tibenský, 1983. = Tibenský, Ján: A királynő könyvtárosa. Gondolat Kiadó. Bratislava, 1983.

Timp, 1968. = Heribert Timp: Die Problematik „Klassenlehrer" oder „Fachlehrer" in den Gymnasialreformen von 1792 bis 1849. Ketterl. Wien, 1968.

Tóth, 1980. = Dr. Tóth Lajos: Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége. Tankönyvkiadó. Budapest, 1980.

Tóth, 1999. = Tóth Tamás: A napóleoni egyetemtől a humboldti egyetemig. In: Világosság. 1999. (XL.) 8-9. sz. 66-91.

Tóthné, 1971. = Tóthné Dr. Polónyi Nóra: A magyarországi népiskolai oktatás statisztikai forrásai (1777-1848). In: Statisztikai Szemle. 1971. (23.) 3. sz. 296-301.

Tremel, 1974. = Ferdinand Tremel: Wirtschaft und Bildung im österreichischen Frühliberalismus. In: Gerda Mraz (Hrsg.): Österreichische Bildungs- und Schulgeschichte von der Aufklärung bis zum Liberalismus. Institut für Österreichische Kulturgeschichte. Eisenstadt, 1974. 29-45.

Ugrai, 2008. = Ugrai János: Iskolázás a közjó jegyében. Tanügyi törekvések a felvilágosult abszolutizmus évtizedeiben a Habsburg Birodalomban. In: Debreceni Disputa. 2008 (VI.) 7-8. 106-111.

Ugrai, 2009. = Ugrai János: Felemás modernizáció. Az osztrák oktatáspolitika kezdetei és Johann Melchior von Birkenstock nézetei. In: Századok. 2009. (143.) 5. sz. 1163-1198.

Ugrai, 2009b. = Ugrai János: A felsőoktatás-politika kezdetei Bécsben. A Habsburgok egyetemi reformtörekvései a 18. század végén. In: Bajusz Bernadett et al. (szerk.): Professori salutem. Tanulmányok a 70 éves Kozma Tamás tiszteletére. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete. Debrecen, 2009. 259-272.

Ugrai, 2009c. = Ugrai János: A cseh Tessedik, avagy a cseh és a magyar elmaradottság különbségei. In: Kozma Tamás – Perjés István (szerk.): Új kutatások a neveléstudományokban. 2008. Hatékony tudomány, pedagógiai kultúra, sikeres iskola. MTA Pedagógiai Bizottsága. Budapest, 2009. 234-241.

Ugrai, 2010. = Ugrai János: A népoktatás-politika megszületése Bécsben. In: Brezsnyánszky László – Fenyő Imre (szerk.): Kutatás és képzés. In honorem Orosz Gábor. Nyíregyházi Főiskola Pedagógusképző Kara. Debrecen-Nyíregyháza, 2010. 113-128.

Ugrai, 2010b. = Ugrai János: A csehországi oktatáspolitika megszületésének körülményei a XVIII. század második felében. In: Fenyő Imre – Rébay Magdolna (szerk.): Felszántatlan területeken. Tanulmányok Brezsnyánszky László 65. születésnapjára. Csokonai Könyvkiadó. Debrecen, 2010. 107-120.

Ugrai, 2010c. = Ugrai János: Egy „liberális" oktatáspolitikus a 18. század végén. Karl Anton von Martini tanügyi munkássága. In: Századvég. 2010. 56. 45-70.

Ugrai, 2010d. = Ugrai János: Érvek és érdekek hálójában. Vita Bécsben a szaktanári rendszer bevezetéséről. In: Magyar Pedagógia. 2010. (110.) 1. sz. 35-52.

Ugrai, 2011. = Ugrai János: A szintemelkedés tényezői. A miskolci református gimnázium az Entwurf után. Megjelenés alatt.

Varga J., 1991. = Varga J. János: Kollonich Lipót és az "Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn." Századok, 1991. (125.) 5-6. sz. 449-488.

Vocelka, 2001. = Karl Vocelka: Glanz und Untergang der höfischen Welt. Wien, 2001.

Wagner, 1983. = Hans Wagner: Die Herrscher und ihre Staatsmänner. In: Erich Zöllner (Hrsg.): Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Bundesverlag. Wien, 1983. 16-28.

Wagner, 1999. = Doris Wagner: Die historische Entwicklung der Rechtsstellung der Universitätsprofessoren in Österreich am Beispiel der Wiener Universität. Kézirat. Wien, 1999. (Lelőhely: ÖNB)

Wandruszka, 1959. = Adam Wandruszka: Die Religiosität Franz Stephans von Lothringen. Ein Beitrag zur Geschichte der „Pietas Austriaca" und zur Vorgeschichte des Josephinismus in Österreich. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 1959. (12.) 162-173.

Wandruszka, 1965. = Adam Wandruszka: Leopold II. Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, römischer Kaiser. II. Bd. Wien–München, 1965.

Wandruszka, 1967. = Adam Wandruszka: Geheimprotestantismus, Josephinismus und Volksliturgie in Österreich. In: Zeitschrift für Kirchengeschichte. 1967. (LXXVIII.) 94-101.

Wandruszka, 1973. = Adam Wandruszka: Der Reformkatholizismus des 18. Jahrhunderts in Italien und in Österreich. Neue Forschungen und Fragestellungen. In: Alexander Novotny – Othmar Pickl (Hrsg.): Festschrift Hermann Wiesflecker zum sechsigsten Geburtstag. Historisches Institut der Universität Graz. Graz, 1973. 231-240.

Wandruszka, 1979. = Adam Wandruszka: Die katholische Aufklärung Italiens und die Einfluss auf Österreich. In: Elisabeth Kovács (Hrsg.): Katholische Aufklärung und Josephinismus. Oldenbourg. Wien, 1979. 62-69.

Wangermann, 1978. = Ernst Wangermann: Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781-1791. Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1978.

Wehofer, 1898. = Thomas Wehofer: Der Dominikaner und Wiener Universitätsprofessor Petrus Gazzaniga über den pädagogischen Wert der scholastische Methode des achtzehnten Jahrhunderts. In: Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte. 1898. (VIII.) 191-197.

Weiß, 1904. = Anton Weiß: Geschichte der österreichischen Volksschule, 1792-1848. Graz, 1904.

Weiß, 1904b. = Anton Weiß: Die Entstehungsgeschichte des Volksschul-Planes von 1804. Graz, 1904.

Weitensfelder, 1996. = Hubert von Weitensfelder: Studium und Staat. Heinrich Graf Rottenhan und Johann Melchior von Birckenstock als Repräsentanten der österreichischen Bildungspolitik um 1800. Wiener Universität Verlag. Wien, 1996.

Wellmann, 1954. = Wellmann Imre: Tessedik Sámuel. Művelt Nép Könyvkiadó. Budapest, 1954.

Wiechowski, 1905. = Friedrich Wiechowski: Bericht eines Augenzuegen von dem Zustande der Wiener „deutschen Schulen" im Jahre 1781. In: Beiträge zur Österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte. 1905. (VI.) 181-191.

Wiechowski, 1906. = Friedrich Wiechowski: Geschichte und Analyse der Josephinischen Disziplinar-vorschrift des Normalinstitutes. In: Beiträge zur Österreich. Erziehungs- und Schulgeschichte. 1906. (VIII.) 28-60.

Wiechowski, 1907. = Friedrich Wiechowski: Ferdinand Kindermanns Versuch einer Verbindung von Elementar- und Industrieschule. In: Beiträge zur Österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte. 1907. (IX.) 175-201.

Winkler, 1988. = Günther Winkler: Die Rechtspersünlichkeit der Universitäten. Rechtshistorische, rechtsdogmatische und rechtstheoretische Untersuchungen zur wissenschaftlichen Selbstverwaltung. Springer. Wien-New York, 1988**.**

Winter, 1926. = Eduard Winter: Ferdinand Kindermann Ritter von Schulstein (1740/1801), der Organisator der Volksschule und Volkswohlfahrt Böhmens. Augsburg, 1926.

Winter, 1934. = Eduard Winter: Augustin Zippe. In: Sudetendeutsche Lebensbilder. Reichenberg, 1934. 163-166.

Winter, 1962. = Eduard Winter: Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740-1848. Rütten – Loening. Wien, 1962.

Winter, 1966. = Eduard Winter: Frühaufklärung. Akademie Verlag. Berlin, 1966.

Winter, 1971. = Eduard Winter: Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie. Europa Verlag. Wien, 1971.

Wolf, 1880. = Gerson Wolf: Das Unterrichtswesen in Oesterreich unter Kaiser Josef II. Nach einer Darstellung von Jos. v. Sonnenfels. Wien, 1880.

Wondrák, 1972. = Eduárd Wondrák: Die Olmützer „Societas incognitorum". Zum 225. Jubiläum ihrer Gründung und zum 200. Todestag ihres Gründers. In: Heinz Ischreyt (Hrsg.): Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Böhlau. Köln – Wien, 1972. 215-228.

Wondrák, 1976. = Eduárd Wondrák: Die Verstaatlichung der Jesuitenuniversität Olmütz und ihre Folgen für Wissenschaft und Lehre. In: Heinz Ischreyt (Hrsg.): Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert. Camen. Berlin, 1976. 221-232.

Wotke, 1905. = Karl Wotke: Das Oesterreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias. Bd. 1. Monumenta Germaniae Pedagogica Bd. XXX. Berlin, 1905.

Wotke, 1905b. = Karl Wotke: Karl Heinrich Ritter von Seibt als Direktor der Gymnasien Böhmens. In: Beiträge zur Österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte. 1905. (VI.) 193-240.

Wotke, 1910. = Karl Wotke: Beiträge zur Gymnasiallehrerfrage in Österreich in den Jahren 1796 bis 1800. In: Beiträge zur Österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte. 1910. (XII.) 72-106.

Wotke, 1913. = Karl Wotke: Das österreichische Gymnasium unter Kaiser Franz. In: Neunzehnter Jahresbericht der Österreichischen Gruppe der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte. Wien-Leipzig, 1913. 1-22.

Wotke, 1914. = Karl Wotke: Priestermangel. In: Beiträge zur Österreichische Erziehungs- und Schulgeschichte. 1914. (XV.) 95-156.

Wotke, 1915. = Karl Wotke: Die von der Studien-Revisions-Hofkommission (1797-1799) vorgeschlagene Reform der österreichischen Gymnasien. Wien-Leipzig, 1915.

Zibolen, 1984. = Zibolen Endre: Johann Heinrich Pestalozzi. Egyetemes neveléstörténet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1984.

Zibolen, 1990. = Zibolen Endre: Az Organisationsentwurf és a nyolcosztályos magyar gimnázium. In: Horánszky Nándor (s.a.r.): Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve. Budapest, 1990. 9-25.

Zlabinger, 1970. = Eleonore Zlabinger: Lodovico Muratori und Österreich. Universität Innsbruck. Innsbruck, 1970.

Zöllner, 1998. = Erich Zöllner: Ausztria története. Osiris Kiadó. Budapest, 1998.

A kötetben szereplő személyiségek

Agsthofer, Karl: az 1760-as évekbeli tiroli népiskolai reform egyik vezetője.

Aichholt, Aloys Graf von: Auersperg püspöksége idején a passaui kisiskolák felügyelője, Felbiger követője.

Auersperg, Josef Franz Anton Graf von: Passau püspöke 1783-1795 között. A felbigeri reformok passaui meghonosítója.

Bartenstein, Johann Christof Freiherr von (1689-1767): II. József nevelési programjának kidolgozója.

Basedow, Johann Bernhard (1723-1790): filantropista pedagógus.

Beck, (1720-1784): II. József magántanára, a természetjogi tanítások egyik bécsi meghonosítója.

Bél Mátyás (1684-1749): író, történet- és földrajztudós, evangélikus lelkész.

Bensen, Heinrich: liberális erlangeni filozófus, a felvilágosult abszolutizmus alapelveinek bírálója.

Birelli, Peter Theodor: A prágai egyetem jezsuita szuperintendense a 18. század elején. Az egyetem első felvilágosult szellemiségű reformkoncepciójának kidolgozója.

Birkenstock, Johann Melchior Edler von (1738-1809): az 1770-es évektől fontos tanügyi szakember, egy ideig az Udvari Kancellárián a gimnáziumi ügyek referense, majd a Studienhofkommission tagja.

Blarer, Melchior (1755-1800): a Migazzi által alapított bécsi papképző szeminárium első, janzenista vezetője.

Boerhaave, Hermann (1668-1738): világhírű leydeni orvosprofesszor.

Bolzano, Bernhard (1781-1848): cseh matematikus, filozófus, a prágai egyetem filozófusprofesszora, a cseh felvilágosodás harmadik szakaszának radikális liberális képviselője.

Born Ignác (1742-1791): mineralógus, a cseh felvilágosodás második szakaszának egyik legfontosabb alakja, a prágai Patriotisch-ökonomische Gesellschaft alapítója, több tudós periodika szerkesztője.

Bourguignon, Johann Franz von (B.) Freiherr von Baumberg: a bécsi egyetem jogi karának direktora, a Studienhofkommission tagja, az 1770-es évek egyetemi autonómiatörekvéseinek támogatója.

Böhme, Franz: az 1808-ban újraalapított Studienhofkommission tagja.

Bönicke, Johann Michael: würzburgi pedagógus, a norma-módszer bevezetője a salzburgi érsekségben.

Braun, Heinrich (1732-1792): a bajor oktatási reformidőszak második hullámánka meghatározó alakja. Egykori szerzetesként középfokon a neohumanista elvek megvalósítója, alapfokon viszont a felbigeri normamódszer bevezetésének a támogatója.

Brink, von: bécsi gimnáziumigazgató, rövid ideig a Studien-Revisions-Hofkommission tagja, majd az 1810-től újraalapított Studienhofkommission elnöke.

Brunquell, Johann Salomo (1693-1735): a göttingai egyetem első természetjog-professzora.

Bruyck, Johann Debrois Edler von (1751-1830): prágai származású udvari tisztviselő. A Studien-Revisions-Hofkommission, majd az 1808-ban újraalapított Studienhofkommission tagja. Két alkalommal a bécsi egyetem rektora.

Buquoi, Johann Nepomuk Josef Graf (1741-1803): Csehországi arisztokrata, állami főtisztviselő. Előbb Kindermann tanítványa, majd egykori tanárának befolyásos támogatója.

Butschek, Josef Ignác (1741-1821): Sonnenfels legfőbb prágai tanítványa, prágai filozófiaprofesszor, a cseh felvilágosodás második szakaszának képviselője.

Campe, Joachim Heinrich (1746-1818): filantropista pedagógus.

Cavriani, Ludwig Graf von (1739-1802): a csehországi Gubernium elnöke, a „Seibt-afférban" Wieschnik szövetségese.

Comenius, Jan Amos (1592-1670): morvaországi születésű protestáns író, pedagógus, a pedagógiatörténet egyik legnagyobb hatású gondolkodója.

D' Alembert, Jean le Rond (1717-1783): felvilágosodás-kori francia filozófus, a jezsuita kollégiumi nevelés heves bírálója.

Dannenmayer, Matthias (1744-1805): bécsi egyháztörténet-professzor, Migazzi ellenfele.

De Haen, Anton (1704-1776): németalföldi származású bécsi orvosprofesszor, a klinikai oktatás meghonosítója a Habsburg Birodalomban.

Debiel: a bécsi filozófiai kar utolsó jezsuita direktora.

Desing, Anselm (1699-1772): Bencés szerzetes, filozófus, történész. Rövid ideig Löbl nemesi akadémiájának tanára.

Dewaldt, Josef Daniel: ultrakonzervatív prágai egyházjog-professzor.

Diderot, Denis (1713-1784): felvilágosodás-kori francia filozófus, a jezsuita kollégiumi nevelés heves bírálója.

Dissent, Joseph: jezsuita szerzetes, Migazzi szövetségeseként a bécsi papképző szeminárium vezetője.

Dobrovskỳ, Josef (1753-1829): jezsuita rendi szerzetes, a cseh történetírás és nyelvtudomány atyja, a cseh felvilágosodás harmadik szakaszának egyik vezéralakja.

Eger, Friedrich Freiherr von (1734-1812): udvari főtisztviselő, a Staatsrat és a Studien-Revisions-Hofkommission tagja.

Eybel, Joseph Valentin (1741-1805): a bécsi egyetem egyházjog-professzora, majd linzi püspök, a jozefinista egyházpolitika fő teoretikusa.

Felbiger, Johann Ignaz (1724-1788): Ágoston-rendi szerzetes, a normamódszer atyja, a normaiskolák alapítója. Mária Terézia utolsó éveiben a birodalmi oktatáspolitika legbefolyásosabb alakja, a kisiskolázás újraszervezője, a Studienhofkommission tagja.

Felkel, Anton (1740-1800?): a bécsi árvaház iskolájának vezetője, a felbigeri módszerek bécsi elterjesztője. Majd a bécsi normaiskola egyik tanára és 1770-től az alsó-ausztriai iskolaügyi bizottság tagja.

Fichte, Johann Gottlieb (1762-1814): német filozófus, az egyház és az állam szövetségére épülő, közösen irányított iskolázás radikális kritikusa.

Firmian, Karl Gotthard Graf und Herr zu (1718-1782): a salzburgi reformbarát kör tagja, majd Lombardia felvilágosult abszolutista reformokat bevezető minisztere.

Firmian, Leopold Ernst Graf von (1708-1783): passaui püspök, a Promemoria (1769) szerzője, az uralkodói oktatáspolitikai törekvések támogatója.

Firmian, Virgilius Augustinus Maria Graf von (1714-1788): a salzburgi érsek unokaöccse, később lavanti püspök, reformkatolikus főpap

Francke, August Hermann (1663-1727): a pietizmus szellemi atyja.

Franckenberg, Johann Heinrich Graf von (1726-1804): a csehországi alt-bunzlaui St. Cosmas és Damian Kollegiatsstift prépostja, Migazzi janzenista tanítványa.

Frankenberg: Cseh gondolkodó (meteorológia) a felvilágosodás korai szakaszából.

Fraunberg, Johann Nepomuk Freiherr von (1768-1842): a 19. század legelején a bajor tanügyi bizottság elnöke, a Wismayr-tanterv bevezetésének egyik ösztönzője.

Gall, Joseph Anton (1748-1807): Linz jozefinista püspöke, II. József idején egy rövid ideig Felbiger utódja, a népiskolák felügyelője és a Studienhofkommission tagja.

Garampi, Giuseppe (1725-1792): 1776-ban kinevezett bécsi nuncius, Migazzi szövetségese.

Garelli, Pius Nikolaus (1675-1739): udvari főkönyvtáros, császári orvos Bécsben a 18. század első harmadában, a Savoyai-kör tagja.

Gaspari, Johann Baptist de (1702-1768): a salzburgi tudós kör, később pedig a Studienhofkommission tagja.

Gazzaniga, Petrus (1723-1799): domonkos rendi szerzetes, itáliai származású bécsi teológiaprofesszor, van Swieten reformjának következtében került Bécsbe.

Gentilotti von Engelsbrunn, Johann Benedikt (1672-1725): Ausztria vatikáni követe, udvari főkönyvtáros, majd Trident püspöke. A katolikus felvilágosodás híve, a Savoyai-kör tagja.

Gerle, Wolfgang (1744-1818 után): prágai könyvkereskedő, az 1780-as években Prágában megjelent Monatliche Beyträge zur Bildung und Unterhaltung des Bürger und Landmanns Volkslehrer című periodika kiadója, továbbá az első prágai olvasókör és kölcsönkönyvtár alapítója.

Gervasio: Ágoston-rendi szerzetes, itáliai származású bécsi teológiaprofesszor, van Swieten reformjának következtében került Bécsbe.

Gesner, Johann Matthias (1691-1761): göttingai filológusprofesszor, azelső németországi filológiai szeminárium alapítója, a göttingai egyetem könyvtárának igazgatója, Münchhausen báró bizalmas tanácsadója.

Giannini, Franz Gregor Graf (1688-1758): itáliai születésű prépost, az olmützi tudós társaság egyik alapítója.

Gondola, Joseph Franz Graf von (1711-1774): bencés szerzetes, püspök, a bécsi egyetem teológiai fakultásának konzervatív direktora, a Studienhofkommission tagja.

Gottsched, Johann Christoph (1700-1766):

Greifenegg, Hermann Joseph Edmund Nepomuk Tröndlin von (1737-1807): Mária Terézia idején Elő-Ausztria tartományi kormányzója, a freiburgi egyetem jogi karának direktora, az egyetem bécsi mintára történő átalakításának vezére.

Greiner, Franz Ritter von (1732-1798): udvari tanácsos, az Aufhegungskommission, majd pedig a Studienhofkommission közigazgatási szakértő tagja.

Gross, Fr. Jos.: cseh jogászprofesszor, a robot eltörlésének javaslója.

Groupp, Ignaz: Bencés szerzetes, Löbl nemesi akadémiájának tanára.

Gruber, Augustin (1763-1835): érsek, az 1808-ban újraalapított Studienhofkommission tagja, az Udvari Tanács küldöttje.

Gruber, Michael: a Studienhofkommission tagja az 1810-es évek végén.

Harrach, Ernst Adalbert von (1598-1667): Jezsuitaellenes prágai érsek a 17. század közepén, papképző szeminárium alapítója.

Haßlinger, Johann Adam: a széptudományok professzora Bécsben, a Studienhofkommission tagja.

Hatzfeldt, Carl Friedrich Anton Graf von [H.] zu Gleichen (1718-1793): udvari főtisztviselő Mária Terézia és II. József uralkodásának idején.

Haugwitz, Friedrich Wilhelm von (1702-1765): Mária Terézia birodalmi közigazgatási reformjának atyja.

Hay, Johann Leopold von (1735-1794): Königgrätzi püspök, a csehországi felvilágosodás harmadik szakaszának egyik vezéralakja.

Hägelin, Franz Karl (1735-1809): az alsó-ausztriai kormányzat tisztviselője, 35 éven át cenzor, a Studien-Revisions-Hofkommission tagja.

Hecker, Johann Julius (1707-1768): berlini pietista pedagógus, a híres berlini reáliskola vezetője. A 18. század közepének Európa-szerte ismert népiskolai szakembere, II. Frigyes tanügyi reformjának központi alakja. Felbiger újításának szellemi atyja.

Heinke, Franz Joseph Freiherr von (1726-1803): a bécsi egyetem jogi karának direktora, a Studienhofkommission tagja.

Helvetius, Claude Adrien (1715-1771): felvilágosodás-kori pedagógiai gondolkodó, elsődlegesen a társadalom nevelésre gyakorolt hatását hirdette.

Herberstein, Ferdinand Ernst Karl von (?-1720): csehországi arisztokrata, matematikus, szellemi köre volt az első, amely Csehországban – nemesi akadémia és tudós társaság tervezetével – csatlakozott a felvilágosodás nyugati szellemi törekvéseihez.

Herberstein, Sigismund Christoph von (1644-1716): a salzburgi tudós kör tagja, később laibachi püspök.

Heß, Ignaz Mathias von (1746-1776): würzburgi származású pedagógus, korszakunkban a legliberálisabb tanügyi koncepció kidolgozója, a Studienhofkommission tagja.

Heyne, Christian Gottlob (1729-1812): göttingai filológiaprofesszor. Gesner halálát követően Münchhausen egyetemi főtanácsadója, az archeológia göttingai meghonosítója.

Hoffman, Jospeh (-1776): a bécsi papképző szeminárium janzenista professzora.

Hofmann, Franz: a prágai egyetem teológiai karának direktora a 18. század közepén.

Hofmann, Franz Xaver: müncheni pedagógus, Braun ellenlábasa a népiskolai módszertani vitában.

Hofstätter, Felix Franz von (1741-1814): a Teresianum képzőművészeti és széptudomány-tanára, majd a bécsi egyetemi könyvtár, azután pedig az újraalapított Teresianum vezetője. A Studien-Revisions-Hofkommission tagja.

Holík, F. G.: a csehországi 17. századi gondolkodás kiemelkedő alakja.

Hontheim, Johann Nikolaus von: trieri érsek, a febronianizmus szellemi atyja.

Humboldt, Wilhelm von (1767-1835): a német pedagógiai gondolkodás kiemelkedő alakja, a poroszországi neohumanista oktatási reform vezére.

Ickstatt, Johannes Adam Freiherr von (1702-1776): würzburgi kameralisztikaprofesszor, a bajor tanügyi reform atyja.

Jungmann, J.: a cseh nemzeti kibontakozás és nemzeti romantika egyik vezéralakja az 1790-1820-as években.

Justi, Johann Heinrich Gottlob von (1717-1771): thüringiai származású jogász-közgazdász, a bécsi Theresianum direktora. Staatswirtschaft című műve tekinthető az osztrák kameralizmust megalapozó írásnak.

Kerens, Johann Heinrich von (1725-1792): St. Pölten püspöke, Migazzi konzervatív politikáját támogató, az egyházi pozíciókat védelmező főpap.

Kindermann, Ferdinand [K.] von Schulstein (1740-1801): Csehországi lelkész, majd főpap: leitmeritzi püspök. Tanulmányai során a Seibt-kör tagja. A csehországi népoktatási reform vezére. II. József idején prágai tanulmányi főigzgató.

Kinsky, Philipp Josef Graf (1741-1827): cseh főkancellár, a břevnovi nemesi akadémia patrónusa.

Kollár Ádám Ferenc: az Udvari Könyvtár igazgatója, majd a bécsi egyetem filozófiai karának direktora és a Studienhofkommission tagja.

Kolowrat, Graf Leopold [K.]-Krakowsky-Liebsteinsky (1727-1809):

Kramerius, Václav Matěj (1753-1808): Cseh patrióta lap szerkesztője – kiadója, a cseh felvilágosodás harmadik szakaszának egyik vezéralakja.

Kreittmayr, Wiguläur Freiherr von (1705-1790): bajor alkancellár, az ingolstadti jogi kar reformájának egyik vezéralakja.

Kressel, Franz Karl [K.] Freiherr von Qualtenberg (1731-1804): Előbb a 18. század közepén a prágai egyetem jogi karának direktora, majd udvari főtisztviselő Bécsben, a Studienhofkommission második elnöke.

La Chalotais, Louis-Rene de Caradeuc de (1701-1785): francia udvari főtisztviselő, jogász, pedagógiai gondolkodó. Az államilag irányított köznevelés első szószólója.

Lang, Franz Innozenz: piarista szerzetestanár, a szaktanári rendszer ausztriai atyja. A Studien-Revisions-Hofkommission, majd az 1808-ban újraalapított Studienhofkommission tagja.

Langer, A.: 17. század végi csehországi, asztronómiával foglalkozó piarista apát, a csehországi katolikus felvilágosodás előfutára.

Legipont, Oliver (1698-1758): Bencés szerzetes, Löbl nemesi akadémiájának tanára.

Leporini, Alois Ritter von: a Studienhofkommission tagja.

Lieberkühn, Philipp Julius (1754-1788): a neuruppini gimnázium professzora, majd a breslaui evangélikus iskolák inspektora, a neohumanista pedagógiai felfogás előfutára.

Locke, John (1632-1704): politikai filozófus, a pedagógiai felvilágosodás fontos szerzője, a „tabual rasa" elv hirdetője.

Lorenz, Martin von (1748-1828): a 19. század elején az Államtanács oktatási és kulturális ügyekért felelős referense, a Politische Schulverfassung egyik szellemi atyja.

Lori, Johann Georg (1723-1787): Ickstatt tanítványa, a müncheni bajor tudós társaság alapítója.

Lotharingiai Ferenc István (1708-1765): a Német-római Birodalom császára, Mária Terézia férje, a későbbi II. József és II. Lipót édesapja.

Löbl, Benno (1688-1751): A břevnovi-braunaui bencés apátság vezetője, Rautenstrauch elődje, a břevnovi nemesi akadémia alapítója.

Mac Neven, William: a prágai egyetem orvosi karának direktora a 18. század közepén, Gerhard van Swieten tanítványa.

Magni, Valerian (1586-1661): 17. századi jezsuitaellenes prágai orvosprofesszor, a kapucinus szerzetesrend tagja, az Ernestinum papképző szeminárium alapítója.

Marci, Marcus (Marci, Jan Marek) (1595-1667): 17. századi jezsuitaellenes prágai orvosprofesszor.

Mark, Josef von der (1739-1813): jogász, udvari tisztviselő, a Studien-Revisionshofkommission tagja.

Martini, Karl Anton von: a bécsi egyetem természetjog-professzora, a Studienhofkommission főreferens tagja, majd II. Lipót idején a Studieneinrichtungskommission elnöke. A testületi szakmai önigazgatás híve.

Marx, Gratian (1721-1810): piarista szerzetes. Mária Terézia idején, a jezsuita rend feloszlatását követően az életbe lépő új gimnáziumi tanterv atyja, a Studienhofkommission tagja.

Meissner, August Gottlieb (1753-1807): az első prágai protestáns professzor.

Mertens, Hieronymus Andreas: az augsburgi evangélikus St. Anna Gimnázium reformer rektora 1773-tól, az első augsburgi tanítóképző alapítója.

Meßmer, Joseph: tanító, a bécsi St. Stephan-iskola vezetője, Mária Terézia idején a bécsi kisiskolák direktora. Az alsó-ausztriai iskolaügyi bizottság tagja.

Michaelis, Johann David (1717-1791): göttingai kameralisztikaprofesszor, aki megtermékenyítőleg hatott Sonnenfels gondolkodására.

Migazzi, Christoph Anton Graf (1714-1803): eleinte reformbarát, majd harcosan konzervatív bécsi érsek, a Studienhofkommission első elnöke.

Milde, Vinzenz Eduard: az első pedagógiaprofesszor a bécsi egyetemen.

Montgelas, Maximilian Freiherr von (1759-1838): IV. Miksa József bajor király első minisztere, a bajorországi kései felvilágosodás legmeghatározóbb vezére.

Morawitzky, gr. Topor [M] von Rudnitz (1735-1810): Montgelas idején bajor miniszter, a tankötelezettség bevezetője és a tanügyi szekularizáció levezénylője.

Muratori, Ludovico Antonio (1672-1750): itáliai történetíró, teológus, az itáliai reformkatolicizmus szellemi atyja.

Müller, Ignaz (1713-1782): Mária Terézia janzenista gyóntatópapja.

Münchhaussen, Gerlach Adolph von (1688-1770): II. György angol király megbízottja, a göttingai egyetem alapítója.

Nagel, Joseph Anton (1717-1800): a bécsi egyetem filozófiai karának direktora, a Studienhofkommission tagja.

Neukum, David: Felbiger tanítványa, a salzburgi normaiskola vezetője.

Nicolai, Christoph Friedrich (1733-1811): berlini író, könyvkiadó, a felbigeri módszer kritikusa.

Niethammer, Friedrich Immanuel (1766-1848): würzburgi professzor, a bajor tanügyi bizottság protestáns tagja. Az 1808-ban elfogadott neohumanista tanterv szerzője.

Obermaier, Karl Peter (1773-1850): a passaui kisiskolák és tanítóképzés átszervezője a 19. század elején, Pestalozzi követője.

Oberthür, Franz: würzburgi teológus, a jezsuita tanügyi befolyás heves bírálója.

Opiz, Johann Ferdinand (1741-1812): a 18. század végi forradalmi események radikális csehországi kommentátora.

Osterwald, Peter von (1717-1778): a bajorországi Geistlicher Rat első világi elnöke 1761-től, a bajor államegyház-politikai törekvések vezéralakja.

Parhamer, Ignaz (1715-1786): felső-ausztriai jezsuita főpap, a császári család egyik gyóntatópapja, népiskolai újítások bevezetője.

Penkler, Joseph Freiherr von: az 1808-ban újraalapított Studienhofkommission főreferens tagja.

Pergen, Johann Anton Graf von (1725-1814): Mária Terézia diplomatája, udvari főtisztviselő az 1770-es évek tanügyi törekvéseinek meghatározó alakja. Reformkoncepciójában teljes szekurlarizációt, a tanügyek állami felügyeletét és mindenkire kiterjedő iskolázást tartott szükségesnek.

Pestalozzi, Johann Heinrich (1746-1827): svájci pedagógus, pedagógiai gondolkodó a felvilágosodás és a neohumanizmus határán.

Petrasch, Joseph Leopold Freiherr von (1714-1772): Író, filológus. A csehországi felvilágosodás korai szakaszának egyik legfontosabb alakja, az olmützi tudós társaság alapítója.

Pez, Bernhard (1683-1735): bencés szerzetes, a melki apátság vezetője, tudós társaság szervezője.

Pfrogner, Lorenz Chrysostomus (1751-1812): Prágai egyháztörténész, Seibt tanítványa, a Seibt-kör tagja.

Pohl, Johann Joseph (1696 körül -1775): Cseh gondolkodó (elektromosság) a felvilágosodás korai szakaszából.

Příchovský, Anton Peter Graf [P.] von Příchovice (1707-1793): Konzervatív prágai érsek.

Pütter, Johann Stephan (1725-1807): göttingai jogprofesszor, Metternich és Hardenberg tanára.

Rautenstrauch, Franz Stephan (1734-1785): břevnovi bencés szerzetes, Schrodt és Seibt tanítványa, a Seibt-kör tagja. Előbb a prágai, majd a prágai és a bécsi egyetem teológiai karának direktora, a Studienhofkommission tagja, a birodalmi teológusképzés megreformálója.

Reitemeier, Johann Friedrich (1755-1839): német történész-jogász, a kevésbé exkluzív középiskola híve.

Resewitz, Friedrich Gabriel (1729-1806): protestáns teológus, a kései felvilágosodás pedagógiai diskurzusának résztvevője. Álláspontja szerint a túlságosan sok tudósiskola nem szolgálja a leginkább munkásokat igénylő társadalom igényeit.

Riedel, Andreas (1748-1837): az alkotmányosság pártján álló filozófus, politikai gondolkodó.

Riegger, Joseph Paul (1705-1775): az innsbrucki, majd a bécsi egyetem egyházjog-professzora, az ausztriai felvilágosult abszolutizmus egyik fontos teoretikusa.

Riegger, Joseph Anton: a bécsi Deutsche Gesellschaft irodalmi társaság alapítója. Joseph Paul Riegger fia.

Rosenheim, Johann Andreas Kestler von: a bécsi egyetem orvosi karának direktora, a Studienhofkommission tagja.

Rottenhan, Heinrich Franz Graf (1738-1809): előbb befolyásos főúr Csehországban, az ottani Gubernium elnöke, majd Alsó-Ausztria, később pedig a Studien-Revisions-Hofkommission irányítója, II. Ferenc idején az Államtanács tagja.

Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778): a felvilágosodás-kori pedagógiai gondolkodás legmeghatározóbb szerzője, a „pedagógia kopernikuszi fordulatának” előidézője.

Sackl, Augustin Thomas (1646-1717): 17. század végi csehországi, filozófiával és matematikával foglalkozó piarista apát, Leibnitz követője, a csehországi katolikus felvilágosodás előfutára.

Sailer, Johann Michael (1751-1832): a kései katolikus felvilágosodás bajorországi képviselője, a Montgelas-féle tanügyi reformok heves bírálója.

Salzmann, Christian Gotthilf (1744-1811): filantropista pedagógus.

Savoie-Carignan, Francois-Eugéne de (1663-1736): Savoya hercege, a 18. század eleji Bécs meghatározó, felvilágosult reformokat sürgető arisztokratája.

Schierl von Schierendorf, G. F. (Christian Julius Schierl von???): a 17. század végén tartományi kamarai fiskális Csehországban, majd az 1710-es években udvari főkamarás. A jezsuita rend befolyásával szemben fellépő legelső állami tisztviselők egyike.

Schilling, Friedrich (1754-1803): II. József és II. Ferenc idején udvari titkár, majd udvari tanácsos, a Studien-Revisions-Hofkommission tagja.

Schlabrendorff, Ernst Wilhelm von: 1755-től Szilézia tartomány porosz minisztere, az 1763. Évi, a katolikus Sziléziában 1765-ben bevezetett General-Land-Schul-Reglement kiharcolója, Felbiger fontos szövetségese.

Schlick, Franz Joseph Wenzel Graf (1656-1740): reformbarát cseh kancellár a 18. század elején, a Savoyai-kör tagja.

Schlözer, August Ludwig von (1735-1809): göttingai professzor.

Schönborn, Friedrich Carl von: a Német-római Császárság birodalmi alkancellárja, Würzburg és Bamberg érsek-fejedelme, a würzburgi és a bambergi egyetem 18. század közepi reformjának vezére.

Schluga, Vinzenz: a cejlei Hauptschule direktora, több népiskolai tervezet szerzője, a norma-módszer bírálója.

Schmidt, Michael Ignaz: az elemi oktatás würzburgi reformjának atyja, majd 1780-tól Bécsben udvari levéltárnok.

Schneller, Joseph Anton: Klemens Wenzeslaus érseksége idején a dillingeni Universal-, Studien-, Schuldirektorium elnöke, a dillingeni és augsburgi (katolikus) normaiskolák alapítója.

Schönberger, Franz Xaver: az Enntől délre eső területek gimnáziumi direktora, az 1818. évi gimnáziumi tanterv elkészítője.

Schrodt, Johann Franz Lothar von (1727-1777): Prágai egyházjog-professzor, a természetjogi tanítások csehországi meghonosítója.

Schröder, Wilhelm Freiherr von: az ausztriai merkantilizmus egyik legmeghatározóbb képviselője.

Schrötter, Franz Ferdinand Edler von (1736-1800): a bécsi egyetem jogi karának direktora, a jogi tanterv megreformálója, a Studienhofkommission tagja.

Seibt, Karl Heinrich (1735-1805): Az első német nyelven előadást tartó prágai professzor, a csehországi felvilágosodás egyik legfontosabb alakja. Előbb a prágai filozófiai kar direktora, majd az egyetem rektora. A csehországi tanügy fontos szervezője, a Schulkommission tagja.

Seilern, Johann Friedrich von (?-1715 vagy: 1675-1751): I. Lipót történetírója, Pufendorf tanítványa, a természetjogi tanítások híve.

Simen, Johann Peter von: a bécsi egyetem filozófiai karának első nem jezsuita, janzenista direktora, a Studienhofkommission tagja.

Snethlage, Bernhard Moritz (1753-1840):vesztfáliai tanár, az általánosan képző, kevésbé exkluzív középfokú oktatás híve.

Sonnenfels, Joseph Freiherr von (1732/33-1817): csehországi születésű kameralisztikaprofesszor. A Studienhofkommission, majd a Studien-Revisions-Hofkommission tagja, rövid ideig a bécsi egyetem rektora.

Spannagel, Gottfried Philipp (?-1749): Mária Terézia reformkatolikus történelemtanára, a Savoyai-kör tagja.

Spendou, Anton (1739-1813): a 19. század elején a bécsi egyetemi könyvtár vezetője. Studienhofkommission és a Studien-Revisions-Hofkommission tagja. Joseph Spendou testvére.

Spendou, Josef (1757-1840): a bécsi Metropolitankapitel dómprépostja, filantropista pedagógus, II. József idején rövid ideig az elemi iskolák felügyelője, majd a Studienhofkommission tagja. A Politische Schulverfassung szerkesztője. Anton Spendou testvére.

Spinola, Christobal Royas y (1626-1695): flandriai születésű, spanyol ferences rendi szerzetes. Bécsben I. Lipót (1657-1705) bizalmasa, Margaréta Terézia gyóntatója. Előbb a horvátországi Knin, majd Wiener Neustadt (Bécsújhely) püspöke, a katolikus – protestáns reunió hirdetője.

Sporck, František Antonín (1662-1738): csehországi arisztokrata a 18. század első felében, az első prágai szabadkőműves páholy janzenista érzelmű megszervezője.

Stephani, Heinrich (1761-1850): bajor teológus–pedagógus, az alulról építkező, államilag irányított iskolarendszer egyik legkiérleltebb koncepciójának szerzője.

Stepling, Josef (1716-1778): Regensburgi születésű, wolffiánus cseh gondolkodó (agrárkultúra) a felvilágosodás korai szakaszából. A Klementinum obszervatóriumának, valamint a prágai tudós társaság alapítója, a prágai egyetem filozófiai karának direktora a 18. század közepén.

Stifft, Andreas Joseph Freiherr von (1760 v. 1766-1836): udvari tanácsos, udvari orvos. Az 1808-ban újraalakított Studienhofkommission tagja.

Stock, Simon Ambros Edler von: püspök, a bécsi egyetem teológiai fakultásának első nem jezsuita, janzenista direktora, a Studienhofkommission tagja.

Stolte, Benedict: Bencés szerzetes, Löbl nemesi akadémiájának tanára.

Stöger, Ferdinand (1735-1816): a bécsi papképző szeminárium janzenista professzora.

Störck, Anton Freiherr von: a bécsi egyetem orvosi karának direktora, a Studienhofkommission tagja.

Strauch, Benedikt: sagani lelkész Felbiger pályakezdésének elején, ő hívta fel először Felbiger figyelmét a kisiskolák állapotára.

Šubíř (-1777): az olmützi egyetem élesen jezsuitaellenes fődirektora Mária Terézia idején.

Svarez, Carl Gottlieb (1746-1798): II. Frigyes tanácsadója, a természetjog legkiemelkedőbb poroszországi gondolkodója.

Tangl, Philipp Jakob (1736-?): az 1760-as évekbeli tiroli népiskolai reform egyik vezetője, Felbiger módszereinek ausztriai elterjesztője, az innsbrucki normaiskola alapítója.

Tesinek, J.: Prágai matematikaprofesszor, Stepling tanítványa.

Thomasius, Christian (1655-1728): hallei professzor.

Thun, Joseph Maria Graf (1713-1763): salzburgi kanonok, majd passaui püspök, reformkatolikus főpap.

Trapp, Ernst Christian (1745-1818): filantropista pedagógus.

Trautson, Johann Joseph Graf von (1707-1757): reformbarát bécsi érsek, van Swieten tanügyi modernizációjának híve.

Türkheim, Ludwig Freiherr von (1777-1846): udvari tanácsos, a Studienhofkommission tagja a 19. század első felében.

Ugarte, Alois Graf (1749-1817): főkancellár, az 1808-ban újraalakult Studienhofkommission első elnöke.

van Swieten, Gerhard (1700-1772): Mária Terézia udvari orvosa, a teréziánus egyetemi reform szellemi atyja. A bécsi egyetem orvosi karának direktora, a Studienhofkommission tagja.

van Swieten, Gottfried Freiherr (1733-1803): II. József tanácsadója, vezető tanügyi szakértője, a Studienhofkommission harmdik elnöke.

Vierthaler, Franz Michael (1758-1827): bencés szerzetes, pedagógiai gondolkodó. A felbigeri iskolareform salzburgi meghonosítója. Heinrich Braun és Jospeh Wiesmayr tanára.

Watteroth, Heinrich Joseph (1756-1819): bécsi egyháztörténet-professzor, Migazzi ellenfele.

Weishaupt, Adam: ingolstadti morálteológia-professzor, az 1784-ben leleplezett titkos szabadkőműves páholy vezére.

Weiß, Ulrich: Bencés szerzetes, Löbl nemesi akadémiájának tanára.

Wenzel, Andreas (1759-1831): bécsi apát (Schottenabt), a Studienhofkommission tagja a 19. század első negyedében.

Wieschnik, Franz Xaver Graf: a prágai tanulmányi és cenzúrabizottság vezére, Seibt ellenfele, az ún. „Seibt-affér” kezdeményezője.

Wiesmayr, Joseph (1767-1858): az 1804. évi bajor tantervi reform atyja.

Wittola, Marx Anton (1736-1797): a bécsi teológiai kar janzenista direktora.

Wolstein, Johann Gottlieb (1738-1820): a bécsi állatorvos-képzés megalapítója az 1770-es évek végén, protestáns bécsi professzor.

Wöllner, Johann Christoph von (1732-1800): a 18. század legvégén Poroszországban bekövetkező konzervatív tanügyi – oktatáspolitikai fordulat szellemi vezére.

Wydra, Stanislaus (1741-1804): Prágai matematikaprofesszor, Stepling tanítványa és Bolzano tanára.

Zedlitz, Karl Abraham Freiherr von (1731-1793): a 18. század végi porosz, felvilágosult abszolutista tanügyi modernizáció szellemi atyja.

Zeiller, Franz Anton Felix Edler von (1751-1828): osztrák jogász, az 1808-ban újraalapított Studienhofkommission tagja.

Ziegelbauer, Magnoald (1689-1750): břevnovi bencés szerzetes, az olmützi tudós társaság titkára, Löbl nemesi akadémiájának tanára.

Zimmermann, Eberhard August Wilhelm von b(1743-1815): braunschweigi professzor, természettudós, braunschweigi udvari tanácsos. A későbbi II. Lipót toszkánai nagyherceg számára készített átfogó kulturális–tanügyi javaslatot.

Zinzendorf, Karl Johann Christian Graf von (1739-1813): a tekintélyes Zinzendorf-família utolsó férfitagja. Voltaire és Rousseau levelezőpartnere, Mária Terézia idején a pénzügyi-gazdasági kamara irányítója.

Zippe, Augustin (1747-1816): előbb a prágai generálszeminráium vezetője, majd II. József idején a teológiai tanulmányok direktora. A Studienhofkommission és a Studien-Revisions-Hofkommission tagja.

A kötetben szereplő fontosabb német szakkifejezések

Altbayern: óbajor területek. Bajorország azon központi területe, amely a 19. század legelején lezajlott nagy szkeularizációs hullámot megelőzően is a bajor politikai közösséget alkotta.

Aufhebungskommission: a jezsuita vagyon átvételét koordináló bizottság 1774 után.

Bildungsökonomisches System: gazdaságilag ésszerű oktatási szisztéma. A kameralista tanítás, így például Sonnenfels szerinti fő célja az uralkodói oktatáspolitikának a kínálkozó pénzügyi eszközök hatékony felhasználása az iskolázás fejlesztésére.

Directoris Scholarum humaniorum: a Studienhofkommissionban a gimnáziumi ügyek posztja.

Directorium in publicis et cameralibus: a Haugwitz-féle közigazgatási reform részeként létrejött Közigazgatási és Pénzügyi Direktórium.

Geistlicher Rat: a bajorországi kulturális, egyházi és tanügyeket irányító, 1570-ben alapított fejedelmi testület.

Generalienreferent: főreferens. A Studienhofkommission egyik állandó tagja.

Hauptschule: három-, esetleg négyosztályos városi kisiskola.

Hof-Kriegsrat: Udvari Haditanács.

Hofrechnungskammer: Udvari Számvevő Kamara.

Kirchenfürst: egyházi fejedelem, a Német-Római Császárságot alkotó egyházi territóriumok egyikének püspöki, érseki címet viselő uralkodója.

Kreisschulkommissar: körzeti iskolai felügyelő (állami tisztviselő).

Landesregierung: tartományi körmányzóság.

Nationalerziehung: leginkább Sonnenfelshez köthető nevelési ideál, amely a birodalmi-nemzeti nevelési eszményt, a közjót szolgáló, praktikus oktatást hangsúlyozta.

Normalschule: tartományi székhelyen működő, négyosztályos minta-népiskola.

Oberaufseher: alsó fokú iskolák körzeti szintű főfelügyelője, vizitátora.

Oberste Justizstelle: Legfelsőbb Bíróság.

Religionsfond: vallásalap, egyházközségek működését, papi fizetések biztosítását szolgáló, II. József idején uralkodói felügyelet alá vont kassza.

Schuldistrictsaufseher: körzeti iskolai felügyelő (egyházi tisztviselő).

Schulfond: iskolaügyi alap, az elemi iskolázás finanszírozására szolgáló, uralkodói fenntartású kassza.

Schulkommission: az alsó fokú iskolákat felügyelő tartományi szintű bizottság.

Staatsrat: Államtanács.

Studiendirektor: a Studienkommission vezetője.

Studieneinrichtungskommission: Tanügyi Szervező Bizottság. A Studienhofkommission kiváltására 1791-ben létrehozott központi tanügyi szervezet Martini vezetésével.

Studienfond: tanügyi alap, a felsőbb oktatás finanszírozására szolgáló, uralkodói fenntartású kassza.

Studienhofkommission: Udvari Tanulmányi Bizottság. 1760-ban alapított 7-10 fős, közvetlen udvari irányítás alatt álló központi testület, az oktatási – tudományos minisztérium előfutára. Működése 1792-1808 között szünetelt.

Studienkommission: a Studienhofkommission alá beosztott szerv, tartományi szintű tanügyi bizottság.

Studienprotektor: tanulmányi protektor, 1757-ig a mindenkori bécsi érseket illető cím és a vele járó jog a tanügyek feletti rendelkezésre

Studienrevisionshofkommission: Tanügyi Revíziós Udvari Bizottság. A Studieneinrichtungskommission leváltására 1797-ben létrehozott központi tanügyi szervezet Rottenhan vezetésével. 1808-ig működött.

Studiersucht: tömeges tanulási igény, Sonnenfelsnél előforduló kifejezés a szerintem megakadályozandó tanulási dömping jelenségének leírására.

Trivialschule: falusi egytanítós, egy-, esetleg kétosztályos kisiskola.

Universitätsfond: egyetemi alap, az egyetemek, líceumok finanszírozására szolgáló, uralkodói fenntartású kassza.

Universitäts Kommission: bajor központi hivatal az egyetemek irányítására. Az 1776-ban létrehozott testületbe az ingolstadti egyetem négy karának Direktora tartozott.

Vereinigte Böhmisch – österreichische Hofkanzlei: Egyesült Cseh – osztrák Udvari Kancellária.

Lektori vélemény

Ugrai János

„A két Ratio regionális kontextusban”

c. kéziratáról

Ugrai János, aki a magyarországi ifjú történésznemzedék egyik legfelkészültebb, legígéretesebb képviselője. Tudományos felkészültségét már számos tudományos történeti, művelődés- és pedagógiatörténeti, historiográfia értekezésben és forráskiadványban meggyőzően bizonyította. Munkája közel egy évtizeden át tartó hazai és külföldi kutatások eredményeként született meg. Jelen kutatási témaköréből, azaz a 18. századi felvilágosult abszolutizmus oktatás- és neveléspolitikájának történetéből fontos résztanulmányokatt tett közzé, melyek részint jelen, nagyívű szintézésének előtanulmányaikként is tekinthetők.

Ugrai János, nehéz, tudományos kihívásokkal teljes feladat megoldására vállakozott. Nehéz, mivel választott témája feldolgozásához túlnyomórészt idegennyelvű szakirodalmat kellett feldolgoznia. Ez nemcsak azt jelenti, hogy az ausztriai és németországi német nyelvű történeti, művelődéstörténeti és pedagógiatörténet literatúrában kellett elmélyülnie, hanem a Habsburg Monarchia egykori területeinek (cseh, szlovák, magyar) vonatkozó munkáit is be kellett vonnia stúdiumaiba. Nehéz feladat megoldása várt rá amiatt is, mivel a hazai pedagógiatörténetben első alkalommal vállalkozott a felvilágosult abszolutizmus és a késő felvilágosodás oktatás- és neveléspolitikájának komplex, a tudományos kutatási követelményeknek bemutatására.

Azokra a kérdésekre tehát, vajon mennyiben sikerült a szerzőnek az által kitűzött célokat megvalósítania; mennyire volt képes az adott időkeretek közötti rendkívül összetett oktatáspolitikai problémákat a maguk mélységében és öszetettségében feldolgoznia, illetve új kutatási eredményekkel szolgálnia; továbbá mennyiben újszerűek a hazai oktatástörténeti vizsgálódásokhoz képest az általa követett kutatási irányok és módszerek, munkájának elolvasása után bátran állíthatom, hogy vállalt feladatát sikerrel oldotta meg, és szintézise megfelel azoknak az előírásoknak, melyeket az OTKA a tudományos kutatásoktól elvár. Elismeréssel adózunk a szerző rendkívül körültekintő és alapos, az adott téma kidolgozásában új módszertani és megközelítési elveket alkalmazó kutatásainak. Ugrai János szintézisében nemcsak egyszerűen a jelzett időszak pedagógiatörténeti koncepcióinak puszta ismertetésére vállalkozott, hanem, ahogy arra művének a bevezetésében maga is utal, a korabeli állami politika és az oktatás szoros összefonódásának sokoldalú bemutatására, egyáltalában az állami (uralkodói), azaz a „hivatalos” oktatáspolitika megszületésének a körülményeire és annak gyakorlati alkalmazására. Újszerű a jelen szintézis abban a tekintetben is, hogy a szerző a felvilágosult abszolutizmus és a késő felvilágosodás oktatáspolitikájának, egyáltalában a különböző fokú

iskoláztatással kapcsolatos legkülönbözőbb jellegű és szempontú törekvéseket nemzetközi kontextusba helyezve vizsgálja. A mű különösen újszerű abban a vonatkozásban is, hogy a magyar pedagógiatörténeti szakirodalomban első ízben tesz kísérletet a nemzetközi, főleg német nyelvű oktatás- és neveléstörténeti szakliteratúra lehető legteljesebb feldolgozására. Ezzel pedig egyrészt megismerteti a szakma, azaz a pedagógiatörténet hazai művelőit a legújabb külföldi tudományos eredményekkel, másrészt ráirányítja azokra az újszerű oktatás- és neveléstörténeti kutatási tendenciákra és módszertani megközelítésmódokra a figyelmet, melyek a honi pedagógiatörténeti kutatásokban vagy kevésbbé ismertek, vagy eddig nem összehasonlító vizsgálati módszerekkel történtek feldolgozásra. A komparatív módszer alkalmazásával Ugrai Jánosnak sikerült megvilágítani azokat a folyamatokat, jelenségeket, fejleményeket is, melyek a Habsburg-monarchia legkülönbözőbb országainak és tartományainak oktatás- és neveléspolitikájában egyidejűleg, illetve párhuzamosan, bizonyos vonatkozásban azonos módon végbementek. Egyúttal azonban éppen az összehaonlító módszer alkalmazásával számos példával tudta érzékeltetni azokat az eltéréseket, specifikus sajátosságokat is, melyek a központosított állami oktatás- és neveléspolitika irányelvei ellenére az adott területen/területeken eltérő fejlődést eredményeztek.

Ugrai János szintézisében Habsburg-monarchia állami oktatáspolitikáját a fent jelzett időkeretek között három nagyobb egységben tárgyalja. Az elsőben ennek az oktatáspolitikának a főbb színtereit, a központi tanügyigazgatási koncepciókat és gyakorlati „kivitelezését" állítja vizsgálódásainak fókuszába. A második nagyobb egységben az alsófokú és a gimnáziumi, valamint a felsőfokú (akadémiai-egyetemi) oktatást érintő, illetve megreformáló tanügyi elképzeléseket és megvalósításukat taglalja, mindig következetesen szem előtt tartva a komparatív és problémacentrikus elemzési metódusokat. A harmadik fejezetben az osztrák örökös tartományokban bevezetett oktatáspolitikának-oktatásügynek a cseh-morva örökös tartományban, valamint a Magyar Királyságban történt alkalmazását elemzi. Külön alfejezetben foglalkozik a monarchiával határos Bajorország oktatásügyének fejlődését, oktatásai viszonyainak alakulását, a monarchia oktatáspolitikájához hasonló, illetve kölcsönösen egymásra ható vonásait, illetve azoktól különböző jegyeit elemzi.

Ami a mű címét illeti, azzal alapjában véve ugyan egyet lehet érteni. Talán azonban jobb lenne a tartalomhoz illő megfelelőbb címet választani, illetve a munkát egy alcímmel ellátni. Véleményem szerint pontosabban adná vissza az értekezésben foglaltakat egy olyan cím vagy alcím: *„Oktatáspolitika a Habsburg-monarchiában a felvilágosult abszolutizmus és a későfelvilágosodás korában. (Kitekintéssel Bajorországra)"*. Érdekes a feldolgozott időszak nyitó- és záróévének a kijelölése. Újszerű és mindenképpen tudatos a szerző részéről a határidőpontok megválasztása, s mindenképpen üdvözlendő, hogy a magyar pedagógia- és művelődéstörténetben ezidáig „meggyökeresedett" időhatároktól (1776., illetve 1806., azaz ai I. és II. Ratio Educationis kiadása) eltérő évekre esett a választása. A bevezetésben (és nem a mű célkitűzéseit taglaló részben) azonban (jóllehet erről a műben szó esik) bővebben meg kellene indokolni az időhatárokat. A Haugwitz-féle, a Habsburg-monarchia, különösen pedig annak osztrák és cseh-morva örökös tartományait érintő, a

monarchia központi hatóságainak a szervezetét és ügyvitelét szabályozó, az állami oktatáspolitikára is közvetve kiható közigazgatási, igazságszolgáltatási s gazdasági reformok életbe léptetésének az éve, azaz 1749. mindenképpen indokoltnak tűnik. Mint ahogy az 1776. évi Ratio Educationis, majd pedig II. József uralkodásának évtizede, majd II. Lipót uralma, és végül a a monarchia életében 1795-ben bekövetkezett bel- és külpolitikai változásoknak szintén határpontokként történt megjelölése mindenképpen helyesnek tartható. Az 1819. év végpontként történt választása azonban mindenképpen részletesebb magyarázatra szorul.

Ugrai János a „Fogalmi keretek" c. alfejezetben a szerző részben saját kutatásaira, részben a szakirodalom megállapításaira építve helyesen vázolja fel az általa tárgyalt időszak állami oktatáspolitikájnak a kereteit, hangsúlyozva, hogy abban az oktatás és a nevelés nem különült el. Tisztázza továbbá mit jelentenek a bécsi kormányzat által kidolgozott „modern" oktatás- és neveléspolitika alapelvei, azaz milyen „modernizációs" elképzelések mentén építette ki az állami vezetés, élén az uralkodóval az egész monarchiára érvényes oktatási rendszerét. A szerző a fejezetben külön alfejezetben foglalkozik II. József „egyedi" reformtörekvéseivel (ezekre a későbbi fejezetekben is gyakran visszatér). Mindezt a magam részéről is igen fontosnak tartom, hiszen az uralkodónak az egész monarchia életére kiható radikális egyházi és világi rendelkezései alapjaiban jelentettek gyökeres, igaz rövid ideig tartó változásokat. A nevével fémjelzett „jozefinizmust" azonban a szakirodalom eredményeire alapozva nem választanám el a felvilágosult abszolutizmustól, illetve a felvilágosult abszolutista politikától, hiszen a jozefinizmus ez utóbbi szerves része, illetve változata volt. Ha már a jozefinizmusról esik szó, akkor a vele foglalkozó legújabb történeti munkákra (pl. Derek Beales II. József-monográfiája) is támaszkodva, annak lényegi tartalmát, belső ellentmondásait bővebben kellene összefoglalni, különös hangsúllyal a jozefinizmusnak a világi- és egyházi oktatáspolitikában játszott szerepére.

A felvilágosodás és pedagógiájának tárgyalási szempontjait illetően nincs vitám a szerzővel. Talán csak annyit fűznék hozzá, nem lett volna haszontalan a felvilágosodása korában élt személyek, különösen pedig a felvilágosodás híveinek gondolkodásmódjával, életérzésével kapcsolatban olyan kérdéseket felvetni, tudniillik: mi motiválta őket, melyek voltak az elméleti és gyakorlati javaslataikat meghatározó feltételek és korlátok, különös tekintettel az egyes európai államokra? Azt természetesen nem követelhető meg a szerzőtől, hogy mélyebben, behatóbabn foglalkozzon a felvilágosodással, hiszen ez részint szétfeszítené a mű kereteit, részint pedig más irányba tolná el mondanivalót. Az azonban talán nem lett volna haszontalan, ha a felvilágosodásról, illetve értelmezéséről folytatott legújabb historiográfiai vitákat felemlítette volna, különös tekintettel azokra tézisekre, melyek a felvilágosodásban egyfajta „mozgalma"-t, ügyet látnak, s „mely a korábban soha meg nem kérdőjelezett igazságokról való újfajta gondolkodást, és végül újfajta cselekvést tett szükségessé". Továbbá azt, hogy ez a „mozgalom" sohasem volt egyéges, az egyes európai országokban, régiókban, így a Habsburg-monarchiában is, megvoltak a maga sajátosságai.

Így a felvilágosodás osztrák változatát sajátos körülmények, pl. az nyugat-európai fejlettebb régióktól való gazdasági-társadalmi és kulturális-szellemi elmaradás, alakították, és számos tekintetben a németországi változathoz hasonlított. De a Habsburg-monarchiában, legalábbis Mária Terézia uralkodása idején, a barokk uralkodó „megjelenési formáira és eszméire történő reakciót" jelentett, mely formák a katolikus ellenrefomációban gyökereztek. A felvilágosodás osztrák változata ugyanakkor sokféleképpen nyilvánult meg. Azaz benne éppúgy tetten érhető a vallási vakbuzgalom és türelmetlenség, mint az állam és az egyház szoros együttműködése. Ebben a „felvilágosodás"-ban az egyén mindkettőnek közvetlen alárendeltje volt. A szerző által a szakirodalom alapján katolikusnak nevezett felvilágosodás vizsgálatában helyesen világítja meg azokat a körülményeket, melyek az 1760-as évektől kezdve állami reformintézkedésekhez, elsősorban pedig az államigazgatás átszervezéséig elvezettek. Ennek végrehajtásához, illetve sikeréhez művelt és igen képzett, a kor új kihívásainak megfelelni képes hivalnokrétegre-apparátusra volt szükség. A 18. század nagy háborúinak tanulságai, különösképpen pedig a porosz rivalitás és a vesztes ütközetek arra indították a bécsi udvart, hogy komoly lépéseket tegyen, legalábbis az osztrák és cseh-morva örökös tartományokban a monarchia messzebb kiható modernizációja irányába. Ez együtt járt a jobb hivatalnokok, szakemberek és a modern háborúk megvívására képes tisztikar képzésével, és egyúttal az oktatásügyi reformok megkezdésével is. A „*Katonai terepen – a lemaradás része*" c. alfejezetben a szerző is hangsúlyozottan foglalkozik a katonai lemaradás problémájával és az egyre égetőbbé vált katonai refomok szükségességével, de sajnálatos módon nagyobb teret szentelt a Habsburg-monarchia háborúinak, mintsem a hadseregben végrehajtott reformok kifejtésének, s ezzel szoros összefüggésben a tisztképzés kérdésével. Meglátásom szerint az utóbbira kellene inkább koncentrálnia, márcsak azért is, mivel a Habsburg-szempontból váltakozó kimenetelű háborúk ismertetése részint nem tartozik az értekezés tárgyához, részint pedig más irányba tereli a fő kérdés, azaz az állami oktatáspolitika taglalását.

Ugrai János a Habsburg-monarchia 1749 és 1819 közötti oktatás- és neveléspolitikájának több jelentős változáson átment fejlődését vizsgálva arra a meggyőződésre jut, hogy az időszak Habsburg uralkodói (Mária Terézia, II. József, II. Lipót és II/I. Ferenc) meghatározó szerepet játszottak az újszerű világi és egyházi oktatási rendszer, egyáltalában az iskoláztatás és a tankötelezettség megreformálásában, a szakszerű tanárképzés megvalósításában, továbbá az oktatás finanszírozásában, valamint a tankönyvírás- és kiadás szabályozásában. Ez talán csak II. Józsefre lehet igaz, de ő sem nélkülözhette a fent említett, részben arisztokrata és köznemesi, s kisebb részben polgári hivatali apparátust, amelynek tagjaira már Mária Terézia is támaszkodott. II. Lipót, vagy főleg II. (I.) Ferenc esetében erről aligha lehetett szó, mégha látszat azt sejtette, hogy az ő szavuk döntött az állam, illetve a monarchia életét meghatározó legkülönbözőbb ügyekben. Túlzott leegyszerűsítésnek tűnhetne, ha a felvilágosult abszolutista időszaknak és a későfelvilágosodás korának legkülönbözőbb jellegű reformtörekvéseit, intézkedéseit csak az uralkodók „javára" vagy „számlájára" írnánk. Az uralkodói „szerepvállalás"-ra ugyanis jelentős befolyással voltak azok a szakmai munkák, melyek részint a kor legkiemelkedőbb pedagógus teoretikusainak tollából születtek meg, illetve azok a viták, tervek, elképzelések, melyeknek

eredményeként a gyakorlatban lehető „legsikeresebb” oktatási, iskolázási rendszerek megszülethettek. (Megjegyezném, hogy ezeket a szerző is behatóan ismeri és vizsgálja. Itt talán bizonyos hangsúlyeltolódásokról lehet szó, amikor fentebbi következtetésre jut.) Jóllehet – ahogy azt a szerző nagyon találóan megállapítja – ezek az oktatási rendszerek-rendszerkísérletek csak ideig-óráig állhattak fenn, sőt az általános tankötelezettség és a szakszerű oktatói gárda kiépítése nem valósult meg, mégis a maguk nemében részint pozitív reformokat hoztak be az oktatásba, az oktatáspolitikába, és bizonyos elemeik „túlélték” a politikai és a szellemi életben bekövetkezett változásokat. Sőt a szerző szerint „hosszú távon napirenden tartottak fontos, rendszerszintű kérdéseket”.

A „Központosítás és szakmaiság (…)” c. fejezet kapcsán hiányolom az átvezetést az előző fejezettől, különös tekintettel a politikatörténetre. Egyrészt vissza kellene utalni a közigazgatási refomokról már korábban mondottakra, másrészt itt csak azokat a reformokat lene szükséges felemlíteni, melyek közvetlen összefüggésben állnak az oktatáspolitikával, illetve a reformok nyomán bekövetkezett oktatáspolitikai változásokkal. Amennyiben a szerző mégis ragaszkodik a reformok részletes ismertetéséhez, fontos lenne, ha jelezné értekezésében azokat a magyar történeti műveket (gondolok itt elsősorban Ember Győző munkáira, vagy Felhő Ibolyának és Vörös Antalnak a helytartótanácsról készített, ma is jól használható kiadványára, és ezek nyomán született fontosabb szintézisekre és résztanulmányokra), melyek a 18. századi Habsburg-monarchiában végrehajtott adminisztratív változásokat-változtatásokat taglalják. Az egyetemi autonómia kérdését nem itt tárgyalnám, vagy ha igen, akkor csak érintőlegesen, és a felsőoktatásról szóló fejezetben visszautalnék a kérdésre.

A felbigeri oktatási reform kapcsán talán bővebben lehetne szólni arról, a személyi feltételek megléte mellett miért éppen Sziléziában kerülhetett sor először nagyszabású oktatási reformra; továbbá arról, hogy Felbigeren kívül még több, részben az ő munkásságához kapcsolható kiemelkedő egyéniség munkálkodott a világi és egyházi oktatás megreformálásán (mit pl. Benedikt Strauch). Ezzel kapcsolatban érdemes lenne tanulmányozni a regensburgi Institut der ostdeutschen Kirchengeschichte azon kiadványait, melyek a sziléziai oktatási-oktatáspolitikai refomormokkal foglalkoznak. Érdemes lenne arra is kitérni, miként hatott a felbigeri módszer a monarchia oktatás- és neveléspolitikájában? Mindenütt egységesen bevezetésre került-e és ha igen, milyen eredményekkel járt? A szerző helyesen mutat rá azokra a nagyobb német katolikus központokban bekövetkezett pozitív változásokra, melyek egy-egy kiemelkedő főpap nevéhez és tevékenységéhez köthetők, így pl. Würzburgban, Bambergben, Mainzban, Kölnben vagy éppen Trierben, Münsterben stb. Ezekre érdemes lenne több konkrét személyehez kötődő példát is említeni. Úgy érzem, kevés szó esik az egyházi képzésben bekövetkezett reformokról, különös tekintettel a papképzésre (seminarium generale-k felállítása szerte a monarchiában II. József uralkodása idején). Fontosnak tartanám a papi képzést megreformáló urakodói rendeleteket, valamint az ún. Religionsfond szerepét ebben bővebben ismertetni. Talán nem lenne érdektelen az alsó- és középfokú vallásoktatásban végrehajtott reformokról, valamint a katecheták képzéséről is szót ejteni, s ebben a tekintetben fent említett Benedikt Strauch munkásságát ismertetni.

„A szekularizáció korlátai” c. fejezetben foglaltakkal kapcsolatban szintén több kisebb észrevételem lenne. Kollár Ádám Ferenc udvari tanácsos és könyvtárosnak a szerepe a Ratio Educationis kidolgozásában jól ismert. Örvendetes, hogy a szerző külön teret szánt a bécsi oktatáspolitikában kifejtett egyéb tevékenységének. Felhívnám a figyelmet azonban arra, hogy a témában a hazai történetírás (elsősorban Csóka J. Lajos munkásságára utalnék) jelentős kutatásokat végzett, de a szlovákiai Kollárrral foglalkozó szakirodalomban (pl. Jan Tibenský, Eva Kovalska) figyelemre méltó tanulmányokat tettek közzé(angol és német nyelven is) a történetírónak monarchia oktatáspolitikájában játszott szerepéről. Az említett szerzők kutatásainak eredményeit tehát mindenképpen fontosnak tartanám beépíteni az értekezésbe. Ugyancsak több teret szánhatna a szerző Joseph Rautenstrauchnak, Felbigerhez, illetve oktatási módszeréhez való viszonyulásának, továbbá a oktatáspolitikai működéséről, különös tekintettel az egyházi oktatás megreformálására.

A jozefinista időszak utáni oktásügyi refomkíséreletek – egyébként kitűnő – vizsgálata kapcsán négy apró megjegyzést tennék: 1) Kissé túlzás a Martini-féle okatáspolitikai elveket a „liberális” jelzővel illetni. Vagy ha így van, ki kellene fejteni, ez miben nyilvánult meg. Szintén túlzónak találom az ultrakonzervatív Izdenczy Józsefről azt állítani, hogy felsorakozott Martini programjának támogatását illetően. Megjegyezném, hogy a magyar történeti szakirodalom meglehetősen elmarasztaló véleménnyel van Izdenczyről, különösen az 1790-es évek elején kifejtett politikai nézeteinek és tevékenységének a megítélésében. 2) Úgy vélem, Lang gimnáziumi oktatási programjának taglalása kapcsán elmaradt annak részletezése, vajon hogyan valósult meg ez a program az ausztriai és cseh-morva örökös tartományokban, illetve miképpen szervezték azokban újjá a gimnáziumi oktatást? 3) I. Ferenc 1805-ben kibocsátott tanügyi rendeletének ismertetése – úgy érzem – egy kissé szűkre sikeredett. Mivel nagy fontosságú pátensről van szó, mindenképpen megérdemelné, hogy a szerző értekezésében nagyobb teret szánjon neki, és bevezetésének körülményeit, megvalósításának módját és eredményeit jelentőségéhez mérten részletezze. 4) Az iskolai szünidők ügyében 1784-ben, de különösen 1786-1787-ben kiadott uralkodói rendeletek az egész monarchia alsó és felső szintű iskolai intézményeit érintették. A szerző ezeknek a pátenseknek a behatóbb tanulmányozásával, illetve tartalmuk elemzésével kiegészíthetné az általa idézett szakirodalomnak a témával kapcsolatos megállapításait.

A szerzőnek a Habsburg-monarchia felsőoktatási politikájáról kifejtett nézeteivel alapjában véve egyet lehet érteni, de ebben az esetben is bizonyos kiegészíteseket, és pontosabb fogalommagyarázatokat szeretne az olvasó kapni. Nevezetesen: magyarázatra szorul, mit ért „birodalmi egyetempolitiká”-n? Hogyan értelmezi azt, miszerint a monarchiában „több birodalmi egyetem” volt? S ha voltak ilyenek, melyek azok? Mit jelent a „szolgaegyetem”? Részletesebben lehetne szólni a „Academia Taxiana” nevű tudós társaság tevékenységéről és az oktatáshoz kapcsolódásáról is. Hasonlóképpen több konkrét példával illusztrálva bővebb kifejtést érdemelne, miért szolgált a monarchia katolikus egyetemei számára a göttingai protestáns universitas példaképül? Sajnálatos módon nem esik szó a monarchiabeli

protestáns diákok külföldi egyetemjárásáról, és az egyetemek belső viszonyairól. Ami pedig az orvosképzést illeti, az e témakörben már használt külföldi és hazai szakirodalmat ki kellene egészíteni.

Ugrai János az ausztriai örökös tartományokban végrehajtott oktatáspolitika tárgyalását követően külön fejezetben foglalkozik a Cseh-Morvaországban és a Magyar Királyságban bevezetett oktatáspolitikai refomokkal és megvalósításuk körülményeivel. A szerző „Cseh példa" c. fejezet az értekezés egyik legkitűnőbb része. A szerző nagy erudícióval vázolja fel azokat a politikai, társadalmi és közigazgatási, valamint szellemi-kultúrális változásokat, melyek a cseh-morva örökös tartományban a 18. század utolsó harmadában végbementek. Nagy teret szentel a jezsuita vallási és iskolai hagyományok, valamint a cseh katolikus felvilágosodás jellemző vonásai bemutatásának, különös tekintettel a nagyhagyományú prágai egyetem szellemi kisugárzására. Körültekintően elemzi azokat a folyamatokat, melyek az oktatási reformokhoz elvezettek, és megvilágítja azokat az eltéréseket, melyek az oktatási reformok bevezetésében és kivitelezésében az örökös tartomány tradícióiból és helyi társadalmi-kulturális sajátosságaiból következtek, mégpedig mindenekelőtt a közép- (gimnáziumi) és felsőfokú cseh-morvaországi oktásban, valamint a papképzésben. Külön alfejezetet szentel a cseh-morva tanügy történetének taglalásában az alsófokú (népiskolai) oktatás reformjának, különös tekintettel a nagyhatású pedagógus és reformernek, Ferdinand Kindermannak a népiskolák átszervezésében játszott szerepére. Statisztika adatok felvonultatásával is érzékelteti azokat a cseh-morva iskoláztatást pozitívan befolyásoló, elsősorban Kindermann működésének köszönhető a nagyhatású változásokat, melyek eredményeképpen részint jelentős mértékben megnőtt az alsófokú iskolába jártak száma, részint pedig ún. ipari iskolákat, valamint Európa-szerte híres mezőgazdasági továbbképző intézetet alapítottak.A cseh-morva tan- és iskolaügy ilyen mélységű, számos új adatra épülő tárgyalása egyedülálló a magyar pedagógiatörténetben, és önálló tanulmányként is megállja a helyét. Egyetlen apró észrevételem van csupán a fejezettel kapcsolatban: be kellene építeni a Csehország 18. századi az angol nyelvű irodalmat, különös tekintettel R. J. W Evans e tárgyban alapvető, és a kutatás számára nem megkerülhető munkáit.

A felvilágosult abszolutizmus és a későfelvilágosodás magyarországi oktatásügyéről és politikájáról készült fejezetet – cseh-morva tanügyről írott részhez képest – egy kissé „szűkre szabott"-nak érzem. Amennyiben az értekezés publikálásra kerülne, mindenképpen átdolgozásra, és főleg kiegészítésre szorul. A bajor oktatásügyre történt kitekintést, a cseh.morva példához hasonlóan, igen alapos összefoglalásnak tartom, de megfontolandó, amennyiben a Habsburg-monarchia keretei között gondolkozunk beleilleszthető-e a szintézisbe.

Végül engedtessék meg, hogy a művel kapcsolatban néhány további észrevételt tegyek. Ezek röviden az alábbiak:

1) A *Habsburg Birodalom* helyett mind külföldi, mind a hazai szakirodalomban egyre inkább elfogadottá vált *Habsburg-monarchia* kifejezést kellene használni, különös tekintettel arra, hogy a munkában elsősorban a a 16. század elején kialakult, és a 18. században európai nagyhatalommá vált monarchia örökös tartományairól, valamint a monarchiába a török kiűzése után, éppen a 18. század elején végleg betagolódott Magyar Királyságról esik szó. A 19. század elején az európai nagyhatalmi

politikában bekövetkezett átalakulásoknak a következtében Habsburg-monarchiában is jelentős változások történtek: részint megszűnt a Német-római Birodalom, részint pedig 1804-ben létrejött az Osztrák Császárság. Ennek megfelelően II. (I.) Ferenc helyett 1804 után csak az I. Ferenc megjelölést alkalmazni. Tehát a 19. század első két évtizedére is szintén a történet hűség végett helyesebb lenne az utóbbit, nem pedig a Habsburg Birodalom, vagy pusztán a „Birodalom" fogalmat használni.

2) Hasonlóképpen a „Udvar" kifejezés helyett érdemes lenne inkább a „bécsi udvar", illetve a „bécsi kormányzat" fogalmakkal élni.

3) A magyar oktatásügyről szóló fejezetben röviden meg kellene indokolni, miért csak a Magyar Királyságot illető oktatáspolitikáról esik szó, és miért nem foglalkozik a szerző a közvetlenül a bécsi kormányzat alá rendelt Erdélyi Guberniumra vonatkozó oktatáspolitikai rendelkezésekkel, változásokkal.

4) Fontos lenne a szinte kizárólag német nyelvű szakirodalmi munkákon kívül, mint ahogy arra már utaltam, a témával foglalkozó francia és angol nyelvű művek eredményeit is bevonni a feldolgozásba. Ezzel ütköztetni lehetne az esetlegesen eltérő álláspontokat-véleményeket, részint pedig más kutatási eredményeket is be lehetne vonni a szintézisbe.

5) A műhöz mellékelt bibliográfiában fel kellene azokat a munkákat is tüntetni, melyekre a főszövegben hivatkozás történik. Ugyanis ez néhány esetben elmarad.

6) A kézirattal kapcsolatban számos további kisebb észrevételem (stilisztikai, fogalmi) van, melyeket egybegyűjtve a szerző rendelkezésére fogok bocsátani, illetve ve személyesen meg kívánok beszélni.

Összességében megálalpíthatom, hogy Ugrai János nagyívű szintézise – a fenti észrevételek ellenére, melyeket újrafontolás, továbbgondolás végett vetettem fel – minden tekintetben megfelel azoknak a tudományos követelményeknek, melyeket az OTKA tudományos kutatási pályázat keretében vele szemben támasztottak. Megjegyzéseimet, melyek a dolgozat magas színvonalát és értékét még egy esetleges kiadás sem csökkentik, a szerző, amennyiben egyetért atokkal, rövid időn belül korrigálhatja, kiegészítheti. Más észrevételeimmel a hosszabb távú orientációt kívántam segíteni és a felvetett problémák megoldása elegendő a kutatás továbbfolytatásakor, illetve kiterjesztésekor. Munkáját elfogadásra feltételnül melegen ajánlom és esetleges kiadását támogatom.

Budapest, 2011. július 30.

Dr. Soós István
tudományos főmunkatárs
(MTA Történettudományi Intézete)